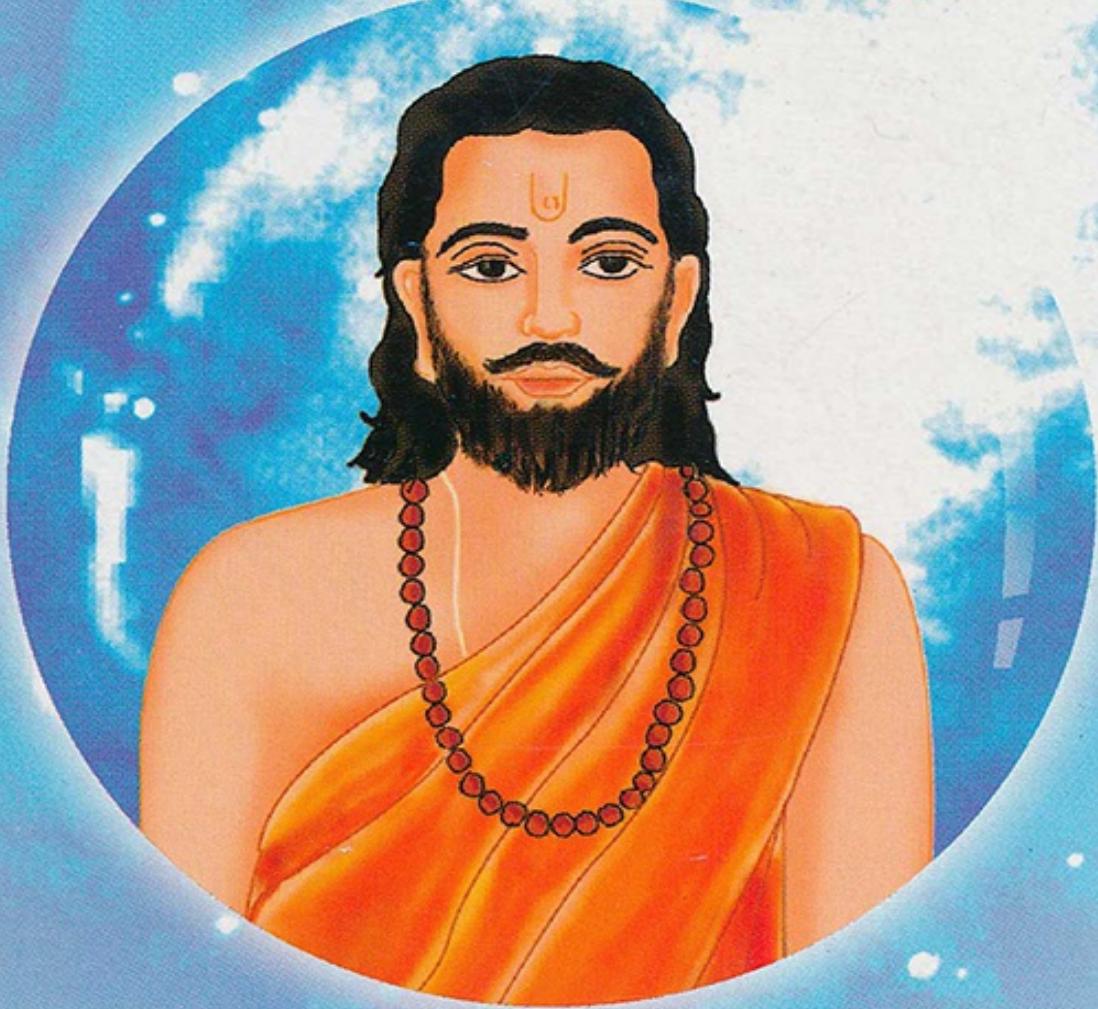

ભવૃહરિનાં બે શતકો

સ્વામી સચિયદાનંદ

ભર્તૃહરિનાં બે શતકો

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

Bhartruhari-Na Be Shatako

by Swami Sachchidanand

Published by Gurjar Prakashan, Ahmedabad-380 006

© Swami Sachchidanand

First Published: 2008

This ePUB edition: 2014

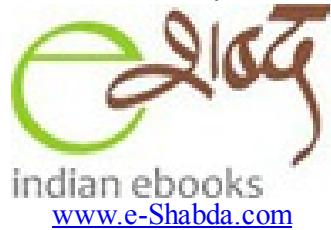
ISBN: 978-81-8461-841-9

GURJAR PRAKASHAN

Website: www.gurjar.biz

e-mail: goorjar@yahoo.com

eBook by

અર્પણ

જેમણે જરાય પરિચય ન હોવા છતાં માત્ર કેસેટો દ્વારા પ્રવચનો સાંભળીને મારી વેબસાઈટ શરૂ કરી (www.sachchidanandji.org) છે
અને વિશ્વભરમાં પ્રચાર કરી રહ્યા છે તે

શ્રી ભીખુભાઈ જે. મિશ્ની, નવસારી (ધૂસ્ટન)ને તથા તેમના સહાયક શ્રી સુરેન્દ્રભાઈ મિશ્ની, દેગામ. (ચીખલી) (ધૂસ્ટન)ને સપ્રેમ અર્પણ.

સ્વામી સાચ્ચિદાનંદ

પ્રસિદ્ધ માળવાધિપતિ મહારાજા ભર્તૃહરિએ જુદી જુદી અવસ્થામાં ત્રણ શતકો લખ્યાં: 1. શૃંગારશતક, 2. નીતિશતક અને 3. વૈરાગ્યશતક. ભર્તૃહરિ જ્યારે મહારાણી પિંગળાના મોહપ્રેમમાં ગળાડૂબ હતા ત્યારે શૃંગારશતક રચ્યું. જેમાં નારી અને તેની સાથેની કામકીડાની ઘન્યતા બતાવી. જાણો કે જીવનનું પરમ લક્ષ્ય જ નારી અને ભોગો હોય તેમ અત્યંત રુચિપૂર્ણ ઢંગથી શૃંગારરસ ભરી દીધો. વાંચનારને એમ જ થાય કે ખરું સુખ તો નારીને ભોગવવામાં જ છે. પણ શૃંગારરસમાં ગળાડૂબ ડૂબેલા ભર્તૃહરિને એક ભયંકર ધક્કો વાગ્યો. ધક્કો લગાડનાર બીજું કોઈ નહિ પણ તે જ વહાલી પિંગળા જ હતી. વહાલાં માણસોનો ધક્કો બહુ હચમચાવી દેનારો હોય છે. પિંગળાના દગાબાજ ધક્કાથી ભર્તૃહરિનો જીવનમાર્ગ બદલાઈ ગયો. રાજપાટ, સંસાર છોડીને તે યોગી થઈ ગયો. પિંગળાએ મારેલો કારમો ઘા કેમ કરીને રુઝાતો નહોતો. દૂઝતા જખમમાંથી જે અમૃત ટપક્યું તે વૈરાગ્યશતક બન્યું. જો ભર્તૃહરિને પ્રિયજનનો આવો કારમો ધક્કો ન વાગ્યો હોત અને જખમો રુઝાઈ ગયા હોત તો કદાચ આપણને ‘વૈરાગ્યશતક’ ન મળ્યું હોત.

સ્વી જેમ ભારે કષ્ટપૂર્વક પ્રસૂતિ કરે છે અને જગતને બાળક આપે છે તેમજ સર્જક-કવિઓ પણ પોતાના અનુભવોનાં કષ્ટોના જખમોમાંથી પ્રેરણા લઈને સર્જન કરતા હોય છે. જેને ઘા વાગ્યા જ નથી તે શું સર્જન કરવાનો હતો! ભર્તૃહરિએ જે સર્જન કર્યું તે અમર થઈ ગયું. ભલે તેમાં માત્ર સો જ શ્લોકો કેમ ન હોય. ગ્રંથની મહત્ત્વા તેના કલેવરથી નહિ પણ તેની પ્રભાવકારિતાથી થતી હોય છે. ‘વૈરાગ્યશતક’ વાંચનારાએ હંમેશાં એક વાત ધ્યાનમાં રાખવી જરૂરી છે કે આ સ્ત્રીથી દાઢેલા એક પુરુષની વથા—પીડા છે. કદાચ તેની કોઈ વાત સાથે તમે સંમત ન પણ થાવ, તોપણ તેના અનુભવોની પ્રભાવકારિતા ઓછી નથી થતી. ભર્તૃહરિ જેવા જ જે સ્ત્રીથી દાઢેલા લોકો હશે તેમને તો એમ જ થશે કે આ શ્લોકો તેમણે પોતેજ રચ્યા છે. પોતાના અનુભવો અને વિચારોની સામ્યતાથી ઘણું આશ્વાસન મળતું હોય છે. પણ આ વૈરાગ્યશતક વાંચીને કોઈને વૈરાગ્ય ચડી જાય અને ગૃહત્યાગ કરવાની ઈચ્છા થઈ જાય તો તેમને એટલું જ કહેવાનું કે વાંચવું સાંભળતું જુદી વસ્તુ છે. ખુદ અનુભવવું કદાચ કલ્પનાથી જુદું હોય છે.

વૈરાગ્ય ગમે તેટલો તીવ્ર હોય તોપણ તે શાશ્વત નથી હોતો. સમય પ્રમાણે તેમાં ચઢાતુર થયા કરતી હોય છે. પાછલી જિંદગીમાં મોટા ભાગે વૈરાગ્ય ઝાંખો થવા લાગતો હોય છે. સંસારનો ધક્કો ગમે તેટલો વાગે પણ જીવનની વાસ્તવિકતા એ વાસ્તવિકતા છે. ખાસ કરીને કામના આવેગો કોઈને છોડતા નથી. લાખ પ્રયત્નો કરીને પણ તેનાથી સંપૂર્ણ છુટકારો શક્ય નથી કરી શકતો. એટલે આ પુસ્તક વાંચનાર વૈરાગ્યના ઉભરામાં ગૃહત્યાગ કે પત્નીત્યાગ ન કરી બેસે!

‘નીતિશતક’ અપેક્ષાકૃત વધુ ગંભીર અને વ્યાવહારિક લાગે છે. ખાસ કરીને રાજનીતિના વિદ્યાર્થીએ તેમાંથી ઘણું જાણવા જેવું છે. આમ જુઓ તો ભર્તૃહરિ સિદ્ધહસ્ત લેખક-કવિ છે. જે વિષય ઉપર કલમ ઉઠાવે છે તેને પૂરેપૂરો ન્યાય આપી શકે છે. તેઓ બહુ વિષયના પ્રતિભાશાળી છે. નીતિશતકમાં પણ વૈરાગ્યની અસર તો છે જ. આમ બધું મળીને આ બન્ને શતકો વ્યક્તિને જીવવાની દસ્તિ અને ખુમારી આપે છે.

ભર્તૃહરિનું ત્રીજું શતક ‘શૃંગારશતક’ છે, જેમાં શૃંગાર સંબંધી વિષયોની ચર્ચા કરી છે. રસિક લોકોએ તે પણ વાંચવા જેવું છે. પણ મેં અહીં તેને સ્થાન આપ્યું નથી. આમ તો એક ‘વિજ્ઞાનશતક’ નામનું ચોથું શતક છે. પણ વિજ્ઞાનોમાં એ શતક વિષે મતભેદ છે. કદાચ તે ભર્તૃહરિનું ન પણ હોય. જે હોય તે, તેને પણ અહીં સ્થાન આપ્યું નથી.

પ્રવચનોમાં હું વારંવાર ચાણકય અને ભર્તૃહરિનાં ઉદાહરણો આપતો રહ્યો છું. લોકોની જિજ્ઞાસા આ બન્ને વિશે વિશેષ રહી છે તેથી કદાચ આ પુસ્તકોથી તેમની જિજ્ઞાસા શાંત થશે. મારી ઈચ્છા એવી ખરી કે લોકો આ બન્ને મહાન વ્યક્તિઓના વ્યક્તિત્વને નજીકીથી જાણવા-સમજવાનો પ્રયત્ન કરે.

ભર્તૃહરિનાં આ બન્ને શતકોમાં શ્લોકોનો કમ જુદા જુદા ગ્રંથોમાં જુદી જુદી રીતે છે. કેટલાંક પાઠાંતરો પણ છે. આ ગ્રંથમાં આવો કમભેદ છે જ. તો તેને તે રીતે સ્વીકારી લે.

ભર્તૃહરિને વાંચનારાને એ જ્યાલ આવશે કે સંસારનાં બે રૂપો છે. 1. જે આપણો જોઈએ-અનુભવીએ છીએ તે અને બીજું જે આપણે જોતા

નથી તે. આ બીજું રૂપ આપણે નથી જોઈ શકતા તે જ સારું છે. કદાચ એટલે જ સંસારમાં સ્વાદ આવે છે. લગભગ પ્રત્યેક વ્યક્તિનું એક ખાનગી જીવન હોય છે. જે ખાનગી રહે તો જ તેની મહત્તમ રહેતી હોય છે. આ નિયમમાં મહાપુરુષો પણ અપવાદરૂપ નથી. ભક્તો તેમના જીવનના તે જ અંશોને પ્રગટાવે છે જે રૂપાળા હોય, તે પણ ચઢાવી ફુલાવીને પ્રગટાવતા હોય છે, બાકી તેમના જીવનમાં પણ ઘણા અંશો એવા હોય છે જે રૂપાળા નથી હોતા. તે ઢંકાયેલા રહે તે જ હિતાવહ છે. સત્યથી વધુ કલ્યાણકારી બીજું કાંઈ નથી, પણ સત્ય જેટલું ભયંકર પણ બીજું કાંઈ નથી, સત્યનો દાવો કરી શકાય નહિ, પણ કદાચ કોઈ દાવો કરે તો તે પણ એક અંશમાં જ સારો હોઈ શકે. મ. ગાંધીજીએ પોતાનું આખું જીવન સત્યના પ્રયોગો કરવામાં વિતાવ્યા હોવાનો દાવો કરાય છે. તેમણે તો કદ્યું હતું કે ‘મારું જીવન એ જ મારો સંદેશ છે.’ જીવન જુદું અને સંદેશ જુદો નથી. પણ મારી દસ્તિએ આમાં પણ અપવાદ હોઈ શકે. તેમણે બ્રહ્મચર્યના પ્રયોગો જે રીતે કર્યા હતા તેને લોકો માટે મેસેજ ન માની શકાય. આવું ઘણાંબધું જીવનમાં હોય છે જે પ્રગટાવી શકતું નથી અને લોકો માટે અનુકરણીય હોતું નથી. પરમેશ્વરે કૃપા કરીને માણસને સર્વજ્ઞ ન બનાવ્યો. અલ્પજ્ઞતામાં જ આનંદ છે.

આપણો સૌની અંતરંગમાં અંતરંગ વાતો જાણવાની ઈચ્છા રાખતા હોઈએ છીએ. પણ આપણી પોતાની અંતરંગતા પ્રયત્નપૂર્વક દબાવીને રાખીએ છીએ. પણ્ણિમે, વ્યક્તિના અંતરંગ જીવનને અંતરંગ રાખવાનું માન્ય રાખ્યું તેના કારણે વ્યક્તિ વ્યક્તિના સંબંધોને વધુ સુરક્ષા મળી છે. આપણો સાત પેઢી સુધીની ખજાખોં કરતા રહીએ છીએ તેથી, આપણા સંબંધો કચારે ભયમાં આવી જાય અને કચારે તૂટી જાય તે કહી શકાય નહિ. જિજ્ઞાસાની પણ લિમિટ હોવી જરૂરી છે. ચાણકયે તો કદ્યું છે કે કોઈ પણ વ્યક્તિની અંતરંગ બાબતોને જાણવાની વધુ ઈચ્છાઓ ન કરો. આ કુટેવ છે. ભર્તૃહરિએ કોઈ ઈચ્છા કે પ્રયત્ન કર્યો ન હતો, પણ આપોઆપ પડદો ઉડી ગયો. પિંગળા ઉઘાડી થઈ ગઈ, તેનું ઉઘાડું સૌંદર્ય ભયંકર રાક્ષસી કરતાં પણ ભૂંદું હતું. તે તો સોને મઢેલી જ રૂપાળી હતી. આવું જ બીજું હજારો સ્વીઓનું તથા પુરુષોનું પણ હોય છે. પણ બધાના પડદા ઉડતા નથી. ઢંકાઈ રહે છે તેથી સંસાર સારો લાગે છે. માણસ અલ્પજ્ઞ છે એ જ તેના હિતમાં છે, જો બધા પુરુષો અને બધી સ્વીઓ સર્વજ્ઞ હોત તો કોઈ કોઈના હાથનું પાણી પણ પીવા તૈયાર ન થાત, તો તો કદાચ પૂરા સંસારનું રૂપ જ જુદું હોત. સ્વીકાર અને અસ્વીકાર જુદા હોત.

મારી દસ્તિએ મહાન વ્યક્તિ તે નથી જે ભૂલો નથી કરતી. આ શક્ય જ નથી. ભૂલો અને પછિડાટો વિના મહાનતા હોતી જ નથી. પણ મહાન તે છે જે ભૂલોનો સ્વીકાર કરે છે અને પોતાના જેવી જ ભૂલો કરનારાઓના પ્રત્યે સહિષ્ણુ—દયાળુ થાય છે. “મારાથી પણ આવું થયું હતું.” “હું પણ આવું કરી શકું છું” આવી સમજણ મહત્તમાની ધોતક છે. તેમાં દયા—કરુણા—ક્ષમા અને ઉદારતા રહેલી હોય છે. ચારિઅધીન માણસો જ બીજાના ચારિઅની વધુ ટીકા કરતા હોય છે. કારણ કે તે કાગડા જેવા હોવાથી બધાના કદ્ય શોધ્યા કરતા હોય છે. મહાપુરુષોના સ્વભાવમાં કદ્ય શોધવાનું હોતું જ નથી, તેમ છતાં કદ્યનો રોગી ખાંસી ખાધા વિના રહી શકતો નથી, તે પોતે જ પોતાને પ્રગટ કરે છે. તેને પ્રગટાવવાની જરૂર નથી હોતી. કદ્ય જાણનારા કદી મહાન નથી હોતા. કદ્યનો ભરેલો ટોપલો પ્રેરણાસ્પદ ન બની શકે. પિંગળાથી ભયંકર દાઢેલા ભર્તૃહરિની મહત્તમ એ છે કે તેણે કોઈ શ્લોકમાં પિંગળાનું સીધું નામ દઈને તેની બદનામી નથી કરી. મહાપુરુષોનું પણ એક લેવલ હોય છે. તે પોતાના અભિપ્રાયો આપતી વખતે કોઈ વ્યક્તિગત આક્ષેપો કરવાથી બચતા હોય છે. આ પણ લગ્નસંસ્થા છે. માણસોએ પણ ઘણા અનુભવો પછી લગ્નસંસ્થાની સ્થાપના કરી હતી. મૂલ્યો, સંસ્કૃતિ અને ધર્મ વિના આ સંસ્થા ટકી જ ન શકે. તેથી તે બધાંની જરૂર છે. તેમાં સ્વતંત્રતા હોય તે જરૂરી છે. પણ સ્વચ્છંદતા ન હોય તેની પણ સાવધાની જરૂરી છે. માણસોને વ્યવસ્થિત ચાલવા માટે પૂર્વજોએ રોડ બનાવ્યો છે, નિયમો બનાવ્યા છે, જેથી સૌકોઈ સુરક્ષિત પ્રવાસ કરી શકે. રોડ વિના અને નિયમો વિના બેઝામ ગાડીઓ દોડાવવાથી સ્વતંત્રતા નથી મળી જતી. લોકો સુખી નથી થતા. અલ્પવસ્થાથી તો અક્ષમાતો જ થયા કરતા હોય છે. એટલે રોડ અને નિયમો જરૂરી છે.

એક બીજો પક્ષ પણ છે. જે લોકો જીવનમૂલ્યો, સંસ્કૃતિ કે ધર્મમર્યાદાને માનતા નથી, પોતાને સુધરેલા અને આગળ વધેલા માને છે, તેમને ભર્તૃહરિ જેવો આધાત લાગતો જ નથી. કારણ કે આધાત લાગવા જેવું કશું હોતું જ નથી. નરનારી સ્વતંત્ર છે. જેને જેમ ફાવે તેમ કરી શકે છે. બધું જ માન્ય છે. પણ આવું સાર્વજનિક થઈ શકતું નથી. કારણ કે તે વ્યાવહારિક નથી. પશુ-પક્ષીઓમાં આટલી નીચી કક્ષા જેવા મળતી નથી. પશુઓ પણ પોતાની માદાઓને બીજા ભોગવે તે સહન કરી શકતાં નથી. તેથી તો તેમનાં ગ્રૂપ હોય છે. આ પણ લગ્નસંસ્થા છે. માણસોએ પણ ઘણા અનુભવો પછી લગ્નસંસ્થાની સ્થાપના કરી હતી. મૂલ્યો, સંસ્કૃતિ અને ધર્મ વિના આ સંસ્થા ટકી જ ન શકે. તેથી તે બધાંની જરૂર છે. તેમાં સ્વતંત્રતા હોય તે જરૂરી છે. પણ સ્વચ્છંદતા ન હોય તેની પણ સાવધાની જરૂરી છે. માણસોને વ્યવસ્થિત ચાલવા માટે પૂર્વજોએ રોડ બનાવ્યો છે, નિયમો બનાવ્યા છે, જેથી સૌકોઈ સુરક્ષિત પ્રવાસ કરી શકે. રોડ વિના અને નિયમો વિના બેઝામ ગાડીઓ દોડાવવાથી સ્વતંત્રતા નથી મળી જતી. લોકો સુખી નથી થતા. અલ્પવસ્થાથી તો અક્ષમાતો જ થયા કરતા હોય છે. એટલે રોડ અને નિયમો જરૂરી છે.

પણ રોડ ગમે તેટલો સારો હોય, નિયમો બધા સારા હોય તોપણ કોઈ કોઈ વાર અક્સમાત થઈ જ જવાનો, આવો અક્સમાત ભર્તૃહરિના જીવનમાં થયો. બધું હચમચી ગયું. કોઈ મર્યાદા નહિ પણ મરવા કરતાં પણ ભૂંકું થયું. પિંગળા જેવી મહારાણીએ રોડ છોડ્યો અને નિયમો તોડ્યા. તેનું આ પરિણામ હતું. આખું રાજ અને મોટું ઘર ઉજ્જડ થઈ ગયું. આપણો આ બોધપાઠ લેવાનો કે રોડની અને નિયમોની રક્ષા કરો તો સુખી થશો. પ્રસ્તુત પુસ્તક વાંચીને લોકોને આટલી સમજણ આવશે તોપણ ધન્યતા અનુભવાશે. સંસાર અસાર છે, એ ભર્તૃહરિ જેવો સંસાર મળ્યો હોય તો. પણ સંસાર સારદુપ પણ છે, જો બન્નેએ રોડ અને નિયમો પકડી રાખ્યા હોય તો. હા, એ જરૂરી છે કે સમય સમય ઉપર રોડનું સમારકામ થતું રહે અને નિયમો સમયની સાથે ચાલતા હોય.

આશા છે આ પુસ્તકથી સૌને કાંઈ ને કાંઈ પ્રેરણા મળશે જ.

પ્રો. ચિમનલાલ ત્રિવેદીનો આભાર તો માનવાનો હોય જ. તેમણે અવર્સ્થાની અક્ષમતા હોવા છતાં પણ જોડણી સુધારવાનું તથા પૂર્ણ સંશોધનનું કાર્ય કર્યું છે.

ગૂર્જર પ્રકાશને બધાં પુસ્તકોની માફક આ પુસ્તકને પણ અગ્રિમતા આપીને સમયસર છાપ્યું. યથાસંભવ ઓછી કિંમત રાખી તે માટે તેમનો આભાર.

અંતે પરમકૃપાળું પરમાત્માનો હદ્યથી આભાર માનું છું. કારણ કે પ્રેરણા—સ્કૂર્ટિં અને ચિંતન તેનું જ આપેલું છે.
સૌનો આભાર. ધન્યવાદ.

સ્વામી સચિયદાનંદ

તા. 9-4-2008

શ્રી ભક્તિનિકેતન આશ્રમ
દંતાલી-પેટલાદ
જિ. આણંદ-388450
ગુજરાત
ફોન: (02697) 252480

નીતિશતક

દિક્કાલાવનવરિષ્ણાનતચિન્માત્ર મૂર્તયો

સ્વાનુભૂત્યૈકમાનાય નમઃ શાન્તાય તેજસો॥

દિશા અને કાળમાં જે સીમિત થતો નથી એવો જે અનન્ત છે. જે ચિન્માત્ર મૂર્તિઝુપ છે જે માત્ર પોતાના અનુભવથી જ જાણી શકાય છે. જે શાન્ત અને તેજસ્વી પણ છે. તેવા પરમેશ્વરને હું નમસ્કાર કરું છું.

પ્રાચીન પરંપરા એવી છે કે કોઈપણ કાર્યની શરૂઆતમાં પ્રભુપ્રાર્થના કરવી જોઈએ, કોઈપણ કાર્ય માત્ર પુરુષાર્થથી જ પૂરું થતું નથી. તેમાં ઈશ્વરની કૃપા પણ જોઈએ. કાર્યની સાથે પરમેશ્વરની કૃપા પણ ભણે તો તેમાં ત્રણ તત્ત્વો ઉમેરાય. 1. તે કાર્ય વિધનો વિના સરળતાથી થાય.

2. કદાચ વિધનો આવે તો તેને પાર કરવાની હિંમત તથા શક્તિ મળે. અને 3. તે કાર્યમાં તેજસ્વિતા આવે.

ભર્તૃહરિ પણ ‘નીતિશતક’ લખતાં પહેલાં પોતાના ઈષ્ટદેવને વંદન કરે છે. વંદન માટે રચાયેલા શ્લોકમાં તત્ત્વજ્ઞાન પણ છે. તે બતાવે છે કે પોતાનો પરમેશ્વર કેવો છે.

જે દિશાઓમાં સીમિત થતો નથી એટલે કે જે કોઈ પણ દિશામાં સમાપ્ત થતો નથી. જેમકે કેટલાક ભગવાનો એવા હોય જે નિશ્ચિત સ્થળ સુધી જ તેમની ખ્યાતિ હોય. જેમકે કોઈ ભગવાન માત્ર ભારતમાં જ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. ભારત બહાર તેમને કોઈ ઓળખતું કે જાણતું પણ નથી, વળી કેટલાક તો માત્ર ગુજરાતમાં જ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. ગુજરાત બહાર તેમને પણ કોઈ જાણતું નથી, કેટલાક તો વળી કોઈ જિલ્લા પૂરતા જ સીમિત થઈ જાય છે. આવા નિશ્ચિત દેશની સીમા સુધી જ જે ભગવાનો છે તે ખરા ભગવાન નથી. તે મારા પરમેશ્વર નથી. મારો ભગવાન તો તે છે જે દશે દિશાઓના છેડા સુધી જાવ તોપણ તેનું અસ્તિત્વ છે જ. દિશાઓ જેને અવરોધી શક્તી નથી તે પૂરા બ્રહ્માંડમાં પરિપૂર્ણ વ્યાપ્ત છે. જેના વિના કોઈ સ્થળન ખાલી નથી તેવો સર્વબ્યાપ્ક પરમેશ્વર છે. તેને હું નમસ્કાર કરું છું.

2. જે કાળથી પણ સીમિત થતો નથી અર્થાત્તુ કેટલાક એવા ભગવાનો હોય છે જે કોઈ કાળમાં જન્મે છે અને કોઈ કાળમાં મરી જાય છે. આવા કાળથી સીમિત થઈ જનારા ભગવાનો સો-બસો-પાંચસો કે પાંચ હજાર વર્ષની સીમામાં આવી જતા હોય છે. આવા કાળમાં સીમિત થઈ જનારો પરમેશ્વર એ ખરો પરમેશ્વર નથી. જરા વિચાર કરો કે તમે જે ભગવાનની આરાધના કરો છો તેને થયાને માત્ર બસો જ વર્ષ થયાં છે. અને જેને મરી ગયાને સો-પચાસ વર્ષ થયાં છે. હવે આવો ભગવાન બસો વર્ષ પહેલાં તો ન હતો, તેમ તેના મરી ગયા પછી પણ ન રહ્યો. માત્ર થોડાંક વર્ષો પૂરતો જ તેનો ભાવ રહ્યો. તે કાલાવરિષ્ણન થઈ ગયો. એક કાળમાં હોય અને બીજા કાળમાં ન રહે તે મારો ભગવાન નથી. તે માણસ છે. જન્મ-મરણધર્મ માણસ જ છે. તેને ભગવાન તરીકે પૂજાય નહિં.

કોઈ કહે કે ના, ના, થોડાક કાળમાં તેમનાં જન્મમરણ થયાં તે ખરું પણ જન્મ પહેલાં અને મૃત્યુ પછી પણ ચૈતન્યરૂપથી તો તે હતો જ અને છે. એટલે અમારો માણસ ભગવાન કોઈ કાળ પૂરતો જ સીમિત નથી. તે સર્વકાળમાં છે. આવું સમાધાન પણ યોગ્ય નથી..

આવી રીતે તો પ્રત્યેક દેહધારી માણસનું પણ કહી શકાય. પ્રત્યેક દેહધારીનું ચૈતન્ય જન્મના પહેલાં પણ હતું અને મૃત્યુ પછી પણ રહે છે. એટલે ચૈતન્યની દસ્તિઓ તો જીવો પણ ભગવાન થઈ જાય.

બીજું, જો તમે માણસને નહિં ચૈતન્યને ભગવાન માનો છો તો પછી ચિત્ર કે મૂર્તિ તો માણસની જ રાખો છો. આ ચિત્ર કે આ પ્રતિમા તો કાળથી સીમિત છે. અર્થાત્તુ જન્મ-મરણવાળી છે. જો ચૈતન્યને જ પરમાત્મા માનતા હો તો ચૈતન્ય તો બધા જ જીવોમાં પણ છે. પછી માત્ર એક જ દેહધારીના ચૈતન્યને ભગવાન માનવાનો શો અર્થ છે? જો એવું સમાધાન કરવામાં આવે કે અમારા દેહધારી માણસ ભગવાનમાં ઘણા ગુણો અને પરાક્રમો હતાં તેથી તે ભગવાન છે. તો તેવું કથન પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે ગુણ-પરાક્રમની દસ્તિ મહાત્મા ગંધીજીની બરાબરી કોઈ કરી શકે તેમ નથી. ગંધીજીમાં ત્યાગ-વૈરાગ્ય જેવા કેટલાય ગુણો મૂર્તિમંત થયા દેખાય છે. અને પરાક્રમમાં તો શાસ્ત્ર વિના અંગેજોની મહાન શક્તિ પાસેથી દેશને સ્વતંત્ર બનાવ્યો તે અલોકિક પરાક્રમ કહી શકાય, આ સિવાય જીવનના કેટલાય પ્રશ્નો તેમજે ઉકેલ્યા તે છતાં તે કે તેમના અનુયાયીઓ તેમને ભગવાન કહેતા નથી. માત્ર મહાત્મા જ કહે છે. તે પણ તેમને ભારે શબ્દ લાગતો હતો. પોતાની જાતને મહાત્મા કહેતાં પણ તેમને સંકોચ થતો હતો. તેમજે પોતાની માનવીય દુર્બળતાઓનો સ્વીકાર કર્યો હતો. અને કેટલીયે

દુર્બળતાઓ પ્રસિદ્ધ પણ કરી હતી. કદાચ આ જ કારણે તેઓ મહાત્મા કહેવાયા હશે. તેમણે પોતાના વંશને વારસદાર ન બનાવ્યો. ન તો બીજા કોઈ લાભ લીધા. જો માણસને જ ભગવાન કહેવા હોય તો સૌથી વધુ ભગવાન થવાની યોગ્યતા મહાત્મા ગાંધીજીમાં દેખાય છે. તેમની તુલનામાં તથાકથિત માણસ ભગવાનોમાં બે-પાંચ ટકા જેટલી શક્તિ પણ દેખાતી નથી. હા, દુર્બળતાનો તો પાર નથી. તેમને ભગવાન કહેવાય જ નહિ.

ફરીથી જો ચૈતન્યને જ ભગવાન માનતા હો તો પછી શરીરની છબિ કે મૂર્તિને કેમ પૂજો છો. વળી આવા દેહધારી માણસ ભગવાનો બહુ જ સીમિત પ્રભાવ રાખે છે. તે કોઈ દેશ પૂરતા જ સીમિત રહી જાય છે અને કોઈ કાળ પૂરતા જ, થોડાક અનુયાયીઓમાં જ્યાતિ પ્રાપ્ત કરે છે. માનો કે એક માણસ-ભગવાન ગુજરાત પૂરતો જ ભગવાન છે. તો ગુજરાતમાં પણ બધાં માણસો તો તેને ભગવાન માનતાં નથી. થોડાક વર્ગ જ ભગવાન માને છે. સૌથી હાસ્યાસ્પદ વાત તો એ છે કે આવા તો એકસાથે કેટલાય માણસ-ભગવાનો પોતપોતાનો દાવો કરે છે. આવા સેંકડો માણસ-ભગવાનોમાં ખરેખર કોઈ સાચો ભગવાન હોય તોપણ તે કયો છે તે નક્કી કરવું કઠિન છે. ખરી વાત તો એ છે કે આવો દિશા અને કાળથી સીમિત થઈ જનારો કોઈ પણ માણસ ભગવાન નથી.

ભર્તૃહરિ કહે છે કે જે દિશા અને કાળથી સીમિત નથી, બધા દેશ, બધા કાળમાં જે એકરૂપ સનાતન છે, શાશ્વત છે, અનન્ત છે. તે જ મારો ભગવાન છે. તેને હું નમસ્કાર કરું છું.

ફરી પાછા સ્પષ્ટીકરણ કરે છે. “ચિન્માત્ર મૂર્ત્યે” જે ચૈતન્યમાત્ર સ્વરૂપ છે. અર્થાત્ જે ચૈતન્યરૂપ જ મૂર્તિમાન છે. જેને દેહ-ઇન્દ્રિયો વગેરે નથી તેવા પરમાત્માને હું નમસ્કાર કરું છું.

જે ભગવાનોનાં શરીર હતાં કે છે તે તો બધાની અનુભૂતિમાં આવતા. બધા માણસો તેમને જોતા, વાર્તા કરતા, ખાતા-પીતા, ઉંઘતા અને બધી ક્રિયાઓ કરતા તે ખરા ભગવાન નથી. મારો ભગવાન તો માત્ર અને માત્ર સ્વાનુભૂતિનો જ વિષય થઈ શકે છે. એટલે લખ્યું છે કે “સ્વાનુભૂત્યૈકમાનાય” માત્ર પોતાના અનુભવોથી જ જે અનુભવાય છે, બીજાના અનુભવોથી નહિ. તેવા પરમાત્માને હું નમસ્કાર કરું છું.

ફરી પાછું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે:

“નમ: શાન્તાય તેજસે”

ભર્તૃહરિના આ વાક્યને હું પ્રવચન કરતાં પહેલાં બોલું છું. જે પરમાત્મા શાન્ત અને તેજસ્વી છે તે પરમાત્માને હું નમસ્કાર કરું છું.

પરમાત્મા અસ્તિત્વ માત્ર જ નથી, પણ તેનામાં ઘણા ગુણો અને શક્તિ પણ છે. જેથી તે શાન્તરૂપ છે. શાન્તરૂપ હોવાથી તે શાન્તિ પમાડે છે. પણ એકલી શાન્તિ તો નમાલાપણાને નોતરે છે એટલે કહે છે કે તે તેજસ્વી પણ છે. તેજની સાથે શાન્તપણું છે તેવા પરમેશ્વરને હું વંદન કરું છું.

આ વેદ-ઉપનિષદનો સાચો પરમેશ્વર છે. જેને કોઈ દિશા કે કાળ સીમિત કરતાં નથી. પાછળથી સીમિત ભગવાનો થયા. જે દેશકાળમાં જ સીમિત થઈ જવા લાગ્યા. આ માણસ-ભગવાનો એ સાચા ભગવાનો નથી. ભર્તૃહરિ પ્રથમ મંગળાચરણમાં જ સ્પષ્ટ કરે છે કે હું કોઈ માણસ ભગવાનનો ઉપાસક નથી, પણ દેશકાળથી પણ અનન્ત સર્વવ્યાપી—પરિપૂર્ણ શાશ્વત—સનાતન બ્રહ્મનો ઉપાસક છું. તે માત્ર કોઈ પ્રદેશ કે કાળ પૂરતો જ નથી પણ અનન્ત કોઈ બ્રહ્માંડોમાં પણ પરિપૂર્ણ છે અને એક જ છે. તેને નમસ્કાર કરીને આગળની રચના કરું છું.

આગળનો શ્લોક લખતાં પહેલાં તેની ભૂમિકા સમજવા જેવી છે.

કહેવાય છે કે એક બ્રાહ્મણો શિવજીની ઘોર તપસ્યા કરી. શિવજીએ પ્રસન્ન થઈને એક ફળ આપ્યું. આ ફળ ખાવાથી તું અમર થઈ જઈશ તેવું કદ્યું. બ્રાહ્મણો વિચાર કર્યો કે આ ફળ ખાઈને હું અમર થઈ જઈને શું કરીશ? મારી આજીવિકા બિક્ષાવૃત્તિની છે. તો શું મારે કાયમ કાયમ માટે બિક્ષાવૃત્તિ જ કરતા રહેવાનું? ના... ના... મારે અમર થવું નથી. ખરેખર તો આ માળવાનો રાજા ભર્તૃહરિ મહાન રાજા છે. તે જો અમર થઈ જાય તો અનન્તકાળ સુધી પ્રજાને સુખ-શાન્તિ આપે. માટે આ ફળ રાજાને જ આપવું જોઈએ જેથી તે અમર થાય અને પ્રજાને ચિરકાળ સુધી સુખી કરે.

આવું વિચારીને બ્રાહ્મણ ફળ લઈને રાજા પાસે ગયો. તેણે નમ્રતાથી બધી વાત કરી અને ફળનો મહિમા સમજાવ્યો. રાજાને ફળ અર્પણ કરીને વિદાય થયો.

ફળ મળ્યા પછી ભર્તુહરિ વિચાર કરે છે કે જો હું આ ફળ ખાઈશ તો અમર થઈશ પણ મારી રાણી પિંગળા વિના હું એકલો અમર જીવન જીવીને શું કરીશ? ભર્તુહરિને રાણી પિંગળા સાથે સાચો અને અનન્ય પ્રેમ છે. અનન્ય પ્રેમ સાથીદાર વિના વિયોગમાં રહી શકતો નથી, તેથી જીવે તો બન્ને સાથે જીવે પણ કદાચ એકનું મૃત્યુ થાય તો બીજાનું પણ વિયોગમાં તડપી-તડપીને મૃત્યુ થઈ જાય. જેમ કે સારસ પક્ષીઓનું થાય છે. એટલે રાજાએ વિચાર કર્યો કે હું અમર થાઉં તેના કરતાં તો મારી પ્રિયતમા પિંગળા જ અમર થઈ જાય તો સારું જેથી મારે તેનો વિયોગ સહન ન કરવો પડે.

આવું વિચારીને રાજાએ તે ફળ પોતાની અતિપ્રિય રાણીને આપીને અમર થવાની વાત કહી ખાવાનું કહ્યું. સ્નાનાદિ કરીને પછી ખાઈશ તેવું કહીને પિંગળાએ ફળ રાખી લીધું.

હવે સંસારની વાસ્તવિકતા જુઓ કે રાણીને અશ્વપાળ નામના એક અશ્વશાળાના અધિકારી સાથે પ્રેમ હતો. તે ઉપર ઉપરથી રાજાને પ્રેમ કરતી હતી પણ અંદરથી તો અશ્વપાળને પ્રેમ કરતી હતી.

સંસારનાં, ખાસ કરીને સંબંધોનાં તેમાં પણ પ્રેમસંબંધોનાં બે રૂપો છે: એક સુંદર અને બીજું ભયંકર. જે ઉપર ઉપરથી દેખાય છે તે સુંદર છે તેથી તો લોકો તેવા સંબંધોમાં રાણ્યખુશીથી બંધાતા હોય છે. પણ બીજું સ્વરૂપ ભયંકર છે જે નથી દેખાતું. ઈશ્વરે કૃપા કરીને માણસને સર્વજ્ઞ નથી બનાવ્યો. જો તે સર્વજ્ઞ હોત તો જીવન ધૂળ ધૂળ થઈ જાત. કારણ કે તે કોઈની સાથે પ્રેમ ન કરી શકયો હોત. સર્વજ્ઞ હોવાથી તે પ્રત્યેક વ્યક્તિની આંતરિક ભયંકરતા જાણી ગયો હોત જેથી તેને તેના પ્રત્યે નફરત થઈ ગઈ હોત. પણ સારું છે કે આપણો કોઈની આંતરિકતાને જાણી શકતા નથી. આપણને ઉપરનું વિશ્વ દેખાય છે. જે સુંદર છે. કોઈ કોઈ વાર અંદરનું ભયંકર વિશ્વ દેખાઈ જાય છે જેથી અકલ્યનીય આઘાત લાગે છે.

પિંગળાનું પણ આવું જ હતું. તેનું ઉપરનું વિશ્વ રાજા ભર્તુહરિ સાથે પૂર્ણ અને અનન્ય પ્રેમિકાનું હતું. પણ અંદરનું વિશ્વ હળાહળ ઝરથી ભરેલું ભયંકર હતું. તેનો ખરો પ્રેમી તો અશ્વપાળ હતો. તે અશ્વપાળ વિના રહી શકતી ન હતી. આ પણ કેવી વિચિત્રતા કહેવાય કે જેને મહારાજા ભર્તુહરિ જેવો રૂપ-ગુણ-પૌરુષ-સંપન્ન પતિ મળ્યો હોય તે અસંતુષ્ટ થઈને એક સામાન્ય નોકર સાથે પ્રેમમાં પડે અને ગળાડૂબ તરબોળ થઈ જાય! પણ સંસાર આવો જ છે. કદાચ આટલા માટે જ શાસ્ત્રોમાં પતિક્રતાનું મહત્વ વારંવાર ગાયું હશે જેથી ચંચળ સ્થીઓ કુમાર્ણ જતાં અટકે. પણ પિંગળા ન અટકી.

તે વિચારે છે. અરેરે... આ ફળ ખાઈને જો હું અમર થઈ જઈશ અને અશ્વપાળ મરી જશે તો તેના વિયોગમાં હું જૂરી જૂરીને મરી જઈશ. મારાથી અશ્વપાળનો વિયોગ સહન નહિ થાય. એટલે આ ફળ અશ્વપાળને જ ખવડાવી દેવું સારું. આવું વિચારીને તેણો પેલું ફળ અશ્વપાળને આપ્યું અને તેની અમરતાની વાત કહી.

જુઓ, સંસારના સંબંધોની બીજી આંતરિક ભયંકરતા. પિંગળાને રાજા સાથે શરીરસંબંધ હતો, પણ હાઈક સંબંધ ન હતો. રાજાની રાણી તરીકે તે રોજ પોતાનું શરીર તો અર્પણ કરી દેતી અને પ્રેમનું નાટક પણ કરતી પણ રાજા તેનું મન જીતી શક્યો ન હતો. મન તો પેલો અશ્વપાળ જીતી ગયો હતો. તેથી રાણી તન-મનથી અશ્વપાળની હતી. રાજાની તો માત્ર તનથી જ હતી. બીજી તરફ અશ્વપાળને જુઓ તો રાણીને પ્રાપ્ત કરીને પોતાને ધન્ય ધન્ય સમજતો હતો, નોકરીથી તે લાયાર હતો. તેથી તેણો રાણીને તન તો આપ્યું હતું. તે રાણીના તનનો ભરપૂર ઉપયોગ પોતાના તનથી કરતો પણ તેનું મન તો કયાંક બીજે હતું. તે હતી નગરની વેશ્યા. અશ્વપાળ તન-મનથી વેશ્યાનો પ્રેમી હતો. કેટલાક લોકો એવા હોય છે કે તેમને સોનાની થાળીમાં જમવાનું આપો તો ન ગમે. તેઓને તો કૂતરાંની ચાટમાં જ જમવાથી તૃપ્તિ થતી હોય છે. જ્યાં અનેક કૂતરાં મોહું નાખી ચૂક્યાં હોય તેવી ચાટમાં જ તેમનું પેટ ભરાતું હોય છે. સંસારની પણ આવી જ દશા છે. દેવ જેવી રૂપ-ગુણસંપન્ન પતિક્રતા પત્ની હોય તેને પડતી મૂકીને વેશ્યા જેવી કૂતરાંની ચાટમાં તૃપ્તિ માટે ભટકનારા પુરુષોની પણ આવી જ સ્થિતિ હોય છે. રાણીએ અશ્વપાળને ફળ આપ્યું. હવે અશ્વપાળ વિચાર કરે છે કે અહોહો, આ ફળ ખાઈને તો હું અમર થઈ જઈશ પણ મારી પ્રેમિકા વેશ્યા વિના હું જીવી નહિ શકું તેથી તો સારું છે કે આ ફળ મારી પ્રેમિકા વેશ્યાને જ ખવડાવી દઉં. આવું વિચારીને અશ્વપાળે પેલું ફળ વેશ્યાને આપી દીધું.

હવે વેશ્યા વિચારે છે કે મારું પૂરું જીવન પાપ કરવામાં જ વીત્યું છે. મેં સેંકડો પુરુષોને ફસાવ્યા છે અને તેમને નિયોવીને તેમનું ઘર ભંગાવ્યું છે. હવે અમર થઈને મારે તો આ જ કામ કરતાં રહેવાનું, વિકાર છે મને. કેટલીક વાર પાપી માણસને પણ પોતાના ઉપર

ધિક્કાર છૂટે છે અને પશ્ચાત્પાપ થાય છે. તેણે વિચાર કર્યો કે આ ફળ હું ખાઉં તેના કરતાં તો આ દેશનો મહાન રાજી ભર્તૃહરિ આ ફળ ખાય તો પ્રજા ધન્ય ધન્ય થઈ જાય. માટે લાવ આ ફળ રાજને આપું, જેથી પૂરું રાજ્ય સુખી થાય. આવું વિચારીને તે ચુપચાપ ફળ લઈને રાજી પાસે ગઈ અને ફળ આપું. ફળ જોઈને રાજી ચોકી ગયો. અરે! આ ફળ તો મારી પાસે જ હતું. વેશ્યા પાસે કયાંથી પહોંચી ગયું! તેણે દબાણ કરીને પૂછ્યું તો વેશ્યાએ કહ્યું કે મને તો અશ્વપણે આપું હતું.

મહેલમાં આવીને રાજાએ રાજીને પૂછ્યું કે પેલા ફળનું શું થયું? તો રાજી કહે કે મેં તો તરત જ ખાઈ લીધું હતું. તમારી આજી પ્રમાણે જ મારે તો કરવાનું હોય. નીતિકાર કહે છે કે સ્ત્રીઓમાં આઠ મોટા અવગુણો રહેતા હોય છે જેમાં જુહું બોલવું પ્રથમ અવગુણ છે. જીવન જ એવું જિવાય કે તેમાં સાચું બોલી જ ન શકાય. રાજી સમજી ગયો કે રાજી જુહું બોલે છે. તેણે ફળ કાઢીને બતાવ્યું. રાજી છોભીલી પડી ગઈ. ભાંડો ફૂટી ગયો હતો. રાજને પ્રેમસંબંધની આંતરિક ભયંકરતા દેખાઈ ગઈ હતી, તેને ભારે આઘાત લાગ્યો હતો. જાણે કે જીવન જ પૂરું બરબાદ થઈ ગયું હતું. આવી જ સ્થિતિમાં તેણે આ પ્રથમ શ્લોકની રચના કરી.

યાંચિન્તયામિ સતતં મયિ ચા વિરકતા,
સાધ્યન્યમિચ્છતિનનં જનોઽન્યસકતઃ।
અસમતકૃતે ચ પરિતુષ્પતિ કાચિદન્યા,
ધિક્ તાં ચ તં ચ મદનં ચ ઈમાં ચ માં ચ॥2॥

પહેલાં સામાન્ય અર્થ કરીએ.

હું જેનું (પિંગળાનું) સતત ચિંતન કરું છું તે તો કોઈ બીજા જ (અશ્વપણનું) પુરુષની ઈચ્છા રાખે છે. અને વળી પાછો તે પુરુષ કોઈ બીજી જ (વેશ્યામાં) જગ્યાએ આસકત થયો છે. વાત આટલેથી અટકતી નથી. અમારા માટે વળી પાછી એક બીજી સ્ત્રી (વેશ્યા) પ્રેમલાગણી ધરાવે છે.

પેલી પિંગલાને ધિક્કાર છે. પેલા અશ્વપણને ધિક્કાર છે. અમને બધાંને નચાવનાર કામદેવને ધિક્કાર છે. અને પેલી વેશ્યાને ધિક્કાર છે. સાથે સાથે આ બધા કુચકનું ચક બનેલા મને પણ ધિક્કાર છે.

ભર્તૃહરિને ભયંકર પીડા થઈ. પ્રેમ એક પીડા છે. તેમાં પણ અતિપ્રેમમાં દગાબાજી થાય તો તે પીડા તો અવર્ણનીય છે. આ પીડામાંથી સરસ્વતી પ્રગટ થયાં અને શ્લોકો રચાતા ગયા. ભર્તૃહરિએ ત્રણ શતકો રચ્યાં જે અમર થઈ ગયાં. બાણું લાખ માળવાની ગાદી છોડીને યોગી થઈ ગયા અને વનવનમાં ભટકવા લાગ્યા. પ્રેમની પીડાની પછિડાટથી વ્યક્તિ આત્મહત્યા પણ કરી બેસતો હોય છે, પ્રેમની ગદ્વારી મહાપાપ છે. તો કોઈ આત્મહત્યા ન કરતાં યોગી થઈ જાય છે. કારણ કે તેના જીવનમાં શૂન્યતા આવી ગઈ હોય છે. આ શૂન્યતાને હરિસ્મરણથી પૂરીને કદાચ મહાન યોગી પણ થઈ શકે છે. ભર્તૃહરિ, મહાન યોગી થઈ ગયા. પછી તો પિંગલા બહુ જ પસ્તાઈ. ભર્તૃહરિને પાછા ફરવા બહુ આજીજી કરી પણ જે કેસરિયા દૂધમાં માઝી નહિ ઉંદરડી પડી હોય તેને હવે કેવી રીતે પીવાય? પિંગળાએ પોતે જ પોતાનું જીવન બરબાદ કરી નાખ્યું. માત્ર પોતાનું જ નહિ પૂરા માળવા રાજ્યને બરબાદ કરી નાખ્યું. કદાચ આવા જ કારણસર ચંચળ સ્ત્રીઓની બુદ્ધિ પગની પાનીએ કહેવાતું હશે. આ તો સારું છે કે ભગવાને બધાને અંતર્યામી નથી બનાવ્યા. જો બધા જ અંતર્યામી હોત તો કદાચ અડધી દુનિયાના પુરુષો જોગી થઈ ગયા હોત. હંકેલું જીવન જ જીવવા લાયક છે. ઉઘાંનું જીવન જીવવા તો શું, જોવા લાયક પણ ન રહે. જેવું ભર્તૃહરિનું ફળ ફરી ફરીને તેની જ પાસે આવ્યું, તેવી રીતે ઘણાંનાં ફળો પણ ફરીફરીને પાછાં જ આવે, ત્યારે આંતરિક સંસારની ભયંકરતા દેખાઈ આવે.

આ સંસારમાં ત્રણ પ્રકારના માણસો હોય છે. 1. અજ્ઞાની, 2. શાની અને 3. અર્ધદંધ. અજ્ઞાની હોવા છતાં શાનીપણાનો અહંકારી, ભર્તૃહરિ આ ત્રણે માટે શું કહે છે તે જાણો:

અજ્ઞાઃ સુખમારાધ્યઃ સુખતરમારાધ્યતે વિશેષજ્ઞાઃ।

જ્ઞાન લવ દુર્વિદંધં બ્રહ્માપિ તં નરં ન રંજયતિ॥3॥

અજ્ઞાનીને સરળતાથી રાજી કરી શકાય છે. અને જ્ઞાનીને તો બહુ જ સરળતાથી રાજી કરી શકાય છે. પણ જેનામાં થોડું જ જ્ઞાન હોવા છતાં પોતાને મહાજ્ઞાની માને છે તેવા અર્ધદંધ પુરુષને તો ઉપરથી સાક્ષાત્ બ્રહ્મા પણ આવે અને રાજી કરવા માગે તોપણ તેને રાજી કરી

શકાય નહિ.

ઘણા લોકો અજ્ઞાની હોવા છતાં જ્ઞાનનો દંબ રાખતા હોય છે તેમની સાથે જ્ઞાનચર્ચા કરાય નહિ, કદાચ કરો તો પોતે ખોટા હોવા છતાં પોતાનો જ કક્ષો સાચો કરવાની હઠ પકડીને જ્ઞાનચર્ચાને અજ્ઞાનચર્ચા બનાવી દેતા હોય છે. માટે તેમની સાથે જ્ઞાનચર્ચા કરવી નહિ. તેમના આગળ તો મૌન જ સારું.

તમે ઈચ્છો કે ન ઈચ્છો, જીવનમાં મૂર્ખાઓથી પ્રસંગ પડતા જ હોય છે. મૂર્ખાઓને રીજવી શકાતા નથી. મૂર્ખતા માત્ર એકલી જ નથી હોતી, તેની સાથે હઠ અને જક્કીપણું પણ હોય છે. આવા હઠી-જક્કી પણ મૂર્ખ માણસ સાથે પનારું પડ્યું હોય તો શું થાય? વાંચો ભર્તૃહરિના શ્લોકને:

પ્રસંગ મણિમુદ્ધરેન્મકરવકત્રદંભ્રાંતરાત
સમુદ્રમપિ સંતરેત્પ્રચલદ્વર્ભિમાલાકુલમ્ભા
ભુજંગમપિ કોપિતં શિરસિ પુષ્પવદ્ધ ધારયેત્
નતુ પ્રતિનિવિષ મૂર્ખજન ચિત્તમારાધ્યેત્॥4॥

બળવાન કોઈ મગરમણ્ણ હોય અને તેના દાંતોમાં મણિ હોય તો તે મણિને કાઢી લાવી શકાય. જે સમુદ્રમાં પ્રચંડ મોઝાં ઊછળતાં હોય તે સમુદ્રને તરીને કદાચ પાર કરી શકાય. ફૂંઝાડા મારતા કુદ્ધ થયેલા સર્પને કદાચ માથા ઉપર ફૂલની માફક ધારણ કરી શકાય પણ કોઈ જિદ્દી મૂર્ખ માણસ હોય તેના ચિત્તને રાજી કરી શકાય નહિ.

આ શ્લોકમાં પણ મૂર્ખ માણસને પ્રસંન ન કરી શકાય તે જ વાતને મહત્ત્વ અપાયું છે. અર્થાત્ મૂર્ખાઓ સાથે ધર્મચર્ચા કે શાસ્ત્રચર્ચા કરવી નહિ.

આ જ વાતને આગળના શ્લોકથી વધુ પુષ્ટ કરે છે.

લભેત સિક્તાસુ તૈલં અપિ યત્નઃ પીડયન્
પિબેચ્ય મૃગતૃષ્ણિકાસુ સલિલં પિપાસાઈંત:
કદાચિદપિ પર્યાન્ન શશવિષાણ માસાદ્યેત—
નતુ પ્રતિનિવિષ મૂર્ખજન ચિત્તમારાધ્યેત્॥5॥

જે શક્ય જ નથી તે બધું બતાવે છે. માનો કે કોઈ વ્યક્તિ રેતીને પીલીને તેમાંથી તેલ કાઢી શકે છે. માનો કે કોઈ તરસ્યો માણસ મૃગજળમાંથી પાણી પ્રાપ્ત કરી તરસ છિપાવી શકે છે. માનો કે કોઈ બ્રમણ કરતાં કરતાં કદાચ કોઈ સસલાનું શીંગતું પણ શોધી કાઢે. પણ જે જન્મજાત મહામૂર્ખ છે તેના ચિત્તનું સમાધાન કદી પણ ન કરી શકાય તે ન જ કરી શકાય.

શાસ્ત્રચર્ચાનો હેતુ સત્યની શોધ છે. પણ સત્ય ત્યારે જ શોધાય જ્યારે બન્ને પક્ષો જિશાસુ હોય અને સત્યનો સ્વીકાર કરનારા હોય, પણ જો બેમાંથી એક પક્ષ જડતાભરી મહામૂર્ખતાવાળો હોય તો ચર્ચાનું પરિણામ સારું ન આવે. સત્યની પ્રાપ્તિ તો દૂર રહી, ઉપરથી કલહ અને કકળાટ જ થાય. માટે આવા જિદ્દી મૂર્ખ માણસો સાથે કદી ચર્ચા કરવી નહિ.

મૂર્ખાઓમાં પણ કેટલાક ખલ કક્ષાના માણસો હોય છે. ખલ તેને કહેવાય જે કૃતદ્ધન હોય, ઉંખીલો હોય, અર્થનો અનર્થ કરનારો હોય, જે દગ્ગાબાજ અને છેતરપિંડી કરનારો હોય, જેના જીવનનો હેતુ બીજાને દુઃખ જ પહોંચાડવાનો હોય, આવો માણસ મૂર્ખ કરતાં પણ વધુ ભયંકર છે. તેની ચર્ચા ભર્તૃહરિ કરે છે.

બ્યાલં બાલમૃષાલતનુભિરસૌ રોષ્ટું સમુકૃષ્ટભતે,
ભેટું વજમણિં શિરીષકુસુમપ્રાન્તેન સન્નાયતિ
માધુર્ય મધુભિન્દુના રચયિતું ક્ષારામ્બુ ધેરોહતે,
નેતું વાંધિતિ ય: ખલાન્પથિ સતાં સુકતૈ: સુધાસ્યનિદિભિ:॥6॥

મદોન્મત હાથીને કોઈ કમળના તન્તુઓ દ્વારા બાંધવા માગો તો કદાચ બાંધી શકે.

કદાચ કમળના તન્તુઓથી કોઈ વજમણિને બાંધી શકે.

કદાચ કોઈ મધના એક ટીપાથી પૂરા સમુદ્રને મીઠો કરવા માગે તો કરી શકે

પણ કોઈ માણસ પોતાનાં મીઠાં વાક્યોના દ્વારા કોઈ ખલપુરુષને સુધારવાનો પ્રયત્ન કરે તો તે કદી સફળ ન થઈ શકે. અર્થાત્ ખલપુરુષોને કોઈ સુધારી શકતું નથી. રામ રાવણને સુધારી શક્યા નહિ. શ્રીકૃષ્ણ કંસને, દુર્યોધનને સુધારી શક્યા નહિ. આવા ખલોને તો ચૌદમું રત્ન પાર પાડી શકે છે. હા, શઠને સુધારી શકાય, ખલને નહિ.

અજ્ઞાની મૂર્ખ અને ખલ એમ ત્રણોમાં ભેદ છે. જેને જ્ઞાન નથી તે અજ્ઞાની છે. જેને પોતાનું જ્ઞાન નથી પણ અજ્ઞાનનું ભાન પણ નથી, તે મૂર્ખ છે. જેને પોતાના ઘોર અજ્ઞાનમાં પણ પરમજ્ઞાન દેખાય છે, એટલું જ નહિ. પોતાનું અજ્ઞાન રૂપી જ્ઞાન સૌના માથે થોપવા માટે હલકા પ્રયત્નો પણ કરે છે તે ખલ છે. અજ્ઞાની માણસ બહુ ખરાબ નથી. પણ જો તેને પોતાના અજ્ઞાનનું ભાન હોય તો પંડિતોની સભામાં તેનું ભૂષણ શું છે તે બતાવે છે.

સ્વાપનમેકાન્તગુણં વિધાત્રા, વિનિમિત્તં ધાદનમજ્ઞતાયા;

વિશેષતઃ સર્વવિદાં સમાજે વિભૂષણં મૌન ચ પંડિતાનામ્||૭||

બ્રહ્મજીએ જ્યારે સૃષ્ટિની રચના કરી ત્યારે તેમણે અજ્ઞાની લોકો માટે મહાન્ વિદ્વાનોની સભામાં કેવી રીતે પોતાના અજ્ઞાનને ઢાંકવું તેનું ઢાંકણ બનાવ્યું છે—તે છે “મૌન.” ભલે તમે ચર્ચાના વિષયને ન જાણતા હો, પણ જો સભામાં ગૌરવહીન ન થવું હોય તો ચૂપ રહો. મૌન રહો. જે વિદ્વાન જ્ઞાની હોય તેમને ચર્ચા દો. તમે સાંભળો અને ગુણગ્રાહી બનો. તમારું મૌન જ તમારા અજ્ઞાનનું ઢાંકણ થઈ જશે. પણ અહીં એક મહત્વની વાત એ છે કે મૂર્ખાઓ મૌન રહી શકતા નથી. તેઓ સૌથી વધુ બકવાસ-બદ્ધાટ કરતા રહે છે. બકવાસ એટલા માટે કે તે ટુ ધી પોઈન્ટની જગ્યાએ વિષયબાબું અપ્રાસંગિક વાતો બક્યા કરતા હોય છે. મૌન તો પોતાના અજ્ઞાનનું ભાન હોય તે જ્ઞાની જ રાખી શકે છે. અજ્ઞાનનું ભાન અને તેનો સ્વીકાર કરે તેને સંત કહેવાય.

8-1-08

ભર્તૃહરિ પોતાને જ નિમિત્ત બનાવીને પોતાની મૂર્ખોમીની વાત કરે છે.

યદા કિંચિ જજ્ઞોસોડહં દ્વિપ ઈવ મદાન્ધઃ સમભવમ્,

તદા સર્વજ્ઞોસ્મીત્યભવદવલિપતં મમ મનઃ;

યદા કિંચિત્ કિંચિત્ બુધજન સકારાદવગતમ્,

તદા મૂર્ખોડસ્મીતિ જ્વર ઈવ મદો મે વ્યપગતઃ॥૮॥

જ્યારે હું સાવ ઓછું જાણતો હતો ત્યારે હું જ પૂરેપૂરું જાણું છું સર્વજ્ઞ છું એવો અહંકાર મદાન્ધ હાથીની માફક થયો હતો. મદાન્ધ હાથી જેમ મદમાં ડોલતો રહે તેમ હું પણ સર્વજ્ઞપણાના અહંકારમાં ડોલતો રહેતો હતો.

પછી ધીમે ધીમે વિદ્વાનોની સમીપમાં ગયો અને તેમનો સત્તસંગ કર્યો. જેમ જેમ સત્તસંગ કરતો ગયો તેમ તેમ સત્ય સમજાતું ગયું. હવે તો મને ખાતરી થઈ ગઈ છે કે હું તો મૂર્ખો જ છું. જેમ કોઈને તાવ ચઢ્યો હોય તેમ મિથ્યા અહંકારનો તાવ ચઢ્યો હતો તે વિદ્વાનોના સત્તસંગથી ઊતરી ગયો. અને હવે મને મારી પોતાની મૂર્ખતા ઉપર જ હસવું આવે છે.

ક્ષુદ્ર માણસની આવી જ દશા હોય છે. ખરા સંતો કદી અહંકાર કરતા નથી. તેમનામાં પ્રચુર જ્ઞાન હોય તોપણ વિનય-વિવેક નભ્રતાથી બ્યવહાર કરતા હોય છે. વારંવાર પોતાની અજ્ઞતાનો સ્વીકાર કરતા હોય છે. તેથી તેમને જ્ઞાનનો તાવ ચઢતો નથી, જ્ઞાનનો તાવ માત્ર પંડિતોને ચઢતો હોય છે. પંડિત થવું અને સંત થવું અલગ અલગ વસ્તુ છે. બધા પંડિતો સંત નથી હોતા. સંતત્વ વિનાનું પાંડિત્ય અહંકારના તાવથી ભરેલું હોય છે. પણ જો તેવા પંડિતો પણ સંત પુરુષોનું સેવન કરે તો તેમનો અહંભાવ ઊતરી જાય અને તે પણ સંત થઈ જાય.

હવે ભર્તૃહરિ ક્ષુદ્રજીવની વ્યાખ્યા કરે છે.

કૃમિકુલચિતં લાલાકિલનં વિગન્ધિ જુગુપ્રિસતમ્,

નિરૂપમરસં પ્રીત્યા ખાદન્ ખરાસ્થિ નિરામિપમ્,

સુરપતિમપિ ચા પાર્વત્સથં વિલોક્ય ન શંકતે,

નહિ ગણયતિ કુદ્રો જન્તુ: પરિગ્રહ ફલગુતામ્||9||

કુદ્ર માણસની સ્થિતિને ભર્તૃહરિ ઉદાહરણ સાથે સમજાવે છે.

એક ભૂખ્યો કૂતરો મરેલા ગધેડાના હાડકાને ઉપાડી લાવ્યો છે. આ હાડકું સૂકું છે. કૃમિઓથી બદબદે છે. દુર્ગધ મારે છે. ઘૃણા થાય તેવું છે. પોતાની જ લાખથી ખરડાયેલું છે. આવા સુક્કા હાડકાને પણ જાણે કે કોઈ મહાન ભોગ મળી ગયો હોય તેવા અહંકારથી ખાવા લાગે છે અને પાસમાં જ ઊભેલા ઐશ્વર્યશાળી ઈન્દ્રની પણ ઉપેક્ષા કરે છે. તારા કરતાં પણ હું વધુ મહાન ભોગો ઐશ્વર્ય ભોગવું છું. તેવી મત્સરવૃત્તિથી સૂકું હાડકું ચાવે છે. આવી જ રીતે કુદ્ર માણસ પણ મહાન વિદ્વાનોની આગળ પોતાના તુચ્છ જ્ઞાનને સર્વોપરી માનીને મોટાઈભર્યો વ્યવહાર કરે છે. તેને પોતાની તુચ્છતાનું ભાન નથી. તુચ્છતામાં પણ મોટાઈ અનુભવે છે. આવા તુચ્છ કુદ્ર માણસો મિથ્યા મોટાઈથી પતિત થઈને કેટલી અધોગતિ પ્રાપ્ત કરે છે તેને ગંગાજીના ઉદાહરણથી સમજાવે છે.

શિવ: શર્વ સ્વર્ગાત્મ પતતિ શિરસ્તતઃ ક્ષિતિ ધરમ્ભ,

મહીધાદૃતુંગાદવનિભવને શાપિ જલધિમ્ભ,

અધોગંગા સેયં પદમુપગતા સ્તોકમથવા

વિવેકભાનાં ભવતિ વિનિપાતઃ શતમુખઃ||10||

કોઈ માણસનું પતન થાય છે તો એક પછી એક સતત તે પડતો જ જાય છે. પહેલા પગથિયે પટકાયેલો ઘડો ઠન ઠન થતો થતો છેક છેલ્લા પગથિયા સુધી પછીઠાતો પડતો રહે છે. જેમકે:

ગંગાજીને જુઓ પહેલાં તે સ્વર્ગમાં રહેતી હતી તે સ્વર્ગંગા કહેવાતી હતી. તેને અભિમાન થયું. એટલે સ્વર્ગથી તેનું પતન થયું અને શિવજીના માથા ઉપર આવી પડી. ત્યાંથી હિમાલયના શિખર ઉપર ગંગોત્રી ઉપર પડી. ત્યાંથી પડતી પડતી ધરતી ઉપર હરિદ્વાર પહોંચી અને ત્યાંથી પડતી પડતી છેક સમુદ્ર સુધી પહોંચી. આમ છેક ઊંચે સ્વર્ગથી છેક સમુદ્ર સુધી તેનું પતન થતું જ ગયું. આ બધાનો સાર એટલો જ છે જે લોકો વિવેકભાઈ થઈ જતા હોય છે તેમનું પતન ડગલે ને પગલે થયા કરતું હોય છે.

આ ઉદાહરણમાં એક મુદ્રા તરફ ધ્યાન જવું જરૂરી લાગે છે. ગંગાનું પતન સગરપુત્રોના ઉદ્ધાર માટે એટલે કે પરમાર્થ માટે થયું હતું. તેથી તે સ્વર્ગથી પડીને પણ પૂજ્ય અને પવિત્ર રહી શકી હતી. તેના તટે આજે પણ સેંકડો તીર્થો નિમિત થયાં છે અને લાખો, કરોડો માણસો સ્નાન કરીને પાપમુક્ત થાય છે એટલે પરમાર્થ માટે જો પતન થાય તો તે માત્ર પતન જ નથી. રહેતું પણ પડવું પણ કલ્યાણકારી બની જાય છે. પણ જો પડવું એ પરમાર્થ માટે નહિ પણ પોતાના અહંકારથી, કુસંગથી, પાપવૃત્તિથી કે વ્યસનવૃત્તિથી થાય તો તેવું પતન પોતાના અને બીજાના કલ્યાણ માટે થઈ શકે નહિ. પણ કદાચ કુમાર્ગ ચઢી જવાથી કોઈનું પતન થયું હોય પણ છેવટે જો તે પરમેશ્વરના ચરણ સુધી પહોંચી જાય તો તેના પતનમાંથી પણ ઉદ્ધાર થઈ શકે છે. જેમકે વાલિયો ભીલ વાલ્યીકિ ઋષિ બન્યો. જેસલ પીર બન્યો વગેરે.

ફરી પાછા મૂર્ખ માણસની ચર્ચા કરે છે. ભર્તૃહરિનું કહેવું છે કે બધાનું ઔષધ છે પણ મૂર્ખ માણસનું કોઈ ઔષધ નથી, જરા જુઓ, કેટલાં બધાં પ્રમાણ આપીને વાત સમજાવી છે.

શક્યો વારયિતું જલેન હુતભૂકુ છત્રેણ સૂર્યાત્પો

નાગોન્દ્રો નિશિતાંકુશેન સમદૌ દંતેન ગૌગર્દભો

વ્યાધિ ભેષ જસંગ્રહેશ વિવિધેમન્ત્રૈ: પ્રયોગૈર્વિષમ્ભ

સર્વસ્યૌષધમસ્તિ શાસ્ત્રવિહિતં મૂર્ખસ્ય નાસ્ત્યૌષધમ્ભ||11||

કદાચ કોઈ સ્થળે પ્રચંડ અર્જિન લાગ્યો હોય તો તેને પાણીના બંબા બોલાવીને બુઝાવી શકાય છે.

જો સૂર્યનો પ્રચંડ તાપ લાગતો હોય તો છત્રી ઓઢીને તેને રોકી શકાય છે.

મહોન્મત હાથીને અંકુશના દ્વારા અને બળદ તથા ગધેડાને દંડાના દ્વારા વારી શકાય છે.

વ્યાધિ થયો હોય તો ઔષધના દ્વારા વ્યાધિમુક્ત થઈ શકાય છે. કદાચ સર્પવીંધી કરડયો હોય અને તેનું વિષ ચઢ્યું હોય તો મંત્રપ્રયોગના દ્વારા તેને પણ ઉતારી શકાય છે. આમ બધી વસ્તુઓનું નિવારણ કરનારું કોઈ ને કોઈ ઔષધ મળી આવે છે, પણ જે જન્મજાત મૂર્ખ છે તેને મૂર્ખતામાંથી છોડાવનારું એકે ઔષધ મળતું નથી. અર્થાત્ મૂર્ખતા એ અસાધ્ય રોગ છે. એટલે બને ત્યાં સુધી મૂર્ખાઓને દૂર રાખવા

અથવા પછી પોતે જ દૂર રહેવું.

પશુ તો પશુ છે જ. પણ માણસોમાં પણ કેટલાક માનવપશુ હોય છે. આ માનવપશુ કોણ છે તે સમજવે છે:

સાહિત્યસંગીત કલાવિહીન: સાક્ષાત્ પશુ: પુચ્છ વિધાશ હીનઃ।

તૃણં ન ખાદનાપિ જીવમાન: તદ્ ભાગધેયં પરમં પશૂનામ्॥12॥

ભર્તૃહરિ યોગી છે. તોપણ કોમળ વિધાના રસિયા છે. તેમનું કથન સાંભળવા જેવું છે.

જે માણસમાં ત્રણ રસો નથી—1. સાહિત્ય, 2. સંગીત અને 3. કલા—એ માણસ સાક્ષાત્ ઢોર જેવો છે. ઢોરમાં અને આ માણસ-ઢોરમાં એક મહત્ત્વનો ભેદ છે. ઢોર ઘાસ ખાઈને જીવે છે જીવારે આ માણસ-ઢોર ઘાસ ખાધા વિના પણ જીવે છે.

બહુ જ મહત્ત્વની વાત કહી છે. ભારતમાં જ્ઞાન-વૈરાગ્યનો મહિમા વધારે છે. સ્વયં ભર્તૃહરિ જ્ઞાનવૈરાગ્યથી ભરપૂર છે. જ્ઞાનવૈરાગ્યનું લક્ષ્ય તો ત્યાગ છે. એટલે ત્યાગી પણ છે. પણ ત્યાગનો અર્થ એવો નથી કે વ્યક્તિ સંગીત, સાહિત્ય અને કલાનો પણ ત્યાગ કરી દે. જ્ઞાન-વૈરાગ્યથી ઉત્તમ ત્યાગીયે ઉત્તમ સાહિત્યકારો થયા છે. જેમકે વ્યાસ, વિશિષ્ટ, તુલસીદાસ વગેરે. આવી જ રીતે ઉત્તમ સંગીતકાર કે સંગીત-રસિયા પણ થયા છે. સ્વામી હરિદાસ વગેરે ઉત્તમ સંગીતકાર હતા. સંગીતની સાધના પણ બ્રહ્મસાધના છે. સંગીતના આદ્ય આચાર્ય ભગવાન શંકર છે. સરસ્વતી પોતે સાહિત્ય-સંગીતમય છે. કદાચ કોઈને ગાતાં ના આવડતું હોય તોપણ તેને સાંભળતાં તો આવડવું જ જોઈએ. સંગીતથી હોર્મોન સુધરે છે. હોર્મોન સુધરવાથી રોગો મટે છે એટલે સંગીત તો મોટું ઔષધ છે. પ્રતિદિન સમય પ્રમાણે એકાદ કલાક તન્મય થઈને તેનું સેવન કરવાથી મન પ્રફુલ્લ થાય છે. શાંતિ મળે છે.

આવી જ રીતે કલામાં પણ રસ હોવો જરૂરી છે. શ્રીકૃષ્ણા, શિવ વગેરે બધા જ કલાકારો, કલાધરો છે. કલા પ્રત્યે ઘૃણા કરનારા કાં તો અર્થ-પિશાચ્યો હોય છે કાં પછી વજમૂર્ખ હોય છે. એટલે ભર્તૃહરિ કહે છે કે આ ત્રણોમાં રસ નહિ રાખનારા પશુ છે પશુ. સાક્ષાત્ પશુ જ છે. ભલે તે ગમે તેટલો ધનવાન હોય કે મોટો સત્તાધારી હોય ખરેખર તો તે પશુ જ છે.

સંગીત-સાહિત્ય અને કલાવિહીન વ્યક્તિ સાથે ચર્ચા નીરસ હોય, કારણ કે તેની ચર્ચાનો વિષય કાં તો પૈસો હોય કે પછી રાજકારણ હોય. જીવારે સંગીત-સાહિત્ય અને કલારસિકોની ચર્ચામાં રસ જ રસ હોય. બસ પીતા જ રહો, પીતા જ રહો. એટલે આ ત્રણે લલિત વિધામાં રસ ધરાવવો જરૂરી છે.

ફરી પાછા ભર્તૃહરિ જીવનને ઉત્તમ બનાવનારા ગુણોની ચર્ચા કરે છે.

યેષાં ન વિદ્યા ન તપો ન દાનમ્,

જ્ઞાનં ન શીલં ન ગુણો ન ધર્મઃ॥

તે મત્યલોકે ભુવિભાર ભૂતા

મનુષ્યરૂપેણ મૃગાશ્રરન્તિ॥13॥

જેમની પાસે કોઈ વિદ્યા નથી, તપ અને દાન પણ નથી. જ્ઞાન, શીલ, ગુણ અને ધર્મ પણ નથી—આવા માણસો માણસો નથી પણ પૃથ્વીને ભાર કરનારા માનુષરૂપથી હરણિયાં છે, જે વિષયભોગો રૂપી ઘાસ ચરી રહ્યાં છે.

ભર્તૃહરિ વિધાના હિમાયતી છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિ વિદ્યાથી ભૂષિત વિદ્વાન હોવી જોઈએ. વિદ્યા બે પ્રકારની છે: 1. ભૌતિક વિદ્યા અને 2. આધ્યાત્મિક વિદ્યા. ભૌતિક વિદ્યાથી જીવનના સાંસારિક પ્રશ્નો ઉકેલાય છે. જીવારે આધ્યાત્મિક વિદ્યાથી શાન્તિ અને સમતા પ્રાપ્ત થાય છે. વ્યક્તિ અને રાષ્ટ્રને સુખી-સમૃદ્ધ અને સુરક્ષિત કરવા ભૌતિક વિદ્યા જરૂરી છે. ભૌતિક વિદ્યા વિનાની કોરી આધ્યાત્મિકતા દરિદ્રતા લાવે છે. અને આધ્યાત્મિક વિદ્યા વિનાની કોરી ભૌતિક વિદ્યા નાસ્તિકતા લાવે છે. એટલે બન્નેનો પૂરો સુમેળ અને સમન્વય થવો જરૂરી છે. પણ આ બેમાંથી એક પણ વિદ્યા જેની પાસે નથી તે મૃગલું છે મૃગલું.

જેની પાસે તપ નથી—તપ એટલે કર્તવ્યો બજાવતાં પડનારાં કષ્ટોને હસતાં હસતાં સહન કરવાં તે તપ છે. શરીરને અર્થહીન કષ્ટો આપવાં તે તપ નથી. અર્થહીન તપો વાંઝિયાં હોય છે. તેમાંથી કોઈ પ્રશ્ન ઉકેલાતો નથી, પણ કર્તવ્યપરાયણતાથી પ્રશ્નો ઉકેલાય છે. કર્તવ્યપરાયણતામાં નાનાં-મોટાં કષ્ટો હોય જ છે. આ કષ્ટોને રોતાં રોતાં નહિ પણ હસતાં હસતાં સહન કરી લેવામાં આવે તે ખરું તપ છે. આવું તપ જેના જીવનમાં છે જ નહિ તે મૃગલું છે મૃગલું.

જેના જીવનમાં દાન પણ નથી. દાન એટલે પોતાની વસ્તુને જરૂરતમંદ બીજી વ્યક્તિ કે સંસ્થાને પ્રેમથી આપવી તે દાન છે. દાન પાંચ પ્રકારનાં હોય છે.

1. વ્યક્તિત્વલક્ષી
2. દેવલક્ષી
3. સમાજલક્ષી
4. રાષ્ટ્રલક્ષી
5. માનવતાલક્ષી.

1. કોઈ વ્યક્તિત્વશેષને તમે કાંઈક આપો છો તે વ્યક્તિત્વલક્ષી દાન છે. જેમકે ગુરુ-સંત-સાધુ-દરિદ્ર વગેરે.
2. જે દાન દેવોના કામ માટે અપાય છે તે દેવલક્ષી છે. જેમકે મંદિરો બાંધવા, ભગવાનને જમાડવા, વસ્ત્રો, મુગટ વગેરે ભગવાનના સુખ માટે અર્પણ કરવા તે દેવલક્ષી દાન છે.
3. પોતાના સમાજ માટે, ધાત્રાલય, કન્યાધાત્રાલય, સમાજલક્ષી શિષ્યવૃત્તિઓ વગેરે આપવાં તે સમાજલક્ષી દાન છે. આવા દાનથી સમાજનું ઉત્થાન થાય છે. સમાજ મહાન બને છે. આવું દાન સરાહનીય છે.
4. રાષ્ટ્રલક્ષી દાનમાં રાષ્ટ્રનું હિત સમાયેલું હોય છે. પૂરા રાષ્ટ્રના હિત માટે તન-મન-ધનથી અર્પિત થવું અને રાષ્ટ્રના પ્રશ્નો ઉકેલવા તે રાષ્ટ્રલક્ષી દાન છે. આ દાન પણ સરાહનીય છે.
5. માનવતાલક્ષી દાનમાં ન્યાત-જાત-ધર્મ-સંપ્રદાય વગેરેના ભેદ વિના પૂરી માનવજાત માટે દાન આપે—જેનાથી માનવપ્રશ્નો ઉકેલાય છે તે માનવતાલક્ષી દાન છે. જેમકે આરોગ્ય માટે હોસ્પિટલો બાંધવી અને ચલાવવી. શૈક્ષણિક હેતુ માટે વિદ્યાલયો ખોલવાં અને ચલાવવાં. આવી જ રીતે ધર્મશાળાઓ, આશ્રયસ્થાનો, વનિતાગૃહો, અનાથાલયો વગેરે લોકહિતનાં સંસાધનો બનાવવાં તે માનવતાલક્ષી દાન છે. આ સર્વોત્તમ છે.

પ્રથમ બે પ્રકારનાં દાનો થોડાક માપમાં ઠીક કહેવાય, પણ વ્યક્તિત્વલક્ષી કે દેવલક્ષી દાનોનો અતિરેક થાય તો તે ઉત્તમ ન કહેવાય. આવી જ રીતે વર્ણાલક્ષી કે વંશલક્ષી દાનો પણ ઉત્તમ ન કહેવાય.

જે વ્યક્તિમાં દાન નામનું તત્ત્વ જ નથી, તે લુખ્ખો માણસ છે, તે માણસ નહિ પણ મૃગલું છે મૃગલું.

જેના જીવનમાં જ્ઞાન પણ નથી, જે ભજ્યો જ નથી, જેને લખતાં વાંચતાં કે સાંભળતાં પણ નથી આવડતું તે જડ જેવો માણસ મૃગલા જેવો છે.

જેના જીવનમાં શીલ નથી, શીલ એટલે કામમર્યાદા.

લોકોને સુખી થવા માટે બે મહત્વના પ્રશ્નો ઉકેલાવા જોઈએ.

1. મનિપ્રોબ્લેમ અને 2. સેક્સપ્રોબ્લેમ.

નોકરી-ધંધો વગેરે કરીને આર્થિક પ્રશ્નોને ઉકેલાવા જોઈએ. જે આર્થિક પ્રશ્નો ઉકેલી શકતો નથી તે પરાધીન જીવન જીવે છે.

બીજો પ્રશ્ન કામનો છે. કામવૃત્તિ કુદરતી—સહજ છે. તેનો ઉકેલ લગ્નસંસ્થા અને તેના નિયમોના પાલનથી થતો હોય છે. પતિ અને પત્ની પરસ્પરમાં વફાદારી અને પ્રેમભર્યા વ્યવહારથી આ પ્રશ્ન ઉકેલી શકે છે. પણ જેને પતિ કે પત્ની નથી તેના કામપ્રશ્નો ઉકેલાતા નથી, તે આડા ફૂંટાઈ જાય છે. અને અંતે ફૂંખી થાય છે. કારણ કે તે ખીલે બંધાયા વિનાના રખડતા હોર જેવા ગમે તેના ખેતરમાં મોઢાં ભરવા જાય છે. આવા લોકો ફૂંખી થતા હોય છે. પતિ-પત્નીમાં જ બંધાઈને પોતાના ખેતરની વાડમાં જ રહેવું તે શીલ છે. વાડ તોડીને ગમે તે ખેતરમાં ભટકવું તે શીલનાશ છે. એટલે શીલનું રક્ષણ સર્વાધિક મહત્વનું છે. આવું શીલ જેની પાસે નથી તે રખડતું હોર છે.

જેની પાસે ગુણો પણ નથી અને ધર્માચરણ પણ નથી તે પણ પશુ જેવા જ છે. ભર્તૃહરિ કહે છે કે આવા લોકો આ ધરતી ઉપર ભારત્ય થઈને મનુષ્યના રૂપમાં મૃગલાં જેવા જીવી રહ્યા છે. તેમને ધિક્કાર જ અપાય.

ભર્તૃહરિને મૂર્ખતા પ્રત્યે સખત ઘૃણા છે. એટલે અવારનવાર મૂર્ખતાને ભાંડતા રહે છે. જુઓ આ નીચેનો શ્લોક:

વર્ણ પર્વતદુર્ગાખુબી બાન્તં વનચરૈઃ સહ,

ન મૂર્ખજન સંપર્ક: સુરેન્ડ ભવનેષ્પિ||14||

ઈન્દ્રજના આલીશાન મહેલમાં જો કોઈ મૂર્ખની સાથે રહેવાનું થાય તો તે મને મંજૂર નથી. તેના કરતાં તો ઘનઘોર વનોમાં, પર્વતોમાં જંગલી પ્રાણીઓ સાથે રહેવું સારું.

જંગલી પ્રાણીઓ ભલે જંગલી હોય પણ મૂર્ખ તો નથી જ. તેથી તેમની સાથે રહેવાથી મૂર્ખતાજન્ય સંતાપ તો નથી થવાનો. પણ જો ભવ્ય રાજભવનમાં સંસારની બધી સગવડો સાથે કોઈ મૂર્ખ બ્યક્ટિની સાથે રહેવાનું થાય તો તેથી મૂર્ખતાજન્ય સંતાપમાં માણસ તપતો—બળતો રહે. કહેવાનો ભાવ એવો છે કે મૂર્ખતાની સાથે સંસારની બધી સગવડો હોય તો તેનો ત્યાગ કરવો પણ મૂર્ખની સાથે ન રહેવું. વિચાર કરો કે જેની પત્ની મૂર્ખ હોય, પતિ મૂર્ખ હોય તેની સાથે પૂરું જીવન વિતાવવું હોય તો કેવી દશા થાય? જીવનમાં ડાઢું-શાશું માણસ મળવું દુર્લભ છે. માણસ જ માણસને સુખી કે દુઃખી કરે છે. ડાઢું માણસ પોતે દુઃખી થઈને પણ બીજાને સુખી કરે છે. જ્યારે મૂર્ખ માણસ પોતે સુખી થવા બીજાને દુઃખી કરે છે. પરિણામે બીજો તો દુઃખી થાય છે, પોતે પણ દુઃખી જ થાય છે. આવા મૂર્ખ માણસની સાથે રાજમહેલમાં પણ રહેવું નહિં, કારણ કે મહેલ સુખ નથી આપતો; માણસ સુખ આપે છે.

જે રાજ્યમાં કવિવરો કે સાક્ષરો નિર્ધન થઈને દરિદ્રાવસ્થા ભોગવતા હોય તે રાજાને ઉદેશીને ભર્તૃહરિ કહે છે:

શાસ્ત્રોપસકૃતશબ્દસુંદર ગિરાં શિષ્યપ્રદેયાગમા

વિષ્યાતા: કવયો વસન્તિ વિષયે વસ્ય પ્રભોનિર્ધના:।

તજાતયં વસુધાદિપરય કવયોદ્વર્થ વિનાપીશ્રા:।

કુત્સ્યા: સ્યુ: કુ પરોક્ષકૈર્નમણયો વૈરધતાં પાતિતા:॥15॥

જે રાજાના રાજ્યમાં ઉત્તમ કવિઓ—વિદ્વાનો પોતાની શાસ્ત્રોક્ત વાણીના દ્વારા સરસ્વતીની ઉપાસના કરે છે અને તેમની વિદ્વત્તાથી અનેક છાત્રોને શાસ્ત્રો ભણાવે છે, એવા ઉત્તમ કવિ વિદ્વાનો નિર્ધન થઈને વસે છે, તે રાજા જડબુદ્ધિનો છે. કવિઓ તો સામાન્ય દ્વય વિના પણ વિદ્યાદ્રવ્યથી મહાન છે. પણ રાજા તો પેલા ઝવેરી જેવો છે જેને પોતાના હાથનાં રત્નોને પરખતાં નથી આવડતાં અને કંકરા જેવો વ્યવહાર કરે છે.

પ્રાચીનકાળમાં એવી માન્યતા હતી કે સરસ્વતી અને લક્ષ્મી એકસાથે ન રહે. કવિઓ, સાહિત્યકારો, વિદ્વાનોને આવકનું કોઈ ખાસ સાધન ન હતું. કવિઓ કવિતા તો કરતા પણ તેનું વળતર પૈસા રૂપે ન મળતું. કદાચ કોઈ રાજકવિ થાય તો તેને વર્ષાસન મળતું જેમાંથી જેની આજીવિકા ચાલતી, પણ બધા કવિઓ તો રાજકવિ ન થઈ શકતા. બીજું કે જે રાજકવિઓ થતા તે રાજાના ગુણગાનભરી કવિતાઓ રચતા. આવાં કાબ્યો, રાજાના મરતાં જ મરી જતાં. કારણ કે તેમાં એક બ્યક્ટિનો અતિરેકભર્યો મહિમા હોવાથી લોકોને બહુ રુચિકર ન થતાં. જે રાજકવિઓ ન હતા અને છતાં કાબ્યો વગેરે રચતા તે મોટા ભાગે દરિદ્ર રહેતા, કારણ કે આવકનું કોઈ ખાસ સાધન નહોતું. તેમનાં કાબ્યો, સાહિત્ય કે કલાની કદર તો તેમના મૃત્યુ પછી—વર્ષો પછી થતી. આ રીતે કવિઓ દરિદ્ર રહેતા પણ પચ્ચિમી જીવનપદ્ધતિ આવી તે અર્થપ્રધાન અને કામપ્રધાન હતી. જેથી પ્રત્યેક સર્જનની તેમણે કિંમત કરી. કવિઓ-સાહિત્યકારો, કલાકારો વગેરેની રચનાઓને પ્રકાશકો છાપવા લાગ્યા. કવિઓને રોયલ્ટી મળવા લાગ્યી, કેટલાક સફળ કવિઓ કે સાહિત્યકારોને લાખઓ-કરોડોની રોયલ્ટી મળવા લાગ્યી. વળી તેમની કૃતિનો કોપીરાઇટ પણ થયો જેથી કોઈ તેની ચોરી કે દુરુપયોગ ન કરી શકે. હવે તો લક્ષ્મી અને સરસ્વતી બન્ને સારી રીતે સાથે રહેવા લાગ્યાં છે. હવેના કવિ-કલાકારો દરિદ્રતાના અભિશાપથી મુક્ત થઈ રહ્યા છે, હવે રાજ્યાશ્રયી થવાની જરૂર રહી નથી. હા, હવે તો કેટલાક કવિ-સાહિત્યકાર કે કલાકારો માત્ર પૈસા માટે જ સર્જન કરતા થયા છે. તેમના સર્જનમાં બહુ દમ હોતો નથી, પણ સાચા અને સારા કવિઓ પણ સર્જન કરી રહ્યા છે તે આનંદનો વિષય છે.

રાજા અને ધનવાનોને સત્તા અને ધનનો મદ હોય તે સ્વાભાવિક છે, આવો મદ તેઓ બીજા સામાન્ય માણસો પ્રત્યે રાજે તો કદાચ ચાલે પણ જો તેઓ આવો મદ કવિઓ-સાહિત્યકારો-કલાકારો વગેરે પ્રત્યે પણ રાજે તો તે યોગ્ય નથી, કારણ કે રાજા અને ધનવાનો તો કલે મરી જશે પણ કવિઓનું સર્જન તો હજારો વર્ષો સુધી જીવિત રહેશે. તે વાતને ભર્તૃહરિ મદાંધ રાજા-મહારાજા ધનવાનોને સમજાવે છે:

હર્ત્યાતિ ન ગોચરં કિમપિ શં પુષ્ણાતિ યત્ત સર્વદા,

બ્રથિભ્ય: પ્રતિપાદ્ય માન મનિશં પ્રાણોતિ વૃદ્ધિપરામ્રા

કલ્યાન્તેખપિ ન પ્રયાતિ નિધનં વિદ્યાખ્યમન્તર્ધનમ્,
યેણં તાનુ પ્રતિ માનમુજાતનૃપા: કસ્તૈ: સહ સ્પર્ધતો||16||

વિદ્યા અને વિદ્વાનોની વિશેષતા બતાવે છે.

જે વિદ્યાને ચોરો જોઈ શકતા નથી એટલે ચોરી પણ શકતા નથી, જે સૌને પવિત્ર કરે છે અને જિજ્ઞાસુઓને આપવાથી (ભાણવવાથી) નિરંતર વૃદ્ધિ પામે છે, જે કલ્યાંતે પણ નાણ થતી નથી. આવી વિદ્યા જેની પાસે છે તે કવિઓ-વિદ્વાનોની ઉપેક્ષા ન કરો, હે રાજાઓ, તેમની સાથે અભિમાન ન કરો. તેમની બરાબરી કરી શકાય નહિં.

મદાંધ રાજાઓ કે ધનવાનો કવિઓ-સાહિત્યકારોને તુચ્છ માનતા હોય છે. પણ તેમને ખબર નથી કે કવિઓ ધારે તેને રાક્ષસ અને ધારે તેને ભગવાન બનાવી શકે છે. રાક્ષસ ન હોવા છતાં પણ રાવણને રાક્ષસ બનાવ્યો અને શ્રીરામને ભગવાન બનાવ્યા. આ કવિઓની વિશેષતા છે માટે તેમની સાથે નમ્રતાથી વ્યવહાર કરો. ઉદ્દંતાથી નહિં.

ફરી પાછા ધનવાનોને ચેતવણી આપે છે કે તમે કવિ-સાહિત્યકારોને તુચ્છ ન સમજો. તેમનો અક્ષરદેહ તમારા ભૌતિકદેહ કરતાં ઘણો શ્રેષ્ઠ છે.

અધિગત પરમાર્થનું પહિડતાનું માવમંસથા
સ્ત્રુણમિવ લઘુ લક્ષ્મી નેવ તાનું સરુણણ્ણિ
અભિનવ મદરેખા શ્યામ ગંડસ્થલાનામ્
ન ભવતિ વિસતનુર્વારણાં વારણાનામ્||17||

હે ધનવાનો, આ મહાન વિદ્વાનોનું અપમાન ન કરો, તમારી તણખલા જેવી લક્ષ્મી તેમને રોકી નહિં શકે. જેમકે કોઈ મદોન્મત હાથીને કમળની દાંડીઓ રોકી શકતી નથી તેમ. માટે વિદ્વાનો સાથે તુચ્છ વ્યવહાર ન કરો.

કવિ અને સાહિત્યકારોના બે પ્રકાર છે: માન-પ્રતિષ્ઠા અને ધન માટે જે વૈચાઈ ગયા હોય તે, બીજો પ્રકાર તેમનો છે જે માન-ધન કે પ્રતિષ્ઠાના જરાય ભૂખ્યા નથી હોતા. પ્રથમ કક્ષાના કવિઓ લોભી, લાલચું થઈને ધન અને સત્તા આગળ નાચતા રહે છે. જેમનાં કાવ્યો કે સાહિત્ય ખરીદાઈ ગયું હોવાથી તેજ વિનાનું હોય છે.

બીજા “સ્વાન્ત: સુખાય” રચના કરતા હોય છે. તેમનું સર્જન અમર થઈ જતું હોય છે. તેવા વિદ્વાન કવિઓની સાથે ધનવાનો તુચ્છતાભર્યો વ્યવહાર ન કરે એટલા માટે ભર્તૃહરિ સમજાવે છે કે આ મહાન કવિઓને તમે સમજો. પેલા ધનલોલુપ સાક્ષરો જેવા આ ધનલોલુપ નથી કે તમારી ખુશામત કરતા રહે. આ સ્વાભિમાની પુરુષોને કોઈ જ સ્વાર્થ કે લોભલાલચ નથી. તેમને માન આપો તો તમારું ગૌરવ છે. માન-સન્માન નહિં આપો અને તિરસ્કાર કરશો તો તે તમારો પોતાનો જ તિરસ્કાર થઈ જશે. કમળની કમજોર દાંડીઓથી શું મદોન્મત હાથીને રોકી શકાય છે?

કદાચ કોઈ રાજા કે ધનવાન વ્યક્તિ સાક્ષર ઉપર નારાજ થાય તો બહુ બહુ તો તેને દેશનિકાલ કરી શકે છે. ઘણી વાર આંધળી રાજસત્તા આવું કરી બેઠી હોય છે. ખાસ કરીને વैચારિક અસહિષ્ણુતા જ્યાં હોય છે ત્યાં સાક્ષરો પ્રત્યે કઠોર વ્યવહાર થતો રહ્યો છે. કણ્ણ મજહબવાદીઓ, કણ્ણ સામ્યવાદીઓ વગેરેમાં ઉદારતાભરી સહિષ્ણુતા નથી હોતી. આવા લોકો જરાક વિરોધી વાત આવે કે તરત જ ઊકળી ઉઠતા હોય છે, આવા લોકોને ભર્તૃહરિ કહે છે:

અંભોજિનીવનનિવાસવિવાસમેવ,
હંસસ્ય હન્તિ નિતરાં કુપિતો વિધાતા
ન ત્વસ્ય દુઃધ જલભેદ વિધૌ પ્રસિદ્ધામ્
વૈદ્યધકીતિમપહર્તુમસૌ સમર્થઃ||18||

માનો કે હંસો ઉપર કોઈ રાજા કોપ કરે તો બહુ બહુ તો તેના કમળવનનો નાશ કરીને તેને આવાસ વિનાનો કરી શકે છે, પણ કોઈ પણ રાજા હંસોની જે દૂધ-પાણીનો ભેદ કરવાની શક્તિ છે તેનો તો નાશ કરી શકતો નથી, તે તો તેમના પોતાના ગુણો છે.

કેટલીક વાર એવું બને કે રાજાનો કોઈ સાક્ષર સાથે વિરોધ થાય તો તેના ઘર-બારનો નાશ કરી શકે છે. તેની આજીવિકાને નાણ કરી શકે

છે. પણ તેથી શું? સાક્ષરના પોતાના જે કવિત્વ ગુણો છે તેનો પોતે નાશ કરી શકતો નથી. આ સાક્ષર જ્યાં જશે, ત્યાં તેના ગુણોના કારણે તેનો જ્યજ્યકાર થશે. ઠીક જ કહ્યું છે કે: “સ્વદેશો પૂજ્યતે રાજા વિદ્વાન સર્વત્ર પૂજ્યતે” અર્થાત् રાજાની પૂજા તો માત્ર તેના રાજ્યમાં જ થાય છે. પણ વિદ્વાનની પૂજા તો બધા જ દેશોમાં થાય છે. માટે હે રાજાઓ, હે ધનવાનો વિદ્વાનો સાથે હલકો બ્યવહાર ન કરો. તેમની શક્તિને ઓળખો. તમારા કરતાં તેઓ ઘણા શ્રેષ્ઠ છે.

માણસ સમલંકૃત વાણીથી જ શોભાયમાન થાય છે. બાકીનાં સાંસારિક દરદાળનાથી તે શોભતો નથી તે વાતને ભર્તૃહરિ સમજાવે છે:

કેયુરા ન વિભૂષયન્તિ પુરુષં હારા ન ચંદ્રોજગ્વલા,
ન સ્નાનં ન વિલેપનં ન કુસુમં નાલંકૃતા મૂર્ધજાઃ।
વાણ્યેકા સમલંકરોતિ પુરુષં યા સંસ્કૃતા ધાર્યતે,
ક્ષીયન્તે ખલુ ભૂષણાનિ સતતં વાગ્ભૂષણં ભૂષણમ्॥19॥

કેયુર એટલે બાજુબંધ અથવા કાનમાં લટકાવવાનાં લોલક, માણસની ખરી શોભા વધારતાં નથી. તેમજ ચંદ્રની માઝક ચમકારા મારતા સોના-હીરાના હારો પણ શોભા આપતા નથી. ન તો સ્નાન અને જુદા જુદા પાઉડરો લગાડવાથી માણસ રૂપાળો દેખાય છે, આવી જ રીતે જુદાં જુદાં પુષ્પોને માથા ઉપર ધારણ કરવાથી કે પછી વેજી બનાવીને વાળમાં ધારણ કરવાથી પણ વ્યક્તિ રૂપાળી દેખાતી નથી. ખરેખર તો માણસને સાચું રૂપ તો ત્યારે જ મળે કે જ્યારે તે મધુર અને પ્રાંજલ વાણીને ધારણ કરે છે. આવી શ્રેષ્ઠ વાણી સિવાયનાં બાકીનાં બધાં આભૂષણો વર્થ છે. ઉત્તમ વાણી જ સાચું આભૂષણ છે.

બધાંને રૂપાળા દેખાવાની ઈચ્છા હોય જ છે. રૂપાળા દેખાવા માટે લોકો જાતજાતના પ્રયત્નો કરતા હોય છે. જેમાં હીરાજડિત આભૂષણો, કીમતી વસ્તો, ફૂલો, પાઉડરો, કીમો વગેરે અનેક પ્રસાધનોનો ઉપયોગ થતો હોય છે. એવું કહેવાય છે કે રૂપાળાં દેખાવા માટે ખ્રીઓ પુષ્કળ પૈસા ખર્યતી હોય છે. રૂપપ્રસાધનોનો કરોડોનો નહિ અબજોનો વ્યાપાર થાય છે. આકર્ષક જાહેરાતોના દ્વારા આ વ્યાપાર ચાલતો રહે છે. પણ ભર્તૃહરિ રૂપાળા દેખાવા માટે એક જુદું જ આભૂષણ બતાવે છે. તે છે મધુર અને સંસ્કારયુક્ત વાણી. જો બધાં જ આભૂષણો ધારણ કર્યી હોય પણ વાણી કર્કશ અને દાહ કરનારી હોય તો માણસ બેઠોળ લાગે છે. પણ જો એક પણ આભૂષણ ધારણ ન કર્યું હોય પણ મીઠી અને સુખ-શાંતિ દેનારી વાણી હોય તો માણસ સૌથી વધુ રૂપાળો લાગે છે. માટે હે સજ્જનો! કટુવાણીનો ત્યાગ કરો અને મીઠી-મધુર કલ્યાણકારી વાણીને ધારણ કરો. આવી વાણી વગરપૈસે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

મધુર વાણીની પ્રશંસા કર્યા પછી હવે વિદ્યાની પ્રશંસા કરે છે. ભર્તૃહરિ વાર્ણવાર વિદ્યાનો જ્યજ્યકાર કરે છે. તે ઈચ્છે છે કે પ્રજા વિદ્યા સંપન્ન કરે. અભિષા—મૂર્ખ ન રહે. લ્યો ત્યારે સાંભળો:

વિદ્યાનામ નરસ્ય રૂપમધિકં પ્રચણન ગુપ્તં ધનમ્,
વિદ્યાભોગકરી યશઃસુખકરી વિદ્યા ગુરુણાં ગુરુઃ।
વિદ્યા બન્ધુજનો વિદેશગમને, વિદ્યા પરા દેવતા,
વિદ્યા રાજસુ પૂજ્યતે નહિ ધનં વિદ્યાવિહીનઃ પશુઃ॥20॥

મનુષ્યની પાસે સૌથી મોટું ધન વિદ્યા છે. તે ગુપ્ત ધન છે. મનુષ્ય ધારે તો તેમાંથી ભોગ, યશ, સુખ પણ મેળવી શકે છે. વિદ્યા તો ખરેખર ગુરુઓનો પણ ગુરુ છે. જો તમે વિદેશપ્રવાસ કરતા હો તો વિદ્યા ભાઈ થઈને સહાયક બને છે. ખરેખર તો વિદ્યા જ શ્રેષ્ઠ દેવતા છે. જો રાજસન્માન જોઈતું હોય તો વિદ્યા જ નિમિત્ત થશે. કોઈ ધનવાન હોવા માત્રથી રાજ્યમાં પૂજાતો નથી પણ વિદ્યાથી જ પૂજાય છે. જેની પાસે કોઈ પણ પ્રકારની વિદ્યા નથી હોતી તે પશુ સમાન જ છે.

ભર્તૃહરિ એકસાથે ઘણી વાતો સમજાવે છે:

ક્ષાન્તિશ્વેદ કવચેન કિં કિમરિભિ: કોધોડસિ ચેદ્ દેહિનામ્॥
શાતિશેદનલેન કિં યદિ સુહદ્વયૌષધિ: કિં ફલમ્॥
કિં સર્પોદીદ દુર્જના: કિમુ ધનૈર્વિદ્યાનવદ્યા યદિ,
વ્રીડાચેત્ કિમુ ભૂષણૈ: સુકવિતા યદ્વસિત રાજ્યેન કિમ્॥21॥

જે માણસ પાસે ક્ષમાગુણ છે તેને કવચ પહેરાવવાથી શું? અર્થાત્ પ્રતિકાર કરવાનો ન હોવાથી પ્રહાર થવાનો નથી. પ્રહારભયથી બચવા માટે કવચ પહેરવું પડતું હોય છે. પણ જે કદી કોઈના ઉપર પ્રહાર કરતો જ નથી અને કોઈ પ્રહાર કરે તો તેનો પ્રતિકાર કરતો નથી, તેને કવચની આવશ્યકતા પડતી નથી.

જે સ્વયં કોધમાં હંમેશાં ધખધખતો રહે છે તેને શત્રુઓથી શું? અર્થાત્ શત્રુઓનું કામ તો તેનો પોતાનો કોધ જ કરી રહ્યો છે. કોધથી મોટો કોઈ શત્રુ નથી, તે તો પોતાના કોધરૂપી શત્રુથી મરી રહ્યો છે હવે બીજા શત્રુઓની શી જરૂર છે?

જો જ્ઞાતિ હોય તો અહિનની શી જરૂર છે? (આ વાક્યનો અર્થ સ્પષ્ટ થતો નથી) અર્થાત્ જ્ઞાતિ અહિનનું કામ કરે છે. તે બાળ્યા કરે છે. એવો ભાવ થાય.

જો તમારા હિતકારી ઘણા સુહૃદજનો હોય તો પછી દિવ્ય ઔષધોની શી જરૂર છે? દિવ્ય ઔષધોથી રોગનું નિવારણ થાય છે. આવી જ રીતે સુહૃદ માણસો પણ તમારાં અનેક દુઃખોના નિવારણમાં સાથે ને સાથે રહીને દુઃખનિવારણનું કાર્ય કરશે. જેના હૃદયમાં તમારા પ્રત્યે હિતબુદ્ધિ હોય તેને સુહૃદ કહેવાય.

જો તમે દુર્જનોના વચ્ચે રહેતા હો કે પછી દુર્જનોના સંગમાં પડ્યા હો તો હવે સર્પોની શી જરૂર છે? દુર્જનો, સર્પોથી પણ વધુ ભયંકર હોય છે. સર્પના કરડવાથી જેમ માણસ મરી જાય છે તેમ દુર્જનોના સહવાસમાત્રથી સજ્જન માણસો મરી જતા હોય છે. અર્થાત્ સંસારમાં પ્રતિષ્ઠાણીન થઈ જતા હોય છે. પ્રતિષ્ઠા જ જીવન છે. તેના વિનાનું મૃત્યુ છે. દુર્જનો પ્રતિષ્ઠાનાં કરાવીને વગર મોતે મારી નાખે છે. માટે તેનો ત્યાગ કરો.

જો તમારી પાસે ઉત્તમ વિદ્યા છે તો પછી ધનથી શું? અર્થાત્ ઉત્તમ વિદ્યા એ જ મોટું ધન છે.

જો તમારી પાસે સંકોચરૂપી લજા છે તો પછી આભૂષણોની શી જરૂર છે? જીવનનું સૌથી મોટું દૂષણ નિર્વજ્ઞતા છે. અસત્ય માણસ નિર્વજ્ઞ હોય છે. ખાસ કરીને ભદ્ર સ્વીઓની શોભા તેમની લજા હોય છે. જે નિર્વજ્ઞ થઈને અંગપ્રદર્શન કરે છે, અશ્વીલ કે તોછડી વાણી બોલે છે તે નિર્વજ્ઞ છે. જે આમંત્રણ વિના કોઈના ત્યાં જમવા બેસી જાય છે તે નિર્વજ્ઞ છે. જે જાહેરમાં કુદરતી હાજત કરે છે તે નિર્વજ્ઞ છે. જે જાહેરમાં કામચેષ્ટાઓ કરે છે તે નિર્વજ્ઞ છે. આવી અનેક નિર્વજ્ઞતાથી મુક્ત જે લજાવાન બ્યક્ઝિત છે તે વગર ભૂષણો પણ રૂપાળો દેખાય છે.

જો તમારી પાસે સારું કવિત્વ છે, તમે ઉત્તમોત્તમ કવિતાઓ કરી શકો છો તો તમારે રાજ્યસત્તાની જરૂર નથી. કારણ કે રાજ થવા કરતાં સુકૃતિ થવું ઘણું શ્રેષ્ઠ છે.

કોની સાથે કેવો વ્યવહાર કરવો તે ભર્તૃહરિ શિખવાડે છે. કારણ કે સૌથી મહત્વનો યોગ તે વ્યવહારયોગ છે. જેને વ્યવહારયોગ ન આવડે તેના બધા યોગો નિષ્ફળ થઈ જાય છે. માટે વ્યવહાર શીખવો જરૂરી છે.

દાક્ષિણ્યં સ્વજને, દયા પરજને, શાઠયં સદા દુર્જને,
પ્રીતિ: સાધુજને નયો નૃપજને, વિદ્જને ચાર્જવમ્ભ્ર
શૌર્ય શત્રુજને ક્ષમા ગુરુજને નારીજને ધૂર્તતા,
યે ચૈવં પુરુષા: કલાસુ કુશલા: તેષ્વેવ લોકસ્થિતિઃ॥૨૨॥

વ્યવહાર વિનાનું જીવન નથી હોતું. રાગી હોય કે ત્યાગી હોય, સૌને થોડો ઘણો વ્યવહાર તો કરવો જ પડતો હોય છે. બીજી વાત એ પણ છે કે સૌની સાથે એકસરખો વ્યવહાર કરવો જોઈએ એવું કેટલાંક માને છે. આ વાત બરાબર નથી. જુદાં જુદાં પાત્રો સાથે જુદો જુદો વ્યવહાર કરવો જરૂરી હોય છે. જુઓ, ભર્તૃહરિ શું કહે છે:

સ્વજનો પ્રત્યે સજ્જનતાભર્યો વ્યવહાર કરવો. બધાં સ્વજનો નથી હોતાં, કેટલાંક સગાં હોય છે તો કેટલાંક સંબંધી હોય છે પણ સ્વજનો તો બહુ થોડાં જ હોય છે. જેની આગળ વિશ્વાસપૂર્વક હૃદયની વાત ધાલવી શકાય અને જે કદી પણ વિશ્વાસધાત ન કરે તે સ્વજન છે. જેને આવાં સ્વજનો મળ્યાં હોય તેમનું જીવન ધન્ય ધન્ય થઈ જતું હોય છે.

પરજને દયા, પરજન એટલે નોકર-ચાકરો વગેરે. આવા લોકો પ્રત્યે દયાભાવ રાખવો. કારણ કે તેમનાથી અનેક ભૂલો થતી જ હોય છે. પ્રત્યેક ભૂલ ઉપર કઠોર વ્યવહાર કરવામાં આવે તો નોકર-ચાકર-આશ્રિતો દ્રોહી થઈ જતા હોય છે. “જે ભૂલ આનાથી થઈ તે મારાથી

પણ થઈ શકે છે” એવું માનીને તેમની ભૂલો પ્રત્યે દ્યાભાવ રાખવો.

શાક્યં સદા દુર્જને...

તમે ગમે ત્યાં રહો, થોડાક દુર્જનો તો મળવાના જ. દુર્જન એટલે દુઃખ દેવામાં સદા તત્પર રહેનારા. સત્ય, ન્યાય, ભલું-ભૂલું કંઈ જ જોયા વિના એકમાત્ર દુઃખ આપવાનો જ જેનો સ્વભાવ હોય તે દુર્જન કહેવાય છે. આવા દુર્જનો પ્રત્યે હંમેશાં જેવા સાથે તેવા થવાનો વ્યવહાર કરવો. દૂધ પિવડાવીને સર્પ ઉછેરવાથી સર્પ સુધરતો નથી, આવી જ રીતે દુર્જનોને રાજી રાખવા સતત નમતું જોખવાથી દુર્જન સુધરતો નથી. તે તો દંડનો જ અધિકારી હોય છે. માટે તેને સખત હાથે દબાવી દેવો.

પ્રીતિ: સાધુજને

અહીં સાધુ શાબ્દ સજ્જન લોકો માટે છે. તમે જ્યાં હશો ત્યાં સ્વજનો પણ વસતા હશે. સજ્જન તેને કહેવાય જે સારાં કામો કરે, સારો વ્યવહાર કરે, લોકોનાં દુઃખો દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરે. આવા બધા માનવીય સદ્ગુણો જેનામાં હોય તે સજ્જન હોય છે. આવા સજ્જનો પ્રત્યે પ્રીતિ રાખવી, તેમનો કદી દ્રોહ ન કરવો. બને તો મૈત્રી રાખવી.

નયો નૃપજને

જો તમારો સંબંધ રાજા-મહારાજા કે રાજનેતા સાથે હોય તો કુશળ રાજનીતિ પ્રમાણે વ્યવહાર કરવો. રાજાનો સ્થાયી વિશ્વાસ ન કરાય. રાજા, વાજાં ને વાંદરાં કયારે શું કરે તે કહેવાય નહિં. ન તો ખુશામતખોર થવું, ન ચુગલખોર થવું. સમજવિચારીને માપસરનું બોલવું.

વિદ્ધજ્ઞને ચાર્જવમ્

નિર્લોભી વિદ્ધાનો સાથે સરળતાથી વ્યવહાર કરવો. આંટી-ઘૂંઠી ન રાખવી. સજ્જનોને સરળતાથી જીતી શકાય છે. બનાવટ કે ચાલાકી કરનારા લાંબો સમય સંબંધ રાખી શકતા નથી. માટે વિદ્ધાનો સાથે સરળતાથી વ્યવહાર કરવો. સર્પ બહાર વાંકોચૂકો ચાલે છે પણ તે જ્યારે દરમાં પેસે છે ત્યારે સીધો થઈને પેસે છે. આવી રીતે સૌની સાથે વાંકોચૂકો વ્યવહાર કરનારા પણ વિદ્ધાનો સાથે સીધા-સરળ થઈને વ્યવહાર કરે.

શૌર્ય શત્રુજને

રાજસત્તા શત્રુ વિનાની નથી હોતી, શત્રુઓને પરાસ્ત કરે તે પરાક્રમ કહેવાય. પરાક્રમ વિના શત્રુઓને સીધા કરી શકાય નહિં, એટલે શત્રુઓ સાથે વીરતાભર્યો વ્યવહાર કરવો. રીઢા શત્રુઓ પ્રત્યે નમાલો વ્યવહાર કરનાર રાજા પ્રતાપ-પ્રભાવહીન થઈ જાય છે. તે પ્રજાનું રક્ષણ કરી શકતો નથી, જલદીથી પ્રજાની નજરમાં ઊતરી જાય છે. માટે શત્રુઓ સાથે મુત્સદીભરી વીરતા બતાવવી.

ક્ષમા ગુરુજને

જેવું શૌર્ય શત્રુ સાથે બતાવે તેવું ગુરુજનો સાથે ન બતાવે. ગુરુજનો પ્રત્યે હંમેશાં ક્ષમા માગતો રહે. પોતાની ભૂલ હોય તો તો ટીક પણ ભૂલ ન હોય તોપણ ગુરુજનોનું માન રાખીને ક્ષમાભાવથી સંબંધ રાખવો. જેવું ગુરુજને તેવું જ માતા-પિતા તથા ડાખા વડીલજનો પ્રત્યે ક્ષમાભાવ, નમ્રભાવ રાખવો.

નારીજને ધૃષ્ટતા

નારીજને એટલે કામાચાર માટે સંસર્જમાં આવનારી સ્ત્રીઓ. રાજા-મહારાજાઓને આવા પ્રસંગો ઘણા આવતા હોય છે. ચાલાક અને ચંચળ મનોવૃત્તિવાળી સ્ત્રીઓ સારો સારો શિકાર શોધતી હોય છે, તેમની સાથે ભોળા કે સરળ ન થવું. પણ કુશળ થઈને તેમની ધૂર્તતાનો જવાબ ધૂર્તતાથી આપવો. અર્થાત્ ફસાવનારી જાળને પરખવી અને તેને તોડી કાઢવી. આ વાત માત્ર રાજા-મહારાજાઓ પૂરતી જ સીમિત નથી. જે કોઈ સત્તાધારી કે ધનવાન હોય તે સૌના માટે છે.

બીજી વાત. જે સ્ત્રીઓ સારી છે, પત્નીઓ છે, તેમની સાથે પણ વ્યવહારની સાવધાની રાખવી. સમર્થ પુરુષ પણ કામાચાર વખતે ભાન ભૂલી જાય છે. આવા સમયે જો તે ગુપ્ત વાતો કરી દે તો અથવા પોતાનાં વલણ સ્પષ્ટ કરી દે તો અનર્થ થઈ શકે છે. વાતને પચાવી ન શકનારી સ્ત્રીઓ, બૂરી દાનત ન હોય તોપણ કેટલીક વાર અનર્થ કરી બેસતી હોય છે. માટે પોતાની રાણીઓ સાથે પણ સાવધાનીથી વ્યવહાર કરવો. નહિં તો તેઓ પુરુષને વશમાં કરીને મર્કટની માઝુક નચાવતી થઈ જશે.

ભર્તૃહરિ કહે છે કે આવી રીતે કોની સાથે કેવો વ્યવહાર કરવો તેની કળાઓમાં જે પુરુષો કુશળ હોય છે તેમની જ લોકસ્થિતિ એટલે કે તે

જ સારી રીતે જીવન જીવી શકે છે.

જીવનમાં સર્વાધિક મહત્ત્વ સત્તસંગનું છે. સંગનો બહુ મોટો પ્રભાવ પડતો હોય છે. સત્તસંગથી શું શું પ્રાપ્ત થાય છે તે બતાવે છે.

જીવન વિયો હરતિ સિંચતિ વાચિ સત્તં,

માનોનાતિં દિશાતિ પાપમપાકરોતિ।

ચેતઃ પ્રસાદયતિ દિક્ષુ તનોતિ કીર્તિ

સત્તસંગતિ: કથય કિં ન કરોતિ પુંસામ્ર॥23॥

જેમ ધાર વિનાની તલવાર ધાર્યું કામ કરી શકતી નથી, તેમ ધાર વિનાની, સૂક્ષ્મતા વિનાની જડબુદ્ધિ પણ ખાસ કાંઈ કામ કરી શકતી નથી. જો જડબુદ્ધિનો માણસ પણ સત્તસંગતિ કરે તો તેની બુદ્ધિની જડતા દૂર થાય છે. અને સૂક્ષ્મગ્રાહી બુદ્ધિનો ઉદ્ય થાય છે. સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ વધવાથી તેનામાં સત્તયને પરખવાની ક્ષમતા આવે છે. સૂક્ષ્મબુદ્ધિ જ સત્તયને પરખી શકે. આ સૂક્ષ્મબુદ્ધિની પ્રાપ્તિ પણ સત્તસંગથી આવતી હોય છે. માટે રાજાએ પ્રતિદિન સત્તસંગ જરૂર કરવો. સજ્જનો સાથે સંબંધ રાખવા, દુર્જનોથી દૂર રહેવું.

માનોનાતિં દિશાતિ

સત્તસંગથી માન-સાન્માન પણ મળે છે. કોઈ સંત-મહાપુરુષની સાથે રહેવાથી, અમણ કરવાથી, સેવા કરવાથી સંતની સાથે સાથે તમારી પણ પ્રતિષ્ઠા થાય છે. અને જીવનમાં માનથી વધારે કશું જ નથી. પણ અહીં એક સાવધાની રાખવી; માનભૂખને કારણે માન મેળવવા માટે જ કોઈ મોટા સંતનો સંગ ન કરવો. તે સ્વાર્થ છે, કદાચ લુચ્યાઈ પણ કહી શકાય. આવા માણસો નિસ્પૃહ રહી શકતા નથી, થોડી જ વારમાં તેમની માનસ્પૃહા જણાઈ આવે છે અને ફેંકાઈ જાય છે. માટે સાચા ભાવથી નિઃસ્પૃહતાથી સંત સાથે સંબંધ રાખવો.

પાપમપાકરોતિ

સારામાં સારા માણસમાં પણ થોડીધાણી પાપવૃત્તિ રહેતી હોય છે. પાપવૃત્તિ, દુર્ગુણોથી અને આવેગોથી આવતી હોય છે. સંતસંગ કરવામાં દુર્ગુણો ઓછા થાય છે અને સદ્ગુણો વધે છે. સદ્ગુણો વધવાથી પુણ્યવૃત્તિ વધે છે અને પાપવૃત્તિનો ક્ષય થાય છે. આ રીતે સંતસંગથી પાપો ઓછાં થાય છે. આવેગોથી થનારાં પાપો, દુર્ગુણી ન હોય અને સદ્ગુણી હોય તેનાથી પણ થતાં હોય છે. આવેગો સૌને આવતા હોય છે. આવેગોને સદ્ગુણી-દુર્ગુણીનો ભેદ નથી હોતો. આવા આવેગોનું શમન પણ સત્તસંગથી થાય છે. સત્તસંગ અને પ્રભુભજનનો મેળ થાય તો આવેગો ઓછા થવા લાગે છે. હા, તેનો સંદર્ભ નાશ તો શક્ય નથી પણ સત્તસંગથી ઘણો ફરક પડે છે. માટે સત્તસંગ કરવો.

ચેતઃ પ્રસાદયતિ

ચિત્તની પ્રસન્નતા જ ખરું સુખ છે. સર્વસ્વ ગ્રાપ્ત કર્યા પછી પણ ચિત્ત બગડેલું રહેતું હોય તો માણસ સુખી ન થઈ શકે. સત્તસંગ કરવાથી ચિત્તની પ્રસન્નતા વધે છે. ચિત્તની પ્રસન્નતા, ચિત્તની નિર્મળતાથી આવતી હોય છે. નિર્મળતા શુદ્ધભાવનાઓથી આવતી હોય છે. શુદ્ધ ભાવનાઓ સુશ્રવણથી આવતી હોય છે. સુશ્રવણનું નામ જ સત્તસંગતિ.

દિક્ષુ તનોતિકીર્તિમ

સત્તસંગતિ કરવાથી ચારે દિશાઓમાં કીર્તિનો પ્રસાર થાય છે. કીર્તિ જ જીવન છે. અપકીર્તિ મૃત્યુ છે. સત્તસંગતિ કરવાથી લોકોમાં યશકીર્તિ વધે છે.

કેટલાબધા લાભ થાય છે, સત્તસંગતિથી? માટે હે રાજાઓ, કુસંગતિ છોડીને વધુમાં વધુ સત્તસંગતિ કરો.

સુક્વિઓની પ્રશંસા કરતાં ભર્તૃહરિ કહે છે,

જ્યાન્તિ તે સુક્તિનો રસસિદ્ધા: કવીશ્વરા;

નારિત યેણાં યશ: કાયે જરામરણ જં ભયમ્॥24॥

તે કવિઓનો જ્યાજ્યકાર થાય છે. જેમણે ઉત્તમ સાહિત્ય-કૃતિઓની રચના કરી છે. જે કૃતિઓમાં રસ જ રસ ભરી દીધો છે તે રસસિદ્ધા છે. ભલે તેમને વૃદ્ધાવસ્થા આવે કે મરણ થાય પણ તેમનું શરીર તો યશ:કાય છે. અર્થાત્ યશસ્વી છે. તેને નથી તો વૃદ્ધાવસ્થા આવતી કે નથી મરણ થતું. માટે સુક્વિઓની સત્તસંગતિ કરો, સેવા કરો.

સંસારમાં બધાં સુખ-સગવડો પુરુષાર્થ કરવાથી મળે છે કે પછી સંજોગમાત્રથી મળે છે કે પછી ઈશ્વરકૃપાથી મળે છે. આવી બાબતોની

જિજ્ઞાસા ઘણા લોકોને રહેતી હોય છે. ભર્તૃહરિ આગળના શ્વોકમાં તેની થોડીક જલક અને દિશા બતાવે છે.

સૂનુઃ સચ્ચારિતः સતી પ્રિયતમા સ્વામી પ્રસાદોન્મુખः,
સિનગંધિ મિત્રમવંચકः પરિજનો નિઃકલેશ લેશં મનઃ।
આકારો રુચિરઃ સ્થિરશ્વ વિભવો વિદ્યાવદાતં મુખમ्,
તુષ્ટે વિષપહારિણીષ દહરૌ સંપ્રાપ્તતે દેહિન॥25॥

જેના ઉપર ઈશ્વરની પૂર્ણ કૃપા હોય તેને આટલી વસ્તુઓ મળતી હોય છે.

1. સૂનુઃ સચ્ચારિતઃ—જેનો પુત્ર ચારિત્યવાન, આશાકારી હોય.
2. સતી પ્રિયતમા—પત્ની સતી હોય. સતી એટલે પતિત્રતા, પૂર્ણ વફાદાર અને સંતુષ્ટ હોય.
3. સ્વામી પ્રસાદોન્મુખઃ—જેનો પતિ અથવા માલિક હંમેશાં હસતા મુખવાળો હોય. પ્રસન્નચિત્ત રહેતો હોય.
4. સિનગંધિ મિત્રમ्—જેના મિત્રો લાગણીવાળા અને ગ્રેમાળ હોય.
5. અવંચકઃ પરિજનઃ—જેનાં કુટુંબીજનો ઠગારાં ન હોય, વફાદાર અને ખુલ્લા મનનાં હોય.
6. નિઃકલેશ લેશં મનઃ—જેનું મન કલેશ વિનાનું પ્રફુલ્લિત રહેતું હોય.
7. આકારો રુચિરઃ—જેની આકૃતિ સુંદર હોય, અર્થાત્ જે રૂપાળો દેખાતો હોય.
8. સ્થિરશ્વ વિભવઃ—જેની પાસે સ્થિર વૈભવ હોય.
9. વિદ્યાવદાતં મુખમ्—જેનું મુખ વિદ્યાના તેજથી દીપતું હોય.

આવું બધું સુખ તેને જ મળે છે જેના ઉપર પરમેશ્વર પ્રસન્ન થયો હોય છે.

હવે જરા વિપરીત કરીને જોઈએ.

જેને પુત્ર કલંક લગાડનારો અને પિતૃદ્રોહી હોય તેના પિતાની દશા વ્યથાભરી થઈ જતી હોય છે. પુત્રને સુપુત્ર કે કુપુત્ર બનાવવામાં માત્ર માતા-પિતાનો જ હાથ નથી હોતો. મ. ગાંધીજી જેવા હજારો માણસો હોય કે જેમના ત્યાં હરિલાલ જેવો કુપુત્ર પણ થતો હોય છે. જેનાથી માતા-પિતા બન્ને જીવનભર વ્યથિત રહેતાં હોય છે.

જેની પત્ની વ્યભિચારિણી હોય તેની તો વાત જ શી કરવી! જે પતિને છેતરીને કેટલાય લોકોને પતિના પૈસાથી તાગડધિના કરાવતી રહે છે. આવી પત્નીને પ્રાપ્ત કરીને કોઈ પુરુષ સુખી ન થઈ શકે. સતીત્વ ઉપદેશ કે દંડથી નથી આવતું. તે તો જન્મજાત વ્યક્તિત્વથી આવતું હોય છે. આવી પત્ની અર્થાત્ પતિદ્રોહી—વ્યભિચારિણી સ્વી જેને મળી હોય તેને નરક ભોગવવા ઉપર જવું નથી પડતું. અહીં જીવતે જીવત જ તે નરક ભોગવી રહ્યો હોય છે. તેમાં પણ જો તે ખાનદાન હોય તો તો દયાને જ પાત્ર બની જાય છે.

જે સ્વીનો સ્વામી અથવા જે નોકરનો માલિક જ્યારે જુઓ ત્યારે મોહું ચઢાવીને જ રહેતો હોય તેની ભૂંડી દશા થતી હોય છે. આવા મનહૂસ માણસ સાથે જીવનનું પનારું પડજું હોય તેને જીવનમાં કદી હાસ્ય-વિનોદ મળતાં નથી.

જેના મિત્રો લાગણી વિનાના, જડ જેવા, લુખ્ખા અને શુષ્ક હોય તેની પણ અવદશા જ થાય.

જેનાં કુટુંબીજનો હંમેશાં છેતરનારાં, સ્વાર્થી, લોભી-લાલચી હોય તે ઘરનાં માણસોથી જ થાકી જતો હોય છે.

જેનું પોતાનું મન હંમેશાં કલેશયુક્ત રહેતું હોય—ઘણાને કલેશ વિના પણ કલેશ અનુભવાતો હોય છે. આવા માણસો સકારણ કે અકારણ દુઃખી થતા હોય છે.

જે લોકો કદરૂપા છે, શરીર કાં તો બહુ જ પાતળું કાં પછી બહુ જ જાડું હોય, બહુ ઊંચું કે પછી બહુ ઠીંગણું હોય, ચામડીનો રંગ કાળો કલૂટો અને મોહું શીંગોડા જેવું હોય—આવા કદરૂપા માણસને ડગલે ને પગલે અપમાન—તિરસ્કાર સહન કરવાં પડે છે.

જેને વૈભવ હોતો જ નથી, ઘોર દરિદ્રતાથી પીડાતા હોય છે કે પછી થોડો સમય વૈભવ આવીને ચાલ્યો જાય છે તે બિચારા બહુ જ દુઃખી થતા હોય છે.

જેમની પાસે વિદ્યા નથી, જ્ઞાનહીન જડ જેવા ફિક્કા અને શુષ્ક મુખવાળા પણ દુઃખી થતા હોય છે.

આવી બધી પ્રતિકૂળતા જેના જીવનમાં પૂરેપૂરી છવાઈ ગઈ હોય તેને કોઈ સુખી કરી શકે નહિ. તો પછી માણસને કલ્યાણમાર્ગ ચાલવા શું

કરવું જોઈએ? ભર્તૃહરિ જગ્યાવે છે:

પ્રાણધાત્માનિવૃત્તિ: પરધનહરણે સંયમ: સત્યવાક્યમ્,
કાલે શક્ત્યા પ્રદાનં યુવતિજનકથા મૂકભાવ: પરેષાં
તૃષ્ણાસ્તોતો વિભંગો ગુરુષુ ચ વિનય: સર્વભૂતાકુમ્ભા,
સામાન્ય: સર્વ શાસ્ત્રેષુ અનુપહનવિધિ: શ્રેયસામેષ પન્થા:॥26॥

જે લોકોના જીવનમાં આટલી વસ્તુઓ આવે છે તે હંમેશાં કલ્યાણમાર્ગ ચાલતા રહે છે.

1. પ્રાણધાત્માનિવૃત્તિ
2. પરધનહરણનો ત્યાગ
3. સાચ્યું બોલવું.
4. સમય આવતાં શક્તિ પ્રમાણે દાન કરવું.
5. પારકી સ્ત્રીઓની ચર્ચા ન કરવી.
6. તૃષ્ણારહિત જીવન જીવવું.
7. ગુરુજનો પ્રત્યે વિનય રાખવો.
8. પ્રાણીમાત્ર પર દયા રાખવી.
9. સામાન્ય જીવનમાં શાસ્ત્ર પ્રમાણે જીવન જીવવું.

આ નવ ગુણો કલ્યાણમાર્ગ ચાલનારા લોકોમાં હોય છે.

મહાપુરુષોનો કાર્યારંભ કેવો હોય?

પ્રારભ્યતે ન ખતુ વિઘ્નભયેન નીચૈઃ;
પ્રારભ્યવિઘ્નવિહતા વિરમન્તિ મધ્યાઃ।
વિઘ્નૈ: પુનર્યુનરપ્ય પ્રતિહન્યમાના,
પ્રારભ્ય ચોતમજના ન પરિત્યજનિ॥27॥

કેટલાક લોકો નકારાત્મક ચિંતનવાળા હોય છે. તેઓ પ્રત્યેક કાર્યમાં આવનારાં વિઘ્નોનો જ વિચાર કરતા રહે છે. આમ કરશું તો આ વિઘ્ન આવશે માટે આ કાર્ય કરવું નથી. આવા લોકો કાર્યનો પ્રારંભ જ નથી કરતા. કેટલાક લોકો નિવૃત્તિમાર્ગના નામે આધ્યાત્મિક ડોળ કરીને કર્મનો ત્યાગ કરી દેતા હોય છે, તેઓ કર્મમાત્રમાં દોષ જુએ છે. એટલું જ નહિ. કર્મ તો અજ્ઞાનીઓ માટે હોય છે. જ્ઞાનીઓને તો કશું કર્મ કરવાનું હોતું જ નથી. આવી ગેરસમજણને તેઓ આત્મજ્ઞાન સમજે છે અને અકર્મણ્ય જીવન જીવતા હોય છે. આવા લોકો પરોપજીવી જીવન ભારતૃપ થઈને જીવતા હોય છે. પોતે તો અધ્યાત્મના નામે અકર્મણ્ય બન્યા હોય છે લોકોને પણ અકર્મણ્ય બનાવતા રહે છે.

બીજા કેટલાક આરંભે શૂરાની માફિક ઝડપ દઈને કર્મનો પ્રારંભ તો કરી દેતા હોય છે. જેને આપણે હરખપદ્ધતા કહીએ છીએ. પણ થોડા જ સમયમાં કર્મમાં વિઘ્નો આવતાં કર્મને પડતું મૂકીને ભાગી છૂટે છે. આવા લોકોનો ભરોસો કરી શકાય નહિ. તેઓ એમ સમજતા હોય છે કે કર્મનો પ્રારંભ કર્યો એટલે પૂરું થઈ ગયું. મોટા ભાગે આવા લોકો દેખાદેખી કર્મ કરનારા અને ફળની તીવ્રતાવાળા હોય છે. તે મધ્યમ પુરુષો છે.

જ્યારે કેટલાક લોકો સમજ-વિચારીને ધીરજપૂર્વક કાર્યનો પ્રારંભ કરે છે, પણ સેંકડો-હજારો વિઘ્નો આવે તોપણ જરાય નિરાશ થયા વિના કાર્યમાં લાગ્યા રહે છે અને અંતે કાર્યને પાર પાડે છે. આવા શ્રેષ્ઠ પુરુષો મહાન કાર્યો કરીને ઇતિહાસનું નિર્માણ કરતા હોય છે.

પ્રજાના બે મોટા દોષો હોય છે 1. દબાણ સહન ન કરી શકવું અને 2. સિદ્ધાંતવાદી ન હોવું. જેનામાં આ બે દોષો હોય તે પ્રજા ગમે તેટલી મહેનતુ કે ધનવાન હોય તોપણ તે કદી ઐતિહાસિક પ્રજા થઈ શકતી નથી. બ્યક્ઝિત અને પ્રજામાં સિદ્ધાંતવાદિતા હોવી જરૂરી છે. જેને કોઈ સિદ્ધાંત જ નથી હોતો—ગંગા ગયા તો ગંગાદાસ અને જમના ગયા તો જમનાદાસ જેવી બ્યક્ઝિત કે પૂરી પ્રજા રાજકીય મહત્વ વિનાની

હોય છે. ભલે તેનું સંખ્યાબળ ગમે તેટલું હોય સિદ્ધાંતવાર્દિતા જ ઈતિહાસ રચતી હોય છે. જે પાણીએ મગ ચઢે તે પાણીએ મગ ચઢવી લેનારા મગ તો ખાય છે પણ ઈતિહાસ નથી રચતા હોતા.

2. પ્રજાજીવનમાં (વ્યક્તિના જીવનમાં પણ) દબાણ તો આવતાં જ હોય છે. જે કામ તમારે નથી કરવું પણ કોઈના દબાણવશ કરો છો તો તે તમારી ઢીલી વૃત્તિનું પ્રતીક થઈ જાય છે. લોભ-લાલચ-ભય કે એવાં જ બીજાં દબાણો આગળ જે વારંવાર જૂકી જતા હોય છે તે રાજકીય પ્રજાનું રૂપ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. પણ જે લોભ-લાલચ-ભય વગેરે દબાણોની આગળ પણ મક્કમ રહે છે, અડગ રહે છે તેમનો ઈતિહાસ હોય છે. જેમકે ગુરુગોવિંદસિંહજીના બન્ને પુત્રોને જીવતા-જીવતા જ પંજાબના મુગલ સૂભાએ ચણાવી દીધા પણ તેમણે ધર્મ ન બદલ્યો તે ન જ બદલ્યો. તેમનો ઈતિહાસ હોય છે. તેમના પાળિયા પૂજાતા હોય છે. પણ જે લોકો આવા જરા જેટલા દબાણ આગળ જૂકી જતા હોય છે તે કદી રાજકીય મહત્વની ઐતિહાસિક પ્રજા થઈ શકતી નથી. થોડી થોડી લાલચમાં જે ધર્માત્મર કરે, ટીલાં બદલે, કે કંઈઓ બદલે તે બહુ બહુ તો ઘેયાં થાય. જરાક કોઈ વાડો જોયો નહિ કે પેસી જાય. તેમના પાળિયા ન હોય. તે ઘેયાં જ કહેવાય. ચાલાક ગુરુઓ તેમનું ઊન કાપતા રહે. કારણ કે ઘેયાં ઊન કપાવવા માટે જ જન્મ્યાં હોય છે. તેમાંથી કોઈ મહાપુરુષ પેદા ન થાય.

ભર્તૃહરિ કહે છે કે જે મક્કમ અને મજબૂત છે તે જ હજારો વિદ્ધાનો આવે તોપણ વચ્ચેથી ખસી જતા નથી.

29-1-08

હવે ભર્તૃહરિ પોતાની દસ્તિએ મહાન વ્રત બતાવે છે.

અસન્તો નાભ્યથ્યાઃ સુહૃદપિ ન યાચ્ય કૃશાધનઃ;

પ્રિયા ન્યાયા વૃત્તિર્મલિનમસુભંગેઽપ્યસુકરમ્ભા

વિપદ્યુચ્યૈ: સ્થેયં પદમનુવિધેયં ચ મહતામ્ભ,

સતાં કે નો દિદ્ધં વિષમસિધારા વ્રતમિદમ્ભ||28||

સંતો કેવા હોય છે? જણાવે છે.

જે દુષ્ટ લોકો પાસે કદી યાચના કરતા નથી, બને તો યાચના તો કોઈની પાસે ન કરવી પણ દુષ્ટ લોકો પાસે તો ગમે તે ભોગે યાચના કરાય નહિ. કારણ કે દુષ્ટ લોકોના અહેસાન નીચે આવનાર માણસને દુષ્ટો નિયોવતા રહેતા હોય છે. વારંવાર પોતાનો ઉપકાર યાદ કરાવીને તેને સત્તાવતા રહેતા હોય છે. એટલે નીચ માણસો પાસે કદી કશું માગવું નહિ તેમજ તેમના અહેસાન નીચે પણ ન આવવું. કદાચ સામેવાળો માણસ સર્જન હોય પણ દરિદ્ર હોય તો તેની પાસે પણ કદી યાચના કરવી નહિ... કારણ કે તે પોતે જ દુઃખી હોય તેમાં તેને વધારાનું દુઃખ કયાં આપવું? બીજો ભાવ પણ કરવા જેવો ખરો. પોતે ઘોર દરિદ્ર હોય અને પોતાનો મિત્ર સુહૃદ હોય તોપણ તેની પાસેથી પણ કશું માગવું નહિ. જેમ સુદામા દરિદ્ર હોવા છતાં શ્રીકૃષ્ણ પાસે કશું માગતો નથી.

જેની વૃત્તિ (દાનત) પ્રિય અને ન્યાયકારી હો. ભલેને પ્રાણ જાય, મૃત્યુ થાય પણ જે પોતાની ઉત્તમતા અને ન્યાયને તિલાંજલિ આપતો નથી. ગમે તેવી વિપત્તિમાં પણ પોતાની ઉચ્ચ સ્થિતિને જરાય નીચે ઊતરવા દેતો નથી.

આવા મહાન સંતોને આવું તલવારની ધાર જેવું આકરું તપ કોણે બતાવ્યું હશે?

અર્થાત્ મહાપુરુષો ગમે તેવી કપરી સ્થિતિમાં પણ આટલા ગુજો તો અવશ્ય ધારણ કરતા હોય છે.

ઘણા લોકો એવું માનતા હોય છે કે શું કરે? બિચારા ગરીબીના કારણે ન કરવાનું પણ કરી બેસતા હોય છે. તેમની મજબૂરી તેમની પાસે આવું કરાવતી હોય છે. પણ ભર્તૃહરિ આ વાત સાથે સંમત નથી. શું કહે છે તે જરા સાંભળો:

કૃત્ક્ષમાપિ જરાકૃશપોડપિ શિશ્વિલ પ્રાયોડપિ કષાં દશા-

માપનોડપિ વિપનન્દીધિતિરપિ પ્રાણોષુ નશ્યત્સ્વપિ।

મતોભેન્દ્ર વિભિન્ન કુંભકર્વલગ્રાસૈકબદ્ધ સ્પૃહઃ;

કિં શ્રી તૃણમત્તિ માનમહતામગ્રેસર: કેસરી||29||

એક સિંહના ઉદાહરણ દ્વારા મહાપુરુષના ‘મોરલ’ને બતાવે છે.

અત્યંત ભૂખ્યો, દૂબળો, શક્તિ વિનાનો, વૃદ્ધાવસ્થાથી શિથિલ અંગોવાળો બહુ જ કષ્ટ દર્શાને પ્રાપ્ત થયેલો, પ્રાણ નાણ થવાની તૈયારીમાં, વિપત્તિમાં પડેલો સિંહ, શું તણખલાં જેવું ઘાસ ખાય છે? ના, આવી જ રીતે મહાપુરુષો પણ ગમે તેવી હુદ્દશાને પ્રાપ્ત થયા હોય તોપણ પોતાના ઉચ્ચ પદથી નીચે ઉત્તરતા નથી. લાંચ-રુશવત-ચોરી-છળ-કપટ કરનારા વાતવાતમાં કહેતા ફરે છે કે શું કરીએ, મૌંઘવારી બહુ વધી ગઈ છે એટલે આવું ન કરવું હોય તોપણ કરવું પડે છે. આ બધા જુદ્ધા અને લુચ્યા છે. પહેલાં ઓછામાં ઓછા પગારથી જે સચ્ચાઈભર્યુ જીવન જીવતા તે આજે અનેકગણો પગાર લેનારા નથી જીવતા. કારણ કે લોકો ‘મોરલ’ વિનાના લુચ્યા શિયાળ જેવા થઈ ગયા છે. સિંહ તો કોઈ કોઈ જ હશે.

મહાપુરુષોના ઉચ્ચ મોરલની આ જ વાતને ભર્તૃહરિ ફરીથી દઢ કરાવે છે.

સ્વલ્પં સ્નાયુવસાવશોષમલિનં નિર્માસમધ્યસ્થિ ગો;
શા લબ્ધવા પરિતોષમેતિ ન તુ તત્ત્વય ક્ષુદ્ધાશાન્તયે।
સિંહો જંબુકમંકમાગતમાપિ ત્યક્તવા નિહન્તિ દ્વિપમ્ભ
સર્વ: કૃચ્છગતોડપિ વાંધતિ જન: સત્ત્વાનુરૂપં ફલમ્ભ॥30॥

એક કૂતરાને એક હાડકાનો ટુકડો મળી ગયો. તે કેવો છે? જેમાં સ્નાયુ—વસા કે માંસ નામમાત્રનું જ છે. તેવો મલિન દુર્ગધ મારતો ટુકડો પ્રાપ્ત કરીને પેલો કૂતરો પોતાને ધન્ય ધન્ય માની રહ્યો છે. જોકે આ ટુકડાથી તેની ભૂખ શાંત થતી નથી. આવી જ રીતે તુચ્છ માણસો પાપવૃત્તિથી મળેલા ચાંદીના ટુકડાથી પોતાને ધન્ય-ધન્ય માની લેતા હોય છે. પણ સિંહ ગમે તેટલો ભૂખ્યો હોય અને તેના ખોળામાં સ્વયં આવેલું શિયાળવું હોય તોપણ સિંહ તેને મારતો નથી. પણ તે કોઈ મોટા હાથીને જ મારીને ભૂખ સંતોષે છે. આવી જ રીતે મહાપુરુષો પણ તુચ્છ ચાંદીના ટુકડા માટે દાનત બગાડતા નથી પણ પોતાની ઉચ્ચતા પ્રમાણે જ જીવન જીવતા હોય છે. સૌને પોતપોતાની ક્ષમતા પ્રમાણે ફળ મળતું હોય છે. એક મહાન થઈને પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક જીવન જીવતો હોય છે, બીજો હલકી વૃત્તિના કારણે તુચ્છ થઈને જીવતો હોય છે. ફરી પાછા ઉત્તમ અને લાલચુ—તુચ્છ માણસ કેવી રીતે જીવન જીવતા હોય છે તેનું ઉદાહરણ આપે છે.

લાંગૂલ ચાલનમધશ્રાણવપાતમ્ભ
ભૂમૌ નિપત્ય વદનોદર દર્શનં ચા॥
શા પિંડસ્ય કુરુતે ગજપુંગવસ્તુ,
ધીરં વિલોક્યતિ ચાટુશતેશ ભુંક્તે॥31॥

મહાન અને તુચ્છ માણસ વચ્ચેનો ભેદ હાથી અને કૂતરાના દષ્ટાંત્રથી સમજાવે છે.

કૂતરો એક ટુકડા માટે ટુકડો દેનારની સામે પોતાની પૂંછડી પટપટાવે છે. ચરણોમાં નીચે પડે છે, જમીન ઉપર પડીને આળોટીને પોતાનું પેટ તથા ઓશિયાળું મોહું બતાવે છે. અર્થાત્ ટુકડો નાખનાર પ્રત્યે કેટકેટલી ઓશિયાળી ખુશામત કરે છે. આવી જ રીતે તુચ્છ માણસ પણ લોભ-લાલચવશ થઈને દાતાઓ આગળ કૂતરાની માફિક દીન હીન થઈને મીહું મીહું બોલીને ખુશામત કરતા રહે છે. તેમનું લક્ષ્ય થોડાક ટુકડામાત્ર છે.

હવે બીજી તરફ ગજરાજ હાથીને જુઓ, તે તો માત્ર ગંભીરતાથી એકાદ વાર પોતાને ખવડાવનારા સામે નજર નાખે છે. પેલો ખવડાવનારો તેને કેટકેટલી વાર વહાલ કરે છે. પુચ્છકરે છે, મનાવે છે ત્યારે માંડ અન્નાદિ ખાય છે. મહાન્દુ પુરુષો પણ આવી રીતે ધીરગંભીરતાથી સ્વમાનપૂર્વક જીવતા હોય છે. માલિક અથવા દાતાની સામે તે પૂંછડી પટપટાવતા નથી. પણ તેમની ઉત્તમતાથી પ્રભાવિત થઈને દાતા પોતે તેમને આગ્રહપૂર્વક મનાવી મનાવીને નભ્રતાપૂર્વક વસ્તુ આપે છે. બન્નેમાં આ ફરક છે. માનવજન્મની ધન્યતા અને સફળતા બતાવે છે.

પરિવર્તિની સંસારે મૃતઃ કો વા ન જાયતો
સ જાતો યેન જાતેન જાતિ વંશઃ સમુન્નતિમ્ભ॥32॥

આ સંસાર પરિવર્તનશીલ છે. તેમાં સતત ઉત્પત્તિ અને વિનાશની પ્રક્રિયા ચાલ્યા જ કરતી રહે છે. પ્રતિદિન કરોડો જન્મે છે અને કરોડો મરે છે. આવી રીતે કોઈ જન્મે અને મરી જાય તેથી શું થયું કહેવાય? ખરેખર તો તે જ માણસ જન્મ્યો કે મર્યો કહેવાય જેનાથી પોતાની

જાતિ અને વંશની ઉન્નતિ થઈ હોય.

વ્યક્તિની ધન્યતા પોતાના સમાજ કે વંશની ઉન્નતિમાં નિમિત્ત બનવાથી થતી હોય છે. સમર્થ વ્યક્તિ ધારે તો પોતાના સમાજના ઘણા પ્રશ્નો ઉકેલી શકે છે, આવા પ્રશ્નો ઉકેલનારા મહાપુરુષોનો જન્મ તથા મરણ ધન્ય ધન્ય થઈ જતાં હોય છે.

મનસ્વી સ્વમાની મહાપુરુષોની ગતિ કેવી હોય છે? જાણો:

કુસુમસ્તબકસ્યેવ દ્રોગતીસ્તો મનસ્તિવનામ્ભા

મૂર્ધિં વા સર્વલોકસ્ય શીર્યતે વન એવ વા॥33॥

પુષ્પગુચ્છની માફક સ્વમાની મનસ્વી મહાપુરુષોની બે જ ગતિઓ થતી હોય છે. કાં તો તે લોકોના રાજા-મહારાજાઓના માથા ઉપર ચઢીને જીવતા હોય છે કાં પછી વનમાં જ સુકાઈને જાણ થઈને નષ્ટ થઈ જતા હોય છે.

અહીં મનસ્વી શબ્દ સમજવા જેવો છે. જે સ્વમાની છે, કોઈની ખોટી ખુશામત નથી કરતા, પ્રકાંડ પંડિત છે પણ અહંકારી નથી. આવા મહાન માણસોને જો સમજનાર, ઓળખનાર, કદરદાન માણસો મળે છે તો શિખરના કળશની માફક સર્વોચ્ચ સ્થાન ઉપર બિરાળને પોતાને અને મંદિરને ધન્ય ધન્ય કરી દેતા હોય છે. કઠિનાઈ એ હોય છે કે આવા માણસોને ઓળખનારા જલદી નથી મળતા. લોકો ખાસ કરીને રાજા-મહારાજા—દાતા-શ્રેષ્ઠીઓ વગેરે ખુશામતખોર—ચાટુકારી કરનારા પંડિતોને પસંદ કરતા હોય છે. મનસ્વી પુરુષ આવું કરતા નથી. એટલે જો તેમની કદર કિંમત ન સમજનારા વચ્ચે તેમને જીવન જીવવાનું હોય તો વનના પુષ્પની માફક તેઓ છોડ ઉપર જ કરમાઈને, સુકાઈને ખરી પડતા હોય છે. તેમાં તેમનો દોષ નથી હોતો. દોષ તો કદરહીન સમાજનો હોય છે. જે પોતાના હીરાને જ ઓળખી શકતો નથી. તે કાચને હીરો સમજીને પૂજે છે. એક શેર સમજવા જેવો છે.

કયા પૂછતે હો હાલ, મેરે કારોબાર કા,

આઈને બેચતા હું મૈં અંધોં કે શહરમે.

કવિએ કદ્યું કે હું શું કારોબાર કરું છું તે તમે મને ન પૂછશો. ચાલો હવે પૂછી જ દીધું છે તો બતાવું છું કે આંધળા લોકોના નગરમાં હું દર્પણ વેચ્યા કરું છું.

મહાન શૂરવીર-પરાકમી પુરુષો પોતાના જેવા જ વીરો સાથે વૈર બાંધતા હોય છે. તુચ્છ-દીન-હીન-ગરીબો સાથે નહિ. જુઓ આ શ્લોક:

સન્યાન્યેડપિ બૃહસ્પતિ પ્રભૃતય: સંભાવિતા: પંચભા-

સ્તાન્ય પ્રત્યેષવિશે વિકમ્રુચી રાહુન્ વેરાયતો

દ્વાવેવ ગ્રસતે દિનેશ્વર નિશા પ્રાણોશ્વરૌ ભાસ્વરૌ,

બ્રાંત: પર્વણિ પશ્ય દાનવપતિ: શીર્ષાવશોષી કૃતઃ॥34॥

હે ભાઈઓ જરા જુઓ, રાહુ જેવો મહા બળવાન ગ્રહ પોતાનું પરાકમ માત્ર સૂર્ય અથવા ચંદ્રને જ બતાવે છે. બીજા બૃહસ્પતિ વગેરે અનેક ગ્રહો છે પણ તે કોઈની સાથે વૈર બાંધીને પરાકમ બતાવતો નથી. આવી જ રીતે મહાપરાકમી વીર પુરુષો કોઈ તેજસ્વી પુરુષોની સાથે જ વૈર બાંધીને પરાકમ બતાવતા હોય છે. તુચ્છ માણસો સાથે નહિ.

નવ ગ્રહોમાં સૌથી બળવાન રાહુ ગ્રહ છે, જોકે તેનું માત્ર માથું જ રહી ગયું છે. બાકીનું શરીર કપાઈ ગયું છે. તોપણ તે જેને ગ્રસે છે તેની દશા બેસાડી દે છે. તેને પનોતી પણ કહે છે. આવો પ્રબળ રાહુ ધારે તો બાકીના 5-7 ગ્રહોને ગ્રસી શકે છે પણ તે બધા તેજોહીન તુચ્છ છે એટલે બૃહસ્પતિ વગેરેને તે ગ્રસતો નથી માત્ર બે જ તેજસ્વી તત્ત્વો છે: 1. સૂર્ય અને 2. ચંદ્ર, સૂર્ય દિવસમાં ચમકતો હોય છે જ્યારે ચંદ્ર રાત્રે ચમકતો હોય છે. આ રાહુ તેમને અમાવસ્યા અને પૂર્ણિમાના દિવસે ગ્રસતો હોય છે. આવી જ રીતે પરાકમી વીર પુરુષ પણ પોતાના જેવા પરાકમી વીર પુરુષો સાથે જ વૈરવૃત્તિ રાખતા હોય છે. તુચ્છ માણસો સાથે નહિ.

મહાપુરુષોની મહત્ત્વા કેવી હોય છે તે બતાવે છે:

વહતિ ભુવનશ્રેણિં શેષ: ફણાફલક સ્થિતાં,

કમઠપતિના મધ્યેપુર્ખં સદા સવિધાયતો

તમપિ કુસુતે કોડાધીનં પયોધિરનાદરાત્રુ

અહૃત મહતાં નિઃસીમાનશરિતવિભૂતયઃ॥35॥

શોષનાગને જુઓ, તે ચૌદલોકવાળા બ્રહ્માંડને પોતાની ફણા ઉપર સામાન્ય રીતે ધારણ કરે છે અને તે શોષનાગને કર્ષય-કાચબો પોતાની પીઠ ઉપર ધારણ કરે છે. વળી તે કર્ષયને સમુદ્ર પોતાના ખોળામાં સામાન્ય રીતે ધારણ કરે છે. આવી રીતે મહાન વિભૂતિઓનાં ચરિત્રો કેટલાં બધાં અદ્ભુત અને આશ્રયકારક હોય છે.

આપત્તિના સમયે જેનો પક્ષ લીધો હોય તેને છોડીને પોતાની રક્ષા કરી જીવ બચાવી લેવો તે યોગ્ય નથી. આ વાતને ઉદાહરણથી ભર્તૃહરિ સમજાવે છે:

વરં પક્ષચ્છેદ: સમદમઘવન મુક્ત કુલિશ

પ્રહરૈ: ઉદ્ગચ્છદ્ભુલદહનોદ્ગાર ગુરુભિ:।

તુષારાદે: સૂનોરહહ પિતરિકલેશ વિવશો,

ન ચાસો સંપાત પયસિ પયસાંપત્યુરુચિતઃ॥36॥

શ્લોકને સમજતાં પહેલાં પૌરાણિક કથા સમજવી જરૂરી લાગે છે. હિમાલયનો દીકરો મૈનાક પર્વત છે: અત્યંત અહંકારી ઈન્દ્રને અને હિમાલયને સંઘર્ષ થયો, મૈનાકે પોતાના પિતાનો પક્ષ લઈને ઈન્દ્રનો સામનો કર્યો. પણ ઈન્દ્ર વજ નામનું પ્રબળ શાસ્ત્ર ચલાવી મૈનાકના શરીરમાં અભિનદાહ ઉત્પન્ન કરી દીધો. જેથી બળ બળ થતો મૈનાક સમુદ્રમાં કૂદી પડ્યો જેથી અભિન બુઝાઈ ગયો અને બચી ગયો. ભર્તૃહરિનું કથન છે કે અહંકારી ઈન્દ્ર જ્યારે મૈનાક ઉપર વજ ચલાયું ત્યારે પિતાની રક્ષા કરવાનું છોડીને તે પોતાની રક્ષા કરવા સમુદ્રમાં કૂદી પડ્યો તે યોગ્ય ન હતું. તેના કરતાં તો પિતાની રક્ષા કરતાં કરતાં જ તેણે પ્રાણ આપી દીધા હોત તો ઉત્તમ હતું.

આવી જ રીતે જીવનમાં આપણે જેને સાથ આપ્યો હોય અથવા જેની રક્ષા કરવી એ આપણું કર્ત્વ હોય તેની પ્રાણ આપીને પણ રક્ષા કરવી જોઈએ. અધવચ્ચે તેનો ત્યાગ કરીને પોતાની રક્ષા માટે ભાગી છૂટવું તે યોગ્ય ન કહેવાય.

તેજસ્વી પુરુષની વ્યાખ્યા કરે છે:

યદ્યેતનોડપિ પાદૈ: સ્પૃષ્ટ: પ્રજ્વલતિ સવિતુરિનકાનઃ।

તતોજસ્વી પુરુષ: પરકૃતવેકૃતિં કથં સહતે॥37॥

સૂર્યકાન્તમણિ જડ છે તોપણ જ્યારે સૂર્યનાં કિરણો રૂપી પગ તેના ઉપર પડે છે તો અપમાનથી કોથિત થઈને લાલઘૂમ થઈ જાય છે અને તેનો સ્પર્શ કરનારને દાડે છે. આ તો જડની વાત થઈ. પણ સંસારમાં ઘણી વાર તેજસ્વી મહાપુરુષો પોતાનું હડહડતું અપમાન થાય છે તોપણ જરાય ગરમ થતા નથી અને અપમાન કરનારને દાડતા નથી તેવું કેમ થતું નથી?

અપમાનને સહન કરે તેને સાધુ કહેવાય. પણ બધાં અપમાનો સહન કરવા યોગ્ય નથી હોતાં, કેટલાંક અપમાનો જાણી કરીને કોઈને તુચ્છ બનાવવા કે ઉતારી પાડવા માટે વારંવાર થતાં હોય છે. આવાં અપમાનોને વારંવાર સહન કરતા રહેવું તે નમાલાપણું કહેવાય. આને સહનશરીલતા ન કહેવાય પણ નમાલાવૃત્તિ કહેવાય. કોઈ દુષ્પ હદબહાર જઈને સતત કોઈ વ્યક્તિ કે રાષ્ટ્રને અપમાનિત કરતો રહે તેને સહન ન કરાય. તેનો જડબાતોડ જવાબ આપવો જ જોઈએ. સહનશરીલતાની સાથે તેજસ્વિતા હોવી પણ જરૂરી છે.

તેજસ્વીપણામાં આયુને લેવાદેવા હોતી નથી. તે સમજાવે છે:

સિંહશુરપિ નિપતતિ મદમલીનકપોલ બિત્તિષુ ગજેષુ।

પ્રકૃતિરિયં સત્ત્વવતાં ન ખલુ વય: તેજસાં હેતુ:॥38॥

જુઓ સિંહનું નાનું બાળક પણ મદોન્મત હાથીના માથા ઉપર ઊછળીને કૂદી પડે છે, ભાગી જતું નથી. તેજસ્વી થવામાં વયની મહતા નથી. નાનું બાળક પણ તેજસ્વી હોઈ શકે છે. ઘણી વાર હાથી જેવા પ્રૌઢ-બળવાન માણસો પણ અન્યાયની સામે નીચું માથું કરીને ચુપચાપ સહી લેતા હોય છે. કારણ કે તે બળવાન તો છે, પણ તેજસ્વી નથી. પણ જે બળવાન અને તેજસ્વી બન્ને હોય છે તે ભવે નાની ઉંમરના હોય તોપણ અન્યાય થતો સહન કરી શકતા નથી. તે વચ્ચે કૂદી જ પડતા હોય છે અને ન્યાયનો પક્ષ લઈને અન્યાયીને રોકવા પ્રયત્ન કરતા હોય છે. આવા વીરપુરુષોથી અન્યાયી, ગુંડાઓને વશમાં રાખી શકતા હોય છે.

જીવનમાં ધનની જ મહતા છે. તે બતાવે છે:

આતિર્યાતુ રસાતલં ગુણગણસ્તસ્યાપ્યધોગચ્છતામ્ભુ

શીલં શૈલતટાત્ પતત્વબિજનઃ સંદ્વિતાં વહિના

શૌર્યવૈરિણિ વજમાશુ નિપતત્વર્થોડસ્તુ નઃ કેવલં

યેનૈકેન વિના ગુણાતૃશલવ પ્રાય: સમસ્તા ઈમે||39||

ધનની સર્વોચ્ચતા બતાવે છે. માનો કે તમારી પાસે ઉત્તમ જાતિ છે. બ્રાહ્મણમાં પણ ઊંચા બ્રાહ્મણ છો. પણ દરિદ્ર છો, તો કોડીનીયે કિંમત નથી. એટલે ધન વિનાની ઉચ્ચ જાતિ પણ ભલે રસાતળમાં જાય. તેને શું કરવાની?

અને માનો કે તમે ઘણા ગુણવાન છો પણ ધન નથી. તો તેથી પણ શું? લોકો ગુણોને નહિ ધનને જુઓ છે. ગુણવાન માણસ પણ ધન વિનાનો બિચારો થઈને જીવતો હોય છે. તે ગુણો ભલે રસાતળથી પણ નીચે જાય, ધન વિનાના શા કામના?

માનો કે તમે શીલયુક્ત સદાચારી છો, પણ ધનવાન નથી તોપણ તમારા શીલ અને સદાચારની શી કિંમત! એવું ધન વિનાનું શીલ ભલે પર્વત ઉપરથી નીચે પછિડાય. લોકો તો શીલ-સદાચાર વિનાના પણ ધનવાન માણસોની જ મહત્તમ ગાતા રહે છે.

માનો કે તમારાં સગાં-સંબંધી વગેરે મોટા કુળનાં છે. પણ ધન નથી. તો તેવા કુળને શું કરવાનું? ધન વિનાનું આવું કુળ ભલેને બળીને ખાખ થાય.

માનો કે તમે સહજ શૂરવીર છો, પણ ધનવાન નથી. ધન વિનાની શૂરવીરતા ઉપર ભારે વજ પડે અને તેના ટુકડેટુકડા કરી નાખે. શૂરવીરતા તો શત્રુનું કામ કરે છે કારણ કે વાતવાતમાં પારકા ઝઘડા વહોરી લે છે.

બસ અમારી તો એક જ ઈચ્છા છે કે અમારી પાસે માત્ર ને માત્ર ધન રહે. કારણ કે ધન વિનાના બધા ગુણો ઘાસના તણખલા જેવા છે. માટે જ રીતે થાય તે રીતે ધનવાન થઈ જવું એ જ જીવનનું મહત્વ છે.

આ શ્લોકનો હેતુ ખરેખર ધનવાન થવાનો ઉપદેશ આપવાનો નથી પણ કેટલાક માત્ર ધનપ્રેમી માણસો ઉપર અને ધનમોહી પ્રજા ઉપર કટાક્ષરુપમાં છે.

એક સમયે ધનવાન રહેલો માણસ ધનહીન થતાંની સાથે જ કેવો થઈ જાય છે તે બતાવે છે.

તાનીદ્રિયાણિ સકલાનિ તહેવ કમઃ;

સા બુદ્ધિરપ્રતિહિતા વચનં તહેવા

અર્થોભ્રણા વિરહિતઃ પુરુષ: સ એવ,

તન્ય: ક્ષણેન ભવતીતિ વિચિત્રમેતત્ત્રા||40||

અહૃ! વિચિત્રતા તો જુઓ. જે પુરુષ પહેલાં ધનવાન હતો, પણ પછી ઓચિંતાનો દરિદ્ર થઈ ગયો. હવે તેની તે જ ઈન્દ્રિયો છે, તે જ શરીર છે, તે જ વચનો છે અને તે જ તીવ્ર બુદ્ધિ છે. પણ હવે ધનની ગરમી રહી નથી એટલે મડદા જેવો થઈ ગયો છે. મડદામાં બધું એનું એ જ રહે છે. માત્ર પ્રાણ ચાલ્યા જવાથી ગરમી રહેતી નથી. બસ, આવું જ આ ધનહીન વ્યક્તિનું પણ થઈ ગયું છે. જીવનમાં જે ઉષ્ણતા આવે છે કે રહે છે તે ધનની હોય છે. ધન ચાલ્યું જતાં જ માણસ ગરમી વિનાનો મડદા બરાબર થઈ જતો હોય છે. માટે ધન હોય ત્યારે ખોટી ગરમી ન કરવી. ખોટો રુઆબ ન કરવો. કયારે આ ધન ચાલ્યું જાય તે કહી શકાય નહિ.

આ વાત માત્ર ધન પૂરતી જ સમજવી નહિ. પ્રત્યેક શક્તિ પછી તે સત્તાની, જુવાનીની કે બીજી કોઈ પણ શક્તિ હોય તેને જતાં વાર લાગતી નથી. શક્તિહીન થતાં જ બધા રુઆબો સમાપ્ત થઈ જાય છે. પછી પેલો માણસ હાંસીને પાત્ર બની જાય છે. માટે શક્તિનો સદ્ગુપ્યોગ તો કરવો પણ તેનો રુઆબ ન કરવો.

*

આ જ વાતને લોકદસ્તી આગળ કહે છે:

યસ્યાસ્તિ વિતાં સ નર: કુલીનઃ;

સ પંડિતઃ સ: શ્રુતવાન્ ગુણજનઃ।

સ એવ વક્તા સ ચ દર્શનીય;

સર્વ ગુણા: કંચનમાશ્રયન્તિ॥41॥

આના પ્રથમના શ્લોકમાં કુલાદિં સર્વ ઉત્તમતાની પરવા ન કરીને માત્ર ધનવાન થવાનું જ કહ્યું છે. તો પ્રશ્ન થાય છે કે કુળાદિં વિના જીવનની ભવ્યતા નહિ રહે. ભર્તૃહરિ કહે છે કે ના, ના એવું નથી. ધન હશે તો બધું મળી રહેશે. વાંચો આગળ—
જેની પાસે ધન હશે—લોકો તેને જ કુળવાન કહેશે. ધન હશે તો તેને પંડિત પણ કહેશે, એને જ શ્રુતવાન પણ કહેશે, તેને ગુણજ્ઞ પણ કહેશે. એને જ લોકો વક્તા કહેશે. અર્થાત્ તેની વાતને ધ્યાનથી સાંભળશે અને તેને જ રૂપાળો પણ માનશે. ખરેખર તો આ બધા ગુણો ધન હોવાના કારણો લોકો માનવા લાગતા હોય છે. કારણ કે બધા ગુણો ધનને આશ્રયે રહેતા હોય છે.

અહીં “સર્વ ગુણા: કંચનમાશ્રયન્તિ” એ સૂક્ષ્મત છે. લોકદસ્તિમાં ધનનું કેટલું બધું મહત્વ છે તે આ શ્લોકમાં બતાવ્યું છે.

*

હવે વ્યક્તિમાં રહેલી ઉત્તમતા કેવી રીતે નષ્ટ થઈ જાય છે તે બતાવે છે.

દૌર્મયાન્દુ નૃપતિવિનશ્યતિ યતિ: સંગાત્ સુતો લાલનાત્,

વિપ્રાદનધ્યયનાત્ કુલં કુતનયાત્ શીલં ખલોપાસનાત્

કીર્મધ્યાદનવેક્ષણાદપિ કૃષિઃ; સ્નેહ: પ્રવાસાશ્રયાન્

મૈત્રી ચા પ્રણયાત્ સમૃદ્ધિરનયાત્ ત્યાગાત્ પ્રમાદાત્ ધનમ्॥42॥

આટલી મહાન્દુ વસ્તુઓ આ રીતે નષ્ટ થઈ જાય છે.

1. રાજાનો નાશ ખોટા સલાહકારોથી થાય છે. જેમકે શકુનિની સલાહથી દુર્યોધનનો નાશ થયો.
2. સંન્યાસી વગેરે ત્યારી જીવન જીવનારાનો નાશ કુસંગથી થતો હોય છે. અર્થાત્ ખોટાં માણસોનો સંગ કરવાથી તેનો નાશ થઈ જાય છે.
3. પુત્રનો નાશ તેના પ્રતિ વધારે પડતું વહાલ કરવાથી થતો હોય છે. પુત્રનું લાલન-પાલન કરવું જ જોઈએ, પણ તે એટલી હદે નહિ કે તેને માથે ચઢાવી દેવાય. મા-બાપની એક આંખમાં વહાલ હોય તો બીજી આંખમાં સિંહની ધાક પણ હોવી જોઈએ.
4. વિપ્રનો નાશ અધ્યયન ન કરવાથી થતો હોય છે. અર્થાત્ બ્રાહ્મણ શાસ્ત્રાદિં ભણે નહિ અને માત્ર બિક્ષાવૃત્તિ કરતો ફરે તો તેનો નાશ થઈ જતો હોય છે.
5. કુળનો નાશ કુપુત્રથી થતો હોય છે.

તમારું ભવ્ય કુળ છે. જેના કારણો ચારે તરફ તમારો જ્યઝ્યકાર થઈ રહ્યો છે. પણ જો એકાદ કુપુત્ર કુલાંગાર—સ્વચ્છંદી પુત્ર પેદા થયો તો કુળનો નાશ કરી નાખશે. જેને કુળ બોળ્યું પણ કહેવાય છે.

6. શીલનો નાશ ખલ વ્યક્તિની સંગતિથી થતો હોય છે.

માનો કે તમે શીલવાન ચારિત્ર્યવાન ઉચ્ચ વ્યક્તિ છો, પણ તમારી મૈત્રી કોઈ ખલ વ્યક્તિ સાથે છે. આવો ખલ માણસ પોતાનો પ્રભાવ તમારા ઉપર નાખશે અને તમને શીલહીન—ચારિત્ર્યહીન બનાવી દેશે, માટે કદી પણ ખલ વ્યક્તિનો સંગ ન કરવો.

પોતાના પરિવારને—ખાસ કરીને પત્ની, પુત્રીઓ, બહેનો, પુત્રો, ભાઈઓ વગેરેને ખલ પુરુષોના સંગથી બચાવવાં જોઈએ, કાર્યી અવસ્થાનો ગેરલાભ ઉઠાવીને ખલ પુરુષો પોતાના પ્રભાવમાં આવનારને બરબાદ કરી દેતા હોય છે.

7. લજ્જાનો નાશ દારુ પીવાથી થાય છે.

જીવનમાં લજ્જા એક ઐશ્વર્ય છે. નિર્લજ્જતા મોટું દૂષણ છે. લજ્જાનો અર્થ થાય છે ખોટું કરવાથી શરમ અનુભવવી તે. ખોટો પોશાક, ખોટી વાણી, ખોટાં આચરણ, ખોટા વ્યવહાર વગેરે કરવાથી જેને શરમ આવે છે તે સંસ્કારી માણસ છે. પણ આમાંનું બધું જે શરમ વિનાનો થઈને કરે છે તે નિર્લજ્જ છે. નિર્લજ્જની કિંમત હોતી નથી. નિર્લજ્જ થઈને યાચના કરવી, ગમે ત્યાં નિમંત્રણ વિના જમવા બેસી જવું આ બધું નિર્લજ્જતા કહેવાય. સ્વમાની અને સંસ્કારી માણસને આ ન શોભે. પણ જો તમે દારુ જેવું વ્યસની પીણું પીતા થઈ જાવ તો તમારી બધી લજ્જા ચાલી જાય. કપડાના ભાન વિના પણ આવો માણસ રસ્તપામાં જ્યાંત્યાં પડવો હોય, માટે દારુ વગેરે વ્યસનનું સેવન કરવું નહિ.

8. જેતરમાં આંટોફેરો ન કરવાથી ખેતી નષ્ટ થઈ જાય છે.

કેટલાક જેડૂતો એક વાર વાવવા જાય અને એક વાર લણવા જાય, આવા બેદરકાર જેડૂતોની ખેતી નષ્ટ થઈ જતી હોય છે. કશું કામ ન હોય તોપણ રોજ એક વાર તો ખેતરનો આંટો મારવો જ જોઈએ. વાડનાં છીંડાં પૂરવાં, ભેલાણથી રક્ષણ કરવું. ખાતર-પાણી નાખવું વગેરે સતત દેખરેખ રાખવાથી ખેતી થતી હોય છે.

9. સતત પ્રવાસ કરવાથી પ્રણય નષ્ટ થઈ જાય છે.

પ્રણયને સહવાસની અપેક્ષા હોય છે. જે લોકો પત્નીને સહવાસનો સમય આપતા નથી અને ધન કમાવા માટે સતત પ્રવાસ કરતા રહે છે તેમનો પ્રણય સુકાઈને નષ્ટ થઈ જાય છે. પત્નીને પ્રેમની અપેક્ષા રહે છે. પણ પતિ ધનાંદ કમાવામાં ભટકતો રહે છે. તે પત્નીની અપેક્ષાને સમજતો નથી. સહવાસ વિનાની આવી પત્ની કે પછી પતિ પણ કુદરતી આવેગો આગળ લાચાર થઈને બીજા માર્ગ વળી જતાં હોય છે. જેથી પેલી વ્યક્તિને ધન તો મળે છે, પણ પત્ની ખોઈ બેસે છે. પતિ, પ્રવાસમાં રહેતો હોવા છતાં પણ જેનો પ્રેમ ઓછો નથી થતો કે બીજા માર્ગ જે વળતી નથી તે પત્ની નહિ દેવી છે. આવું જ પતિ માટે પણ કહી શકાય.

10. મૈત્રીનો નાશ ઉપેક્ષાથી થાય છે.

જેની સાથે મૈત્રી હોય તેની કદી ઉપેક્ષા ન કરવી.. અવારનવાર જમવું—જમાડવું. નાની-મોટી વસ્તુઓની બેટ આપવી, નાનાં-મોટાં કાર્યો કરી આપવાં, સમય આવ્યે મદદ કરવી વગેરે અનેકવિધ આદાન-પ્રદાનથી મૈત્રી સ્થિર રહેતી હોય છે અથવા વધતી હોય છે. પણ જો ઉપેક્ષા જ કરવામાં આવે તો મૈત્રી ઘટી જતી હોય છે. નષ્ટ પણ થઈ જતી હોય છે.

11. સમૃદ્ધિનો નાશ અનીતિથી થતો હોય છે.

સમૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ દુર્લભ છે. પણ સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી તેનું રક્ષણ કરવું તે તેથી પણ દુર્લભ છે. ઘણાએ સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી અથવા બાપદાદાની સમૃદ્ધિ વારસામાં મળી પણ તેનું રક્ષણ કરતાં ન આવડયું તો તેનો નાશ થઈ જાય છે. સમૃદ્ધિની રક્ષા ‘નય’ એટલે કે કુશળતાપૂર્વકની નીતિથી થતી હોય છે. દુષ્ટ લોકો છેતરપિંડી કરીને, લલચાવીને, કુમાર્ગ ચઢાવીને સંપત્તિનું હરણ કરી લેતા હોય છે. આવા લોકોથી બચવું તેને નય કહેવાય છે.

11. ધનનો નાશ ત્યાગ અથવા પ્રમાદથી થતો હોય છે.

જે લોકોને જાવક તો હોય છે પણ આવક નથી હોતી તેમનું ધન સમય આવતાં સમાપ્ત થઈ જતું હોય છે. જાવકની સાથે આવક પણ હોવી જોઈએ. લોકોએ કદી પણ આવકનાં સાધનો બંધ કરી દેવાં નહિ. જીવનની નિવૃત્તિનો અર્થ કમાણીનો ત્યાગ નથી. ન્યાય-નીતિથી શક્તિ પ્રમાણે કમાતા રહેવું. જરૂર ન હોય કે જરૂર કરતાં વધારે હોય તો તેનો સદ્ગુયોગ કરવો. દાન દેવું પણ આવક બંધ ન કરવી. આવક વિનાના ત્યાગી લોકો પરાશ્રીત કે પરોપજીવી થઈ જતા હોય છે. જે જીવનની લાચારી જ કહેવાય.

બીજું, જે પ્રમાણી માણસ છે તે ધનનો નાશ કરી બેસે છે. એટલે પ્રમાદ વિનાના થઈને ધનની રક્ષા કરવી.

ભર્તૂહરિ કહે છે કે હે ભાઈઓ, જો તમારી પાસે આ બધું હોય તો તેને નષ્ટ થતું અટકાવો તો જ તમે સુખી થઈ શકો.

31-1-08

કૃશ હોવા છતાં પણ કોણ શોભે છે:

માણિ: શાશ્વોલ્લીઢઃ સમયવિજ્યી હેતિનિહતો,

મદક્ષીણો નાગ: શરદિ સરિત: શ્યાનપુલિના:।

કલાશોષશ્વન્દ્ર: સુરતમૃદિતા બાલવનિતા,

તનિમા શોભન્તે ગલિતવિભવાશાર્થેષુ જના:॥ 43॥

1. શાશ્વા સરાશ ઉપર ઘસાઈને કૃશ થયેલો હીરો

પહેલાં હીરો જાડો હોય છે પણ શાશ્વા ઉપર ચઢાવીને ઘસી-ઘસીને તેના પહેલ પાડવાથી તે કૃશ થઈ જાય છે. તોપણ શોભી ઊઠે છે.

2. યુદ્ધમાં શત્રુના ઘા સહન કરીને જખમી થયેલો પણ વિજ્યી થયેલો વીર પુરુષ દુર્બળ થઈ ગયો હોવા છતાં શોભી ઊઠે છે.

3. મદ ઝરવાથી ક્ષીણ થયેલો હાથી શોભી ઊઠે છે જ્યારે હાથીને કામપીડા થાય છે ત્યારે તેના ગંડસ્થળમાંથી મદ ઝરવા લાગે છે. આવા

સમયે તે ગાંડા જેવો થઈ જાય છે. પણ તેની કૃશતા પણ દીપી ઉઠે છે. તેનો મદ તેની મર્દાનગીનું પ્રતીક છે. તેથી તે દીપી ઉઠે છે. ભારે શરીર પણ મર્દાનગી વિનાનું હોય તેના કરતાં પાતળું પણ મર્દાનગીભર્યું શરીર દીપી ઉઠે છે.

4. શરદઋતુમાં ઓછું પાણી થઈ જવાથી કૃશ થઈ ગયેલી નદી, જેના કિનારા સૂકી રેતીવાળા હોય છે તે કૃશ હોવા છતાં સારી લાગે છે. ચોમાસાની નદી બન્ને કિનારે છલકતી હોય છે પણ તેનું પાણી ડહોળું હોવાથી નથી તો પીવાના કામમાં આવતું કે નથી સ્નાનમાં સારું લાગતું. નથી તો દેખાવમાં સારી લાગતી. જ્યારે શિયાળાની નદી ભલે કૃશ હોય પણ નિર્મળ હોવાથી સારી લાગે છે.

5. દ્વિતીયાનો ચંદ્ર કૃશ હોવા છતાં સારો લાગે છે.

પૂનમનો ચંદ્ર સોળે કળાએ ખીલ્યો હોવા છતાં બીજા જ દિવસથી તેનો ક્ષય થવા માંડે છે. જ્યારે દ્વિતીયાનો ચંદ્ર કૃશ હોવા છતાં બીજા દિવસથી વધવા લાગે છે. તે પુરુષાર્થ અને વિકાસનું પ્રતીક છે. એટલે કૃશ હોવા છતાં દર્શન કરવા યોગ્ય થાય છે.

6. કામકીડાથી થાકેલી નવયુવતી કૃશ હોવા છતાં પણ શોભી ઉઠે છે.

જે હજુ તરુણી જ છે, જેને કામકીડાનો કશો અનુભવ નથી. આવી બાલ યુવતી કામકીડાથી થાકીને લોથપોથ થઈ ગઈ છે તોપણ તે સુંદર લાગે છે.

7. દાન દેવાથી દરિદ્ર થયેલો રાજા.

કેટલાક દાનેશ્વરી રાજા વગેરે હદ બહારનું દાન કરવાથી ઓછા ધનવાળા—કૃશ થઈ જાય છે તોપણ તે શોભી ઉઠે છે.

ધન ચોરાઈ જવાથી, લુંટાઈ જવાથી, વ્યાપારમાં ખોટ જવાથી કે જુગારમાં હારી જવાથી જે ધનની કૃશતા આવે છે તેનાથી વ્યક્તિ શોભતી નથી પણ દાન દેતાં દેતાં કૃશ થવાથી શોભી ઉઠે છે.

આવી બધી કૃશતા પણ ધન્ય ધન્ય થઈ જતી હોય છે.

અવસ્થાભેદથી વસ્તુથી સુખ-દુઃખ થતું હોય છે.

પરિક્ષીણઃ કચ્ચિત્ સ્પૃહયતિ યવાનાં પ્રસૂતયે,
સ પશ્ચાત્ સંપૂર્ણો ગણયતિ ધરિત્રીં તૃણસમામ્ન
અતશ્ચાનૈ કાન્ત્યાદ ગુરુલઘુત્યાર્થેષુ ધનિનામ્ન
અવસ્થાવસ્તુનિ પ્રથયતિ ચ સંકોચયતિ ચ॥ 45॥

જ્યારે વ્યક્તિ અત્યંત ગરીબ હોય છે ત્યારે કોઈ તેને એક પાલી જેટલા જવ આપે તોપણ સુખી સુખી થઈ જાય છે. પણ એ જ વ્યક્તિ જ્યારે ધનવાન થઈ જાય છે ત્યારે પૂરી પૃથ્વીને પણ તણખલા સમાન માને છે. એટલે એવું લાગે છે કે વ્યક્તિની અવસ્થા પ્રમાણે વસ્તુથી સુખ-દુઃખ થતું હોય છે.

*

રાજાને શિખામણ આપે છે કે રાજ કેવી રીતે કરવું.

રાજન्! હુદ્ધિક્ષસિ યદિ ક્ષિતિધેનુ મેતાં
તેનાદ્ય વત્સમિવ લોકમનું પુણાળા
તસ્મિન્ શ સમ્યગનિશં પરિપોષ્યમાણે
નાના ફલે: ફલતિ કલ્પલતેવ ભૂમિઃ॥ 46॥

પૃથ્વી ગાય છે. જો તેને સારી રીતે દોહવી હોય તો હે રાજન એ ગાયના વાણિજારૂપી પ્રજાને સારી રીતે દૂધ પિવડાવો. અર્થાત્ સારી રીતે પ્રજાનું પાલન કરો. જો પ્રજા સંતુષ્ટ હશે તો પૃથ્વીરૂપી રાજ્ય કલ્પવૃક્ષની માફક તમને (રાજાને) ધન્ય ધન્ય કરી આપશો.

બધા રાજાઓ સફળતાપૂર્વક રાજ્ય કરી શકતા નથી હોતા. રાજાની નિષ્ફળતાથી પ્રજા દુઃખી થતી હોય છે. અને રાજ્ય પાયમાલ થઈ જતું હોય છે. રાજાની સફળતા નિષ્ફળતામાં આટલાં મહત્ત્વનાં કારણો છે.

1. અતિશાય કરભાર પ્રજા ઉપર નાખનાર.

2. રાજની આવકનો પોતાની ઐયાશીમાં દુરુપયોગ કરનાર.
3. નોકરહથ્ય રાજવહીવટ કરાવનાર.
4. સગાંસંબંધીઓની વહીવટમાં દખલગીરી ચલાવી લેનાર અથવા તેમને પ્રોત્સાહન આપનાર.
5. કાચા કાનનો થઈને વારંવાર કાન ભંભેરણીનો શિકાર થનાર. કાચા કાનનો.
6. અતિવ્યસની, જુગારી તથા લંપટપણું ધરાવનાર.
7. સાહસ, શૌર્ય અને મુત્સદીગીરી વિનાનો.
8. માણસને ઓળખવાની ક્ષમતા વિનાનો. શત્રુને મિત્ર અને મિત્રને શત્રુ સમજનારો.

આવા અનેક દુરુણો જેનામાં હોય તે રાજનું રાજ્ય નિષ્ફળ જતું હોય છે. જેનાં પરિણામ રાજની સાથે પ્રજાને પણ ભોગવવાં પડતાં હોય છે.

ભર્તૃહરિ રાજાને સલાહ આપે છે કે, રાજશાસન ચલાવવા માટે કરપ્રણાલી જરૂરી છે. પણ તે એવી હોવી જોઈએ કે જેવી રીતે ભમરો પુષ્પને જરાય હાનિ પહોંચાડ્યા વિના પુષ્પમાંથી મધનું ગ્રહણ કરે છે. આવી જ રીતે રાજાએ પણ પ્રજાને જરાય નુકસાન કર્યા વિના કરપ્રણાલી લાગુ કરવી જોઈએ. રાજ્ય એક ગાય છે અને પ્રજા તેનો વાછડો છે. ગાયને એવી રીતે દોહવાની નહિ કે વાછડો માટે દૂધ જ ન રહે. ગાય-વાછડો અને રાજા એમ ત્રણેનું ભલું થાય તેવી રીતે કરપ્રણાલી લગાવવાની.

અતિશાય કરભાર લગાવવાથી પ્રજા ત્રાહિત્રાહિ કરી મૂકતી હોય છે. જો પ્રજા ખમીરવાળી હશે તો બળવો કરીને રાજાને ઉથલાવી નાખશે પણ જો પ્રજા નમાલી હશે તો ચુપચાપ બધો અન્યાય અને જુલમ સહન કરી લેશે પણ તેની આંતરડી કકળી ઊઠશે. તેની બદદુઅથી પણ રાજ્યનો વિનાશ થઈ જશે. ખાસ કરીને શત્રુના આકમણ વખતે પ્રજા રાજાને સાથ નહિ આપે. રાજાના મૃત્યુને આનંદથી વધાવી લેશે. રાજાની ભારે અપકીર્તિ થશે. માટે હે રાજા, માપસરના જ કર લગાવો અને કરથી જે રેવન્યુ આવે તેનો પ્રજાના હિતમાં ઉપયોગ કરો. રાજ્ય સમૃદ્ધ હશે તો રેવન્યુ વધશે અને જો રાજ્ય ગરીબ—શોષિત હશે તો રેવન્યુ પણ ઘટી જશે. એટલે પ્રજાનો આર્થિક વિકાસ વધુ ને વધુ થાય તો જ રેવન્યુ વધુ આવે. રેવન્યુની મુખ્ય આવક ઉદ્યોગ-ધંધા છે. ઉદ્યોગો મૂડીરોકાણથી થતા હોય છે. મૂડીરોકાણ મૂડીની સુરક્ષા અને કરભાર ઓછો હોય ત્યાં જ થતું હોય છે. મૂડીરોકાણથી લોકોને વધુ ને વધુ રોજીઓ મળે છે અને પ્રજા સુખી થાય છે. માટે હે રાજા, પ્રજાનું પાલન કરો. શોષણ ન કરો.

રાજ્ય કૂટનીતિથી ચાલતું હોય છે. કૂટનીતિનાં સામ-દામ-દંડ અને ભેદ એમ ચાર અંગો હોય છે. જેને ચારેનો યથાયોગ્ય પ્રયોગ કરતાં આવડે તે જ રાજ્યનો વિકાસ તથા રક્ષણ કરી શકે છે. ભર્તૃહરિ રાજનીતિને વેશ્યાની ઉપમા આપીને સરખાવે છે. જુઓ—

સત્યાનૃતાચ પરુષા પ્રિયવાદિની ચ,
હિંસા દયાલુરપિ ચાર્થપરા વદાન્યા।
નિત્યવ્યયા પ્રચુરનિત્ય ધનાગમા ચ,
વારાંગનેવ નૃપનીતિરનેકરુપા॥ 47॥

વારાંગનાનો વ્યવહાર એકસરખો નથી હોતો, કોઈ વાર તે કઠોર થઈ જાય છે. ખાસ કરીને તેનો ગ્રાહક ધન ન આપે તો તેના પ્રત્યે કઠોર વાક્યોવાળી થઈ જાય છે. તો જો તેને ધાર્યા પ્રમાણો ધન મળે તો ગ્રાહકને અત્યંત મધુર વાણીથી પાણી પાણી કરી નાખે છે. કોઈ વાર તેનો વ્યવહાર હિંસક થઈ જાય છે. અર્થાત્ જો તેનો ગ્રાહક તેને પજવે તો તે તેના ઉપર આધાત કરે છે. તો કોઈ વાર દયાળુ પણ થઈ જાય છે.—ખાસ કરીને જ્યારે તેનો યાર તેની અપેક્ષાઓ પૂરી કરે છે ત્યારે તે પોતાનું સર્વસ્વ લુંટાવી દેતી હોય છે. કોઈ વાર સ્વાર્થી થઈ જતી હોય છે તો કોઈ વાર ઉદાર પણ થતી હોય છે. વારાંગનાનો ખર્ચો ઘણો હોય છે, ખાસ કરીને જે લોકોના ત્યાં મહેનત વિનાનો હરામનો પેસો આવતો હોય છે, તે તેને બેફામ ઉડાવતા હોય છે. આવી જ રીતે તેને ધનની આવક પણ પ્રચુર થતી હોય છે. ધનવાન ગ્રાહકોને ચાલકીથી રીજવીને તે માલામાલ થઈ જતી હોય છે. આવી રીતે વારાંગનાનાં જેમ અનેક પરસ્પર વિરોધી રૂપ હોય છે તેવી જ રાજાની નીતિ પણ અનેકરુપા હોય છે.

રાજા પણ સત્ય અને અસત્યનો આશરો લઈને રાજ્ય ચલાવતો હોય છે. માત્ર સત્ય જ બોલીને રાજવહીવટ થઈ શકે નહિ, ખાસ કરીને

યુદ્ધના સમયે કૂટનીતિ જરૂરી થઈ જતી હોય છે. માત્ર સત્ય બોલવાથી કૂટનીતિ ચાલી શકે નહિં. પોતાની રક્ષા કરવા શત્રુપક્ષથી છેતરાયા વિના રાજ્ય ચલાવવું જરૂરી છે. તે માટે યથાસમયે યથાયોગ્ય વ્યવહાર કરવો જરૂરી છે. જેમાં સત્ય અને અનુત્ત બન્ને આવી જાય છે. રાજનીતિમાં ઘણી વાર કઠોર વાણી વાપરવી પણ જરૂરી છે. કઠોરવાણી વિના રુઆબ જામતો નથી. રુઆબ વિનાનો રાજ ફૂફડા વિનાના સર્પ જેવો છે. જેનાથી કોઈ ડરતું નથી. એટલે દુષ્ટોને ડરાવવા તથા નાદાન લોકોને નિયંત્રણમાં રાખવા સમય સમય પર કઠોર વાણીનો ઉપયોગ જરૂરી બને છે. અહીં એક વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી—કઠોર વાણી અને મર્મભેદી વાણીમાં ફરક છે. મર્મભેદી વાણી હૃદયને વીધી નાખે છે. તેમાં કઢવાશ હોય છે. મેણાં કે 'ટેન્ટ' હોય છે. આવી વાણીથી શત્રુઓ પેદા થતા હોય છે. માટે મર્મભેદી વાણી ન બોલવી. કેટલીક વાર રાજાએ હિંસક થવું પડતું હોય છે. અપરાધીઓ અને શત્રુઓ પ્રત્યે હિંસા કરવી જરૂરી થઈ જતી હોય છે. જો રાજા અપરાધીઓ પ્રત્યે હિંસાની જગ્યાએ કૂણું વલાણ રાખે તો અપરાધીઓ વધી જાય તેથી પ્રજા તેમની હિંસાનો શિકાર બની જાય, માટે રાજાએ અપરાધીઓને સખત હાથે દબાવી દેવા જરૂરી હોય છે. આવી જ રીતે શત્રુવર્ગને પણ છેલ્લા ઉપાય તરીકે સખત ફિટકો મારવો જરૂરી હોય છે એટલે રાજ્ય ચલાવવા માટે હિંસા જરૂરી છે.

પણ માત્ર હિંસા કરવાથી રાજા ફૂર અને તિરસ્કૃત થઈ જતો હોય છે. એટલે તેનામાં દ્યાવૃત્તિ પણ હોવી જરૂરી છે. દીન, દુઃખી-લાચાર પ્રત્યે દ્યા રાખવી તો ટીક જ કહેવાય, પણ કેટલીક વાર અપરાધીઓ તથા શત્રુઓ પ્રત્યે પણ દ્યા રાખવી જરૂરી બની જતી હોય છે. જે રીઢા અપરાધીઓ નથી, પણ કુસંગથી કે પરિસ્થિતિવશ જે અપરાધી થયા હોય અને સુધરી શકે તેવા હોય તેના પ્રત્યે તથા શત્રુઓમાં પણ જે શરણાગત થવા તૈયાર હોય તેના પ્રત્યે દ્યા રાખવી જરૂરી છે. રાજામાં હિંસા અને દ્યા એમ બન્ને ગુણો હોવા જરૂરી છે.

આવી જ રીતે રાજસંચાલન ધનથી થતું હોય છે. ધન વિના રાજબ્યવસ્થા ચાલી શકે નહિં. એટલે રાજાને કર લગાવવા અને ખજાનો ભરવો જરૂરી હોય છે. ધન વિનાનું રજવાંડું કંગાળ કહેવાય છે, ખજાનો હંમેશાં છલકતો રહેવો જોઈએ. તો બીજી તરફ રાજામાં ઉદારતાનો ગુણ પણ જરૂરી હોય છે. કલાકારો, કવિઓ, સાહિત્યકારો, એન્જિનિયરો વગેરે પ્રત્યે હંમેશાં ઉદારતા બતાવીને તેમની કદર કરતા રહેવું જોઈએ. વઝાદાર માણસો, રક્ષકો, અનાથો, વિધવાઓ વગેરે પ્રત્યે પણ ઉદારતા રાખવી જોઈએ.

રાજાનો ખર્ચ ઘણો હોય છે. રાજવહીવટ નિમિત્તે અને પોતાના અંગત વહીવટ નિમિત્તે તેને સતત ખર્ચ કરવો જ પડતો હોય છે. તેમાં જે રાજા અંગત વહીવટને ઓછામાં ઓછા ખર્ચથી ચલાવતો હોય છે, તે મહાન બનતો હોય છે. જે રાજા કે નેતા પોતાનો અંગત ખર્ચ બેઝામ કરતો હોય છે તે પ્રજાના પૈસાનો ભારે દુર્બ્યય કરનારો થઈને ટીકાને પાત્ર થતો હોય છે.

આવી જ રીતે રાજાને પ્રચુર ધનની આવક થતી હોય છે. પ્રજા પાસેથી મળનારા રેવન્યૂથી તેને મોટી આવક થતી હોય છે. રાજાએ એ વાતનું ધ્યાન રાખવાનું કે જે વર્ગ કે વ્યક્તિ રાજાને મબલક રેવન્યૂ આપતાં હોય તેનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. રેવન્યૂદાતા, રોજદાતા પણ હોય છે. એટલે તેના વિનાશથી રેવન્યૂ અને રોજ બન્નેનો નાશ થતો હોય છે.

આવી રીતે વેશ્યા અથવા વારાંગનાની માફક રાજાની નીતિ અનેક પ્રકારની હોય છે. સમય અને પ્રસંગને અનુરૂપ તેણે યથાયોગ્ય નીતિ આચરવી જરૂરી છે.

અહીં રાજાની તુલના વેશ્યા સાથે કરાઈ છે તે હીનોપમા છે. જેમકે કોઈને કહેવાય કે આ તો કોયલ જેવી કાળી છે. હવે તેને જ કહેવાય કે આ તો કાગડી જેવી કાળી છે તો તે હીન-ઉપમા થઈ જાય. બન્નેમાં વાત તો સરખી જ છે. બીજી વાત. જે માત્ર કામાચારનો જ ધંધો કરે છે તે વેશ્યા છે. પણ જે નૃત્ય-ગીત વગેરેની સાથે ધનવાનોની કામેદ્યા પૂરી કરે છે તે વારાંગના છે. તેને ગણિકા અથવા ગુણિકા પણ કહેવાય છે. પ્રાચીન કાળમાં આવી વારાંગનાઓ નગરોમાં રહેતી અને શ્રીમન્તો-ઉમરાવો-અધિકારીઓ વગેરેને પ્રભાવિત કરતી રહેતી. જે રાજામાં ઓછામાં ઓછા છ ગુણો હોય તેનો જ આશ્રય વિદ્વાનોએ લેવો જોઈએ. છ ગુણો ન હોય તો તેનો આશ્રય લેવાનો કશો અર્થ રહેતો નથી. આ છ ગુણો બતાવે છે:

વિદ્યાકીર્તિઃ પાતનં બ્રાહ્મણાનં દાનં

ભોગો મિત્ર સંરક્ષણં ચા

યેષામેતે ષડ્ગુણા ન પ્રવૃત્તા:

કોડર્થસ્તેષાં પાર્થિવોપાત્રયેણ ?||48||

જે રાજમાં વિદ્યા, કીર્તિ, પાતકપણું, વિદ્વાનોને દાન, ભોગ, મિત્રની રક્ષા: આટલા ગુણો ન હોય તેવા રાજાનો આશ્રય લેવાથી શું ફાયદો? રાજા પોતે વિદ્વાન હોવો જોઈએ. જોણે બાલ્યાવસ્થામાં ગુરુજનો પાસે રહીને અનેક શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કર્યું હોય તે વિદ્વાન થઈ શકે. વિદ્વાન વિદ્વાનને સમજ શકે, મૂરખ સાથે પનારું પડવું હોય તો તે વિદ્વાનને સમજ શકે નહિ. માટે કવિ કલાકાર-વિદ્વાનોએ વિદ્વાન રાજાનો આશ્રય કરવો.

જીવનનું મોટું પાસું કીર્તિ છે. કીર્તિ સદ્ગુણોથી મળતી હોય છે. દુર્ગુણોથી કીર્તિ મળતી નથી. એટલે જેનો આશ્રય લેવો હોય તે રાજા કીર્તિવાન હોવો જોઈએ. હંસની સાથે બેસનારો હંસ જેવો પૂજાય છે અને કાગડા સાથે બેસનારો કાગડાની માફક તિરસ્કૃત થતો હોય છે. કીર્તિમાન રાજાનો આશ્રય લેવો. રાજમાં પ્રજાપાલનનો ગુણ જરૂરી છે. પાલનના બે અર્થો છે: રક્ષણ અને પોષણ. દુષ્ટોથી પ્રજાનું રક્ષણ કરી શકે તે જ રાજ થઈ શકે. પરાકમથી દુષ્ટોનું દમન થતું હોય છે. તેથી પ્રજાનું રક્ષણ થતું હોય છે. આવો પરાકમી રાજ જ આશ્રય કરવા યોગ્ય થઈ શકે. રક્ષણની ક્ષમતા વિનાના નમાલા રાજાનો આશ્રય લેવાથી કશો ફાયદો થતો નથી.

આવી જ રીતે પાલનનો અર્થ પોષણ પણ થાય છે. પોષણ રોજાઓથી થતું હોય છે. જે રાજ્યમાં પ્રચુર રોજાઓ હોય છે તે પ્રજા સુખી થતી હોય છે. રોજ વિનાની પ્રજા દરિદ્ર બનીને દુઃખી થતી હોય છે. માટે રાજાએ વધુમાં વધુ રોજાઓ ઉત્પન્ન કરવી જરૂરી છે.

જે રાજા, ત્યાગ વૈરાગ્યથી જીવન જીવતા હોય તેવા ઋષિ-મહર્ષિ જનોને દાન આપતો હોય તેનો આશ્રય કરવો. બધા ધંધો-રોજગાર-નોકરી-ચાકરી કરનારા નથી હોતા. કેટલાક ચિંતન-મનન કરીને ગ્રંથનિર્માણ કરનારા, શાસ્ત્રો રચનારા, તેની વ્યાખ્યા કરનારા અને અધ્યયન-અધ્યાપન કરનારા હોય છે તેમનું પોષણ રાજાએ જરૂર કરવું જોઈએ. તેમને દાન આપીને રાજા ધન્ય થઈ જતો હોય છે. આવા રાજાનો આશ્રય લેવો.

જે રાજા, વૈભવપ્રિય હોય, જે વૈભવોને ભોગવતો હોય તેનો આશ્રય લેવો.

સાદાઈ ઉત્તમ ગુણ છે, પણ તે અર્થતંત્રનો શત્રુ છે. સમૃદ્ધ અર્થતંત્ર વૈભવભોગી પ્રજાથી થતું હોય છે. પ્રજા રાજાની પાછળ પાછળ ચાલતી હોય છે. જો રાજા અને પ્રજા સાદું જીવન જીવતાં થઈ જશે તો બજારમાંથી વસ્તુઓ ઓછી વેચાતી થઈ જશે તેથી ઓછું ઉત્પાદન કરવું પડશે. વળી તે સસ્તું થઈ જશે જેથી લોકોને ઓછી રોજાઓ મળશે અને તે પણ ઓછા વેતનવાળી હશે તેથી પ્રજાની ખરીદશક્તિ ઘટી જશે. જેમાંથી ગરીબીનું ચક ચાલુ થઈ જશે. માટે રાજા વૈભવભોગી હોય તો તેનામાં ઉદારતા જેવા ગુણો હશે. પ્રજા પણ વૈભવભોગી થઈને વધુ ને વધુ રોજાઓ પેદા કરી રાજ્યને સમૃદ્ધ બનાવશે. તેવા રાજાનો આશ્રય લેવો જોઈએ.

ભોગનો બીજો અર્થ કામોપભોગ પણ કહી શકાય. રાજા કામોપભોગમાં સમર્થ મર્દાનગીભર્યો હોવો જોઈએ. ભોગોમાં સક્ષમ, નમાલો માણસ પરાકમી રાજા ન થઈ શકે. ભોગોની ક્ષમતાની સાથે જીવનની ક્ષમતા જોડાયેલી હોય છે. પૌરુષ વિનાના કિલબ લોકો રાજા થવાને યોગ્ય નથી હોતા. તે પરાકમ કરી શકતા નથી. માટે ભોગોમાં સમર્થ રાજા હોય તેવા મર્દાનગીભર્યો રાજાનું શરાણ લેવું. કિલબનું નહિ.

જે રાજમાં મિત્રની રક્ષા કરવાનો ગુણ હોય તેનો આશ્રય કરવો. રાજા મિત્ર વિનાનો ન હોવો જોઈએ. તત્ત્વસ્થ નીતિ—મિત્ર વિનાની નીતિ—આત્મધાતી થતી હોય છે. કારણ કે ખરા સમયે કોઈ પડખે ઊભું નથી રહેતું, તમે કોઈના બનો તો કોઈ તમારું બને. એટલે રાજાને મિત્રો હોવા જોઈએ. પણ મિત્રતાની અપેક્ષા હોય છે, ખરા સમયે તેને ઓથ પૂરી પાડો. જેમજેમ તમે મિત્રોની રક્ષા મક્કમતાથી કરતા જશો તેમતેમ તમારા મિત્રો થવા ઘણા તૈયાર થતા જશે, આ રીતે તમારું મિત્રવર્તુણ વધતું જશે. આ જ શક્તિ છે. આનાથી રાષ્ટ્ર પ્રબળ બનતું હોય છે. પણ કદી પણ કોઈ મિત્ર સાથે વિશ્વાસધાત ન કરવો. અર્થાત્ ખરા સમયે સાથ ન આપવો તે વિશ્વાસધાત કહેવાય.

ઉપરના જે ગુણો બતાવ્યા છે તે જો રાજમાં હોય કે લોકોમાં હોય તેનો જ આશ્રય કરવો. જો આ ગુણો ન હોય તો આશ્રય કરવો નહિ.

સૌને પોતપોતાના ભાગ્ય પ્રમાણે જ મળતું હોય છે તે વાતને બતાવે છે ભર્તૃહરિ:

યદ્વાત્રા નિવભાવપદ્ધિભિત્તં સ્તોક્ં મહદ્વા ધનં,
તત્ત્વાન્ધોતિ મરુસ્થલેડપિ નિતરાં મેરૌ તતોનાધિકમ્ભા
તદ્વીરો ભવ વિતવત્સુ કૃપણાં વૃત્તિં વૃથામાકૃથા:
કૂપે પશ્ય પયોનિધાવપિ ઘટો ગૃબ્ધાતિ તુલ્યં અલમ્ભ॥49॥

હે ભાઈ, તારા લલાટમાં વિધાતાએ જે કાંઈ થોડું કે ઘણું લખ્યું હોશે તે તને રણમાં અથવા મેરુપર્વત ઉપર પણ મળી રહેશે. તેનાથી અધિક મળવાનું નથી. માટે હે ધીર પુરુષ ધીરજ રાખ અને શ્રીમંતુ પુરુષો પાસે દીન થઈને યાચના ન કર. જો, કુંવો હોય કે સમૃદ્ધ હોય જેની પાસે જેટલો ઘડો હોશે તેને તેટલું જ પાણી મળશે. ઘડો એટલે ભાગ્ય.

આ શ્લોક આશાસનશ્લોક છે. સિદ્ધાન્ત શ્લોક નથી. ઘણી વાર દુઃખી લોકોને આશાસન આપવા માટે લોકો આવાં વાક્યો બોલતાં હોય છે. તેથી લોકોને આશાસન મળતું હોય છે. પણ આવાં વાક્યો સિદ્ધાન્ત વાક્યો નથી હોતાં. ભાગ્યને આધીન થઈને વ્યક્તિએ નિર્જિય ન થઈ જવું જોઈએ.

કદરદાન દાતાઓને વિલંબ કર્યા વિના તરત જ દાન આપવાનું કહે છે:

ત્વમેવ ચાતકાધારોડસીતિ કેષાં ન ગોચરાઃ।
ક્રમમ્ભોદવરાસ્માકં કાર્પણ્યોક્તિઃ પ્રતીક્ષયતો॥50॥

હે મેઘ તું તો જાણો છે કે અમે ચાતકો તારા આધારે જીવી રહ્યા હીએ. પછી તું વરસતો કેમ નથી? શું અમે પોકારીએ અને પછી જ તું વરસીશ! આ તો ઠીક ન કહેવાય.

ઘણા દાતાઓ એવા હોય છે કે તે આપે તો ખરા, પણ ખૂબ કરગરી કરગરીને માગો ત્યારે જ આપે. આ ઠીક નથી. જો આપવું જ હોય તો પછી તડપાવી તડપાવીને શા માટે આપવું? ચાતક જેવું જો સુપાત્ર હોય તો પછી વગર માણ્યે જ આપવું જોઈએ.

બીજી તરફ ભર્તૃહરિ ચાતકને પણ સમજાવે છે કે માગ માગ ન કર. ધીરજ રાખ:

રે રે ચાતક સાવધાન મનસા મિત્ર ક્ષણાં શ્રૂયતા—
મમ્ભોદા બહવો વસન્તિ ગગને સર્વેઽપિ નૈતાદશાઃ।
કેચિદ્વ વૃષ્ટિભિરાર્દ્યન્તિ વસુધાં ગજીન્તિ કેચિદ્વ વૃથા,
યંયં પશ્યાસિ તસ્ય ન સ્ય પુરતો મા બ્લૂહિદીનાં વચઃ॥51॥

હે મિત્ર ચાતક, જરા સાવધાનીથી મારી વાત સાંભળ, આકાશમાં ઘણાં વાદળો છવાયેલાં હોય છે, પણ બધાં એકસરખાં નથી હોતાં, તેમાંથી કેટલાંક વૃષ્ટિ કરીને ભાંજવી દેતાં હોય છે. તો કેટલાંક માત્ર ગર્જના કરી કરીને ખળખળાટ કરતાં હોય છે, પણ છાંટો પણ વરસાદ પાડતાં નથી. માટે હે મિત્ર ચાતક, જે જે વાદળો જુએ તે બધાની પાસે દીન થઈને લાચારીભરી યાચના ન કર્યા કર.

બહુ જ મહત્વનો શ્લોક છે. કેટલાક લોકો ચાતક જેવા હોય છે, જે યાચનામય જીવન જીવતા હોય છે, પણ માત્ર એક જ દાતાના યાચક હોય છે. ચાતક વરસાદનું જ પાણી પીએ છે. નદી-તળાવનું નહિ. ભલે તે તરસે મરી જાય. આવા એક ચાતકને ભર્તૃહરિ કહે છે કે હે ભાઈ, દાતા તો ઘણા હોય છે પણ બધા વરસતા નથી હોતા, કેટલાક ગર્જના તો બહુ કરતા હોય છે પણ આપતા કશું નથી. જ્યારે બીજા કેટલાક કશી ગર્જના કર્યા વિના જ વરસાદનો ધોધ વહાવી દેતા હોય છે. માટે સૌકોઈની આગળ કરગરવાનું બંધ કર. જે સાચો દાતા હોય તેની પાસે જ તારી વાત રાખ.

હવે દુર્જનોનાં લક્ષણ બતાવે છે:

અક્રુણત્વમકારણવિગ્રહ: પરધને પરપોષિતે ચ સ્વૃહ,
સુજનબન્ધુ જનેષ્વસહિષ્ણુતા પ્રકૃતિસિદ્ધમિદં હિ દુરાત્મનામ्॥52॥

દુર્જનોમાં આટલાં લક્ષણો જન્મજાત રહેતાં હોય છે.

1. દયાહીનતા,
2. ઝઘડાળું વૃત્તિ
3. પરધન પડાવવાની વૃત્તિ
4. પરસ્ક્રી ઉપર ડોળો રાખવો.
5. સર્જનો અને ભાઈ-બંધુઓ સાથે અસહિષ્ણુતા.

દુર્જનને દયા નથી હોતી. તે કઠોર અને કૂર હોય છે. ગમે તેનું નુકસાન કરતાં તે ખચકતો નથી. ગરીબો અને દુર્બળોને હંમેશાં કનડગત

કરતો રહે છે. માટે તેનાથી દૂર રહો.

દુર્જનમાં સહજ રીતે ઝઘડાવૃત્તિ રહે છે. વાતવાતમાં લોકો સાથે ઝઘડી પડનારા, કજિયાખોર માનસવાળા લોકો શાંતિથી રહી શકતા નથી તેમજ શાંતિથી કોઈને રહેવા દેતા નથી. માટે તેમનાથી દૂર રહેવું.

દુર્જનો હંમેશાં પારકું ધન પડાવી લેવા તત્પર રહેતા હોય છે. ચકો-કુચકો રચીને તેઓ પરધન હડપ કરવા તૈયાર રહેતા હોય છે. તેમને કદી ધન બતાવવું નહિ, તેમજ તેમની સાથે લેવડ-દવડ કરવી નહિ.

દુર્જનોનું સૌથી મોટું કુલક્ષણ એ હોય છે કે તેઓ જેની સાથે બેઠક-ગીઠક રાખતા હોય છે તેના ઘરની બહેન-દીકરી-પત્નીને દાઢમાં રાખીને તેમને ફસાવવાનો પ્રયત્ન કરતા રહે છે. દુર્બળ મનની સ્વીઓને ફસાવીને ઘર બરબાદ કરી નાખતા હોય છે. માટે તેમને કદી ઘર બતાવવું નહિ.

દુર્જનો, સજ્જનો અને ભાઈઓ સાથે પણ સારો વ્યવહાર રાખતા નથી. તેમની સાથે પણ ઝઘડતા રહે છે. માટે આવા દુર્જનોને દૂર રાખો. કદાચ દૂર ન રાખી શકો તો પોતે જ દૂર થઈ જાવ.

દુર્જનનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ભલે તે વિદ્ધાન કેમ ના હોય.

દુર્જનઃ પરિહર્તવ્યો વિવયા ભૂષિતોડપિ સન્ન

મણિનાલંકૃત સર્પઃ કિમસૌ ન ભયંકરઃ॥53॥

દુર્જનનો ત્યાગ કરવો જ જોઈએ ભલે તે વિદ્ધાન કેમ ન હોય! જુઓ હળાહળ ઝેરવાળો સર્પ મણિથી શોભિત હોય છે તોપણ તેનો ત્યાગ કરવો જ પડતો હોય છે. ઘણા લોકો જાણતા હોય કે આ વિદ્ધાન જ્ઞાની, ગુરુ, આચાર્ય વગેરે મહાન પદ ઉપર બેઠેલા માણસો પણ દુર્જન હોઈ શકે છે. ભર્તૃહરિ કહે છે કે આવા વિદ્ધાનો પણ જો દુર્જન હોય તો તેનો ત્યાગ કરી દેવો.

દુર્જનને ગુણોમાં પણ દોષો દેખાતા હોય છે.

અઽયં વીમતિર્ગણ્યતે વ્રતરુચ્યૌ દમભઃ શુચ્યૌ કૈતવમ्

શૂરે નિર્ધૃતામનૌ વિમતિતા દૈન્યં પ્રિયા લાપિની,

તેજસ્વિન્યવિપત્તા મુખરતા વક્તવ્યશક્તિઃ સ્થિરે,

તત્કો નામ ગુણો ભવેત્ સ ગુણિનાં યો દુર્જનૈર્નિર્દ્ધૃતઃ॥54॥

વાંકદેખા દુર્જનો સજ્જનોના પ્રત્યેક સદ્ગુણને પણ દુર્ગુણ માને છે. જેમ કે:

જો તે લજાવાન હોય તો તેને જડ માને છે. લજા, સંકોચ સજ્જનોનો મોટો ગુણ છે. નિર્લજ્જતા મોટો દોષ છે. સજ્જન હંમેશાં લજાશીલ હોય છે પણ દુર્જન તેને જડ માની લેતો હોય છે.

સજ્જનોને કોઈ ને કોઈ પ્રકારનું વ્રત હોય છે. વ્રત એટલે કોઈ એવા નિયમથી બંધાઈ જવું જેના દ્વારા વ્યક્તિની રક્ષા અને વિકાસ થાય. જેમકે એક પત્નીનું વ્રત અથવા એક પતિનું વ્રત. આવાં વ્રતોથી વ્યક્તિ ઘણાં અનિષ્ટોથી બચી જતી હોય છે, પણ દુર્જનોને આવાં વ્રતો હોતાં નથી. તેઓ આવાં વ્રતધારીઓને દંભી કહીને ઉતારી પાડતા હોય છે.

સજ્જનો પવિત્ર જીવન જીવતા હોય છે. વસ્ત્રો, શરીર વગેરેને શુદ્ધ રાખવાં તે બાધ્ય પવિત્રતા છે. લેવડ-દેવડમાં શુદ્ધિ રાખવી તે વ્યાવહારિક પવિત્રતા છે. જેમ કે સાચું જોખવું, બેળસેળ ન કરવી વગેરે. સૌથી મોટી શુદ્ધિ તો આચરણની હોય છે. આવાં લક્ષણોવાળાને લોકો પવિત્ર પુરુષ કહેતા હોય છે. દુર્જનો આવા પવિત્ર પુરુષોને પાખંડી કહેતા હોય છે.

કેટલાક વીરપુરુષો હોય છે. આવા વીરોને દુર્જનો કૂર કહીને નિંદતા હોય છે.

કદાચ કોઈ મૌનવ્રત ધારણ કરીને રહે અથવા ઓછું બોલે તો મૂર્ખ માને છે. અને જો તે મધુરભાષી થઈને વ્યવહાર કરે તો દીન માને છે. જો તે તેજસ્વી હોય તો ઘમંડી માને છે. જો કદાચ છયાથી વક્તૃત્વ આપવાવાળો હોય તો બકવાદી માને છે. કદાચ તે સ્થિરરચિતવાળો હોય તો આળસુ માને છે. આ રીતે જેટલા સદ્ગુણો કહેવાય છે તે બધાને જુદી જુદી રીતે દોષોમાં ખપાવે છે. એટલે હે ભાઈઓ! એવો કયો ગુણ હશે જે આ દુર્જનોએ દોષોથી અંકિત ન કર્યો હોય! માટે દુર્જનો પાસે સદ્ગુણોની કદર કરાવવાની ઈચ્છા ન રાખો. આગળના શ્લોકમાં ભર્તૃહરિ મોટા દોષને નાના દોષથી સરખાવે છે:

લોભશેદ અગુજોન કિં પિશુનતા યવસ્તિ કિં પાતકે;
 સત્યં ચેતપસા ચ કિં શુચિમનો યવસ્તિ તીર્થને કિમ્બા
 સૌજન્યં યદિ કિં ગુજો: સ્વમહિમા યવસ્તિ કિં મંડને:
 સાદ્વિદ્યા યદિ કિં ધને: અપયશો યવસ્તિ કિં મૃત્યુના॥55॥

જો કોઈ માણસ લોભી હોય તો હવે તેને બીજા દુર્ગુણોનીશી જરૂર છે? અર્થાત્ બધા દુર્ગુણો જે કામ નથી કરતા તે એક માત્ર લોભ કરે છે.

જે માણસ ચુગલખોર છે તેને હવે પાપ કરવાની શી જરૂર છે? કારણ કે ચુગલી બધાં પાપોથી પણ મહાપાપ છે. ચુગલખોરો ભરેલા લીલા ઘરને ઉજ્જવ બનાવી દે છે. ગાઢ મિત્રોને શત્રુ બનાવી દે છે. પ્રસન્ન દામ્પત્યને નરક બનાવી દે છે. નિર્દોષ લોકોને દોષી બનાવી દે છે. નિષ્કલંકને કલંકી બનાવી દે છે. માટે જેનામાં ચુગલી કરવાની ટેવ હોય છે તેને બીજાં પાતક કરવાની કોઈ જરૂર જ રહેતી નથી. ચુગલીમાં બધાં પાપ આવી જાય છે.

જો વ્યક્તિ સત્યવાદી હોય તો તેને બીજાં કોઈ તપ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. કારણ કે સર્વશ્રેષ્ઠ તપ સત્ય જ છે. જેનું મન પવિત્ર છે તેને તીર્થયાત્રા કરવાની કશી જરૂર રહેતી નથી. મનની પવિત્રતાનો અર્થ થાય છે, જે મન દૂષિત વિકારોથી મુક્ત રહેતું હોય તે. દૂષિત વિકારોથી મુક્તિ હરિસ્મરણ અને સત્સંગથી મળતી હોય છે.

જેના વ્યવહારમાં સૌજન્ય હોય છે તેને બીજા ગુણોની શી જરૂર? કારણ કે સૌજન્ય બધા ગુણોનો રાજા છે. સૌજન્ય હોય તેને જ સર્જન કહેવાય છે.

જો વ્યક્તિનો ચારે તરફ મહિમા બાપ્ત થઈ રહ્યો છે તો ઘરેણાંની શી જરૂર? મહિમા એટલે યશ. યશથી મોટો કોઈ અલંકાર નથી. યશ વિનાનો માણસ ગમે તેટલાં ઘરેણાં પહેરે તોપણ તે શોભી ઊઠ્ઠો નથી. ઊઠયાની તેની આછકલાઈ દેખાઈ આવે છે.

જો તમારી પાસે ઉત્તમ વિદ્યા છે તો પછી ધનની શી જરૂર છે? કારણ કે વિદ્યા એ જ મોટું ધન છે.

જો તમારો અપયશ ચારે તરફ ફેલાઈ ગયો છે તો હવે મૃત્યુથી શું? અર્થાત્ અપયશ મૃત્યુથી પણ વધુ ભયંકર છે.

કહેવાનો ભાવ એવો છે કે જો આ બધા દોષો કે ગુણો તમારી પાસે હોય તો સામાવાળા મોટા ગુણ-દોષોની જરૂર રહેતી નથી. ભર્તૃહરિના મનમાં સાત કાંટાઓ વેદના આપ્યા કરે છે.

જુઓ આ કયા કયા સાત કાંટાઓ છે:

શરી દિવસધૂસરો ગલિતયૌવના કામિની,
 સરોજવિગતવારિ જં મુખમનક્ષરં સ્વાકૃતે:
 પ્રભુર્ધનપરાયણ: સતત દુર્ગતઃ સર્જનો,
 નૃપાંગણગતો ખલો મનસિ સાત શત્યાનિ મે॥56॥

ઘોળા દિવસે દેખાતો કાન્તિહીન ચંદ્રમા મને કાંટાની માફક ખૂંચે છે. ચંદ્ર રાત્રે જ કાન્તિમાન બને છે. દિવસે તેનું કોઈ કશું છીનવી લેતું નથી પણ સૂર્યની પ્રભા આગળ તેની પ્રભા જાંખી પડી જાય છે. આવું જ તેજસ્વી પુરુષોનું પણ થતું હોય છે. મોટા તેજસ્વી આગળ નાનો તેજસ્વી જાંખો પડી જતો હોય છે. ઉત્તમ તો એ છે કે નાનો તેજસ્વી કદી પણ મોટા તેજસ્વીનો સ્પર્ધક ન બને. તે પોતાની જગ્યાએ રહે અને મોટા તેજસ્વીને વંદન કરે.

જે કામિની એટલે કે કામની ઈચ્છા રાખનારી શી, જેના મનમાં અને મનમાં કામવાસના ધગધગી રહી છે. પણ યૌવન હણાઈ ગયું છે. જુવાનીનાં બધાં ચિહ્નો ઢીલાં પડી ગયાં છે. જે જુવાની ખોઈ ચૂકી છે પણ જેની વાસના ઠંડી નથી થઈ તેવી શ્વીને જોઈને કાંટાની વેદના થાય છે. આવું જ પુરુષ માટે પણ સમજવાનું. જે સરોવરમાંથી કમળ લુપ્ત થઈ ગયાં છે તેવાં સરોવરને જોઈને કાંટો વાગે તેવું દુઃખ થાય છે. અહીં સરોવર ઉપલક્ષણ છે. કોઈ ધનવાન વ્યક્તિ ધન વિનાની થઈ જાય, કોઈ સત્તાવાળો માણસ સત્તા વિનાનો થઈ જાય અને પછી જેવો નિસ્તેજ લાગે તેવું આ કમળ વિનાનું સરોવર પણ નિસ્તેજ છે.

કોઈ માણસ બહુ રૂપાળો છે પણ મૂર્ખ છે. તેને જોઈને કાંટો વાગે તેવી વેદના થાય છે.

કોઈ ધનવાન વ્યક્તિ છે પણ ભારે કૃપણ છે. એક પૈસો પણ ખર્ચતો નથી. તેને જોઈને કંઠાની વેદના થાય છે.

કોઈ સજ્જન છે પણ ભારે દરિદ્ર થઈને દુર્ગતિ ભોગવી રહ્યો છે તેથી કંઠ જેવી વેદના થાય છે.

અને કોઈ રાજા-મહારાજાના દરબારમાં કોઈ ખલ પુરુષ કર્તાધર્તા થઈ જાય છે તો આ સાત તત્ત્વોને જોઈને શૂળ ભોંકાય તેવી વેદના થાય છે.

અર્થાત્ જ્યાં જેવું ઉચિત હોય ત્યાં તેવું જ થવું ઘટે.

હવે અત્યંત કોધી રાજાને મિત્ર નથી હોતો તે બતાવે છે.

ન કશ્ચ ચ્યંડ કોપાનામાત્મીયો ના ભૂભુજામ્રા

હોતારમપિ જુહ્વાનં સ્પૃષ્ટો દહૃતિ પાવકઃ॥57॥

જે ચંડકોપ રાજા હોય છે તેને કોઈ આત્મીય સ્વજન હોતો નથી. જુઓ, જે હોતા અહિને સંતુષ્ટ કરવા અહિને આહુતિઓ આપે છે—
અહિન તેને જ દંગાડે છે.

આવી જ રીતે જે રાજા તથા માલિકને તૃપ્ત કરવા ઘણી સેવા-શુશ્રૂષા કરે છે તેને જ રાજા પ્રચંડ કોધના દ્વારા તત્ત્વાવતો રહે છે.

આવા અતિકોધી માણસને પહેલાં તો સેવકો મળતા નથી અને મળો છે તો ટકતા નથી. જે ટકી જાય છે તેને પેલો કોધી માણસ ન્યાલ કરી દેતો હોય છે. કોધની સાથે ઉદારતા પણ રહેતી હોય છે.

હવે સેવાધર્મની ગણનતા બતાવે છે.

મૌનાન્મૂક; પ્રવચનપટુશાટુલો જલ્યકો વા,

ધૂષ્ટ: પાર્શ્વ વસતિ ચ તદા દૂરતશ્શાપ્રગલભઃ

ક્ષાન્ત્યાભીરુર્ધીં ન સહતે પ્રાયશો નાભિજાતઃ;

સેવાધર્મ: પરમગણનો યોગિનામધ્યગમ્યઃ॥58॥

જે સેવાનું કામ કરે છે તેવા સેવક પ્રત્યે કેવો કેવો અભિગમ રખાય છે તે બતાવે છે:

જો સેવક મૌન રહે છે તો મૂંગો કહીને વગોવાય છે.

જો સેવક પ્રવચનફુશણ થઈને વાતો કરે છે તો તેને ચાટુલો અથવા જલ્યક એટલે કે બકવાદી કહેવાય છે. જો તે માલિકની સતત નજીક ને નજીક રહે છે તો ધૂષ્ટ કહેવાય છે. અને જો દૂર રહે છે તો તેને અપ્રોઢ કહેવાય છે. તે ક્ષાન્તિ (ક્ષમા) રાખે તો ભીરુ કહેવાય છે. પણ જો સહન ન કરે તો મૂર્ખ કહેવાય છે. આ રીતે સેવક જે કાંઈ કરે તેનો ઊલટો અર્થ કરીને તેને હલકો બનાવવાનો પ્રયત્ન થતો રહે છે. એટલે ભર્તૃહરિ કહે છે કે બધા ધર્મો કદાચ સરળ હશે પણ સેવાધર્મ તો બહુ જ ગણન છે. મોટા મોટા યોગીઓને પણ તે દુર્લભ છે.

અહીં સેવાનો અર્થ નોકરી-ચાકરી કરવાનો છે. જે લોકો ધર્મસેવા, સમાજસેવા, માનવસેવા કે રાષ્ટ્રસેવા જેવી સેવા કરતા રહે છે તેમના માટે આ શ્લોક નથી. જોકે તેમનો સેવામાર્ગ પણ આક્ષેપો વિનાનો નથી હોતો તો પણ નોકરી-ચાકરી અને વેતન વિનાની શ્રદ્ધાભાવથી સેવા કરવામાં ફરક છે.

હવે ખલપુરુષની સાથે ન બેસવાનું સૂચ્યવે છે:

ઉદ્ભાસિતાભિલખલસ્ય વિશુંખલસ્ય,

પ્રાંજાતવિસ્તૃત નિશાધમકર્મ વૃત્તેઃ।

દૈવાદ્વાપ્તવિભવસ્ય ગુણદ્વિષોડસ્ય

નીચસ્ય ગોચરગતઃ સુખમાસ્યતે કે:॥59॥

જે નીચ માણસમાં વિશ્વના બધા ખલ પુરુષોનાં દર્શન થાય છે એવો જે સૌથી અધમાતિઅધમ નીચ માણસ છે, જે પૂર્વજન્મ અને આ જન્મનાં અધમ કર્માથી જીવન જીવી રહ્યો છે, જેને દૈવયોગથી સંપત્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે, જેને હંમેશાં ગુણો અને ગુણવાનોનો દ્રેષ થયો છે તેવા નીચ માણસની દસ્તિએ ચઢેલો કયો પુરુષ સુખી થઈ શકે? કોઈ નહિ. અર્થાત્ આવા નીચ પુરુષની નજરે પણ ન ચઢવું. ખલ અને સજ્જનની મૈત્રીનો ભેદ બતાવે છે.

આરંભગુર્વી કષયિણી કમેણ લદ્ધી પુરા વૃદ્ધિમત્તા ચ પશ્ચાત્ત્રા

દિનસ્ય પૂર્વાર્ધ પરાર્ધ બિના છાયેવ મૈત્રી ખલસજ્જનાનામ્॥60॥

જો તમે કોઈ ખલપુરુષની સાથે મૈત્રી કરશો તો તે શરૂઆતમાં ઘણી મધુર અને લાંબી હશે પણ પછી ટૂંકી થતી થતી સમાપ્ત થઈ જશે. પણ જો તમે સજ્જનની મૈત્રી કરશો તો તે શરૂઆતમાં નાની હશે પણ સમયની સાથે વધતી જશે અને સમાપ્ત તો કદ્દી નહિ થાય. ભર્તૃહરિ ઉદાહરણ આપે છે. જેમકે ઉગતા સૂર્ય વખતે તમારી છાયા ઘણી લાંબી હોય છે. પણ જેમજેમ સૂર્ય ઊંચે ચઢે છે તેમતેમ છાયા ટૂંકી થતી જાય છે. અને પછી મધ્યાહ્નમાં સમાપ્ત થઈ જાય છે. પણ સજ્જનોની મૈત્રી બપોરની છાયા જેવી હોય છે. પ્રથમ તે ટૂંકી હોય છે પણ જેમજેમ સૂર્ય ફળવા લાગે છે તેમતેમ છાયા લાંબી થતી જાય છે. છેક સાંજે તો તે છાયા ઘણી લાંબી થઈ જતી હોય છે. ખલ અને સજ્જનની પણ મૈત્રી આવી જ હોય છે.

સંબંધો ગાઢ થયા પછી તે ટૂંકા થાય કે પછી કપાઈ જાય તો ઘણું દુઃખ થતું હોય છે. સંબંધોના સુખ જેવું કોઈ સુખ નથી અને સંબંધોના તૂટવા જેવું બીજું કોઈ દુઃખ નથી. નાદાન અને અનાડી લોકો ઝટ સંબંધ બાંધતા હોય છે અને ઝટ તોડી નાખતા હોય છે એવા લોકોની મૈત્રીથી દૂર રહેવું સારું.

દુર્જનો અકારણ શત્રુતા રાખતા હોય છે જેમકે:

મૃગમીન સજ્જનાનાં તૃણજલ સંતોષવિહિત વૃત્તીનામ્,
લુલ્બદ ધીવરપિશુના નિઝારણ વૈરિણો જગતિ॥61॥

કોઈનું નુકસાન કરો તો તે તમારું નુકસાન કરે એવો નિયમ છે પણ સંસારમાં તમે કોઈનું કશું ન બગાડો તોપણ તે તમારું બગાડે તેવું પણ થતું હોય છે. જુઓ, કવિ શું કહે છે:

હરણ ઘાસ ખાઈને નિરુપદ્રવી જીવન જીવતું હોય છે તોપણ શિકારી તેની હત્યા કરે છે. માછલી બિચારી પાણીમાં શાંતિથી રહે છે, કોઈનું કશું બગાડતી નથી તોપણ માછીમાર જાળ નાખીને તેને મારી નાખે છે. આવી જ રીતે શાંતિથી રહેનારા સજ્જનોની સાથે દુર્જનો પણ વગર કારણે શત્રુતા કરતા હોય છે.

ખરી વાત તો એ છે કે જો તમે દુર્બળ હશો તો વગર કારણે પણ લોકો તમારા શત્રુઓ થઈ જશે. એટલે દુર્બળતાથી શત્રુતા પેદા થતી હોય છે. બળવાન બનો. ન કોઈને સત્તાવો, ન કોઈની ગુંડાગીરી સહન કરો.

26-2-08

સજ્જનો કેવા હોય? લક્ષણો બતાવે છે:

વાંધા સજ્જનસંગમે પરગુણો પ્રીતિરૂરૌ નમ્રતા,
વિદ્યાયાં વ્યસનં સ્વયોષિતિ રતિલોકાપવાદાદ ભયમ્॥
ભક્તિઃ શૂલિનિ શક્તિરાત્મદમને સંસર્ગમુક્તઃ ખલે,
ઝેતે યેષુ વસન્તિ નિર્મલગુણાસ્તેભ્યો નરેભ્યો નમઃ॥62॥

1. જે પુરુષોને સજ્જનની સંગતિમાં રહેવાની ઈચ્છા રહે છે,
2. જેને પરગુણો સાંભળવા-સંભળાવવામાં પ્રીતિ રહે છે,
3. જે ગુરુજનો સાથેના વ્યવહારમાં નમ્રતા રાખે છે,
4. જે વિદ્યાના વ્યસની હોય છે,
5. જેને પોતાની પત્નીમાં પ્રેમ રહે છે,
6. જે લોકાપવાદથી ડરે છે,
7. જેને ભગવાન શિવમાં ભક્તિ રહે છે,
8. જે આત્મસંયમમાં સમર્થ હોય છે,
9. જે ખલ પુરુષોના સંસર્ગથી મુક્ત રહે છે.

આ નવ ગુણો જે પુરુષોમાં રહેતા હોય તેવા પુરુષોને ભર્તૃહરિ વારંવાર નમસ્કાર કરે છે.

સંસારમાં કેટલાક પુરુષો ખરેખર વંદન કરવા યોગ્ય હોય છે. તેવા પુરુષોના ગુણો બતાવે છે:

જેમ લોભી માણસ ધન શોધ્યા કરતો હોય છે, તેમ તે પુરુષ, સજ્જનો જ શોધ્યા કરતો હોય છે, કારણ કે તે પોતે સજ્જન હોય છે. સજ્જનોને સંગ એ જ સત્સંગ કહેવાય. સત્સંગથી જે શાન્તિ અને જ્ઞાન મળે તે બીજા કોઈ સાધનથી ન મળે. એટલે સજ્જન લોકો સજ્જનોને શોધ્યા કરતા હોય છે. એથી ઉલદું, દુર્જનો દુર્જનોને શોધ્યા કરતા હોય છે. સજ્જનતા સ્વભાવનું પરિણામ હોય છે. સ્વભાવ જન્મજાત હોય છે. આવા સત્પુરુષો સત્સંગની ઈચ્છા રાખતા હોય છે. સત્સંગને તેઓ સોના કરતાં પણ વધારે માને છે.

જેમને પરગુણ સાંભળવા કે સંભળાવવામાં પ્રીતિ રહે છે. સંતનું એક જ મહત્વનું લક્ષણ છે કે તે બીજાના ગુણોને પ્રેમથી સાંભળે છે અને સંભળાવે છે. જે બીજાના ગુણો સાંભળી શકતા નથી તે ઈર્ઝાળું અને અસ્યુયાવાળા હોય છે. ગુણો સાંભળવાથી ગુણો વધે છે. એટલે ઈશ્વરના ગુણાનુવાદને શ્રેષ્ઠ ભક્તિ માનવામાં આવી છે. ઈશ્વરની સાથે સાથે ગુણવાનોના ગુણો ગાવા એ પણ ગુણવિકાસની સાધના છે. માટે બીજાના સાચા ગુણો ગાવા અને સાંભળવા એ સંતનું લક્ષણ છે.

જે ગુરુજનો પ્રત્યે નમ્રતાભર્યો વ્યવહાર રાખે છે. ગુરુ તે છે, જે જીવનની દીક્ષા આપે, દીક્ષા તેને કહેવાય જે જીવન જીવવાની સાચી દિશા બતાવે, જેની પાસેથી વારંવાર જ્ઞાન લેવાય, શંકાનું સમાધાન કરાય, જીવનની ઉચ્ચ અને આદર્શ પ્રેરણા લેવાય તે ગુરુ છે. આવા ગુરુજનો પ્રત્યે જે નમ્રતાપૂર્ણ વ્યવહાર રાખે છે તે સંત છે. જે લોકો ગુરુજનો અને વડીલો પ્રત્યે ઉદ્દં અને તોછડાઈભર્યો વ્યવહાર કરે છે તે સંત નથી હોતા. તેમનાથી દૂર રહેવું.

જેને વિદ્યાપ્રાપ્તિનું બસન હોય છે, જે વિદ્યાપ્રાપ્તિ માટે બધાં સુખો છોડીને પણ વિદ્વાનોનાં ચરણો સેવે છે તે સાચો શિષ્ય—જિજ્ઞાસુ છે. માણસને ઘણાં બસનો હોય છે. દાડુ, તમાકુ, ચા, ભાંગ, ગાંઝો, ચરસ વગેરેનાં. આ બસન વિના માણસ રહી શકતો નથી. આવી જ રીતે જેને વિદ્યાપ્રાપ્તિનું પણ બસન હોય છે તે સજ્જન માણસનું લક્ષણ કહેવાય.

જેને પોતાની પત્નીમાં રતિ હોય તે પણ જરૂરી છે. ભર્તૃહરિ પત્નીચાગ નથી કરાવતા. તેમ પત્નીની ઉપેક્ષા પણ નથી કરાવતા. તેમ જ પતિ-પત્નીના કામાચારને પાપ માનીને અથવા તેને તમોગુણ માનીને સત્ત્વગુણી થવા માટે પતિ-પત્નીને ભાઈ-બહેન બનાવી દેવાનું પણ નથી કહેતા, ભર્તૃહરિ જોગી છે તોપણ કહે છે કે જેને પત્ની પ્રત્યે પૂરેપૂરો પ્રેમ હોય તે સંત છે. હા, પત્ની વજાદાર અને પતિપ્રેમી હોવી જરૂરી છે.

પોતાની પત્નીમાં રતિ ક્યારે ન હોય? જો તે બેવજ્ઞા હોય, વ્યભિચારિણી હોય, કક્ષા હોય કે બીજા દુર્ગુણ વધારે હોય તો. પણ જો આમાંનું કશું ન હોય તો તેનો ત્યાગ કરવો કે ઉપેક્ષા કરવી યોગ્ય ન કહેવાય.

પત્નીરતિના ચાર ભેદ છે: 1. વાસનારતિ, 2. રૂપરતિ, 3. ગુણરતિ અને 4. ધનરતિ.

આમાં વાસનારતિ કુદરતસહજ હોય છે. પણ તે ક્ષણિક હોય છે. વાસનાપૂર્તિ થતાં જ રતિ સમાપ્ત થઈ જાય. હા, ફરી ભૂખ લાગે ત્યારે પાછી રતિ જાગે. આવી વાસનારતિ સ્થિર અને કાયમી નથી હોતી.

આવી જ રીતે રૂપરતિ પણ વિશ્વાસપાત્ર નથી હોતી, કારણ કે રૂપ સ્થાયી નથી હોતું, વળી રૂપમાં ચઢ-ઉિતર હોય છે. વધુ સારું રૂપ દેખાતાં જ પાત્ર બદલાઈ જતું હોય છે માટે રૂપરતિ પણ બહુ વિશ્વસનીય નથી હોતી.

કેટલાક ધનરતિવાળા પતિઓ હોય છે. પત્ની પોતાના પિયરથી ધનાદિ લાવે તો રતિ થાય, અથવા પત્ની નોકરી વગેરે કરીને ધન લાવે છે માટે રતિ કરે છે. આ પણ યોગ્ય નથી. બને ત્યાં સુધી સ્વીધનની ઈચ્છા ન કરવી. ખરો મદ્દ તે છે જે સ્વીધનની અપેક્ષા રાખ્યા વિના પોતાના બાહુબળથી જીવન જીવે. ભલે ગરીબાઈ તો ગરીબાઈ, પણ પોતાના જોરે જીવન જીવે.

હવે રહી ગુણરતિ. ગુણરતિ એટલે પત્નીમાં જે જે ગુણો છે તે ગુણોથી પ્રભાવિત થઈને પતિ તેના પ્રત્યે રતિભાવ—પ્રેમભાવ રાખે છે. ભલે રૂપ ઓછું હોય, ભલે ધન વગેરેની બીજી કમીઓ હોય પણ પત્ની ગુણગુણનો ભંડાર છે. એટલે પતિ તેના પ્રત્યે પાર વિનાનો પ્રેમ રાખે છે. આ સર્વોત્તમ રતિ છે.

પત્નીના અનેક ગુણોમાં સર્વોચ્ચ ગુણ છે પતિની સત્ત્વ ઈચ્છાને સ્વીકારીને જીવન જીવવું તે. આવી પત્નીમાં જેને પુષ્પળ રતિ હોય તે સંત છે. આવી રતિ, પરસ્વીથી બચાવે છે.

જેને લોકઅપવાદથી ભય લાગે છે તે મહાન છે. લજાશપીલતા નિર્વજ્ઞતાથી બચાવે છે. નિર્વજ્ઞતા મોટો દોષ છે. નિર્વજ્ઞ માણસ કદી ઉત્તમ થઈ શકતો નથી. એટલે જે લોકઅપવાદથી ડરતો રહે તે ઘણાં અનિષ્ટોથી બચી શકતો હોય છે. લોકો પણ સમાજ અને ધર્મનાં મૂલ્યોને અપવાદના ભયથી સાચવતા હોય છે. “અરે, લોકો શું કહેશે?” એવો ભય સજ્જનોને લાગતો હોય છે. નફફટોને નહિ. એટલે લોકઅપવાદથી ડરવું એ દૈવી સંપત્તિનો ભાગ છે.

પણ બધા લોકઅપવાદથી ડરવું એ પણ યોગ્ય નથી. કેટલાક અપવાદોની ઉપેક્ષા કરવી કે સામનો કરવો પણ જરૂરી છે. જેમકે સામાજિક કુરિવાજો, ધાર્મિક અન્યાયો વગેરેનો સામનો કરતાં જો અપવાદ થતો હોય તો તેની પરવા ન કરવી એ વીરતા છે. તે જરૂર બતાવવી જોઈએ.

માણસ ભક્તિભાવવાળો હોવો જોઈએ. નાસ્તિકતાની અસર માત્ર વૈચારિક કક્ષા સુધી જ સીમિત નથી રહેતી. તેની આચારિક અસર પણ થતી જ હોય છે. ખાસ કરીને અર્થ અને કામનાં ક્ષેત્રોમાં મૂલ્યો ઘસાઈ જતાં હોય છે. કારણ કે ઈશ્વર, કર્મક્ષળ વગેરેનો ભય ન રહેવાથી વ્યક્તિ વધુ અનિયંત્રિત થઈને હન્ત્રિયસુખો પાછળ પડી જતી હોય છે. હન્ત્રિયસુખો જીવન માટે જરૂરી છે પણ તેના ઉપર નિયંત્રણ પણ જરૂરી છે. નાસ્તિકોની પાસે નિયંત્રક બળ નથી હોતું. તેથી બેઝામ થઈ શકે છે. ધર્મ, સમાજ અને ઈશ્વરનો ભય નિયંત્રણનું કામ કરી શકે છે. તેથી ભર્તૃહરિ કહે છે કે તે માણસ આસ્તિક—ભક્તિભાવવાળો હોવો જોઈએ. પણ ભક્તિ શિવજીની જ શા માટે તેવો પ્રશ્ન થઈ શકે છે.

પ્રથમ કારણ તો એ છે કે ભર્તૃહરિ શિવભક્ત છે એટલે પોતાના ઈષ્ટદેવનો પક્ષ લે તે સ્વાભાવિક છે પણ તેમાં બીજાં કારણો પણ લાગે છે.

1. શિવભક્તિ ઓછામાં ઓછી ખર્ચાળ છે, કેટલીક ભક્તિઓ બહુ ખર્ચાળ હોય છે. જેમકે કેસરસનાન, જરિયાન જામા, દાળીના, મુગાટ વગેરે. થળ-ભોગનો મોટો ખર્ચ, પાન-બીડાં, આરતીઓ, શયનઆરતી, પડદા, જુદા જુદા મનોરથો વગેરે. આ બધામાં પુષ્કળ ખર્ચા કરવા પડતા હોય છે. આ રીતે બીજી ઉપાસનાઓ અતિ ખર્ચાળ અને જટિલ હોય છે. જોકે આ બધી પૂજારીઓની આવક વધારવાની રમતો છે, આવી આવકની અપેક્ષાવાળી ઉપાસનાઓવાળાં મંદિરોમાં શ્રીમંતો છવાઈ જતા હોય છે. પૂજારીઓ, શ્રીમંતોને પ્રાથમિકતા આપતા હોય છે જ્યારે ગરીબોની ઉપેક્ષા થતી હોય છે. આવાં બધાં અનેક કારણો જ્યાં નથી તે શિવભક્તિ—શિવપૂજા છે.

શિવપૂજા સીધીસાદી, બિનખર્ચાળ હોય છે. જળ અને પત્ર બહુ થઈ ગયાં. કોઈ પડદો નહિ, કોઈ શયન આરતી નહિ, વાધા, ઘરેણાં નહિ. આટલી અને આવી સાદી ભક્તિ બીજી કોઈ જોવા નહિ મળે. વળી પાછા દાદા તરત જ પ્રસન્ન થનારા ભોળાનાથ કહેવાય. સૌને અધિકાર, સૌ સમાન, આવી શિવભક્તિ જેનામાં હોય તે સજ્જન છે. આનો અર્થ કોઈ એવો ન કરે કે ભર્તૃહરિ બીજી ભક્તિનો વિરોધ કરે છે. બીજી ભક્તિ પણ માન્ય છે જ. માત્ર પોતાની રુચિ જ પ્રગટ કરે છે.

જે સજ્જન પોતાના મનના દમનમાં શક્તિશાળી છે તેને નમસ્કાર છે. બધી શક્તિઓ કરતાં મનને નિયંત્રણમાં રાખવાની શક્તિ સૌથી પ્રબળ છે. મનને છૂટો દોર આપવાથી અનેક અનિષ્ટો થઈ શકે છે, પણ મન ક્યાં માને છે? આવા મનને નિયંત્રણમાં રાખનાર મહાન છે. અહીં એક સ્પષ્ટતા કરવી જરૂરી છે. તમે જમતી વખતે સ્વાદના કારણે અકરાંતિયા થઈને ખા ખા કરો છો તે અનિયંત્રણ છે. તે હાનિકારક છે. તેને રોકવાની શક્તિ તે સંયમશક્તિ છે. પણ તમે માપસરનું, હિતકારી ભોજન જમો છો તે જરૂરી છે. તે સંયમ છે. પણ તમે જમતા જ નથી એ નિગ્રહ છે. તેનાથી તમે દુર્બળ અને તેજોહીન થઈ જશો. તે પણ હાનિકારક છે. એટલે બન્ને છેડા હાનિકારક છે, તેને છોડીને જે મધ્યમાં રહે છે તે મહાપુરુષ છે.

જે મહાપુરુષ ખલ જનોના સંસર્ગથી મુક્ત રહે છે તે વંદનીય છે. જે દુરાચારી છે તે જ ખલ છે તેવું માની લેવું યોગ્ય નથી પણ જે દુરાચારણનું સમર્થન પણ કરે છે તે ખરો ખલ છે. દુર્બળતાવશ કોઈ દુરાચારણ કરે પણ તેને છુપાવે અને પોતે ખોટું કરે છે તેવું માનીને પશ્ચાત્તાપ કરે છે, તે ખલ નથી. તે લોકોને બહુ નુકસાન નહિ કરે. પણ જે દુરાચારણ કરીને ગર્વ અનુભવે છે અને વાણી-બ્યવહાર તથા કલમના દ્વારા તેનો પ્રચાર કરે છે, તે ખરો ખલ છે. તે ત્યારે હાનિ પહોંચાડનારો થશે. માટે આવી વ્યક્તિ ગમે તેટલી મહાન હોય તોપણ તેવા સંસર્ગથી મુક્ત રહે તે મહાન છે.

ભર્તૃહરિ કહે છે કે ઉપર કહ્યા તે બધા નિર્મળ ગુણો જે કોઈ મહાપુરુષમાં હોય તે બધાને હું વારંવાર નમસ્કાર કરું છું. અહીં ગુણપૂજાને

મહત્વ અપાયું છે.

ગુજરોની મહત્ત્વા આગળ વધારે છે:

વિપદ્ધિદૈર્યમથાભ્યુદયે ક્ષમા,
સદસિવાકપટુતા યુધિવિકમઃ।
યશસ્વિ ચાભિરુચિર્બસનં શ્રુતૌ,
પ્રકૃતિસિદ્ધભિદં હિ મહાત્મનામૃ॥63॥

પૂર્વ કંધું હતું કે સદગુજો, સ્વભાવથી આવતા હોય છે. સ્વભાવ જન્મજાત હોય છે. આ જ વાતને આ શ્લોકમાં ભર્તૃહરિ નિરૂપિત કરે છે.

1. વિપત્તિમાં દૈર્ય, 2. અભ્યુદયે ક્ષમા, 3. સભામાં વાકપટુતા, 4. યુદ્ધમાં પરાકમ, 5. યશમાં રસ રાખવો, 6. સુશ્રવણમાં વ્યસન.

આ છ ગુજરો મહાપુરુષોને પ્રકૃતિથી સિદ્ધ હોય છે.

જીવનમાં કોઈ કોઈ વાર ઓચિંતાનું દુઃખ આવી પડતું હોય છે. સામાન્ય દુઃખ કરતાં તેનો પ્રહાર પ્રબળ હોય છે. ભલભલા માણસો પણ આવી ઓચિંતાની આવેલી વિપત્તિથી હચમચી ઊઠતા હોય છે. પણ જે વિચલિત થતો નથી પણ ધીરજ રાખીને વિપત્તિનો સામનો કરે છે તે મહાન છે.

આવી જ રીતે વ્યક્તિત્વા જીવનમાં ચઢતી દશા પણ આવી શકતી હોય છે. ચુંટણીમાં જીતવાથી સત્તાની ઊંચી ખુરશી મળવાથી, ધનવાન થઈ જવાથી કે બીજી કોઈ રીતે સમર્થ થવાથી જે માણસ ઉછાંછળો નથી થતો, છલકાઈ નથી જતો, તે મહાન છે. પણ વાત આટલેથી જ નથી અટકતી. સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કર્યા પછી ડંખીલો માણસ, જૂના વિરોધીઓને ડંખ મારવાનો મોકો શોધતો હોય છે અને મોકો મળતાં જ ડંખ મારતો હોય છે, તે દુષ્ટ બની જતો હોય છે. પણ ભર્તૃહરિ કહે છે કે ના ના, આવું સામર્થ્ય મેળવ્યા પછી જે જૂના વિરોધીઓને ક્ષમા કરી દે છે તે મહાન છે.

માણસમાં વાણીની ક્ષમતા પણ હોવી જોઈએ. ખાસ કરીને સભામાં પોતાની વાતને જે સારી રીતે રાખી શકે છે તે મહાન છે. ઘણા લોકો બધું સમજતા તો હોય પણ સમજાવી ન શકતા હોય. કેટલાક સભામાં બોલવા ઊભા થતાં જ ચૂપ થઈ જતા હોય છે. થરથર ધૂજવા લાગતા હોય છે. આને સભાક્ષોભ કહેવાય છે. આવી દુર્બળતા જેનામાં નથી હોતી પણ ઘડકાલેર પોતાની વાત રાખી શકે છે તે મહાન છે.

જે યુદ્ધમાં પરાકમ કરી શકે છે તે મહાન છે. ભર્તૃહરિ, વીરતાવાદી છે. માણસ વીર હોવો જોઈએ. જીવનમાં નાનાં-મોટાં યુદ્ધો થતાં જ હોય છે. જે યુદ્ધથી ભાગી છૂટે છે તે કાયર હોય છે. પણ જે યુદ્ધને દાર્શનિક વાણી-વિલાસથી, અધ્યાત્મના નામે કે અહિંસાના નામે નકારે છે, પોતે યુદ્ધ કરતા નથી અને બીજાને પણ યુદ્ધવિમુખ બનાવે છે તે પલાયનવાદી છે—જે સૌથી ખરાબ છે. આવા લોકો આદર્શનો અંચળો ઓઢીને કાયરતાનો પ્રચાર કરતા હોય છે. તે સૌથી હીન હોય છે. જેનામાં આવા દોષો નથી હોતા પણ જે યુદ્ધમાં ખાસ કરીને ધર્મયુદ્ધોમાં, રાષ્ટ્રયુદ્ધોમાં કૂદી પડે છે અને પૂરેપૂરું પરાકમ બતાવે છે તે મહાન છે.

જેને યશસ્વી જીવન જીવવામાં અભિરુચિ હોય છે, યશ પ્રાપ્ત કરવાના મોકા જીવનમાં આવતા હોય છે તે મોકાને ઝડપી લેતા હોય છે, તે ધન્ય થઈને યશસ્વી થતા હોય છે. તક મળ્યા છતાં જે તકને ઝડપતા નથી તે સામર્થ્ય હોવા છતાં પણ યશસ્વી થઈ શકતા નથી, તે જીવનને ધન્ય બનાવી શકતા નથી. પણ જે યશસ્વી જીવનમાં ખૂબ રુચિ રાખે છે તે મહાપુરુષ છે.

જે બહુશ્રુત છે, બહુશ્રુત એટલે કે સારા—સારા જ્ઞાની પુરુષોના સંગથી જોણે ઘણાં શાસ્ત્રો સાંભળ્યાં છે. આવા માણસો ઘણું ભણેલા કરતાં પણ ઘણા જ્ઞાની હોય છે, જેને ઉત્તમ જ્ઞાન સાંભળવાનું વ્યસન હોય છે.

ભર્તૃહરિ કહે છે કે આ બધાં લક્ષણો પ્રકૃતિથી જ મહાપુરુષોના જીવનમાં આવતાં હોય છે. તેમને વંદન હો.

અનુત્સેકો લક્ષ્મ્યા નિરભિભવસારા: પરકથા:

સતાં કેનોદિષ્ટં વિષમસિધારા વ્રતમિદમ्॥64॥

જે દાન તો ઘણું આપે છે પણ ગુપ્ત રાખે છે. પોતાની મેળે પોતાનો પ્રચાર નથી કરતો.

જે ઘરે આવેલા અતિથિનો આદરપૂર્વક સત્કાર કરે છે.

જે ઉપકાર કરીને મૌન રહે છે.

જે બીજાના ઉપકારને વારંવાર યાદ કરે છે અને સભામાં સૌને સંભળાવે છે.

જે લક્ષ્મીને પ્રાપ્ત કરીને ઘમંડ નથી કરતો.

જે પરનિંદા પરકથામાં રસ નથી લેતો,

આવું તલવારની ધાર ઉપર ચાલવા જેવું વ્રત ખબર નહિ કોણે સંતોને બતાવ્યું હશે!

દાન દેવું એ મહાન ગુણ છે. બધા દાની થઈ શકતા નથી પણ દાનીઓમાં એક બહુ મોટી દુર્ભળતા હોય છે. દાનની પ્રસિદ્ધિની તીવ્ર ભૂખ. વારંવાર પોતાના દાનની જાહેરાત કરાવતા રહે. કદાચ કોઈ આવી જાહેરાત ન કરે તો સ્વયં પોતે જ પોતાની જાહેરાત કરતા રહે. આને ગુણમાં આવેલો દોષ કહેવાય. જ્યારે ભર્તૃહરિ કહે છે કે જે વ્યક્તિ દાન આપીને તેને ગુપ્ત રાખે છે, પ્રસિદ્ધિની ભૂખ નથી. આપ્યું અને ભૂલી ગયા. એવા દાતા દુર્લભ છે.

અહીં એક સ્પષ્ટીકરણ જરૂરી બને છે. દાનના બે પ્રકાર કહી શકાય: 1. વ્યક્તિલક્ષી, 2. સંસ્થાલક્ષી. પ્રથમ દાન ગુપ્ત રાખવું ઉત્તમ કહેવાય. જેથી વ્યક્તિને શરમાવું ન પડે તથા પોતાના વારસદારોને અભિમાન ન થાય. અને દાન લેનારના વારસદારોને ઉપકારથી દબાવું ન પડે. એટલે વ્યક્તિને આપેલું દાન ગુપ્ત રાખવું જોઈએ.

પણ જ્યારે તમે કોઈ સંસ્થાને દાન આપો છો ત્યારે તેની પ્રસિદ્ધિ કરવી જરૂરી છે. તમારી પ્રસિદ્ધિથી બીજાને પ્રેરણ મળે. પોતાના વારસદારોને ગૌરવ થાય. પ્રસિદ્ધ દાન છુપાવી ન શકાય. ભવિષ્યનો ઈતિહાસ તકતીના દ્વારા રહે. જેથી 100-200 વર્ષ પછી પણ લોકોને ખબર પડે કે આ ધર્મશાળા, વિદ્યાલય વગેરે કોણે બંધાવ્યાં હતાં. આ બે ભેદો સમજવા જરૂરી છે.

જે વ્યક્તિ પોતાના ઘરે આવેલા મહેમાન-અતિથિનો યથાયોગ્ય આદર-સત્કાર કરે છે. અહીં રખડતા-ભટકતા બિખારીઓને તથા હળી ગયેલા માણસોને અતિથિ ગણવા નહિ.

પૂર્વ કહ્યું તેમ દાનને છુપાવવું તેમજ બીજો ઉપકાર કરીને જે મૌન રહે છે અર્થાત્તુ પોતાના ઉપકારોનાં બણાગાં જ્યાં-ત્યાં ફૂક્યા કરતો નથી, પણ મૌન રહે છે.

પણ પોતાના ઉપર કરેલા ઉપકારને જે વારંવાર સભા વચ્ચે જાહેર કર્યા કરે છે, અર્થાત્તુ ઉપકારકોને હંમેશાં સૌની વચ્ચે યાદ કરતો રહે છે. આવા માણસને કૃતશ્ર કહેવાય છે. આથી ઊલટું કૃતદન માણસ ઉપકાર અને ઉપકારકને ભૂલી જાય છે. ઉપકારક રસ્તામાં મળે તો આંખ પણ મેળવતો નથી. ઉપરથી કેટલીકવાર હાનિ પણ પહોંચાડે છે.

જેને લક્ષ્મી હોવા છતાં જરાય ઘમંડ થતો નથી. સદાય નમ્ર થઈને વ્યવહાર કરે છે તે મહાન છે.

જેને પરકથામાં જરાય રસ નથી આવતો. સામાન્ય રીતે સૌથી મોટો રસ નિંદારસ છે. લોકો તેમાં તન્મય થઈ જાય છે. નિંદા કરતાં કે સાંભળતાં સમયનું પણ ભાન રહેતું નથી. ઘરે ઘરે ભટકીને લોકો પરકથા કરવા-સાંભળવા પ્રયત્ન કરતા હોય છે. આવા પરકથારસિક લોકો અશાન્તિ કરતા હોય છે અને અશાન્તિ પામતા હોય છે. એટલે જેને પરકથામાં જરાય રસ આવતો નથી તે સંત છે.

ભર્તૃહરિ કહે છે કે આવું તલવારની ધાર ઉપર ચાલવા જેવું વ્રત સંતોને કોણે આપ્યું હશે? અર્થાત્તુ આવા બધા ગુણો જેનામાં હોય તે સંત ધન્ય થઈ જતા હોય છે.

28-2-08

સઙ્ક્રનોને કેવાં આભૂષણ હોય છે?

કરે શ્વાદ્યસ્ત્યાગ: શિરસિ ગુરુ પાદ પ્રણયિતા,

મુખે સત્યા વાણી વિજય ભુજ્યોવીર્યમતુલમ્ભ॥

હદ્દ સ્વર્યા વૃત્તિ: શ્રુતમધિગતૈક વ્રત ફલમ્ભા

વિનાપ્યેચર્યેષ પ્રકૃતિ મહતાં મંડન મિદમ્ભા॥65॥

હાથની શોભા દાન છે. કંગન કે બીજાં ઘરેણાં નહિ. માથાની શોભા, ગુરુજન અને વડીલોના ચરણોમાં વંદન કરવામાં છે. મુખની શોભા સત્ય વાણી છે. ખુશામત કે ચાટુકારિતા નહિ.

બુજાની શોભા યુદ્ધમાં પરાક્રમ બતાવવું તે છે.

હદ્દયની શોભા નિર્મળતા છે. જેનું હદ્દય નિર્મળ હોય તે જ સંત કહેવાય. મલિન હદ્દયવાળો માણસ બગલાની પાંખ જેવાં સ્વર્ય કુપડાં પહેરતો હોય તોપણ મલિન છે.

કાનની શોભા શાસ્ત્રશ્રવણ અને સત્સંગ છે.

ઉપર કદ્યા તે બધા સદ્ગુણો જે સજ્જન માણસમાં વિદ્યમાન હોય તે ઐશર્યવાળો ન હોય તોપણ ધનવાનો કરતાં પણ વધુ શોભી ઊઠે છે. ધન્ય છે આવા સદ્ગુણીને.

સજ્જનોનાં ચિત્ત કેવાં હોય છે તે બતાવે છે:

સંપત્સુ મહતાં ચિત્તં ભવત્યત્પલકોમલમ્ભા

આપત્સુ ચ મહાશૈલશિલા સંઘાત કર્કશમ્ભા॥66॥

સજ્જનોનું ચિત્ત જ્યારે સંપત્તિ વધે ત્યારે કમળથી પણ કોમળ થતું હોય છે પણ જ્યારે આપત્તિ આવે ત્યારે પથ્થરથી પણ કઠોર થઈ જતું હોય છે.

ચિત્તની બે દશાઓ થતી હોય છે. 1. કોમળ અને 2. કઠોર. કોમળ હદ્દય જલદી પીગળતું હોય છે. જ્યારે કોઈનું દુઃખ જુએ ત્યારે કરુણાથી પીગળી જાય. પીગળેલા હદ્દયમાં કરુણા પ્રગટતી હોય છે. કરુણા વિના દુઃખભંજન ન થઈ શકાય. એટલે ધનવાન સજ્જનો દુઃખભંજન થઈ શકતા હોય છે.

બીજી તરફ આપત્તિના સમયમાં હદ્દય પથ્થરથી પણ વધુ કઠોર થઈ જતું હોય છે જેથી દુઃખોના પ્રહારોને સહી શકાય. કોમળ હદ્દય પ્રહાર સહી શકે નહિ. એટલે કઠોરતા પણ હદ્દયનો મોટો ગુણ છે. પોચું હદ્દય સિદ્ધાંતવાદી થઈ શકતું નથી. પ્રહાર થતાં જ તે નમતું મૂકી દે છે. તેથી પોચી પ્રજા ઐતિહાસિક પ્રજા થઈ શકતી નથી. જ્યારે મહાપુરુષોમાં કોમળતા અને કઠોરતા એમ બન્ને ગુણો રહેતા હોય છે.

એક જ ગુણ વ્યક્તિભેદ અને પરિસ્થિતિભેદથી જુદાં જુદાં પરિણામ કેવી રીતે લાવે છે તે બતાવે છે:

સંતપ્તાયસિ સંસ્થિતસ્ય પયસો નામાડપિ નશાયતે,

મુક્તાકારતયા તદેવ નલિનીપત્રસ્થિતં રાજતો

સ્વાત્યાં સાગરશુક્તિ મધ્યપતિતં તન્મૌકિતકં જાયતે,

પ્રાયેણાધમમધ્યમોત્તમ ગુણાઃ સંસર્ગતો દેહિનામ્ભા॥67॥

એક જ જળનું બિંદુ જુદી જુદી વસ્તુના સંસર્ગથી જુદાં જુદાં પરિણામ લાવે છે. જેમકે લાલચોળ થયેલા લોહના પિંડ ઉપર જળબિંદુ નાખવામાં આવે તો છમ દઈને બળીને ઊડી જતું હોય છે.

પણ તે જ જળબિંદુ જો સ્વાતિ નક્ષત્રમાં સમુક્રમાં રહેતી શુક્તિમાં પડે તો મોતી થઈ જાય છે. આવી રીતે સંસર્ગ મહત્વનો ભાગ બજવતો હોય છે. માણસોમાં પણ ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ સંસર્ગથી માણસની તેવી સ્થિતિ થતી હોય છે. એટલે ઉત્તમ માણસ થવા ઈચ્છતી વ્યક્તિએ ઉત્તમ માણસનો સંગ કરવો.

હવે પુણ્યવાન મનુષ્યને કર્દ ત્રણ વસ્તુઓ મળે છે તે બતાવે છે:

ય: પ્રીણયેત્ સુચરિતૈ: પિતરં સ પુત્રો

યદ્ ભર્તુરેવ હિતમિચ્છતિ તત્ત્વ કલત્રમ્ભા

તન્મત્રમાપદિ સુખે ચ સમક્રિય-ય-

દેતત્રયં જગતિ પુણ્યકૃતો લભન્તો॥68॥

જે પોતાનાં ઉત્તમ ચરિત્રોથી પિતાના હૃદયને તૃપ્ત કરે છે તે સુપુત્ર છે.

પુત્રોના ત્રણ પ્રકાર છે: 1. અપુત્ર, 2. કુપુત્ર અને 3. સુપુત્ર. અપુત્ર તે છે જે હોવા છતાં પણ ન હોવા બરાબર છે. એ નથી તો ધન કમાતો, નથી યશ કમાતો, નથી સેવા કરતો. જે ભારતુપ થઈને પિતાને ભાર ઉપડાવે છે તે અપુત્ર છે.

કુપુત્ર તે છે જે પિતાને સંતાપે છે. આજ્ઞાનું પાલન નથી કરતો, મનમાની કરે છે. ઊંધાં કામ કરે છે. ઈજ્જત-આબદુના ધજગરા ઉડાવે છે. આવો પુત્ર કુપુત્ર છે. જે દુઃખદાયી થતો હોય છે.

સુપુત્ર તે છે જે પિતાની આજ્ઞાનું પાલન કરે છે. સેવા કરે છે. આબરુ વધારે છે, પરિવારનું પોષણ કરે છે. જેને જોઈને પિતાનું હૃદય ઠરે છે. એટલું હૃદય આપોઆપ આશીર્વાદ વરસાવે છે.

ભર્તૃહરિ કહે છે કે આવો સુપુત્ર મહેનત કરવાથી નથી મળતો, પણ પુણ્યથી મળે છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં સંતાનના સુખ જેવું બીજું કોઈ સુખ નથી અને સંતાનના દુઃખ જેવું કોઈ દુઃખ નથી. અનુકૂળ સંતાન મેળવવા માણસના હાથની વાત નથી. હોત તો બધા સુસંતાનો જ મેળવત. આવી જ રીતે જે પત્ની પોતાના પતિનું જ હિત ઠર્યે છે અને કરે છે તે દુર્લભ છે. પત્નીઓના ત્રણ પ્રકાર છે:

1. બેવફા, આવી પત્ની પતિને તનથી, મનથી અને ધનથી વફાદાર નથી હોતી. પતિથી સંતુષ્ટ ન થઈને તે નવા નવા પુરુષો શોધતી રહે છે. તે પોતાનું શરીર બીજાને અર્પણ કરે છે. તે હંમેશાં મનથી પરપુરુષનું ચિંતન કરતી રહે છે. અને પતિના ધનનો દુરુપ્યોગ પરપુરુષોને રીજવવા માટે કરતી રહે છે. જે કોઈ સજ્જનને આવી બેવફા પત્ની મળી હોય તેણે નરક ભોગવવા મૃત્યુ પછી ઉપર જવાની જરૂર નથી રહેતી. તે જીવતાં જીવત અહીં જ રૌરવ નરક ભોગવતો રહે છે. આવા લોકો ઘર છોડીને સાધુ થઈ જાય તો કદાચ ઓછા દુઃખી થાય.

2. લાગણી હીન, શુષ્ક, ઠંડી, આવડત વિનાની, હઠીલી, પોતાનું ધાર્યું જ કરનારી, શંકાશીલ, કજિયાળી, સંસ્કારહીન, ગંધાતી—આવાં અનેક અપલક્ષણો તથા દુર્ગુણોવાળી પત્ની બીજા નંબરે આવતી હોય છે. આવી પત્નીમાં ઉપરના દોષો તો હોય છે પણ તે ચરિત્રહીન નથી હોતી. બેવફા નથી હોતી. તે લડતી-ઝઘડતી રહે છે પણ ઘર સાચવે છે. આવી પત્નીથી પતિને સંતોષ નથી હોતો પણ પડ્યું પનારું પાર પાડવાની રીતે પતિ તેને નિભાવે છે. સમજુ પતિ સુખી તો નથી થતો પણ રોટલા ટીપનારી અને છોકરાં જણનારી સમજીને તેને ચલાવે છે. આવી પત્ની આગળ પતિનું કશું ઉપજરું નથી, પુરુષ કાયમી હાર માનીને ગાડું ગબડાવતો રહે છે.

ત્રીજી પત્ની સુપત્ની છે. તે તનથી, મનથી અને ધનથી પતિને પૂરેપૂરી વફાદાર રહેતી હોય છે. તેને પોતાના પતિમાં પૂર્ણ સંતોષ હોય છે. એટલું જ નહિ તેને પતિ પ્રત્યે અહોભાવ રહે છે. આ માણસ નહિ પણ મારા માટે તો મારો ભગવાન છે. આવી સ્ત્રી વાસનાપ્રધાન નથી હોતી તેથી રતિકીડાથી તે ધન્ય અને સંતુષ્ટ રહે છે. જે પત્ની, પતિની રતિકીડાથી સંતુષ્ટ નથી હોતી તે જુદી જુદી વાનગીઓ શોધ્યા કરે છે. કારણ કે તે વાસનાપ્રધાન હોય છે. આ ઉત્તમ પત્ની પ્રેમપ્રધાન હોય છે. એટલે પોતાના પતિનું એક જ વાનગીથી તૃપ્ત રહે છે. તેનું મન પોતાના પતિ સિવાય બીજા કોઈ પુરુષમાં ભટકતું નથી. તેને લલચાવનારા પરપુરુષ પ્રત્યે તેને ધિક્કાર થતો હોય છે. તેને લલચાવી શકતી નથી. તે ભલી, તેનો પતિ ભલો, બાળ-બચ્ચાં અને ઘર ભલું. આવી પત્નીને પતિ પોતાની તિજોરીની ચાવીઓ સોંપી દે તોપણ એક પૈસાનો દુરુપ્યોગ નથી કરતી. તે તન-મન-ધનથી પૂરેપૂરી વફાદાર હોય છે. બીમારીમાં, આપત્તિમાં અને દુઃખોમાં અડીખમ થઈને પડાયે ઉભી રહે છે. જે કદી પોતાનો કક્કો ખરો કરવા જીદ કરતી નથી પણ પતિના સમજાવવાથી વાતને સમજ અને સ્વીકારી લે છે તેવી મહાન પત્ની જેને મળી હોય તેણે સ્વર્ગ ભોગવવા ઉપર સ્વર્ગમાં જવાની જરૂર રહેતી નથી. તેના માટે તો અહીં ધરતી ઉપર તેના ઘરમાં જ સ્વર્ગ ઉત્તરી આવ્યું હોય છે. પત્ની પોતે જ સ્વર્ગરુપ છે. આવી પત્ની શોધવાથી કે પૈસા આપવાથી નથી મળતી. ભર્તૃહરિ કહે છે કે તે તો પુણ્યથી, પ્રભુકૃપાથી મળતી હોય છે. તેને મોક્ષ મેળવવા ગૃહિત્યાગ કરવાની જરૂર નથી. ઘરમાં જ મોક્ષ છે.

મિત્ર એને કહેવાય જે સુખમાં અને દુઃખમાં સાથે રહે. માત્ર સુખભોગી મિત્ર દુઃખ આવતાં જ ભાગી જવાનો. તેવા મિત્રનો કશો અર્થ નથી. પણ જે દુઃખ આવતાં જ પડાયે આવીને ઉભો રહે તે ખરો મિત્ર છે. આવો મિત્ર પણ પુણ્યથી મળતો હોય છે.

અહીં બીજો પક્ષ પણ તેવો જ હોવો જોઈએ. અર્થાત્ 1. ઉત્તમ માતા-પિતા, 2. ઉત્તમ પતિ અને સ્વયં પોતે પણ ઉત્તમ મિત્ર હોવો જરૂરી છે.

એકો દેવો કેશવો વા શિવો વા,

એકં મિત્રં ભૂપતિર્વા યતિર્વા

એકો વાસ: પત્તને વા વને વા,

એકા નારી સુંદરી વા દરી વા॥69॥

ભર્તૃહરિ જીવનની કેટલીક અનિશ્ચિતતાઓ યણે છે. સર્વપ્રથમ ઈષ્ટદેવની બાબતમાં સ્પષ્ટતા કરે છે. હિન્દુ પ્રજા પાસે ઘણા ઈષ્ટદેવો છે. તેથી ઘણા લોકો જીવનભર અસ્પષ્ટતા અનુભવે છે. અને કયો દેવ ઉપાસવો તેની ગુંચવણ અનુભવ્યા કરે છે. કેટલાક સાંપ્રદાયિક પ્રભાવમાં વારંવાર ઈષ્ટદેવો બદલતા રહે છે. ભર્તૃહરિ કહે છે કે ઈષ્ટદેવ એક જ હોય કાં તો કેશવ કાં પછી શિવ. ભર્તૃહરિ પોતે શિવઉપાસક છે તેમ છતાં લોકોને વિષ્ણુની ઉપાસનાની છૂટ આપે છે. કારણ કે ભર્તૃહરિ સાંપ્રદાયિક નથી. તે કહે છે કે એક જ દેવની ઉપાસના કરો, કાં તો કેશવની કાં પછી શિવની. પણ અનેકમાં ગુંચવાયા ન કરો. મૂળમાં તો એક જ પરમાત્મા છે. બે નથી.

આવી જ વાત મિત્રની બાબતમાં પણ કહે છે. હે ભાઈ, મિત્ર પણ એક જ કરો. કાં કોઈ રાજા-મહારાજાને, મિત્ર બનાવો કે પછી કોઈ યતિને મિત્ર બનાવો. એરાં-ગેરાં હજારો મિત્ર બનાવવાથી ઉપાધિ સિવાય કશું મળવાનું નથી. આ શ્લોકમાં પ્રથમ તત્ત્વ ગૌણ છે. દ્વિતીય વિકલ્ય જ તેમને ઈષ છે. રાજાને મિત્ર બનાવવો સરળ નથી. કારણ કે બધા લોકોની પહોંચ રાજા સુધી નથી હોતી. કદાચ કોઈ થોડાક લોકો રાજા સુધી પહોંચી પણ જાય અને મૈત્રી બનાવી પણ લે તોપણ રાજા કદી પણ ભરોસાપાત્ર મિત્ર થતો નથી હોતો. તે ક્યારે બદલાઈ જાય તે કહી શકાય નહિ. “રાજા મિત્ર કેન દ્રષ્ટ શ્રુતં વા” અર્થાત્ રાજા કદી કોઈનો સ્થાયી મિત્ર હોય તેવું જોયું કે સાંભળ્યું નથી. એટલે રાજાને મિત્ર બનાવવો સરળ નથી. કદાચ કોઈ રાજાને મિત્ર બનાવવા સફળ થઈ પણ જાય તોપણ તે સ્થાયી નથી હોતો. નવી કહેવત છે કે “ગધે કે પીછે ઔર રાજા કે આગે સાવધાની સે રહના, કબ લાત મારે યહ કહા નહિ જાતા.” એટલે રાજાને મિત્ર બનાવવા કરતાં એક બીજો મિત્ર બતાવે છે.

બીજો મિત્ર યતિ છે. યતિ એટલે સંન્યાસી, સંન્યાસી એટલે સંસારત્યાગીને નિઃસ્પૃહજીવન જીવનાર પવિત્ર વ્યક્તિ. આવી વ્યક્તિ અત્યંત દુર્લભ છે. તેમ છતાં શોધનારાને મળી જતી હોય છે. પણ હા, પોતાની યોગ્યતા હોય તો જ આવી મિત્રતા સ્થાયી થઈ શકતી હોય છે. જે લોકોમાં નમ્રતા, વિનય, વિવેક નથી હોતાં, જે લોકો ઘણી અપેક્ષાઓ રાખતા હોય છે તે યતિને મેળવી નથી શકતા અને કદાચ મેળવે તો મિત્રતા ટકાવી નથી શકતા. આવા લોકો આંદંબરધારી દુલ્લિકેટ યતિઓને સાચા યતિ સમજીને તેમની સાથે મિત્રતા કરી બેસ્તા હોય છે. દુલ્લિકેટ યતિઓ ખુદ અપેક્ષાઓવાળા હોય છે. તેથી પેલા ગૃહસ્થોની માન-પાન-પ્રસ્તિદ્ધિની ભૂખ સંતોષતા રહે છે, જેથી બન્ને પક્ષો એકબીજાની અપેક્ષાઓ પૂરી કરવાની ગરજ ધરાવતા હોય છે, તેથી તેમને સારું બને છે. પણ તે ગરજ પૂરી થતાં જ “હું કોણ અને તું કોણ” થઈ જતું હોય છે. એટલે ભર્તૃહરિ કહે છે કે કોઈ સાચો (આંદંબરી નહિ) યતિ મળી જાય તો તેને મિત્ર બનાવો જેથી તે આલોક અને પરલોક બન્નેને સુધારવામાં નિમિત્ત બને.

ભર્તૃહરિ પાછા એક વાત કરે છે કે નિવાસ કરવો તો કાં તો કોઈ ભવ્ય નગરમાં કરવો અથવા વનમાં જઈને રહેવું.

ભવ્ય નગરમાં રહેવાની સલાહ પાછળ હેતુ એ છે કે ત્યાં કલા-કારીગરી-સંગીત-સાહિત્ય એમ બધાં ક્ષેત્રોના વિકાસની પુષ્ટણ તકો હોય છે. જ્યારે ગામડાંઓમાં આવી તક નથી હોતી. જોકે નગરમાં વસવું ઘણું મોંઘું હોય છે. પણ સાથે સાથે આવક પણ સારી થાય છે, જે ગામડાંઓમાં નથી હોતી, એટલે વસવું તો નગરમાં વસવું. પણ કદાચ નગરમાં વસવાની તેવડ ન હોય તો પછી કોઈ વનમાં જઈને વસવું. વનમાં સાધના-ભજન-ધ્યાન સારું થઈ શકે. પણ વૈરાગ્ય હોય તો જ વનમાં રહી શકાય.

ફરી પાછી એક નવી વાત જણાવે છે કે એક જ નારી સાથે લગ્ન કરવાં—તે કાં તો રૂપસુંદરી હોય કાં પછી દરી એટલે ગુઝા હોય. રૂપસુંદરી સાથે બધાંનાં લગ્ન થવાં શક્ય નથી. કદાચ કોઈને રૂપસુંદરી મળે તોપણ તેને સાચવવી ઘણી કઠિન હોય છે. જો તે પતિને વફાદાર રહેતી હોય તોપણ રૂપભૂખ્યા લંપટ પુરુષો તેને અને તેના પતિને શાન્તિથી રહેવા નહિ હે. અને જો તે વફાદાર નહિ હોય તો તેનું રૂપ તેના પતિ માટે ધગધગતી હોળી થઈ જશે. કદાચ પરિણામે ખુનામરકી પણ થઈ શકે છે. એટલે રૂપસુંદરીને પરણવું સુખ કરતાં દુખ દેનારું જ વધુ થઈ શકે છે. એટલે રૂપસુંદરીની ઈચ્છા રાખ્યા વિના દરી (ગુઝા)નું સેવન કરવાની સલાહ આપે છે. અર્થાત્ સંસારનાં સુખો ભોગવવા કરતાં વનમાં રહીને કોઈ સારી પર્વતીય ગુઝા શોધીને ત્યાં રહો અને “ઓમ નમ: શિવાય”ની સાધના કરતાં કરતાં જીવન ધન્ય બનાવો. પણ હા, વૈરાગ્ય હોય તો.

ઊલટા ગુણોથી પણ સંતો કેવી રીતે પૂજાય છે? વાંચો:

નમ્રતેનોન્મન્તા: પરગુણ કથનૈ: સ્વાન્દુ ગુણાન્દુ ખ્યાપયન્તા:

સ્વાર્થાન્દુ સંપાદયં તૌ વિતતપ્રિયતરારમ્ભયત્ના: પરાર્થો

ક્ષાન્ત્યૈવાક્ષેપરુક્ષાક્ષરમુખરમુખાન્દુ દુર્જનાન્દુ દૂષ્યયન્તા;

સન્તા: સાશ્વર્યચર્યા જગતિ બહુમતાઃ કસ્યનાભ્ર્યચનીયા:॥70॥

જે નમ્રપણાથી ઊંચા થાય છે. અર્થાત્ નમવાથી નીચા થવું પડતું હોય છે. પણ સંતો નિરભિમાનપણાથી સૌને નમે છે જેથી તે વધુ ઊંચા—આદરપાત્ર થાય છે.

જે બીજાના ગુણોને વર્ણવવાથી પોતે ગુણગ્રાહી થવાથી પોતાના ગુણોને પણ આપોઆપ ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરાવે છે. બીજાનાં વખાણ કરવાથી પોતાનાં વખાણ આપોઆપ થતાં રહે છે. જો તમે બીજાના દુર્ગુણો બતાવ્યા કરો તો લોકો તમારા દુર્ગુણો પણ બતાવશે. એટલે બીજાનાં વખાણ કરીને સંતો પોતાનાં વખાણ કરાવે છે. આવી જ રીતે જે બીજાના ઉપર ઉપકાર કરીને બીજાનાં કાર્યો સિદ્ધ કરી આપનારા સંતો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ જાગવાથી લોકો તેમનાં કાર્યો પણ હોંશે હોંશે કરી આપતા હોય છે અર્થાત્ પરમાર્થમાં સ્વાર્થ થતો હોય છે.

જે દુર્જન લોકો સતત આક્ષેપો કરતા રહે છે જેના કારણે જેનાં મુખો કાળાં થયાં છે તેવા કુટિલ ખલોને ગાળો આપવાની જગ્યાએ ક્ષમા કરે છે. ચૂપ રહે છે, તેમના ક્ષમા અને ચૂપ રહેવાના ગુણોથી ઊલયના દુર્જનો વધુ કાળા થતા હોય છે.

આવા આશ્વર્યકાર્યો કરનારા સંતો વિશ્વમાં બહુમાન ધરાવનારા કોના દ્વારા અર્ચનીય પૂજનીય નથી હોતા? અર્થાત્ સૌ તેમને વંદે છે.

29-2-08

સંત કેવા પરોપકારી સ્વભાવવાળા હોય છે તે બતાવે છે:

ભવન્તિ નમ્રાસ્તરવઃ ફ્લોદ્ગમૈર્નવામ્બુદ્ધિ-

ભૂમિવિલંબિનો ઘનાઃ

અનુષ્ઠતા: સત્યુરુષા: સમૃદ્ધિભિ: સ્વભાવ એવૈષ

પરોપકારિણમ્॥71॥

જ્યારે વૃક્ષો ઉપર ફળો લાગે છે ત્યારે તે ઝૂકી જાય છે. અને જ્યારે જળ ભરેલાં વાદળો ગગનમાં આવે છે ત્યારે તે પણ નીચે ઝૂકીને ધરતીને પવાળી મૂકે છે. આવી જ રીતે સત્યુરુષો પણ જ્યારે સમૃદ્ધિવાળા થાય છે ત્યારે અત્યંત નમ્ર બનીને પરોપકારનાં કાર્યોમાં લાગી જાય છે. તેમને અહુકાર થતો નથી. આ તેમનો સ્વભાવ છે.

અહીં એક વસ્તુનું ધ્યાન આપવા જેવું છે. ગુણ અને કિયા કેટલીક વાર દબાણથી થતી હોય છે તો કેટલીક વાર સંસર્ગથી થતી હોય છે. તો કેટલીક વાર સ્વભાવથી થતી હોય છે. માનો કે કોઈના દબાણથી તમે ઉદાર બન્યા, દાન આપ્યું. આ ગુણ અને કિયા દબાણ હટતાં જ બંધ થઈ જશે. કારણ કે દબાણથી થયું છે.

કેટલીક વાર તમે સત્સંગ સાંભળવા ગયા અને બહુ પ્રભાવિત થયા. પ્રભાવમાં તમે ઉદાર થયા અને દાન આપવાની જહેરાત કરી. પણ પ્રભાવ દૂર થતાં જ તમને દાન આપ્યાનો પશ્ચાત્તાપ થવા લાગશે. કારણ કે આ સંગનો પ્રભાવ હતો.

પણ માનો કે ઉદારતા તમારો સ્વભાવ જ છે. હવે તમારામાં જે ઉદારતા અને દાનની કિયા આવશે તે કાયમ રહેવાની. કારણ કે આ તમારો સ્વભાવ છે. સંતોનો પણ પરોપકાર કરવાનો સ્વભાવ હોય છે.

હવે શરીરનાં જુદાં જુદાં અંગોની સાર્થકતા બતાવે છે:

શ્રોતં શ્રુતેનૈવ ન કુંડલેન દાનેન પાણિર્ન્તુ કંકણેના

વિભાતિ કાય: કરુણાપરાણમ્ પરોપકારૈર્ન્તુ ચંદનેના॥72॥

લગભગ પ્રત્યેક બાક્તિ પોતાના શરીરને સુંદર દેખાડવા પ્રયત્નો કરતી હોય છે. શરીરને જુદા જુદા શાણગારોથી શાણગારતી હોય છે. ભર્તૃહરિ અહીં શરીરની શોભા વધારનારા સાચા શાણગાર બતાવો છે.

1. કાનની શોભા, શાન સાંભળવાથી વધતી હોય છે, સોનાનાં હીરાજડિત કુંડળ પહેરવાથી નહિ.

2. હાથની શોભા દાન આપવાથી થતી હોય છે. હાથમાં બહુ કીમતી કંકણો પહેરવાથી નહિ. દશો આંગળીએ સોનાની વીંટીઓ પહેરી હોય

પણ કોઈને પૈસો પણ આપતો ન હોય તો હાથ શોભા દેતો નથી.

3. શરીરની શોભા પરોપકારી કાર્યો કરવાથી થતી હોય છે. ચંદનનો લેપ કરવાથી શરીરની શોભા નથી વધતી. ઘણા લોકો શરીરને સુંદર બતાવવા જતજાતના સાબુ, લેપ, પાઉડર, કીમ વગેરે વાપરતા હોય છે ભર્તૃહરિ કહે છે કે ના ના, આ રીતે શરીર શોભાયમાન નથી થતું. પણ ખરી શોભા તો શરીર દ્વારા પરોપકારનાં કાર્યો કરવાથી થતી હોય છે. સજ્જનો પરોપકાર કરતા રહે છે, તેથી તે કાળા હોય તોપણ ગોરા છે.

સાચો મિત્રનાં કેવાં લક્ષણો હોય છે? સાંભળો:

પાપાન્ન દિઃનવારયતિ, યોજ્યતે હિતાય,
ગુણં ચ ગુહન્તિ ગુણાન્ન પ્રકટી કરોતિ
આપદ્દગતં ચ ન જહાતિ દદપ્તિ કાલે
સાન્મિત્ર લક્ષણમિં પ્રવદન્તિ સંતઃ॥73॥

સાચો મિત્ર આટલું જરૂર કરે:

1. પાપોથી નિવૃત્તિ કરાવે.

પાપ અને પુણ્ય બે પ્રકારનાં કર્મો હોય છે. માણસ સ્વભાવગત: પાપવૃત્તિવાળો હોય છે. જેમ પાણી નીચે ઢાળ તરફ આપોઆપ દોડતું હોય છે, તે માટે મોટર લગાવવાની જરૂર રહેતી નથી. આવી જ રીતે માણસ પણ સ્વભાવથી પાપરૂપી ઢાળ તરફ દોડયા કરતો હોય છે, જો તેને સાચો મિત્ર મળે તો તે પ્રથમ કાર્ય તેને પાપોથી મુક્ત કરવાનું કરતો હોય છે, જેમ જેમ માણસ પાપથી મુક્ત થતો જાય છે તેમ તેમ તે સુખ અને શાન્તિ પ્રાપ્ત કરતો જાય છે. કદી પણ પાપ અને શાન્તિ સાથે રહી ન શકે. જો કુમિત્ર મળ્યો હોય તો મિત્રને પાપમાં જોતરવાનું કાર્ય પ્રથમ કરે. તેથી કદાચ મિત્ર નિષ્પાપી હોય તોપણ પાપી થઈ જાય.

પાપ શું છે? જેનાથી જીવન મળિન થઈ જાય તે પાપ છે. જેમકે વસનો, લંપટા, ચોરી, લૂંટ, ગુંડાગીરી વગેરે. કુમિત્ર પહેલાં તો વસનોમાં મિત્રને ખેંચતો હોય છે. વસન વળગાયા પછી છૂટતું નથી હોતું. તેથી વ્યક્તિ દુઃખી થતી હોય છે. આવી જ એક બીજી ખરાબ પાપવૃત્તિ છે 'લંપટા'. વ્યક્તિને પોતાની પત્નીમાં (કે પછી પતિમાં) અસંતોષ કરાવી અન્ય સ્ત્રીઓમાં આસક્ત થવાનું શિખવાડતો હોય છે. જેથી પેલી વ્યક્તિનું જીવન બરબાદ થઈ જતું હોય છે. એક તો તેની અપકીર્તિ થતી હોય છે. બીજું, તેનો ઘરભંગ થતો હોય છે. પતિ-પત્નીમાં કલહ થવાથી ઘરમાં અશાન્તિની હોળી ધધકવા લાગે છે. આવી જ રીતે ચોરી, લૂંટ, ગુંડાગીરી વગેરે અનેક દોષો વળગાડી દેતો હોય છે. આ કુમિત્રનાં લક્ષણો છે. જ્યારે સાન્મિત્ર તો બધાં પાપોથી મિત્રને નિવૃત્તિ કરાવે છે. જેથી જીવન ધન્ય થઈ જાય છે.

આટલું જ નહિં, સાન્મિત્ર, પોતાના મિત્રને હિતકારી કામોમાં યોજે છે. તેની પાસે ભક્તિ, સત્સંગ, દાન-પુણ્ય-સેવા વગેરે સત્કર્મો કરાવે છે. જેથી જીવન ધન્ય ધન્ય થઈ જાય છે.

જે સાચો મિત્ર હોય છે તે મિત્રની ગુપ્ત વાતોને ગુપ્ત રાખે છે અને તેના સદ્ગુણોને સૌની વર્ચ્યે પ્રકટ કરતો રહે છે. જેથી મિત્ર ઊજળો દેખાય છે. જ્યારે કુમિત્ર મિત્રની ગુપ્ત વાતોને સૌની વર્ચ્યે પ્રગટ કરતો રહે છે અને તેના ગુણોની જગ્યાએ સભામાં દુર્ગુણોને પ્રગટ કરતો રહે છે. આ કુમિત્રોથી મુક્ત થવાથી જ સુખી થવાય.

સાન્મિત્રનું ત્રીજું લક્ષણ બતાવે છે: આપત્તિના સમયે જે સાથ છોડતો નથી. આપત્તિના સમયે ઓથ થઈને અડીખમ ઊભો રહે તે સાન્મિત્ર કહેવાય. સામાન્ય મિત્રો તો આપત્તિના ભણકારા વાગતાં જ દૂર ખસી જતા હોય છે. તે તો સંપત્તિ-સુખના જ સાથી હોય છે. સાન્મિત્ર તો સમય સમય ઉપર કાંઈ ને કાંઈ સહાય કરતો રહે છે ને દેતો રહે છે. જ્યારે પેલો કુમિત્ર લેતો રહે છે. લેવાનું બંધ થાય તો મૈત્રી પણ બંધ થઈ જાય. ભર્તૃહરિ કહે છે કે ઉપર કલ્યાં તે સાન્મિત્રનાં લક્ષણો. સંતો કહે છે. આવા સાન્મિત્ર મળે તેનું જીવન ધન્ય થઈ જાય છે.

સંતો સ્વયં પરમાર્થ કરતા હોય છે. તે બતાવે છે:

પચાકરં દિનકરો વિકચીકરોતિ,
ચન્દ્રો વિકાસયતિ કેરવચકવાલમ્ભા

નાભ્યર્થિતો જલધરોડપિ જલં દદાતિ,
સંતઃ સ્વયં પરહિતે સુકૃતાભિયોગાઃ॥74॥

જુઓ, સૂર્યદેવ સ્વયં કમળોને પ્રફુલ્લિત કરે છે. અર્થાત્ સૂર્યોદય થતાં જ આપોઆપ કમળો ખીલી ઊઠે છે. કમળોને કહેવું નથી પડતું કે હે સૂર્યદેવ! અમને ખીલવવા માટે તમે ઊગો. ઊગવું એ સૂર્યનો સ્વભાવ છે.

આવી જ રીતે ચન્દ્રમા પણ રાત્રે કુમુદિનીનો વિકાસ સ્વયં કરે છે. તેને પણ પ્રાર્થના કરવી પડતી નથી.

અને વર્ષાશ્રદ્ધાંત વખતે વાદળો પ્રાર્થના કર્યા વિના જ સ્વયં પોતે જ જળવર્ષા કરે છે.

બસ આવી જ રીતે, સંતપુરુષો પણ કોઈનું હિત કરવાનું હોય ત્યારે આપોઆપ પરહિતમાં લાગી જતા હોય છે. તેમને પ્રાર્થના નથી કરવી પડતી. આ તેમનો સ્વભાવ છે.

પરહિતમાં લાગનારા પરમાર્થાઓના ગ્રંથ પ્રકાર છે:

1. દબાણથી દાનાદિ આપનારાઃ તમે દબાણ કરો તો કંઈક આપે. દબાણ ન કરો તો કંઈ ન આપે.

2. ઉશ્કેરાઈને દાન આપનારાઃ જેમકે સભા વચ્ચે વખાણ કરીને, સપ્તાહો વગેરેમાં માનપાત્ર આપીને, ખૂબ સ્વાગત-સત્કાર કરીને કોઈ પણ રીતે તેમનો અહેંકાર પોણાય તેવું કરીને, જેમકે સભામાં આગળ બેસાડીને, માનસન્માન કરીને, દાતા તરીકેનાં વખાણ કરીને ગમે તે રીતે તેને પ્રભાવિત કરીને તેની પાસેથી દાનાદિ પ્રાપ્ત કરાય.

3. કશા જ દબાણ વિના કશા જ માનપાન વિના પણ જ્યાં ઉત્તમ સેવાકાર્ય દેખાય ત્યાં આપોઆપ હાથ લાંબો કરવો, કશી અપેક્ષા ન રાખવી. આ સંતપુરુષોનો સ્વભાવ છે. આ તેમનું લક્ષણ છે. સ્વભાવથી થતું કાર્ય સ્થાયી હોય છે. વગર સ્વભાવે થતાં કાર્યો સ્થાયી નથી હોતાં. ટૂંકા સમય પૂરતાં જ હોય છે. સંતોનાં સત્કાર્યો સ્થાયી હોય છે. કારણ કે તે તેમનો સ્વભાવ હોય છે.

સત્પુરુષો અને દુર્જનોનો ભેદ બતાવે છે:

અતે સત્પુરુષાઃ પરાર્થઘટકાઃ સ્વાર્થ પરિત્યજ્ય યે,
સામાન્યાસ્તુ પરાર્થમુદ્યમભૂતઃ સ્વાર્થાવિરોધેન યે।
તેઝી માનુષ રાક્ષસાઃ પરહિતં સ્વાર્થાય નિધનન્તિ યે,
યે નિધનન્તિ નિરથક્કં પરહિતં તે કે ન જાનીમહે॥75॥

ચાર પ્રકારના પુરુષો હોય છે તે બતાવે છે:

1. પોતાનો કશો જ સ્વાર્થ રાખ્યા વિના જે હંમેશાં પારકું હિત કર્યા કરતા રહે છે તે સત્પુરુષો છે.

2. બીજા પ્રકારના લોકો એવા હોય છે કે પોતાના સ્વાર્થને વાંધો ન આવે, તો પારકાનું ભલું કરે. અર્થાત્ સ્વાર્થ અને પરમાર્થ બન્ને કરે છે. પહેલા સ્વાર્થ અને પછી પરમાર્થ, પણ પરમાર્થ કરે છે ખરા.

3. ત્રીજા પ્રકારના માણસો એ છે જે પોતાના સ્વાર્થ માટે પારકાનું ગમે તેટલું નુકસાન કરી નાખે છે. પોતાનું પાઈ જેટલું ભલું થતું હોય અને પારકાનું રૂપિયા જેટલું નુકસાન થતું હોય તો તે પણ કરવા તૈયાર થઈ જાય તેને રાક્ષસ કહેવાય છે.

4. પણ એક ચોથો પ્રકાર પણ છે. આ લોકો પોતાનું ભલું ન થતું હોય તોપણ જે પારકાનું હિત નષ્ટ કરે છે તેમને શ્રી ઉપમા આપવી તે અમે જાણતા નથી.

આવા માણસો ઉંદર જેવા છે. કોઈનાં નવાં નકોર કીમતી કપડાં કાતરી નાખવાથી ઉંદરનું પેટ ભરાતું નથી. તેને કશો જ ફાયદો થતો નથી તોપણ તે બીજાનાં કીમતી કપડાં કાપી નાખે છે. અત્યંત નીચ કક્ષાના માણસો પણ આવા જ હોય છે.

દૂધ અને પાણીની ભિત્રતા બતાવે છે:

કીરેણાત્મગતોદકાય હિ ગુણા દતાઃ પુરાતેઽભિલાઃ

કીરેતાપમવેક્ષ્ય તેન પયસા હ્યાત્મકૃશાનૌ હૃતઃ।

ગન્તું પાવકમુન્મનસ્તાદમવદ્ દષ્ટા તુ ભિત્રાપદમ્,

યુક્તાં તેન જલેન શામ્યતિ સતાં મૈત્રીપુનસ્તવીદશિ॥76॥

ઉદાહરણ સહિત ઉત્તમ મૈત્રી સમજાવે છે:

દૂધ અને પાણીને મૈત્રી થઈ. પાણી દૂધમાં ભયું એટલે તેને દૂધે પોતાનો રંગ આવ્યો અને પોતાનું મૂલ્ય પણ આપ્યું. સામાન્ય માણસ પણ જો કોઈ મોટા માણસ સાથે મૈત્રી કરે તો મોટા માણસનું જે માનપાન હોય છે તે પેલા સામાન્ય માણસનું થઈ જતું હોય છે અને તેનું મૂલ્ય પણ વધી જતું હોય છે પણ હા, દૂધ પાતળું થઈ જતું હોય છે અને તેનું મૂલ્ય પણ થોડું ઓછું થઈ જતું હોય છે.

પણ કસોટી વિનાની મૈત્રી નથી હોતી, કસોટી આપત્તિ છે, દૂધ ઉપર આપત્તિ આવી. દૂધને ઉકાળવા ચૂલા ઉપર મૂક્યું. પાણી બળી ગયું. દૂધ એકલું રહી ગયું એટલે મિત્રવિયોગે બાકુળ થયેલું દૂધ અગ્નિમાં કૂદી પડવા ઊભરો થઈને દોડયું. તે કૂદીને ચૂલામાં પડે તેના પહેલાં કોઈએ પાણી છાંટ્યું. દૂધે અનુભવ્યું કે હાશા, પોતાનો મિત્ર પાછો આવ્યો છે. તેને શાંતિ થઈ અને પાછું નીચે બેસી ગયું.

આવી જ રીતે જે બે સાચા મિત્રો હોય છે તે પણ વિપત્તિઓના સમયમાં એકબીજા ઉપર જાન પણ આપવા તૈયાર થઈ જતા હોય છે.

અનેક વિરોધીઓ વચ્ચે પણ સમર્થ પુરુષ ખુમારીથી રહી શકે છે તે વાત ઉદાહરણથી સમજાવે છે:

ઇતઃ સ્વપિતિ કેશવઃ કુલમિતસ્તાદીયદ્વિષા- મિતશ્રશરણાર્થિનઃ શિખરિણાં ગણાઃ શોરતો

ઇતોડપિ વડવાનલઃ સહ સમસ્ત સંવર્તકે-

રહો વિતતમૂર્જિતં ભરસહં ચ સિન્ધોર્વપુ:॥77॥

સમુદ્રના એક ભાગમાં ભગવાન વિષ્ણુ શયન કરે છે તેથી તેમને શોષશાયી કહેવાય છે. તો બીજી તરફ વિષ્ણુના વિરોધીઓ રાક્ષસો વગેરે રહે છે, ત્રીજી તરફ શરણમાં આવેલા મોટા મોટા પર્વતો સૂતા છે. તો ચોથી તરફ વડવાનલ (પ્રલયકાળનો અગ્નિ) ધગધગી રહ્યો છે. આમ ચારે તરફ અત્યંત વિરોધી વાતાવરણ હોવા છતાં સમુદ્રની મહાનતા જુઓ કે જરાય વિચલિત થયા વિના સૌને સમાવીને સ્વીકારીને શાંતિથી ખુમારીપૂર્વક જીવન જીવે છે.

જીવનમાં સુખદુઃખનાં મહત્ત્વનાં કારણોમાં પણ મહત્ત્વનું કારણ બનતાં હોય છે. જો તમને સારાં પાડોશી મળ્યાં તો સુખી થયાં જાણજો. ભૂંડાં પાડોશી મળ્યાં તો દુઃખી થઈ જાવ. પણ પાડોશીઓને સારાં-ખોટાં મેળવવાં સંપૂર્ણ આપણા હાથમાં નથી હોતું. ખરાબ પાડોશીઓથી બચવા મહોલ્લા બદલ બદલ કરવાથી માણસ થાકી જતો હોય છે. આવા થાકેલા માણસો માટે ભર્તૃહરિ કહે છે કે સમુદ્રને જુઓ, તેને કેવા કેવા વિરોધી પાડોશીઓ મળ્યા છે તોપણ જરાય વિચલિત થયા વિના સૌને પાસે રાખીને પણ ખુમારીથી ઘૂઘવાટા કરતો જીવન જીવે છે. તમે પણ સમુદ્ર જીવા થઈ શકો છો.

સત્પુરુષોનાં લક્ષણો બતાવે છે:

તૃષ્ણાં છિન્દિ ભજ ક્ષમાં જહિ મદં પાપે રતિં મા કૃથા;

સત્યં બ્રૂહનુયાહિ સાધુ પદવીં સેવસ્વ વિદ્વદ્જનમ્ભા

માન્યાન્ન માનય વિદ્વખોડ્યનુનય પ્રખ્યાપયસ્વાન્ન ગુણાન્ન

કીર્તિપાલય દુઃખિતેકુરુદ્યામેતત્ત સતાં લક્ષણમ્ભા॥78॥

1. તૃષ્ણાનો નાશ કરો. ઈચ્છાનાં ત્રણ રૂપ છે: 1. ઈચ્છા, 2. આશા અને 3. તૃષ્ણા. વસ્તુને મેળવવાની ઈચ્છા થાય તે ઈચ્છા કહેવાય. વસ્તુ ન મળે તોપણ ધીરજ રાખીને લાંબો સમય સુધી ઈચ્છાનું સેવન કરવું તે આશા છે. જે વસ્તુની ઈચ્છા થઈ હોય તેની પ્રબળતા એટલી બધી હોય કે વસ્તુ બ્યક્ઝિતને પોતાની તરફ જબરદસ્તીથી ખેંચી લે તે તૃષ્ણા છે. ખાસ કરીને પરધન, પરસ્થી જેવી વસ્તુઓ પ્રત્યે તીવ્રતાથી ઈચ્છા કરવી અને ખેંચાઈ જવું તે તૃષ્ણા છે. તેનો ત્યાગ કરવો. તૃષ્ણારહિત થવું તે.

2. ક્ષમા ધારણ કરવી. પોતાના અપરાધીઓ, વિરોધીઓના નાના-મોટા અપરાધોને ક્ષમા કરવા તે. અપરાધો ત્રણ રીતે થતા હોય છે. ભૂલથી, આવેશમાં અને બૂરી દાનતથી. કેટલાક અપરાધો ભૂલથી થઈ જતા હોય છે. જે ક્ષમાને યોગ્ય હોય છે. બીજા અપરાધો આવેશમાં થઈ જતા હોય છે. માનો કે પોતાની શ્વીવર્ગની છેડતી થતી જોઈને કોઈને આવેશ થઈ આવ્યો અને ગાળાગાળી કે મારામારી થઈ ગઈ, આ આવેશથી થયેલો અપરાધ છે. ત્રીજો અપરાધ બૂરી દાનતથી સમજી-વિચારીને યોજના ઘડીને થતો હોય છે. માનો કે ચોરી, લૂંટ-હત્યા વગેરે કરવી.

આ ત્રણમાંથી પ્રથમ અપરાધ ક્ષમાને યોગ્ય છે. બીજો અપરાધ પણ અપરાધીને પશ્વાત્તાપ થાય તો ક્ષમાને યોગ્ય થઈ શકે પણ ત્રીજો અપરાધ ક્ષમાને યોગ્ય નથી. તેમાં પણ જો અપરાધીને પશ્વાત્તાપ ન થતો હોય, તે સાચા ભાવથી ક્ષમા માગતો ન હોય તો તેને ક્ષમા ન કરી શકાય.

બીજું વ્યક્તિગત અપરાધોને વ્યક્તિ ક્ષમા કરી શકે. પણ તે જ વ્યક્તિ જો રાષ્ટ્રનો નાયક હોય અને કોઈ રાષ્ટ્રનો દ્રોહ કરે તો તેવો અપરાધ માફ કરી શકાય નહિ. રાષ્ટ્રદોહીને તો સજા કરવી જ જોઈએ. એટલે ક્ષમા કરતાં પણ યોગ્ય-અયોગ્યનો વિવેક સમજવો જરૂરી છે.

3. મદનો ત્યાગ કરવો.

મદ એટલે નશો. વ્યક્તિને પોતાની કોઈ પણ પ્રકારની વિશેષતાનો નશો ચઢ્યો હોય છે. જેમકે, જેબનનો, રૂપનો, ધનનો, કુળનો, સત્તાનો વગેરે. આ પ્રકારની વિશેષતા જેનામાં હોય તેને નશો ચઢતો હોય છે, તેને મદ કહેવાય છે. આવા મદનો ત્યાગ કરવો. વિશેષતા હોવા છતાં પણ જેને મદ નથી ચઢતો તે સંત છે.

4. પાપમાં રતિ ન કરવી.

કર્મો છે તો તેની કક્ષાઓ પણ છે. મુખ્ય બે કક્ષાઓ છે: 1. પુષ્ય અને 2. પાપ. બન્નેની સ્પષ્ટ અને સર્વમાન્ય વ્યાખ્યા કરવી શક્ય નથી. તે પણ બધા ધર્મો, બધા મનુષ્યો કોઈ ને કોઈ રીતે પોતપોતાની વ્યાખ્યા પ્રમાણે પાપપુષ્ય માનતા જ હોય છે. તેનાથી જ જીવનવ્યવસ્થા ચાલતી હોય છે. એટલે કહે છે કે પાપમાં રતિ ન કરો. અહીં પણ પાપ કરવાની ત્રણ કક્ષાઓ હોય છે:

1. અજ્ઞાનથી અજાણતાં થતાં પાપો.

2. કુસંગના પ્રભાવથી

3. પાપમાં પુષ્યભાવના રાખીને સતત પાપ કરતા રહેવાની વૃત્તિ.

આ ત્રીજી વૃત્તિ વધુ ભયાનક છે. તે ન કરે ન રાખે તે સંત છે.

5. સાચું બોલવું.

બને ત્યાં સુધી હંમેશાં સાચું જ બોલવું. બને ત્યાં સુધી એટલા માટે કે જીવનવ્યવહારમાં કદાચ કોઈ સમયે કોઈની હત્યા થતી હોય કે કોઈની આબરૂ લુંટાતી હોય તો તેવા સમયે વિવેકથી કામ લેવું જરૂરી છે.

6. સાધુજનોની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી.

વ્યક્તિમાત્રની એક સામાન્ય છાપ પડતી હોય છે. જેમકે કોઈ માણસ માટે કામી, કોઈ, લોભી, લાલચી, ઝઘડાળું, દાની, વાચાળ, નિંદક, ચુગલખોર વગેરે જાતજાતની છાપ લોકોમાં પડતી હોય છે. આવી છાપ જેની સાધુતાની પડતી હોય, અર્થાત્તૂ લોકો તેને સાધુ-સંજ્ઞા-ભગત-સંત વગેરે નામથી બોલાવતા-સમજતા હોય છે. ઓછામાં ઓછું જેની સામાન્ય છાપ ખોટી ન પડી હોય.

7. વિદ્ધાનોની સેવા-ઉપાસના કરવી.

સમાજમાં થોડાક તો વિદ્ધાનો હોય છે. આવા વિદ્ધાનોની સેવા કરવી અર્થાત્તૂ તેમના જ્ઞાનનો લાભ લેવો. અહંકારી વ્યક્તિ વિદ્ધાનોનો લાભ લઈ શકતી નથી. જ્યારે નિરબિમાની, જિજ્ઞાસુ જનો સામે ચાલીને વિદ્ધાનો લાભ લેવા પહોંચી જતા હોય છે. આવો ગુણ હોય તે સંત છે.

8. સમ્માનીય વ્યક્તિઓનો આદર કરવો.

સમાજમાં પ્રત્યેક સમયે થોડાક તો માનનીય પુરુષો હોય છે. આવા પુરુષોને માન આપવું. કારણ કે જો આવા પુરુષોને માન ન અપાય તો અહંકારી થઈ જવાય. કેટલુંક માન હૃદયથી—શ્રદ્ધાથી અપાતું હોય છે, જે ખરું માન છે. કેટલુંક માન દેખાદેખી વ્યવહારિક કારણથી અપાતું હોય છે એ પણ જરૂરી છે. શ્રદ્ધા-ભક્તિ ન હોય તો પણ વ્યવહારમાં જરૂરી હોય તો જરૂર આપવું. કેટલુંક માન સ્વાર્થ માટે અપાતું હોય છે. તે યોગ્ય નથી. તેમ છતાં કોઈ પરિસ્થિતિમાં તેવું માન પણ જરૂરી હોય છે. તમે જ્યારે કોઈ ધનવાન પાસે દાન લેવા ગયા હો અથવા કોઈ અધિકારી પાસે જરૂરી કામ કરાવવા ગયા હો એવા સમયે તમારે માન આપવું જરૂરી છે.

પણ જે ઢોંગી, પાખંડી, દંભી હોય, તમારા માનથી ખોટી છાપ પડતી હોય, લોકો ખોટી માર્ગે પ્રેરાતા હોય તેવું માન ન આપવું. ભલે તે ગમે તેટલો પ્રસિદ્ધ હોય કે ગમે તેટલો પૂજાતો હોય પણ દંભી આંદરીને મહત્ત્વ આપવી નહિ. લોકોના દેખાદેખી કે દબાણથી, લોભ-

લાલચથી માન આપીને ઘોટં વધારવામાં તેને તમે સહાયક બનો છો. તેથી દૂર રહેવું.

9. પોતાના શત્રુઓ—વિરોધીઓનું પણ ભલું કરો.

મહત્ત્વા કદી વિરોધ વિનાની નથી હોતી, ચઢ્ઠી પણ કદી ઈર્ઝા વિનાની નથી હોતી. એટલે જે કોઈ તમારા વિરોધી હોય, શત્રુભાવ રાખતા હોય, પ્રસંગ આવતાં તેમનું પણ ભલું કરો, ઉપકાર કરો. એ તમારો વિરોધી ખાનદાન હશે તો તમારા ઉપકારથી જ શરમાઈ જશે અને પોતાના કર્યા ઉપર પશ્ચાત્તાપ કરશે. બસ, બહુ થઈ ગયું. માટે શત્રુભાવ રાખનાર પ્રત્યે પણ ઉપકારભાવ રાખવો.

10. પોતાના ગુણોને ઢંકતા રહો. પ્રદર્શન ન કરો.

સંતો હંમેશાં સદ્ગુણોથી જ હોય. સદ્ગુણોની સાથે એક બહુ મોટો દુર્ગુણ પણ વસતો હોય છે. તે છે, ‘આત્મશ્લાઘા’. બ્યક્ઝિત પોતે જ પોતાના ગુણોને અને તેના દ્વારા થયેલાં સત્કર્મોને વારંવાર લોકો સામે બોલ્યા કરતી હોય છે. આ આત્મશ્લાઘા છે, જે મોટો દોષ છે. પોતાના ગુણો અને તેના દ્વારા થયેલાં સત્કર્મોને યથાસંભવ ઢંકે, ન તો પોતે તેની પ્રસિદ્ધિ કરે, ન પોતાના માણસો દ્વારા તેની પ્રસિદ્ધિ કરાવડાવે. હા, સ્વયંભૂ પ્રસિદ્ધિ થતી હોય તો તટસ્થ રહે અને ઈશ્વરકૃપાની સાથે તે પ્રમાણો જીવવાનો પ્રયત્ન કરે.

11. કીર્તિની રક્ષા કરે.

જેમ ધનની રક્ષા કરવી જરૂરી હોય છે તેમ ઈજ્ઞત-આબરૂની પણ રક્ષા કરવી જરૂરી છે. પ્રત્યેક બ્યક્ઝિતની ઈજ્ઞત-આબરૂની સીમા હોય છે. ઈજ્ઞતથી થનારી કીર્તિ સૌથી મોટી કીર્તિ હોય છે. જેટલું નામ મોટું, બદનામી પણ તેટલી જ મોટી. સારાં કામો કરવાથી કીર્તિ થતી હોય છે તો ખોટાં કામો કરવાથી બદનામી પણ થતી હોય છે. એટલે જે ખોટાં કામો ન કરીને સારાં સારાં કામો કરતા રહે છે તે સંત છે.

12. જે દુઃખિયાં માણસો ઉપર દયા કરે છે.

પરમેશ્વરે જે હદ્યના ગુણો આપ્યા છે તેમાં સર્વોત્તમ ગુણ દયા છે. દયા વિના કોઈ સંત ન થઈ શકે, જે બ્યક્ઝિતના હદ્યમાં દયાનો સાગર ઊછળી રહ્યો છે તે દુઃખીઓને જોતાં જ તેને સહાય કરવા દોડી જશે. દયાના અભાવે કઠોરતા કે કૂરતા રહેવાની, કૂર બ્યક્ઝિત સંત ન થઈ શકે.

ભર્તૃહરિ કહે છે કે ઉપરના બાર ગુણો જેમાં રહે છે તે સંત છે. સંતને શોધવા નીકળનારા સાધકે આ શ્લોકને યાદ કરી લેવાનો અને જે સંત દેખાય તેની સાથે આ લક્ષણો મેળવવાનાં, જેથી કદી પણ તે છેતરાશે નહિં.

4-3-08

ફરી પાછા સંતનાં લક્ષણો બનાવે છે:

મનસિ વચસિ કાયે પુષ્યપીયુષપૂણા
સ્ત્રીભુવનમુપકારશ્રેણિભિ: પ્રીણયન્તા:
પરગુણપરમાણુન્યર્વતીકૃત્ય નિત્યં
નિજહંદિ વિકસનતા: સન્તિ સન્તા: કિયન્તા:||79||

સંતો કેવા હોય?

મન-વાણી અને કર્મથી પુષ્યરૂપી અમૃત ભરેલું હોય તેને સંત કહેવાય. જે પુનિત કરે તે પુષ્ય. જે વિચારોમાં ભલું કરવાની જ વાત હોય તે હદ્યને પવિત્ર કરનારું પુષ્ય છે.

જે વાણીમાં લોકકલ્યાણની જ વાતો બોલાતી હોય તે વાણી પુષ્યમય છે.

આવી જ રીતે કર્મભૂમાં પણ લોકહિતોની જ પ્રધાનતા હોય તે પુષ્યકર્મ કહેવાય. આમ મન-વચન અને કર્મભૂમાં પુષ્ય જ પુષ્ય ભર્યું હોય તે જ અમૃત છે. પુષ્ય જ અમૃત છે.

જેના સ્વભાવમાં ઉપકાર જ ઉપકાર થયા કરે છે અને અનેક લોકોના ઉપકારો દ્વારા ત્રણો લોકોને પ્રસન્ન કરતા રહે છે.

જે બીજાના પરમાણુ જેટલા નાના ગુણને પણ પર્વત જેટલો મહાન સમજે છે, અર્થાત્ત જે બધામાં ગુણોને જ જુઓ છે તેવા સંસારમાં કેટલા સંતો હશે?

મોટો માણસ તે છે જે પોતાના સંગમાં રહેનારને પણ મોટો બનાવે. સાંભળો:

કિં તેન હેમણિરિષા રજતાદ્રિષા વા,
યત્રાશ્રિતાશ્ર તરવસ્તરવસ્ત એવા
મન્યામહે મલયમેવ યદાશ્રયેણ
કંકોલ નિંબકુટજા અપિ ચંદના: સ્યુ॥80॥

એવું મનાય છે કે સુમેરુ પર્વત સોનાનો છે તથા કૈલાસ પર્વત ચાંદીનો છે. ભર્તૃહરિ કહે છે કે આવા સોના-ચાંદીના પર્વતોની મહત્વા મારી દસ્તિએ નથી, કારણ કે તે પર્વતોમાં રહેનારાં વૃક્ષો, માત્ર વૃક્ષો જ રહે છે. મારી દસ્તિએ તો ખરી મહત્વા મલયગિરિની છે, કારણ કે તેને આશ્રિત રહેનારા કંકોલ, લીમડો અને ફુટજ જેવાં સામાન્ય વૃક્ષોને પણ પોતાની ચંદન સુગંધથી ભરી દઈને ચંદન જેવાં બનાવે છે.

આવી જ રીતે બે પ્રકારના પુરુષો હોય છે: એક તો સોના-ચાંદીના ડગલાથી ભરેલા શ્રીમંતો હોય છે, પણ પોતાના આશ્રિતોને હંમેશાં નોકર-ચાકર જ બનાવી રાખે છે. તે કદી પણ તેમને ઊંચા નથી લાવતા. તેમને ભય હોય છે કે જો આ મોટો થઈ જશે તો મારી નોકરી કોણ કરશે? અને મારી બરાબરી કરશે. તેના કરતાં તે જેવો છે તેવો જ રહેવા દો. જેથી મારું શેઠપણું અકબંધ રહે, તેના નોકરપણામાં જ મારું શેઠપણું સુરક્ષિત છે. આવી વૃત્તિના શ્રીમંતો પોતાના નોકર-ચાકરને કદી ઉન્નત થવા દેતા નથી..

બીજી તરફ કેટલાક મલયગિરિ જેવા માણસો હોય છે જે પોતાના આશ્રિતો પણ પોતાના જેવા થાય તેવા પ્રયત્નો કરતા રહે છે. તેમના ત્યાં નોકરી કરનારા આગળ જતાં શેઠ થઈ જતા હોય છે. આમ થવાથી પેલા મૂળ શ્રીમંતો શેઠના પણ શેઠ થઈ જતા હોય છે. બીજાને મહાન બનાવીને મહાન થનારા ધન્ય છે. તે જ સંત છે.

થોડામાં સંતોષ માનીને લક્ષ્યની અધવચ્ચે અટકી ન જવું.

રત્નેર્મહાબ્દીસ્તુતુષુર્ન દેવા,
ન ભેજિરે ભીમવિષેણ ભીતિમ્ર
સુધા વિના ન પ્રયુવિરામં
ન નિશ્ચિતાર્થાદ્ વિરમન્તિ ધીરા:॥81॥

દેવો અને અસુરોએ મળીને સમુદ્રમંથન કર્યું. લક્ષ્ય હતું અમૃતની પ્રાપ્તિ, થોડા મંથન પછી રત્નો નીકળવા માંડ્યાં. પણ રત્નોથી દેવોને સંતોષ ન થયો. વધુ ને વધુ સમુદ્રમંથન ચાલુ રાખ્યું. અંતે હળાહળ વિષ નીકળ્યું. પણ તેથી ભય રાખ્યા વિના મંથનકાર્ય ચાલુ રાખ્યું. જ્યારે અમૃત નીકળ્યું ત્યારે જ મંથન બંધ કર્યું. આ રીતે મહાપુરુષો લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરીને જ સંતોષ માનતા હોય છે.
ત્રણ પ્રકારના માણસો હોય છે.

1. લક્ષ્ય વિનાના, જીવવા ખાતર જીવનારા.
2. લક્ષ્ય ખરું પણ થોડીક પ્રાપ્તિ થતાં જ સંતોષ માનીને અટકી જનારા.
3. લક્ષ્યની પૂરેપૂરી પ્રાપ્તિ સુધી મંડ્યા રહેનારા અને લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરીને જ જંપનારા. આ કામ ધીરજ અને મક્કમતાથી થતું હોય છે. જેનામાં ધીરજ અને મક્કમતા નથી હોતી તે કદી મોટાં કાર્યો કરી શકતા નથી. એટલે જીવનમાં ધીરજ અને મક્કમતા જરૂરી હોય છે.

મનસ્વી પુરુષો કેવા હોય છે?

કવચિદ્ ભૂમૌ શૈયા કવચિદપિ ચ પર્યક્ષયનમ્ન
કવચિદ્ધાકાહારી, કવચિદપિ ચ શાલ્યોદનરુચિ:
કવચિત્ કંથાધારી કવચિદપિ દિવ્યાંબરધરો,
મનસ્વી કાર્યાર્થી ન ગણયતિ દુઃખં ન ચ સુખમ્ર॥82॥

મનસ્વી શબ્દનો અર્થ થાય છે મનમાન્યું કરનારો, પણ ના, એ બરાબર નથી. તેનો અર્થ કરવો જોઈએ સ્વમાની અને કોઈના દબાણમાં જીવન ન જીવનારો. આવો મનસ્વી પુરુષ, કોઈ વાર જમીન ઉપર પાથરણ વિના પણ સૂઈ જનારો હોય છે. જે સુખમોહી માણસ હોય છે તે સુખ-સગવડો વિના રહી શકતો નથી. સગવડો વિના તે વ્યાકુળ-વ્યાકુળ થઈ જાય છે. પણ મનસ્વી પુરુષ તો સગવડો ન હોય તોપણ

અગવડોમાં પણ હસતાં હસતાં જીવન જીવી શકે છે. સમય આવ્યે તે જમીન ઉપર પણ સૂઈ શકે છે.

પણ નીચે જ સૂઈ જવું તેવી જીદ નથી કરતો. કોઈ વાર કોઈ જગ્યાએ છત્રીપલંગ મળે તો તેમાં પણ સૂઈ જાય છે.

પરિસ્થિતિવશ આવી પડેલી અગવડોને ભોગવી લેવી તે ગુણ છે, પણ અગવડો જ ભોગવવી તેવું વ્રત બનાવી લેવું તે જડતા છે. ઘણા લોકો જાણી કરીને કારણ વિના અગવડો ભોગવ્યા કરે છે. તેમની રિબામણી પૂજાય છે. શિયાળાની ટાઢમાં ઓઢવાનું હોવા છતાં જે ઓઢતા નથી અને ટાઢે ઠરે છે. તેમની રિબામણીથી લોકો પ્રભાવિત થાય છે. આ વાંઝિયું તપું છે. કારણ કે તેનાથી કોઈ જ ધાર્મિક આધ્યાત્મિક પ્રશ્ન ઉકેલાતો નથી. આવા લોકો જો ભૂલેચૂકે કોઈ વાર થોડી સુગવડ ભોગવે તો લોકોની દલિતમાં હલકટ થઈ જાય છે. કારણ કે તેમની રિબામણી જ તેમની ગુડવિલ હોય છે. એટલે ભર્તૃહરિ કહે છે કે મનસ્વી ખોટો જિદ્દી નથી હોતો. તે ભૂમિ ઉપર પણ સૂઈ શકે છે અને પલંગ ઉપર પણ સમભાવથી સૂઈ શકે છે.

તે કોઈ વાર માત્ર શાક-પાંદડાં ખાઈને પણ જીવી શકે છે તો કોઈ વાર દૂધપાક વગેરે મિષાન ખાઈને પણ જીવે છે. ગરીબીના કારણે શાકપાંદડાં ખાવાં પડે તો તે ખાય છે પણ સ્વમાનને નથી છોડતો. અથવા અમણશરીલ વ્યક્તિ પ્રતિદિન નવાં નવાં ગામોમાં, નવાં નવાં ઘરોમાં જમનારો હોય એટલે રોજ નવું નવું જમવાનું મળે. કોઈ વાર લૂઝો રોટલો મળે તો કોઈ વાર લાડુ પણ મળે. આ બન્ને સ્થિતિમાં જે મસ્તી રાખી શકે તે મનસ્વી છે.

આ મનસ્વી પુરુષ કોઈ વાર ઉકરડામાં ફેંકી દીધેલાં કપડાંમાંથી જાતે સીવીને બનાવેલી ગોદડી પહેરીને ફરતો રહે છે. તો કોઈ વાર દિવ્ય વસ્ત્રો પહેરે છે. જે સમયે જેવાં વસ્ત્રો મળે તે સ્વીકારે છે અને પહેરે છે. તેને કશો આગ્રહ કે દુરાગ્રહ નથી હોતો.

આવો મનસ્વી—સ્વમાની પુરુષ જુદી જુદી પરિસ્થિતિમાં પણ સમાન ભાવથી જીવન જીવે છે. તે સુખ કે દુઃખ ગણતો નથી. ધન્ય છે આવા મનસ્વીને.

5-3-08

હવે આભૂષણો બતાવે છે, જેને ધારણ કરવાથી માણસ શોભી ઊઠે.

ઐશ્વર્યસ્ય વિભૂષણં સુજનતા, શૌર્યસ્ય વાકુ સંયમો,
જ્ઞાનસ્યોપશમઃ, શ્રુતસ્ય વિનયો, વિત્તસ્ય પાત્રે વ્યયઃ।
અકોધસ્તપસઃ, ક્ષમા પ્રભવિતુર્ધર્મસ્ય નિર્બ્યાજતા॥
સર્વવામપિ સર્વકારણમિદં શીલં પરં ભૂષણમ्॥૮૩॥

1. ઐશ્વર્યાનું આભૂષણ સુજનતા, સંપત્તિ અને સજ્જનતા સાથે રહે તો વ્યક્તિ ઘણાં પવિત્ર કાર્યો કરી શકે, આ ઉત્તમ કાર્યો જ આભૂષણ થઈ જાય.
2. વ્યક્તિ શૂરવીર હોય અને સાથે સાથે વાળીનો સંયમી હોય તો શોભી ઊઠે. બહાદુરીની સાથે બકવાસ ન શોભે.
3. જ્ઞાન હોય અને સાથે સાથે શાન્તિ હોય તો જ્ઞાન શોભી ઊઠે. મોટા ભાગે પંડિતો જ્ઞાની તો હોય પણ એકબીજાની ઈર્ઝા, દ્રેષ્ટ, આત્મશ્લાઘા વગેરે દોષોથી ગ્રસ્ત પણ હોય. દોષો કદી વ્યક્તિને શાન્તિથી રહેવા ન હે. એટલે સાચું જ્ઞાન તે જ છે જે વ્યક્તિને શાન્તિ આપે.
4. જે શાસ્ત્રશ્રવણ કરતા રહે છે. અર્થાત્ જે જિજ્ઞાસુ થઈને જ્ઞાનાર્જન કરતા રહે છે, તેમની શોભા વિનય છે. નમ્રતાપૂર્વક વ્યવહાર કરવો, ઉદ્દંતા ન રાખવી. વિનય-વિવેકથી પોતાની શોભા વધે છે.
5. વિત્ત—એટલે વ્યક્તિ ધનવાન હોય તો સુપાત્રમાં વ્યય કરવાથી તેની શોભા વધે છે. પ્રથમ તો સૌની પાસે ધન નથી હોતું, કદાચ કોઈની પાસે ધન હોય તો તે વાપરતા નથી, કદાચ કોઈ વાપરે તો તે યોગ્ય જગ્યાએ વાપરતા નથી. કુપાત્રે કે કુકાર્યમાં ધન વાપરવાથી ધનનો તો નાશ થાય છે, ઉપરથી બદનામી થાય છે. બહુ થોડા માણસો એવા હોય છે, જે સુપાત્ર અને સત્કાર્યમાં ધન વાપરે છે. આવું ધન અને ધનવાન બન્ને ધન્ય થઈ જાય છે.
6. તપની શોભા અકોધ છે. મોટા ભાગે તપસ્વી લોકો બહુ કોધી હોય છે. કોધ વિનાનું તપ શોભી ઊઠે છે.
7. સમર્થ—શક્તિશાળી લોકોની શોભા ક્ષમા છે. જે ધારે તો વિરોધીનું સત્યાનાશ વાળી શકે છે. પણ તેમાં ક્ષમાવૃત્તિ છે જેથી અપરાધીની

સ્થિતિનો વિચાર કરીને ક્ષમા કરી શકે છે. આવી ક્ષમાવાન વ્યક્તિ સામર્થ્યની શોભા છે.

8. ધર્મની શોભા નિષ્કપટતા છે. ધાર્મિક વ્યક્તિ ટીલાં-ટપકાંથી શોભતી નથી, આ બાધ્યાચાર છે, જે બહુ જરૂરી નથી. ઘણી વાર તો તે પ્રદર્શન માત્ર જ હોય છે. ધર્મની ખરી શોભા તો કપટ વિનાનું સરળ જીવન છે.

આટલાં આભૂષણો બતાવ્યા પછી હવે બધાં ભૂષણોનું સર્વોત્તમ ભૂષણ બતાવે છે.

9. સર્વોચ્ચ ભૂષણ તો ‘શીલ’ છે. શીલ એટલે ચારિત્ર્ય. ચારિત્ર્ય એટલે અર્થ અને કામ બન્નેમાં ધર્મમર્યાદાનો સ્વીકાર. પાપ કરવાની અને અષ્ટ થવાની આ બે જગ્યાઓ છે. લોકો પૈસા માટે પાપ કરે છે. જેના ઉપર પોતાનો હક્ક નથી તેવા પૈસા ચોરી-લુંટ, છણકપટ, લાંચ-રુશવત કે ઢોંગ-પાખંડથી મેળવે છે, તે પાપ છે. તેનાથી બચવું તે અર્થશીલ છે. તે ચારિત્ર્ય છે.

આવી જ રીતે પાપ કરવાનું બીજું ક્ષેત્ર ‘કામ’ છે. કામ એટલે કુદરતી આવેગથી થનારી સંભોગની ઈચ્છા. આવી ઈચ્છાને વાસના કહેવાય છે. અર્થની ઈચ્છા, બુદ્ધિને આધીન રાખી શકાય છે. પણ કામેચ્છાને બુદ્ધિને આધીન રાખી શકતી નથી. કામના પ્રચંડ આવેગ સામે બુદ્ધિ—ડહાપણ લાચાર થઈ જતું હોય છે. એટલા માટે લગ્નબ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. નર-નારી એકબીજાથી લગ્નગ્રંથિથી જોડાઈ જાય અને કામવાસનાના પ્રચંડ આવેગનું પરસ્પરમાં શમન કરે. જેથી તન-મનની શાંતિ અને સંતાનની પ્રાપ્તિ થાય. આ ધર્મ છે. આ શીલ છે. આ ચારિત્ર્ય છે.

પણ જે લોકો લગ્ન નથી કરતાં, કરવા માગે તોપણ થઈ શકતાં નથી. લગ્ન થયાં હોય તો પરસ્પરમાં સંતુષ્ટ રહી શકતાં નથી, અને બીજાં નર-નારીને સ્વીકારે છે, તે શીલ ખોઈ બેસે છે.

એકાકી પુરુષ કે એકાકી સ્ત્રી ભાગ્યે જ શીલ સાચવી શકતાં હોય છે, કારણ કે કુદરતી કામના પ્રચંડ આવેગ આગળ તે લાચાર થઈને તેના શમન માટે જે કંઈ શક્ય હોય તેને સ્વીકારી લે છે. જેને વિજાતીય પાત્ર નથી મળતું તે સજાતીય પાત્ર સાથે શમન કરવા પ્રયત્ન કરતા હોય છે. જેને સજાતીય પાત્ર પણ નથી મળતું તે સ્વજાતીય (હસ્તકિયા વગેરે) પ્રયત્નોથી કામાવેગનું શમન કરતા રહે છે. સામાન્ય રીતે વિજાતીય પાત્રો સાથે થનારા શમનને લોકો શીલહીનતા માની લે છે. સજાતીય શમન જલદી નજરે ચઢતું નથી. અને સ્વજાતીય શમન તો મોટા ભાગે કદ્દી પણ નજરે ચઢતું નથી, તેથી શીલહીનતાનું કલંક લાગતું નથી. તેથી આ ત્રીજો પ્રકાર અપ્રતિષ્ઠાના ભય વિના ખૂબ મોટી માત્રામાં ચાલતો રહે છે. એટલે કામાવેગ નિમિત્તે થનારી પ્રક્રિયાનો ભેદ કરવો જોઈએ.

ખરેખર જે લોકો વિવાહિત છે, જેમને પતિ અથવા પત્ની છે તે જો પોતપોતાનાં પતિ-પત્નીને છોડીને બીજાનાં પતિ-પત્ની સાથે કામાવેગનું શમન કરે તો ચરિત્રહીનતા અથવા શીલહીનતા કહેવાય. એનો અર્થ એવો નથી કે જે પતિ-પત્ની નથી, એકાકી છે, ખાસ કરીને મજબૂરીથી એકાકી રહેવું પડ્યું છે, આવાં લોકોને શીલ બાબત બધી છૂટ મળી જાય છે. તેમને પણ શીલનું રક્ષણ કરવાનું જ હોય, પણ બન્નેને સરખાં ન ગણાય. જે લોકો ઈચ્છા છિતાં લગ્ન નથી કરી શક્યાં, અથવા નથી કરી શકતાં અને શીલાચાર શિથિલ કરે છે તેમાં ધર્મ-સમાજ અને બીજી વ્યવસ્થાઓ પણ કારણ છે. જો પૂરા સમાજને શીલવાન અને ચારિત્ર્યવાન બનાવવો હોય તો પ્રત્યેક ઈચ્છુકને પતિ અથવા પત્ની મળવી જ જોઈએ.

અંદામાન-નિકોબારના પ્રવાસમાં મેં જાણ્યું કે જે લોકો જેલમાંથી મુક્ત થતા તેમને ત્યાં જ વસાવી દેવામાં આવતા, પણ મુક્ત થયેલી સ્ત્રીઓને ફરજિયાત લગ્ન કરી લેવાં પડતાં. પુરુષ વિનાની એકાકી સ્ત્રીને રહેવા દેવાની નહિ, કારણ કે પતિ વિનાની એકલી સ્ત્રી ઘણા અનર્થો કરી શકતી હોય છે, એવું અંગ્રેજોનું માનવું હતું. આ નિયમના કારણે મને જાણવા મળ્યું કે આ ટાપુઓ ઉપર બળાત્કારના કેસો બનતા નથી. રાત્રે સ્ત્રીઓ એકલી બિનાસ્ત ઘૂમતી-ફરતી હોય છે. કારણ કે કોઈ કામભૂખ્યો માણસ નથી. બધાં તૃપ્ત છે.

જે દેશમાં, સમાજમાં હજારો લાખ્યો વિધવાઓ, ત્યક્તાઓ, વિધુરો, વાંદ્રાઓ રહેતા હોય ત્યાં શીલ અને ચારિત્ર્યની મોટી અપેક્ષાઓ રાખી શકાય નહિ.

હવે મક્કમ પુરુષોનું લક્ષણ બતાવે છે:

નિનંનું નીતિનિપુણા યદિ વા સુન્વનું,

લક્ષ્મીઃ સમાવિશતુ ગરછતુ વા યથેરછમ્મા

અદૈવ વા મરણમસ્તુ યુગાન્તરે વા,

ન્યાય્યાત્ પથઃ પ્રવિચલનિ પદં ન ધીરાઃ॥84॥

માણસોમાં ત્રણ પ્રકાર હોય છે: 1. વાત-વાતમાં વચનભંગ અને વ્રતભંગ થનારા. 2. ભારે દબાણ આવે તો જ વચનભંગ કે વ્રતભંગ થનારા. અને 3. ગમે તેટલું દબાણ આવે તોપણ વચનભંગ કે વ્રતભંગ નહિ થનારા. પ્રથમ બન્નેનો કોઈ ઈતિહાસ હોતો નથી. ત્રીજાનો જ ઈતિહાસ હોય છે આવા ત્રીજી કક્ષાના પુરુષો માટે ભર્તૃહરિ લખે છે કે

જે ધીર મહાપુરુષો છે, તેમની કોઈ નિંદા કરે અથવા કોઈ સ્તુતિ—પ્રાર્થના કરે.

લક્ષ્મીનો ઢગલો થાય કે પછી લક્ષ્મી ચાલી જાય.

ભલે આજે જ મૃત્યુ આવે કે પછી યુગાન્તર સુધીનું લાંબું જીવન મળે.

પણ ધીર પુરુષો, જે વચન અને વ્રતમાં મક્કમ રહેનારા છે તે પોતાના પદથી જરા પણ વિચલિત થતા નથી. તે યાહોમ કરીને પડે છે. કંતો પાર ઉઠરે છે અથવા ડૂબી મરે છે, પણ પાછા હઠતા નથી.

6-3-08

ઘણી બાબતમાં દૈવ બળવાન હોય છે તે બતાવે છે:

ભગ્નાશસ્ય કરણઽપીદિતતનો સ્વાનેન્દ્રિયસ્ય કૃધા
કૃત્વાખુર્વિવરં સ્વયં નિપતિતો નક્તં મુખે ભોગિનઃ;
તૃપ્તસ્તપિશિતેન સત્વરમસૌ તે નૈવ યાતઃ પથા,
લોકાઃ પશ્યત દૈવમેવ હિ નૃણાં વૃદ્ધો કારણમ્મ॥85॥

જે ઘટનામાં વ્યક્તિનો પુરુષાર્થ કામ નથી કરતો, પણ ઈશ્ચિત કે અનિશ્ચિત ઘટનાઓ થયા કરે છે, તેને ત્રણ રીતે મૂલવવામાં આવે છે: 1. અક્સમાત્ 2. ઈશ્વરેરછાથી 3. દૈવવશ.

નાસ્તિકો તેને કાર્યકારણના ભાવ વિના અક્સમાત થયેલી ઘટના માને છે.

ભક્તો તેને ઈશ્વરેરછા માને છે.

પ્રારબ્ધવાદીઓ તેને દૈવવશ થયેલી ઘટના કહે છે. અહીં ભર્તૃહરિ પણ દૈવવશ થતી ઘટનાઓ બતાવે છે. એટલું તો નક્કી છે કે બધું જ મનુષ્યની ઈશ્છાથી મનુષ્યના પુરુષાર્થથી નથી થતું. જો મનુષ્યની ઈશ્છા અને પુરુષાર્થથી બધું થતું હોય તો કોઈ દુઃખી ન હોત. ભર્તૃહરિ શું કહે છે:

એક સર્પ સંજોગવશાત્ કરંડિયામાં બંધ થઈ ગયો. ઘણા પ્રયત્નો પછી પણ બહાર નીકળવામાં નિષ્ફળ રહ્યો. ભૂખથી હેરાન થઈ રહ્યો હતો. હવે મૃત્યુ નિશ્ચિત હતું. તેવામાં એક ઉંદર આવીને કરંડિયામાં કંઈક ખાવાનું હશે તેમ સમજીને તેને કોતરવા લાગ્યો. અંતે એક કાણું પાડીને ઉંદર અંદર આવ્યો ઝટ દઈને સાપ તેને ગળી ગયો. આ રીતે અસંભવ સ્થિતિમાં પણ સર્પને ખોરાક મળ્યો અને ઉંદરે જે કાણું પાડેલું તે કાણા દ્વારા સર્પ બહાર નીકળી ગયો. આ દૈવ છે. જે શક્ય ન હોય તે પણ શક્ય કરી બતાવે. માણસની ચઢતી તથા પડતીમાં દૈવ જ મુખ્ય કારણ હોય છે.

કોઈપણ દુઃખ કે સુખ કાયમી હોતું નથી.

પાતિતોડપિ કરાધાતે તુત્પત્ત્વેવ કન્દુકઃ।

પ્રાયેણ સાધુ ક્રતાનામસ્થાયિન્યો વિપત્તયઃ॥86॥

જેમ હાથમાં રહેલા દડાને કોઈ જોરથી જમીન ઉપર પછાડે તો તે દડો પ્રતિવેગ કરીને પાછો આકાશ તરફ જ ઉછાલે છે. આવી જ રીતે કદાચ કોઈ દુઃખ—વિપત્તિ કોઈ સર્જન પુરુષ ઉપર આવે તોપણ તે સ્થાયી રહેતાં નથી. થોડા જ સમય પછી ટળી જાય છે. ઉપરના બન્ને શ્લોકો આશ્વાસન શ્લોકો છે.

હવે સિદ્ધાન્ત વાક્ય કહે છે.

આલસ્યં હિ મનુષ્યાણાં શરીરસ્થો મહારિપુ:

નાસ્ત્યુદ્યમ સમો બન્ધુ: કૃત્વાર્ય નાવસીદિતિ॥ 87॥

મનુષ્યનો સૌથી મોટો શત્રુ આળસ છે. શત્રુઓ બે પ્રકારના હોય છે: 1. આંતરિક અને 2. બાખ. આંતરિક શત્રુઓમાં પણ કેટલાક આવેગગત હોય છે અને કેટલાક સ્વભાવગત. કામ-કોધારિ શત્રુઓ આવેગગત છે. આવેગ આવે એટલે માણસ તણાઈ જાય. પણ આવેગ ન હોય ત્યારે શાંતિ. પણ સ્વભાવગત શત્રુઓ કાયમી હોય છે. તે કાલિક નથી હોતા. જેમાં આળસ સૌથી પ્રબળ શત્રુ છે. આળસ એટલે જે સમયસર કર્તવ્ય નથી થવા દેતો તે. કર્તવ્ય કર્માને કાં તો કરતો જ નથી કાં પછી આગળ ઉપર ઠેલ્યા કરે છે. આમ કરવાથી પરિણામો ભયંકર આવી શકે છે. મોટા ભાગે બુદ્ધિજીવીઓ, કલાકારો અને પરાક્રમ જીવીઓ આળસુ હોય છે. મોટા ભાગે તેઓ કર્મઠ નથી હોતા. છેલ્લી ઘડીએ જ નાદ્ધુટકે કામ કરતા હોય છે. તેથી કર્મઠ લોકો જે ધનાર્થ પ્રાપ્ત કરી શકે છે તે નથી પ્રાપ્ત કરી શકતા. તેમની દરિદ્રતામાં તેમનો આળસુ સ્વભાવ પણ કારણ બને છે. એટલે ભર્તૃહરિ કહે છે કે ઉદ્યમ સમાન કોઈ મિત્ર નથી. જેને કરીને કોઈ પણ વ્યક્તિ દુઃખી થતી નથી. અર્થાત્ પુરુષાર્થી બનો. ઉદ્યમી બનો.

વિપત્તિમાં પણ સંત કેવી ધીરજ ધરે—

છિનોડપિ રોહિતિ તરુ: ક્ષીણોડયુપચીયતે પુનશ્ચન્દ્રઃ।

ઇતિ વિમૃશનાઃ સંત: સન્તાયન્તે ન વિપદ॥88॥

ઉનાળના દિવસોમાં વૃક્ષોને કાપવામાં આવે તોપણ તે પાછાં વધુ સારી રીતે પાંગરીને ઘટાટોપ બને છે.

અંધારિયામાં ચંદ્રમા ક્ષીણ થઈ જાય છે. તોપણ પાછું અજવાળિયું આવતાં ખીલી ઊઠે છે. આવી જ રીતે સંજોગોવશાત્તુ સંતપુરુષ ઉપર આપત્તિ આવે તોપણ સમય પસાર થયા પછી આપત્તિ ટળી જતી હોય છે. અને ચંદ્રમાની માફક ફરીથી સંતની કળાઓ ખીલી ઊઠતી હોય છે. જીવનની ચઢ્ઠી-પડતીમાં સમય પણ મહત્વનો ભાગ ભજવતો હોય છે. ચઢ્ઠીપડતીની દશા-વીસી પણ હોય છે. બધા દિવસો એકસરખા જતા નથી હોતા.

ભર્તૃહરિ કોઈ વાર પુરુષાર્થની પ્રસંશા કરે છે તો કોઈ વાર દૈવ-પ્રારબ્ધની પ્રશંસા કરે છે. આગળના શ્લોકમાં તો તે પુરુષાર્થને ધિક્કારે પણ છે. લ્યો વાંચો.

નેતા યસ્ય બૃહસ્પતિ: પ્રહરણં વજં સુરા: સૈનિકાઃ,

સ્વર્ગો દુર્ગમનુગ્રહ: કિલહરે રૈરાવતો વારણાઃ।

ઇત્યૈશ્વર્ય બલાન્વિતોડપિ બલભિદ્બ ભગન: પરૈ: સંગરે,

તદ્વક્તાં વરમેવ દેવશરણાં વિકિધઙ્ક વૃથા પૌરુષમ्॥89॥

જુઓ, ઇન્દ્રને વારંવાર યુદ્ધ કરવું પડતું હતું અને તે વારંવાર હારતો રહ્યો. તેની હારમાં તેની કમજોરી કારણ ન હતું કારણ કે તેના પક્ષમાં પુષ્ટળ બળ હતું.

1. બૃહસ્પતિ જેવા કુશળ યુદ્ધનેતા હતા. યુદ્ધ સૈનિકો નથી કરતા પણ સેનાપતિ કરે છે. કુશળ સેનાપતિ હોય તો જ યુદ્ધમાં વિજય મેળવી શકાય. પ્રયંડ અને કુશળ સેના હોય પણ જો સેનાપતિ અનાડી હોય તો સેનાનો નાશ થઈ જાય પણ વિજય ન મળે. ઇન્દ્રના પક્ષમાં તો સૌથી કુશળ સેનાપતિ બૃહસ્પતિ નેતા છે.

2. યુદ્ધમાં શાસ્ત્રનો પણ મહિમા હોય છે. ઉત્તરતાં શાસ્ત્રો લઈને સારી સેના પણ હારી જતી હોય છે એટલે કુશળ સેનાપતિ હંમેશાં પોતાની સેનાને સર્વોત્તમ શાસ્ત્રોથી સર્જ રાખતો હોય છે. ઇન્દ્રના પક્ષમાં સર્વોચ્ચ શાસ્ત્ર વજ છે. વજથી મોટું કોઈ શાસ્ત્ર નથી.

3. યુદ્ધમાં સૈનિકોની પણ પૂરેપૂરી મહત્તા છે. જો સૈનિકો દુર્બળ શરીરવાળા, કમજોર, વીરતા વિનાના અને અનુશાસન વિનાના હશે તો હારી જવાશે. સૈનિકોની ભરતી વીર પ્રજામાંથી જ કરવી જોઈએ. તેમનું શારીરિક કાઢું પણ મજબૂત અને ઊંચું હોવું જોઈએ. રેઝ-પેંઝને સૈનિક ન બનાવાય. હા, શિક્ષક કે કલાર્ક બનાવી શકાય. શારીરિક ક્ષમતા પણ મહત્વની છે. જોકે યુદ્ધ તો ઝનૂનથી થતું હોય છે. ઝનૂન વિનાની સેના મરણિયો જંગ નથી કરી શકતી. ઘણી વાર છેવટના પરિણામ માટે મરણિયો જંગ કરવો જરૂરી થઈ જતો હોય છે. સૈનિકોને પ્રતિદિન શિક્ષાણ આપવાથી તેમનામાં અનુશાસન આવતું હોય છે. આ રીતે ઇન્દ્રની પાસે દેવતાઓ જેવા કુશળ સૈનિકો છે.

4. યુદ્ધમાં દુર્ગની પણ મહત્ત્વ છે જ. ઓછી સેના પણ દુર્ગમાં રહીને યુદ્ધ કરે તો વિજયી થઈ શકે છે. ખુલ્લા રણમેદાનમાં થનારી લડાઈમાં મોટા પ્રમાણમાં જાન-માત્રની ખુવારી થતી હોય છે. જ્યારે દુર્ગમાં ઓછી ખુવારી થતી હોય છે અને યુદ્ધને લાંબું જેંચી શકાય છે.

5. યુદ્ધમાં વાહનોની પણ મહત્વ રહે છે. ઈન્દ્રની પાસે ઐરાવત જેવો હાથી વાહન છે. હાથી તે સમયમાં સૌથી ચઢિયાતું વાહન હતું. તેમાં પણ ઐરાવત હાથીની તો વાત જ શી કરવી?

6. યુદ્ધમાં રાજ્યનો ખજાનો ભરચક હોવો જોઈએ. જેનું અર્થતંત્ર બળવાન હોય તે જ લાંબો સમય યુદ્ધ કરી શકે. ઈન્દ્રના પક્ષમાં તો મબલક ઐશ્વર્ય છે. એટલે અર્થચિંતા નથી.

આમ બધી રીતે ઈન્દ્ર સમર્થ અને શક્તિશાળી છે તોપણ તે વારંવાર હારતો રહ્યો છે. એથી એવું લાગે છે કે દૈવ જે ધારે છે તે જ થાય છે. દૈવ જ બળવાન છે. જે લોકો પૌરુષ—પુરુષાર્થની વાતો કરે છે તે વૃથા છે. આવા વૃથા પૌરુષને વારંવાર ધિક્કાર છે.

જો દૈવથી જ બધું થતું હોય તો હવે શું કરવું?

કર્માયતં ફળ પુસાં બુદ્ધિ: કર્માનુસારિણી

તથાપિ સુવિયા ભાવં સુવિયાયૈવ કુર્વતા॥90॥

ફળ કર્મને આધીન મળતું હોય છે. અર્થાત્તૂ જેવું કર્મ તેવું ફળ હોય છે. અને કર્મો પ્રમાણો બુદ્ધિ બનતી હોય છે. અર્થાત્તૂ કર્મનાં બે પરિણામ હોય છે: 1. ફળપ્રાપ્તિ અને 2. તે પ્રમાણોની બુદ્ધિની પ્રાપ્તિ. બુદ્ધિ પ્રમાણો લોકો કર્મો કરતા હોય છે.

ભર્તૂહરિ કહે છે કે તોપણ માણસોએ સમજીવિચારીને કર્મ કરવાં જોઈએ. અર્થાત્તૂ આંધળૂકિયાં ન કરવાં. શક્તિ પ્રમાણો વિચારીને જ કામ કરવું.

ફરી પાછા ભાગ્યને આગળ રાખે છે.

ખલ્વાટો દિવસેશરસ્ય કિરણો: સંતાપિતો મસ્તકે,

વાંછન્દ દેશમનાતપં વિધિવશાત્ત તાલસ્ય મૂલં ગતઃ।

તત્ત્રાયસ્ય મહાફલેન પતતા ભગન સશબ્દ શિરઃ।

પ્રાયો ગરછતિ યત્ ભાગ્યરહિત સ્તત્રૈવ યાન્ત્યાપદઃ॥91॥

દુર્ભાગી માણસ જ્યાં જાય ત્યાં આપત્તિઓ તૈયાર જ હોય છે તે બતાવે છે.

જુઓ યાલિયો માણસ ઉનાળાના તાપથી તપીને છાંયો શોધતો શોધતો તાડવૃક્ષના થડમાં જઈને ઊભો રહ્યો. થોડો છાંયો મળતાં તેને હાશકારો થયો. પણ ત્યાં તો ઉપરથી તાડવૃક્ષનું મોટું ફળ તેના યાલિયા માથા ઉપર પડ્યું અને ઘડામ દઈને મોટા અવાજ સાથે માથું ફૂટી ગયું. એટલે સિદ્ધ થાય છે કે દુર્ભાગી માણસ જ્યાં જ્યાં જાય છે ત્યાં ત્યાં આગળ ને આગળ આપત્તિઓ આવતી જ હોય છે.

ઘણા લોકો જીવનમાં આવા કઠોર અનુભવો કરતા હોય છે. તેમને જ્યાં જાય છે ત્યાં દુઃખ જ દુઃખ મળતું રહે છે.

7-3-08

ફરી પાછા દૈવની પ્રબળતા બતાવે છે.

શાશ્વત દિવાકરયોગ્રહપીડન

ગજભુજંગમયેરપિ બંધનમ્રા

મતિમતાં ચ વિલોક્ય દરિદ્રતાં

વિધિરહો બલવાન્ ઈતિ મે મતિ:॥92॥

સૂર્ય અને ચંદ્ર જેવા બળવાન ગ્રહોને પણ ચંદ્રગ્રહણા અને સૂર્યગ્રહણા દ્વારા રાહુ ગ્રસ્ત કરી લે છે.

હાથી અને ફણીધર સર્પને પણ લોકો બંધી બનાવે છે.

મોટા મોટા બુદ્ધિમાન લોકોની દરિદ્રતા સ્પષ્ટ દેખાય છે. એટલે એવું દેખાય છે કે વિધિ જ ખરેખર બળવાન છે.

વિધાતાની મૂર્ખતા બતાવે છે:

સૃજતિ તાવદશેષ ગુણાકરં પુરુષરત્નમલંકરણં ભુવઃ,
તદપિ તત્કષણભંગી કરોતિ ચેદહહ કષમપંડિતતાવિધે:॥93॥

કેટલાક પુરુષોને વિધાતા રૂપ અને ગુણોથી સંપન્ન બનાવે છે, તેમનું રૂપ-જ્ઞાન સંસ્કાર વગેરે જોઈને જાણો કે તેઓ પૃથ્વીનું અલંકરણ હોય તેવું લાગે છે પણ આવા રૂપ-ગુણ સંપન્ન પુરુષોને અલ્પજીવી બનાવનાર વિધાતાને જાણો બુદ્ધિ જ નહિ હોય તેવું લાગે છે. અરેરે... વિધાતાની આ મૂર્ખતા જ કહેવાય.

ઘણી વાર એવું દેખાય છે કે માણસ ઘણો રૂપાળો—દેખાવડો સાથે સાથે ગુણવાન પણ હોય છે. વળી તે સૌને ગમતો પણ હોય છે. કારણ કે તે સૌના માટે ઉપયોગી જીવન જીવતો હોય છે, પણ આવો માણસ જ્યારે ભરયુવાનીમાં અકાળમૃત્યુ પામે ત્યારે વિધાતાની મૂર્ખતા જ જણાઈ આવે છે. બીજા ઘણા નકામા માણસો મારવા જેવા હતા. તેમને તો વિધાતા લાંબું આયુષ્ય આપે છે અને જેને જિવાડવાની જરૂર હતી તેને પહેલાં જ અકાળે મારે છે. નક્કી વિધાતા મૂર્ખ હોવો જોઈએ.

ફરી પાછી વિધાતાની જ વાત કહે છે.

પત્રનૈવ યદા કરિરવિટ્પે દોષો વસન્તસ્ય કિમ્ભુ?

નોલૂકોડયવલોકતે યદિ દિવા સૂર્યસ્ય કિં દૂષણમ્ભુ

ધારા નૈવ પતન્તિ ચાતકમુખે મેઘસ્ય કિં દૂષણમ્ભુ

યત્પૂર્વ વિધિના લલટા લિખિતં તન્માજિતં કઃ ક્ષમઃ:॥94॥

વિધિની વિચિત્રતા તો જુઓ, કેરડાના વૃક્ષને પાંદડં જ ન આપ્યાં તેથી વસંતઋદૃતુમાં તે ખીલતું નથી તો તેમાં વસંતનો શો દોષ? વસંત ઋદૃતુમાં બધાં જ વૃક્ષો, લતાઓ વગેરે ખીલી ઊઠે છે, પણ કેરડો નથી ખીલી ઊઠ્ઠો કારણ કે તેને પાંદડં જ નથી. તેને પાનખર ઋદૃતુ જ નથી આવતી. જેને પાનખર ઋદૃતુ નથી હોતી તેમને વસંત પણ નથી હોતી. માનવજીવનમાં પણ આ જ સ્થિતિ હોય છે.

ઉલૂક એટલે કે ઘુવડ, સૂર્યનો પ્રચંડ તાપ હોય ત્યારે દિવસમાં તે જોઈ નથી શકતું તેમાં સૂર્યનું શું દૂષણ? અર્થાત્ જ્યારે પૂરી દુનિયા સૂર્યના પ્રકાશમાં વસ્તુઓને સારી રીતે જોઈ શકતી હોય છે ત્યારે ઘુવડ કશું જોઈ શકતું નથી. તેના પ્રકાશ-અંધાપામાં સૂર્યનો કોઈ દોષ ન કહેવાય. માણસોમાં પણ કેટલાક ઘુવડ જેવા માણસો હોય છે, તેમની નજીકમાં જ મોટા મોટા જ્ઞાની સંત પુરુષો હોય છે પણ તે લોકો તેમના જ્ઞાન અનુભવોનો લાભ ઉઠાવી શકતા નથી. કારણ કે ઘુવડવૃત્તિનો અંધાપો હોય છે, તેમાં વિદ્વાનોનો શો દોષ?

વર્ષાઋદૃતુમાં ચાતકપક્ષી ચાંચ પહોળી કરીને વર્ષાની ધારા પોતાના મોઢમાં લેવા પ્રયત્ન કરે છે પણ ધારા તેના મોઢમાં પડતી નથી તેમાં મેઘનું શું દૂષણ કહેવાય? આવી જ રીતે માનવજીવનમાં પણ કેટલાક લોકો ભરચુક લાભોની શક્યતાવાળાં ક્ષેત્રોમાં રહેતા હોવા છતાં, લાભ ઉઠાવી શકતા નથી. તેમાં દોષ કોનો?

એટલે એવું લાગે છે કે વિધિએ પૂર્વકાળમાં જે કંઈ લલાટમાં લખ્યું હોય છે તે જ થતું હોય છે. વિધિના લખાયેલા લેખોને કોઈ ભૂસી શકતું નથી.

વિધિની મહત્તા બતાવ્યા પછી હવે કર્મની મહત્તા બતાવે છે.

નમસ્યામો દેવાનનું હતવિધિ સ્તોડપિ વશગા,

વિધિવર્નયઃ સોડપિ પ્રતિનિયત કર્મેકફલદઃ।

ફલં કર્માયતં કિમમરગણો: કિં ચ વિધિના,

નમસ્તકર્મભ્યો વિધિરપિ ન યેભ્ય: પ્રભવતિ॥95॥

અમે અમારું ભલું કરવા માટે દેવ-દેવીઓની ઉપાસના-પૂજા કરીએ છીએ, પણ દેવતાઓ તો વિધિને આધીન હોય છે. વિધિમાં લખેલું તે પણ ફેરફાર કરી શકતા નથી. એટલે દેવો કરતાં વિધિ બળવાન છે.

પણ વિધિ પણ કર્મને આધીન હોય છે. અર્થાત્ જેવાં કર્મો હોય તેવું પ્રારબ્ધ બનતું હોય છે. વિધિ પણ કંઈ મનજ્ઞાવે તેમ પ્રારબ્ધ લખી દેતી નથી. કર્મો પ્રમાણો જ તે લેખ લખે છે. એટલે કર્માની જ મહત્તા છે. માટે કર્મો જ કરવાં જોઈએ, જેવાં કર્મો હશે તેવાં જ ફળ મળશે, માટે કર્મો જ મહાન છે.

પુરુષાર્થવાદ અને પ્રારબ્ધવાદ એમ બે વાદ છે. પ્રારબ્ધવાદમાં પણ જે પ્રારબ્ધ બંધાય છે તે કર્મો પ્રમાણે બંધાય છે. કર્મો બીજ છે. પ્રારબ્ધ ફળ છે. કર્મો વિના પ્રારબ્ધ બંધાતું નથી માટે કર્મો જ કરો. અંતે તો પુરુષાર્થવાદ જ સાબિત થાય છે.

કર્માની મહત્ત્વ બતાવે છે:

બ્રહ્મા યેન કુલાલવન્નિયમિતો બ્રહ્માંડભાંડોદરે,
વિષ્ણુર્યેન દશાવતારગળને ક્ષિપ્તો મહાસંકટો
દુરો યેન કપાલપાણિપુટકે લિક્ષાટનં કારિત;
સૂર્યો ભામ્યતિ નિત્યમેવ ગગને તસ્મે નમ: કર્મણૈ॥96॥

જે કર્મ, બ્રહ્માને કુંભારની માફક અનેક બ્રહ્માંડ રૂપી નીંભાડો બનાવવા મજબૂર કરે છે. અર્થાત્ બ્રહ્મા પણ નવરો બેસી રહેતો નથી, સતત સૃષ્ટિઉત્પત્તિનાં કાર્યો કરતો રહે છે.

અને વિષ્ણુ ભગવાન પણ સંકટ હરવા માટે સતત અવતાર ધારણ કરતા રહે છે અને સંકટ હરતા રહે છે. અર્થાત્ તે પણ કર્મામાં લાગ્યા રહે છે.

અને દુર્ભ ભગવાનને જુઓ, બિચારા હાથમાં ખખર લઈને લિક્ષા માગતા રહે છે.

સૂર્ય જેવો સૂર્ય પણ સતત ગગનમાં ઘૂમ્યા કરે છે. આ બધા કાંઈ ને કાંઈ કર્મ કરતા જ રહે છે. એટલે કર્માની જ મહત્ત્વ લાગે છે. માટે અમે કર્મને નમસ્કાર કરીએ છીએ.

ફરી પાછા પ્રારબ્ધને સરાહે છે.

નૈવાકૃતિ: ફ્લવિતિ નૈવ કુલં ન શીલં,
વિદ્યાપિ નૈવ ન ચ યતનૃત્તાપિ સેવા
ભાગ્યાનિ પૂર્વતપસા ખલુ સંચિતાનિ
કાલે ફ્લવંતિ પુરુષસ્ય યથૈવ વૃક્ષા:॥97॥

સુંદર આકૃતિ હોવાથી નહિ, ઉત્તમ કુળ હોવાથી પણ નહિ, ઉત્તમ શીલ રાખવાથી પણ નહિ, તેમજ ખૂબ પ્રયત્નોથી કરેલી સેવા પણ નહિ, આ બધાથી ખાસ કાંઈ ફળ મળતું નથી. ફળ તો પૂર્વજન્મમાં કરેલાં તપોથી, પુણ્યોથી થયેલાં સંચિત કર્મો પ્રારબ્ધ થઈને ફળતાં હોય છે. જેવી રીતે વૃક્ષો સમય પાકતાં જ ફળો આપે છે માટે પોતપોતાનાં પ્રારબ્ધ કર્માની પાકવાની ધીરજથી રાહ જુઓ. સમય આવ્યે જે કાંઈ મળવાનું છે તે મળશે જ.

આ શ્લોકમાં પૂર્વ કરેલાં કર્માની મહત્ત્વ વધારવા માટે આકૃતિ વગેરેની વર્થતા બતાવી છે. પણ ખરેખર એવું નથી હોતું. જો તમારી આકૃતિ સારી છે તો તેની ગુડવિલ તમને દરેક જગતાએ મળે છે, તમારું પ્રાથમિક વ્યક્તિત્વ દીપી ઊઠે છે. ગૌર વર્ણ અને સ્વાસ્થ્ય સાથેનું રૂપ જીવનમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતું જ હોય છે.

આવી જ રીતે ઉત્તમ કુલ-જાતિની ગુડવિલ પણ મળતી જ હોય છે. હલકી જાતિના લોકોને ઘણું સહન કરવું પડતું હોય છે.

શીલથી તમારી પ્રતિષ્ઠા જામે છે. શીલવાન વ્યક્તિ સર્વત્ર આદર અને વિશ્વાસ પ્રાપ્ત કરે છે. શીલહીન વ્યક્તિ સર્વત્ર હડધૂત થાય છે.

આવી જ રીતે વિદ્યા પણ ફળ આપતી જ હોય છે. આવી જ રીતે પૂરા પ્રયત્ન અને સમર્પણભાવથી કરેલી સેવા પણ નકામી જતી નથી. તેનું પણ ઉત્તમ ફળ મળતું જ હોય છે.

પણ આ બધું હોવા છતાં પણ જો ભાગ્ય સારું ન હોય તો ખાસ પરિણામ આવતું નથી. તેમ ભાગ્યની મહત્ત્વ બતાવવા માટે આકૃતિ વગેરેની મહત્ત્વ ઘટાડી છે.

પૂર્વ કરેલાં કર્મો પુણ્ય થઈને રક્ષા કરે છે.

વને રણે શત્રુજલાનિમધ્યે મહાર્ણવે પર્વત મસ્તકે વા
સુતં પ્રમત્તં વિષમસ્થિતં વા રક્ષાન્તિ પુણ્યાનિ

પૂર્વમાં કરેલાં પુષ્યકર્મો માણસનું રક્ષણ કરે છે. વનમાં, રણમાં, શાત્રુ વચ્ચે, વનમાં, અદ્દિનમાં, સમુદ્રમાં, પર્વતના શિખરમાં, સૂર્યેલા હોય તો, ભાનવિનાનો હોય તો, વિષમ સિથતિમાં હોય તો, ગમે ત્યાં, ગમે તેવી સિથતિમાં પણ પૂર્વનાં કરેલાં પુષ્યકર્મો વ્યક્તિતની રક્ષા કરતાં હોય છે.

માત્ર સત્કર્માને કરો એ મોટી સાધના છે.

યા સાધું શ્રી ખલાન્દુ કરોતિ વિદુષો મૂર્ખાન્દ હિતાન્દ દ્રેષ્ણઃ।

પ્રત્યક્ષં કુરુતે પરોક્ષમમૃતં હાવહલં તત્કષણાત્રા

તામારાધ્ય સત્કિયાં ભગવતીં ભોક્તું ફલં વાંદિતં

હે સાધો વ્યસનૈર્ગુણેષુ વિપુલેષ્વાસ્થાં વૃથા મા કૃથાઃ॥99॥

જીવનમાં સૌથી મોટી સ્પષ્ટતા સાધના કરવાની હોય છે. માણસે કયા સાધ્ય માટે કચી સાધના કરવી તે. ભર્તૃહરિ આ ગુંચવાડો દૂર કરે છે.

હે ભાઈ તું સત્કિયાની સાધના કર. જેનાં પરિણામ અહીં જ જોવા મળે છે. સત્કિયા ખલપુરુષોને સજ્જન બનાવે છે. મૂર્ખાઓને વિદ્વાન બનાવે છે, દ્રેષ્ણી લોકોને હિતેચ્છુ બનાવે છે, જે પરોક્ષને પ્રત્યક્ષ કરી આપે છે, જે હળાહળ ઝેરને તરત જ અમૃત કરી શકે છે. એવી ભગવતી સત્તુ ક્રિયારૂપી માતાની આરાધના કર. અર્થાત્ જીવનમાં સૌની સાથે બને તેટલી વધુ ને વધુ સત્કિયા કરતો રહે. જેથી જે ઈચ્છા હશે તે બધી પૂરી થશે. બધાં વાંદિત ફળોની પ્રાપ્તિ થશે.

હે ભાઈ, સાધુ, બીજી બધી અનેક પ્રકારની સાધનાઓ કરવાની હઠ ન કર. બસ સત્કિયા કર. સત્કિયા કર.

આ શ્વોકમાં ભર્તૃહરિએ સત્કિયાને જ મા ભગવતી કહી છે. તેની જ આરાધના કરવા ઉપર ભાર મૂક્યો છે. બીજી બધી જાતજાતની યૌગિક, તાંત્રિક, કર્મકાંડી વગેરે સાધનાઓ ન કરવાનું કહ્યું છે.

જે કરો તે વિચારીને જ કરો. વગરવિચાર્યે ન કરો.

ગુણવદ્ગુણવદ્વા કુર્વતા કાર્યમાદૌ

પરિણતિરવધાર્યા યત્નતઃ પંડિતેના।

અતિરભસકૃતાનાં કર્મણામાવિપત્તે-

ભવતિ હદ્યદાહી શલ્યતુલ્યો વિપાકઃ॥100॥

કેટલાંક કર્મો હદ્યમાં કાંટાની માફક લાંબા સમય સુધી ખુંચતા હોય છે એટલે ભર્તૃહરિ કહે છે કે:

હે ભાઈ, ગુણવાળું કે અવગુણવાળું કોઈપણ કાર્ય કરતાં પહેલાં ખૂબ વિચાર કરી લે. તેનું પરિણામ શું આવશે? કેમકે વગર વિચાર્યે કરેલું કાર્ય માણસને જીવનભર કાંટાની માફક હદ્યમાં ખુંચ્યા કરતું હોય છે. અને હદ્યને બાળ્યા કરતું હોય છે.

કાર્યો ત્રણ રીતે થતાં હોય છે.

1. સમજવિચારીને સલાહ લઈને.

2. વિચાર કર્યો વિના

3. પ્રચંડ આવેગોના પ્રભાવથી.

જીવનમાં સામાન્ય અને મહત્ત્વનાં કાર્યો થયા કરતાં હોય છે. સામાન્ય કાર્યોમાં બહુ વિચાર કરવાની જરૂર રહેતી નથી. પણ મહત્ત્વનાં કાર્યો કરવામાં વિચારની જરૂર રહે છે. મહત્ત્વનાં કાર્યો તે છે જેનો પ્રભાવ પોતાના અને બીજાના જીવન ઉપર સ્થાયી અથવા લાંબો સમય પડે છે.

ડાખ્યો માણસ તે છે જે મહત્ત્વનાં કાર્યો ખૂબ શાંત ચિત્તે વિચારીને પછી જ કરે છે. જરૂર પડે તો તે બીજા ડાખ્યા માણસોની સલાહ પણ લે

છે. મધ્યમ માણસ તે છે જે મહત્ત્વનાં કાર્યો માટે કશો વિચાર કરતો નથી કે કોઈની સલાહ પણ લેતો નથી. આવાં કાર્યો કરનારા પાછળથી

પરસ્તાતા હોય છે.

કનિષ્ઠ માણસ તે છે જે આવેગોના ઉભરામાં કાર્યો કરી બેસતા હોય છે. જેમકે કામવાસનાનો વંટોળિયો આવ્યો. કોધનો વંટોળિયો આવ્યો અને ન કરવાનું કરી બેઠા. કેટલાક લોકોને આવા વંટોળિયા ઘણા આવતા હોય છે કેટલાકને ઓછા આવતા હોય છે. આવો વંટોળિયો આવે જ નહિ તેવો કોઈ માણસ હોતો નથી. આવો વંટોળિયો આવવામાં પ્રકૃતિ અને પરિસ્થિતિ બન્ને કારણ હોય છે. કેટલાક લોકો પ્રકૃતિથી જ કામી હોય છે. તેમની કામવૃત્તિ હંમેશાં અનિની માફક ધધકતી રહે છે. ઘણી વાર આવા લોકો પ્રચંડ દાહમાં ન કરવાનું કરી બેસતા હોય છે.

કેટલીક વાર પરિસ્થિતિથી વંટોળિયા આવતા હોય છે. માનો કે એક વ્યક્તિને ઘણા સમયથી કામવાસનાને શાંત કરવાની તક મળી જ નથી. અવરોધાયેલી કામવાસના ક્યારે ફૂટી પડે તે કહી શકાય નહિ, તે બળાત્કાર પણ કરી શકે છે. આવી જ રીતે સતત કામાતુર રહેતી વ્યક્તિને જો લાંબો સમય વિજાતીય વ્યક્તિ સાથે એકાન્તવાસ મળે તો પરિસ્થિતિ એવી થાય કે ન કરવાનું થઈ જાય. વિકારોને ઉશ્કેરે કે વધારે તેવાં દશ્યો જોવા મળે તોપણ વંટોળિયો આવી શકે છે અને ન કરવાનું કરી બેસે છે.

આવું જ કોધાદિ આવેગોનું પણ કહી શકાય. કોધાદિ આવેગો પણ માણસને ભાન ભુલાવી દેતા હોય છે. અને ન કરવાનું કરાવી દેતા હોય છે. આ આવેગોથી થનારા અનર્થોને રોકવાનો ઉપાય છે. કુદરતસહજ જીવન સ્વીકારવું. સમય સમય ઉપર કામવાસનાનું શમન થતું રહે તો વંટોળિયા ન આવે અથવા ઓછા અને સહન કરી શકાય તેવા આવે. સતત કુદરત વિરોધી જીવન જીવનારા કામભૂખથી પીડાતા રહે છે, બધા આવી ભૂખના ઉપર નિયંત્રણ કરી શકે નહિ. નિયંત્રણ પણ ક્યારે ફુંગોળાઈ જાય તે કહેવાય નહિ. એક તો પ્રચંડ ભૂખ હોય અને બીજું, પરિસ્થિતિ પ્રતિકૂળ હોય તો સારો માણસ પણ ન કરવાનું કરી બેસતો હોય છે. માટે યથાસંભવ કુદરતવિરોધી જીવન ન જીવો. અને ભડકાઉ પરિસ્થિતિથી દૂર રહો. સૌથી મોટી વાત તો ઈશ્વરશરણ છે. ખૂબ જાપ કરનારા, સત્સંગ કરનારા આવા વંટોળિયાથી થોડી માત્રામાં બચી શકતા હોય છે. ઈશ્વર તેમનું રક્ષણ કરતો હોય છે.

મનુષ્યનો ઉત્તમ દેહ પ્રાપ્ત કરીને જે તપ નથી કરતો તે મન્દભાગ્ય છે.

સૌવર્ણી લાંગલાગૈ વિવાખતિ વસુધામક્કમૂલસ્ય હેતોઃ

છિત્વા કર્પૂરખંડાન્ વૃત્તિમિહ કુસુતે કોદ્રવાણાં સમન્તાત્
પ્રાયેમાં કર્મભૂમિં ન ચરતિ મનુઝો યસ્તપો મન્દભાગ્યઃ॥101॥

માનો કે કોઈ વ્યક્તિ રત્નોથી જડેલી સોનાની તપેલીમાં તલકણોને અથવા તો લસણને ચંદનના લાકડાનાં ઢિંધણ બનાવીને પકાવે તો તેને શું કહેવાય?

આવી જ રીતે કોઈ માણસ સોનાના હળ દ્વારા ખેતર ખેડીને તેમાં આકડાનાં ઝાડ વાવવા માગે તો એને શું કહેવું?

આવી જ રીતે કપૂરનાં વૃક્ષો કાપીને તેની વાડ કોદરાની રક્ષા માટે ખેતરની ચારે તરફ લગાવે તો તેને શું કહેવું?

આવી જ રીતે જે મંદમતિ આવો મનુષ્યદેહ પ્રાપ્ત કરીને તપ નથી કરતો પણ મોજશોખોમાં જીવન બરબાદ કરે છે તે મંદભાગ્ય જ છે.

જે થવાનું છે તે થવાનું જ છે તેમાં કશો ફેર ન થાય.

મજૂત્વમ્ભસિ યાતુ મેરુશિખરં શત્રુજ્યત્વાહવે,

વાણિજ્યં કૃષિસેવનાઈ સકલા વિદ્યાઃ કલાઃ શિક્ષતામ્

આકાશં વિપુલં પ્રયાતુ ખગવત્કૃત્વા પ્રયત્નं પરં,

નાભાવ્યં ભવતીહ કર્મવશતો ભાવસ્ય નાશઃ કુતઃ॥102॥

કોઈ સમયે પુરુષ ધારે તો સમુક્રમાં ઊંડી ડૂબકી મારી શકે છે. તે ધારે તો સૌથી ઊંચા મેરુ શિખર ઉપર ચઢી શકે છે. તે ધારે તો પ્રબળ શત્રુને યુદ્ધમાં હરાવી શકે છે. તે ધારે તો વ્યાપાર-કૃષિ, નોકરી વગેરે કરીને બધી વિદ્યા તથા બધી કળાઓ શીખી શકે છે. તે ધારે તો પક્ષીની માફક આકાશમાં ઊંડી શકે છે, પણ જે નથી થવાનું તે કદી થવાનું નથી અને જે થવાનું છે તે થઈને રહેશે.

આ શ્વોક નિયતિવાદનો હોય તેવું લાગે છે, નિયતિવાદ એટલે જે થવાનું છે તે નક્કી જ છે, તેને રોકી શકાય નહિ. જે થઈ રહ્યું છે તે બધું

- નક્કી જ હતું અને છે. આવા નિયતિવાદને માનનારા ઘણા લોકો હોય છે. પણ આ શ્લોક નિયતિવાદનો નથી. જરા સમજવા જેવું છે.
1. સમર્थ માણસ સમુદ્રમાં ઉંડે સુધી ડૂબકી લગાવી શકે છે. આ પુરુષાર્થ છે. પનડુભ્યી વગેરેના દ્વારા આજે માણસ સમુદ્રમાં ઉંડાણ સુધી ઉત્તરીને પ્રવાસ કરી શકે છે.
 2. સમર્થ વ્યક્તિ એવેરેસ્ટ જેવા ઊંચા પર્વતોનાં શિખરો ઉપર ચઢી શકે છે. આ પુરુષાર્થ છે.
 3. યુદ્ધમાં વિજય મેળવી શકે છે. આ પુરુષાર્થ છે. પૂરી તૈયારી અને બૂહ પ્રમાણે યુદ્ધ કરવામાં આવે તો વિજય મેળવી શકાય છે.
 4. વ્યાપાર-કૃષિ વગેરે ક્ષેત્રોમાં જ્ઞાન-વિજ્ઞાન વધારીને મબલક ધન પેદા કરી શકાય છે. આ પણ પુરુષાર્થ છે.
 5. આકાશમાં આજે વિમાનો દ્વારા માણસો ઉડતા થયા છે. આ પુરુષાર્થ છે.

આવાં બધાં અનેક કાર્યો માણસ કરી શકે છે. પણ જે શક્કય જ નથી તે ન કરી શકે. અર્થાત્ ઘણાં ક્ષેત્રોમાં માણસ અસમર્થ છે. જેમકે પ્રાણવાયુ વિના જીવિત રહેવું. મૃત્યુનો અભાવ કરવો. અમર થઈ જવું, નવા બેચાર સૂર્ય-ચંદ્ર બનાવવા. આવું બધું શક્કય નથી. ભલેને લાખ પુરુષાર્થ કરો. પુરુષાર્થની સીમા છે. પુરુષાર્થથી બધું જ થઈ શકતું નથી. જે શક્કય જ નથી તેને શક્કય કરી શકતું નથી અને જે અવશ્યંભાવી છે તેને રોકી શકતું નથી, જેમકે સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત થવાનો એટલે થવાનો, લાખ પ્રયત્ન કરીને પણ તેને રોકી શકાય નહિં. આવી જ રીતે ઘણી બધી વસ્તુઓ છે જેને રોકી શકતી નથી તે અવશ્યંભાવી છે. આવો હેતુ શ્લોકનો લાગે છે. આ શ્લોક શક્કય અને અશક્કયનો ભેદ બતાવે છે.

પૂર્વનાં સુકૃત હોય તો બધું પ્રતિકૂળ હોય તોપણ અનુકૂળ થઈ જાય છે.

ભીમં વનં ભવતિ તસ્ય પુરં પ્રધાનં

સર્વોજનઃ સુજનતામુપયાતિ તસ્યા

કૃત્સના ચ ભૂર્ભવતિ સન્નિધિરતનપૂર્ણા

યસ્યાસ્તિ પૂર્વ સુકૃતં વિપુલં નરસ્ય॥103॥

જે માણસે પૂર્વમાં ઘણાં પુરુષો કર્યા હોય છે તેને વિકરાળ વન સુંદરનગર બની જાય છે.

બધાં માણસો તેના માટે સજ્જન થઈને અનુકૂળ થઈ જાય છે.

પૂરી પૃથ્વી તેના માટે રત્નોનો ભંડાર થઈ જાય છે. માટે સુખી થવા માગતા માણસે બને એટલાં વધુ ને વધુ પુરુષો કરવાં જોઈએ.

કેટલીક વાર આપણાને નવાઈ લાગે તેવું ઘટતું હોય છે. બધાં માણસો પ્રતિકૂળ જ મળ્યા કરતાં હોય છે. અમુક સમય સુધી બધું પ્રતિકૂળ જ થયા કરતું હોય છે. સારું કરો તોપણ ખોટું થતું હોય છે. સંબંધો સાચવો તોપણ બગડતા જ રહે છે. તો વળી કેટલાક લોકોને સારા સારા જ માણસો મળ્યા કરતા હોય છે, અમુક સમયના ગાળામાં બધું સારું જ થયા કરતું હોય છે. સંબંધો સુધરવા લાગે છે. વાતાવરણ સારું બની જાય છે. આવા અનુભવો થયા કરતા હોય છે. આનું શું કારણ હશે? કેટલાક લોકો ભૂંડા દિવસો માટે પાપોદય અને સારા દિવસો માટે પુરુષોદય થયો તેમ માનતા હોય છે.

હવે બહુ જ મહત્ત્વની પ્રશ્નોત્તરી કરે છે.

કો લાભો ગુણિસંગમ: કિમસુખં પ્રાજ્ઞેતરૈ: સંગતિ;

કા હાનિ: સમયચ્યુતિનિર્પુણતા કા ધર્મતત્ત્વે રતિ:

ક: શૂરો વિજિતેન્દ્રિય: પ્રિયતમા કાનુન્તતા કિં ધનમ્,

વિદ્યા કિં સુખમ પ્રવાસગમનં રાજ્યં કિમાણાફવમ્॥104॥

1. લાભ કોને કહેવાય?

ગુણવાન માણસોની સાથે સંગતિ થાય તેને. સદ્ગુણી અને દુર્ગુણી એમ બે પ્રકારના માણસો હોય છે. તેમાં જે માણસને સદ્ગુણી માણસોનો સંગ મળે છે, ગમે છે, પચે છે તે ધન્ય ધન્ય થઈ જાય છે. કારણ કે ગુણવાનોના સંગથી તે પોતે પણ ગુણવાન બને છે.

2. દુઃખ કોને કહેવાય?

જેને મૂર્ખાઓ સાથે પનારું પડ્યું હોય છે, જે મૂર્ખાઓની સોબતમાં રહેતો હોય છે તે ખરેખર દુઃખી હોય છે. કારણ કે મૂર્ખાઓને જ્ઞાન

ગમતું નથી. તેથી અનાડીપણું કર્યા કરે છે. તેનાથી શાનીજનોને દુઃખ જ થતું હોય છે.

3. મોટી હાનિ કઈ?

સમય બગાડવો તે. સમય બહુ જ મૂલ્યવાન જ છે. જે વીતી ગયા પછી ફરી આવતો નથી. આવા બહુમૂલ્ય સમયને જે લોકો વ્યર્થમાં બરબાદ કરે છે તે સૌથી મોટી હાનિ છે. જેને કશી પ્રવૃત્તિ ન હોય તે પ્રભુસ્મરણ-જપ કરે. અથવા લોકસેવા કરે તો ધન્ય ધન્ય થઈ જવાય.

4. નિપુણતા કઈ?

જેને ધર્મતત્ત્વમાં રતિ થાય છે તે. ધર્મમાં ત્રણ પ્રકારના ભાવ રહેતા હોય છે.

1. અરતિ—ધર્મમાં શ્રદ્ધા જ ન થવી.

2. કુરતિ—ધર્મની વિરુદ્ધમાં રતિ થવી અર્થાત્ નાસ્તિકતામાં રતિ થવી.

3. સુરતિ અર્થાત્ ધર્મમાં શ્રદ્ધા દઠ થવી. આ ગીજી રતિ મહત્વની છે. તેનાથી વ્યક્તિમાં દઠ મનોબળ અને પરમાર્થ કાર્ય કરવાની પ્રેરણ તથા શક્તિ મળતાં હોય છે. આ જ વ્યક્તિની નિપુણતા છે.

5. શૂરો કોને કહેવાય?

જે ઇન્દ્રિયોનાં આકર્ષણોમાં તણાઈ નથી જતો. જે ટકી શકે છે, જે વિષયો વજ્ય છે તેનાથી દૂર રહી શકે છે. તે શૂરવીર વ્યક્તિ છે.

6. પ્રિયતમા કોને કહેવાય?

જે પતિના વ્રતને પોતાનું વ્રત માનીને પાછળ પાછળ ચાલતી રહે તે. પત્નીઓના વ્રતભેદથી ત્રણ પ્રકાર પાડી શકાય. 1. સ્વવ્રતા, 2. વિવ્રતા અને 3. પતિવ્રતા.

સ્વવ્રતા જેને માત્ર પોતાનાં જ સુખોની પડી હોય છે. પતિના સુખની જરાય પડી નથી હોતી. તે જે વિષયભોગી હશે તો પતિને યેનકેન પ્રકારેણ રમાડીને નીચોવી નાખશે. પતિનું જે થવાનું હોય તે થાય. મને અધિકથી અધિક વિષયસુખ મળવું જોઈએ. આવી સ્વી કદી સંયમી ન થઈ શકે, ન થવા દે.

જો તેને શાણગારસુખ જોઈતું હશે તો પતિની આવક કરતાં પણ વધુ ખર્ચો કરાવીને, દેવું કરાવીને પણ પોતાને ગમતાં વસ્ત્રો-શાણગાર વગેરે મેળવ્યા કરશે. આવી સ્વીના ઘરમાં ત્રેવડ નહિ હોય.

જો તે ભિત્રપ્રિય હશે તો પતિને ન ગમતા ભિત્રોનાં પણ ટેળેટોળાં ઘરમાં ભેગાં કરશે અને જલસા કરાવશે. આવી સ્વીઓ માત્ર પોતાને ગમતું જ કરતી હોય છે. આ સ્વવ્રતા છે. આવી પત્નીનો પતિ ભારે દુઃખી થતો હોય છે. તેના માટે આત્મહત્યા જ કરવાની બાકી રહે છે.

2. બીજી પત્ની ‘વિવ્રતા’ હોય છે. વિવ્રતા એટલે પતિના વ્રતથી વિરુદ્ધનું વ્રત, આચરણ કરનારી. પતિને ગમતું હોય તે ન કરે, પણ જે ન ગમતું હોય તે જરૂર કરે. આવી પત્ની ત્રાસરૂપ થઈ જતી હોય છે. આવી પત્નીના પતિએ સાક્ષાત્ નરકનો અનુભવ જીવનભર કરવાનો રહે છે.

3. પતિવ્રતા, પતિના વ્રતને પોતાનું વ્રત માનનારી.

આવી સ્વી અત્યંત દુર્લભ હોય છે. તે પૂરેપૂરી વજાદાર, પૂરેપૂરી સમર્પિત, પતિના સ્વભાવને અનુકૂળ, આજ્ઞાંકિત, પતિના સુખમાં જ પોતાનું સુખ માનનારી, પતિના પગલે પગલે ચાલનારી, ડાહી, શાણી, સમજુ, સહનશીલ, ક્ષમાશીલ, દયાળુ-ઉદાર, સેવાપરાયણ પતિને અતિકામી થતાં રોકનારી, સંયમી, સંસ્કારી, સુસંતાન આપનારી અને પોષનારી, કજિયા-કંકાસથી દૂર રહેનારી, શાંતિપ્રિય. આવા અનેક ગુણો જેનામાં હોય તે જ ખરી પ્રિયતમા કહેવાય. એ દેવદુર્લભ પ્રાપ્તિ કહેવાય.

7. ધન કોને કહેવાય?

વિદ્યા એ જ પરમધન છે.

8. સુખ કોને કહેવાય?

પ્રિયજનોને છોડીને પરદેશમાં ન જવું તે. પ્રિયજનોની સંગતિથી અત્યંત સુખ થતું હોય છે. અને તેમના અનિચ્છિત વિયોગથી અતિ દુઃખ થતું હોય છે. જે લોકોને રોજ્ગોટી માટે દેશવિદેશ ભટકવું પડતું હોય છે તે મહાદુઃખી હોય છે. પણ જે લોકો પ્રિયપરિવારની સાથે રહીને

જીવનનિર્વાહ કરી શકતા હોય છે તે બહુ સુખી છે. હા, જો તેમને ધનતૃષ્ણા ન થાય તો!

9. રાજ્ય કોને કહેવાય?

જ્યાં તમારી આજ્ઞાનું પાલન થતું હોય તે—તમારું રાજ્ય છે. મોટું એસ્ટેટ હોય પણ કોઈ કલ્યું જ ન માનતું હોય તો તમે રાજા નથી. ગુલામ છો.

આ રીતે પ્રશ્નોત્તરીના દ્વારા ભર્તૃહરિએ શાન સમજાવ્યું.

9-3-08

સ્વાભિમાની—મનસ્વી પુરુષની ગતિ બતાવે છે.

માલતીકુસુમસ્યેવ દે ગતી હ મનસ્વિનઃ।

મૂર્ખિં વા સર્વલોકસ્ય શીર્યતે વન એવ વા॥ 105॥

જગતમાં થનારાં માલતી ફૂલો જેવી મનસ્વી—સ્વાભિમાની પુરુષોની બે ગતિઓ થતી હોય છે. કાં તો તે કોઈ રાજા-મહારાજાના મુગુરમાં ચઢતાં હોય છે. કાં પછી વનમાં જ સુકાઈને ખરી પડતાં હોય છે. મનસ્વી પુરુષને ખુશામત નથી આવડતી હોતી. બીજું, તે નિષ્કામી હોવાથી તેના વલાણમાં જોઈએ તેવી નરમાશ નથી હોતી તેથી તે બીજા લોકોની માફક ઝટ દઈને ઉચ્ચ પદવીએ પહોંચી શકતો નથી. પણ જો કોઈ ખરો કદરદાન રાજા-મહારાજા મળી જાય તો પછી છેક ઊંચી જગ્યાએ પહોંચી જાય છે. પણ જો ખુશામતપ્રેમી માણસ મળ્યો તો તેનું જામતું નથી. પછી તો તે વનના ફૂલની માફક કરમાઈને ખરી પડે છે. આવા કેટલાય મહાજ્ઞાની મનસ્વીઓ આપણે ખોઈ બેસતા હોઈએ છીએ.

દુર્લભ માણસો કયા કયા હોય છે.

અપ્રિય વચનદરિદ્રે: પ્રિયવચનાન્દૈ: સ્વદારપરિતુષ્ટૈ:

પરપરિવાદનિવૃત્તૈ: કવચિત્કવચિત્ મંડિતા વસુધા॥106॥

1. જે કંદુ વચન બોલતા નથી
2. જે પ્રિયવચનથી ભરપૂર વાણી બોલે છે.
3. જેમને પોતાની પત્નીમાં જ પરિતુષ્ટિ છે.
4. જે પરનિંદાથી નિવૃત્ત રહે છે. અર્થાત્ જે પરનિંદા કરતા નથી.
5. આવા સદ્ગુણોવાળા મહાપુરુષો કોઈ કોઈ જગ્યાએ મળી રહે છે. તેનાથી પૃથ્વી શોભી રહી છે.

ધીરજની પ્રશંસા—

કદર્થિતસ્યાપિ હિ દૈર્યવૃત્તેર્ન શક્યતે દૈર્યગુણઃ પ્રમાણુમ्

જે ધીરજવાળા મહાપુરુષો હોય છે તે ગમે તેટલી વિકટ પરિસ્થિતિ હોય તોપણ ધીરજ છોડતા નથી. જેમ દીપકની શિખાને ભલે નીચે— ઊંઘી કરી દેવામાં આવે તોપણ તેની લપટ ઊંચે જ ચઢતી હોય છે. આવું જ દૈર્યવાન મહાપુરુષો પણ ઊંચે જ રહેતા હોય છે.

કયા મહાપુરુષો ત્રણે લોકોને જીતતા હોય છે?

કાનાકટાકશિવિશિખા ન દહનિ વસ્ય,

ચિત્તં ન નિર્દહનિ કોપકૃશાનુ તાપઃ।

કર્ષન્તિ ભૂરિ વિષયાશ ન લોભ પાશૈ:

લોકત્રયં જ્યતિ કુત્સનમિં સધીરાઃ॥108॥

જે મહાપુરુષને કોઈ સ્ત્રીની વાણી, કયક્ષ અને નખરાં વિચલિત કરી શકતાં નથી. સામાન્ય રીતે રૂપાળી સ્ત્રીઓ, મહાપુરુષોને ફસાવવા માટે વાણી તથા અંગોના દ્વારા નખરાં કરીને વિચલિત કરતી હોય છે અને તેમની પાસેથી પોતાનું ધાર્યું કામ કરાવી લેતી હોય છે. પણ જે મહાપુરુષ આવી સ્ત્રીઓથી જરા પણ પ્રભાવિત નથી થતા, જેનું ચિત્ત કદી પણ કોપકૃપી અહિનના દ્વારા બળતું નથી. અર્થાત્ જેમને કોઈ ચઢતો નથી. જેમને વિષયલાલસા તથા લોભપાશોથી કોઈ લલચાવી શકતું નથી અર્થાત્ જે લોભી-લાલચી નથી હોતા.

આવા મહાપુરુષો ત્રણે લોકોને જીતી લેતા હોય છે. ધન્ય છે આવા ધીર પુરુષોને.

એકાકી વીરપુરુષ પણ પૃથ્વી ઉપર રાજ્ય કરી શકે છે.

એકેનાપિ હિ શૂરેણ પાદાકાન્તં મહીતલમ્બા

કિયતે ભાસ્કરૈણ પરિસ્ફૂરિત તેજસા॥109॥

ભર્તૃહરિ વીરતાવાદી છે. કહે છે કે એક જ કોઈ વીરપુરુષ હોય તો પૂરી પૃથ્વીને પોતાને આધીન કરીને રાજ્ય કરી શકે છે. જેમ એકલો સૂર્ય પોતાના તેજથી પૂરી પૃથ્વી ઉપર છવાઈ જાય છે.

પરાકમી વીરપુરુષ મળવો દુર્લભ છે. આવો પુરુષ પરાકમ અને મુત્સદીના દ્વારા પૃથ્વી ઉપર રાજ્ય કરી શકે છે. કાયરોનાં ટોળાં રાજ્ય કરી શકે નાહિએ.

ફરી પાછી શીલની મહત્ત્વા બતાવે છે.

વલિસતસ્ય જલાયતે, જલનિધિ: કુલ્યાયતે તત્કષણાન્દ

મેરુ: સ્વલ્યશિલાયતે, મૃગપતિ: સદ્ય: કુરંગાયતે

વ્યાલો માલ્યગુણાયતે વિષરસ: પીયુષવર્ણાયતે,

યસ્યાંગેડખિલ લોકવલ્લભતમં શીલં સમુન્મીલિતિ॥110॥

જેના જીવનમાં શીલ સ્થાપિત થઈ શક્યું છે તેને અહિન પણ જળ જેવો ઠંડો થઈ જતો હોય છે. વિશાળ સમુદ્ર પણ નાના નાળા જેવો થઈ જતો હોય છે. મેરુ પર્વત પણ નાની શિલા જેવો થઈ જતો હોય છે. સિંહ તેને માટે હરણ જેવો થઈ જતો હોય છે. સર્પ માળા જેવો થઈ જતો હોય છે. હળાહળ વિષ અમૃત જેવું થઈ જતું હોય છે.

આ બધી અતિભયંકર વસ્તુઓ પણ આવી કોમળ થઈ જતી હોય છે. જેના જીવનમાં સૌને પ્રિય એવું શીલ શોભી રહ્યું હોય, અર્થાતુ શીલનું પાલન કરવાથી અનેક અનિષ્ટો પણ ઈષ થઈ જતાં હોય છે.

મહાપુરુષો સત્ય માટે પ્રાણ પણ ત્યાગી દેતા હોય છે.

લજાગુણોઽજનનીं જનનીમિવ સ્વા-

મત્યના શુદ્ધહંદ્યામનુવર્તમાનામ્બા

તેજસ્વિન: સુખમસૂનપિ સંત્યજનિ

સત્યવ્રત વ્યસનિનો ન પુન: પ્રતિજ્ઞામ્બા॥111॥

કહેવા ખાતર ભલે આપણે કહીએ કે ભગવાનના રચેલા બધા માણસો એકસરખા છે. પણ તેમાં કેટલાક કરોડના હોય છે અને કેટલાક કોડીના હોય છે. કરોડના કોણ હોય છે? જે બોલેલું વચન પાળે છે. કોડીના કોણ હોય છે? જે વારંવાર વચનભંગ કરતા રહે છે. જરા વાંચો ભર્તૃહરિનો શ્લોક—

લજા જેવા મહાનું ગુણોના સમુદ્ધાયને ઉત્પન્ન કરનારી, સાક્ષાત્ત્ત માતા જેવી અત્યન્ત શુદ્ધ હંદ્યવાળી, જે જીવનમાં હંમેશાં સાથ આપનારી એવી પોતાની પ્રતિજ્ઞાને કદી પણ ત્યાગતા નથી, પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવા માટે જરૂર પડે તો પોતાના પ્રાણોને પણ હસતાં હસતાં ત્યાગી દેતા હોય છે.

રોયલ પ્રજાનું આ જ લક્ષણ છે કે તે સમજીવિચારીને બોલે છે અને બોલેલાને પૂરેપૂરું પાળે છે. વચનબદ્ધ થનારી પ્રજાનો જ ઈતિહાસ હોય છે. વચનભંગ થનારી પ્રજા કોડીના ભાવે વેચાતી હોય છે. તેનો કોઈ ઈતિહાસ નથી હોતો.

નીતિશાંકની સમાપ્તિ કરે છે.

ભર્તૃહરિ ભૂમિપતિના રચિતમિં નીતિરીતિવિજેના

શાતે યત્ર નમુદ્યતિ ધીરો ધીર: પ્રમાણં સ્યાત્ર॥112॥

મહારાજા ભર્તૃહરિએ આ નીતિશાંકની રચના કરી છે, મહારાજા ભર્તૃહરિ રાજનીતિ અને લોકરીતિના પ્રખર જાણકાર છે. જે કોઈ આ નીતિશાંકને સારી રીતે જાણશે કે સમજશે તો તેવો વીર પુરુષ ગમે તેવા વિકટ પ્રસંગોમાં પણ મોહિત નાહિ થાય અને કુશળતાપૂર્વક રસ્તો

કાઢી લેશો.

10-3-08

વैરाग्यशतक

જીવન વિચારોની પાછળ ચાલતું હોય છે. વિચારો ઘટનાની પાછળ ચાલતા હોય છે. ઘટનાઓ જ્યારે અકલ્પિત ઘટતી હોય છે ત્યારે વલણ બદલાઈ જતું હોય છે. આનું નામ જ પરિવર્તન છે. કેટલાક લોકોનું વલણ જીવનભર એક જ પ્રકારનું રહે છે, કારણ કે તેમની પાસે વિચારો હોતા નથી. વિચારો વિનાના માણસોના જીવનમાં પણ ઘટનાઓ તો ઘટતી હોય છે, પણ તેને અનુભવવા માટેની વૈચારિક આંખ હોતી નથી. જે અકલ્પનીય ઘટના ભર્તૃહરિના જીવનમાં ઘટી તેવી ઘટનાઓ તો પ્રતિદિન કેટલાય માણસોના જીવનમાં ઘટતી રહે છે. બેવજ્ઞા પત્નીઓ ઘણાને હોય છે. પણ કાંઈ બધા જોગી થઈ જતા નથી. કારણ કે તેમની વૈચારિક ભૂમિકા બહુ લઘુ હોય છે. જે લોકોમાં નમાલાપણું સવિશેષ હોય છે તે કદી તીવ્ર પ્રતિક્રિયા નથી કરી શકતા. તે બધું સહન કરી લે છે અને અર્ધમદાલ જીવન જીવી લેતા હોય છે. પણ જે લોકોમાં તીવ્ર લાગણીશીલતાની સાથે વીરતા પણ હોય છે તે બધું ચુપચાપ સહી શકતા નથી હોતા. અત્યંત પ્રિય પત્ની જ્યારે અકલ્પનીય રીતે બેવજ્ઞા નીવડે ત્યારે તેનો આઘાત પણ કલ્પનાતીત જ હોય. સ્વીઓમાં બધી સ્વીઓ એક કક્ષાની નથી હોતી. જે સ્વીઓ વાસનૈકપ્રધાના હોય છે, તે પુરુષના ગુણ-કુળ-માન-મર્યાદાને નથી જોતી. તે માત્ર પુરુષના ગુણ્યાંગને જ જુએ છે. પછી તે ગુણહીન, રૂપહીન, કુળહીન કે ધનહીન જ કેમ ન હોય. કોઈ માને કે ન માને, સ્વીઓમાં આવો પણ એક પ્રકાર હોય જ છે. જે કોઈ મહાન વ્યક્તિને આવી સ્વી આવી મળે તેનાં સાત જન્મનાં પાપ જાગી ઉઠ્યાં સમજો. આવું જ ભર્તૃહરિનું થયું. ભર્તૃહરિ મહાન છે. એ જ અનો દોષ છે. કારણ કે મહાનનો મહાન સાથે યોગ નથી થઈ શકતો. જો ભર્તૃહરિ પણ પિંગળાની કક્ષાનો હોત તો બહુ ઉપાધિ થવાની ન હતી, પણ બન્નેની કક્ષા બે ધ્રુવ છેડા જેવી છે. જે ઘટના ઘટી તેનું વર્ણન મેં ‘નીતિશતક’ની શરૂઆતમાં કર્યું છે એટલે હવે પુનરાવર્તન નથી કરતો. સંસારમાં ઘણી લાતો છે, જે માણસોને અવારનવાર વાગતી રહે છે, પણ સૌથી પ્રબળ લાત સ્વીની છે. જેને સ્વીની જોરદાર લાત વાગી હોય તેને હાડકું હજાર વૈદ્યો ભેગા થઈને પણ ચઢવી ન શકે. ભર્તૃહરિને પોતાની અત્યંત વહાલી મહારાણી પિંગળાની લાત વાગી. પ્રેમસંબંધી વિચારો બદલાઈ ગયા. જેણે ‘શૃંગારશતક’ લખીને સ્વી અને કામકલાને માથે ચઢવી હતી, જેણે સ્વીત્યાગીઓને ભાગ્યહીન મૂરખ બતાવ્યા હતા, જેણે સ્વી-સુખને જ સ્વર્ગસુખ બતાવ્યું હતું તે બધું પળવારમાં ભૂસાઈ ગયું. વિચારો બદલાયા એટલે વલણ પણ બદલાઈ ગયું. ત્રણ રસ્તા સામે હતા:

1. બેવજ્ઞાની હત્યા કરવી.
2. આત્મહત્યા કરી લેવી.
3. સંસારનો ત્યાગ કરવો.

પ્રથમ રસ્તો સરળ હતો, ભર્તૃહરિ તો રાજા છે, કાયદાથી પર છે, તે ધારે તો પિંગળાનું કાસળ કાઢી નાખી શકે છે. પણ તેણે તેવું ન કર્યું મોટા ભાગે લોકો આવો જ રસ્તો લેતા હોય છે.

બીજો રસ્તો જરા કઠિન છે. આત્મહત્યા સરળ નથી હોતી. પણ કેટલાક આ રસ્તો પણ લઈ લેતા હોય છે.

ભર્તૃહરિએ ત્રીજો રસ્તો લીધો. આ સંસાર જ આવો છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં બેવજ્ઞાઈ જ બેવજ્ઞાઈ છે. પણ એક બીજો સંસાર પણ છે. જ્યાં બેવજ્ઞાઈ છે જ નહિ. તે છે શિવમાર્ગ. ભર્તૃહરિ, શિવજીના ભક્ત છે. આ ભક્તિએ તેને પ્રથમ બે માર્ગોથી બચાવીને ત્રીજા માર્ગ વાળી દીધા. સારું થયું, ઝાટકો લાગ્યો અને વલણ બદલાઈ ગયું. હવે બસ, શિવ... શિવ... શિવ જ કરવાનું છે. સતત શિવની આરાધના કરવાથી સરસ્વતી પ્રગટ્યાં અને વિશ્વને ત્રણ અમર શતકો આપ્યાં. જો આ આઘાત ન લાગ્યો હોત તો કદાચ આ શતકો આપણને મળ્યાં ન હોત. પ્રભુ જ્યારે સંસારમાં ચોટી સુધી ડૂબેલા માણસનો ઉદ્ધાર કરવા માગતો હોય છે ત્યારે કદાચ આવો જ ફટકો મારતો હશે!!

સ્વીની જોરદાર લાત ખાદીલો માણસ કળ મેળવવા પરમાત્માના શરણમાં જતો હોય છે, જો તે પ્રથમથી જ ભક્તિભાવવાળો હોય તો, ઘોર અશાંતિમાંથી શાંતિ પેદા થતી હોય છે.

જે લોકોને ભર્તૃહરિના જેવો જ સ્વીઓનો અનુભવ થયો હશે તેમને આ વૈરાગ્યશતક પોતાનું જ શતક લાગશે. ભર્તૃહરિએ સ્વીઓ વિશે કઠોર થઈને પોતાના અભિપ્રાયો જણાવ્યા છે. ઘણી સ્વીઓને તે હચમચાવી નાખનારા થઈ શકે છે. પણ અહીં આપણે સૌથે આ શ્વોકો

ભર્તૃહરિની નજરે—અનુભવે જોવાના છે. માત્ર આપણી જ નજરે નહિ. બધી સ્વીઓ પિંગળા નથી હોતી. ઘણી મહાન હોય જ છે. જેમના આગળ મોટા મોટા ઋષિમુનિઓ પણ નતમસ્તક થતા રહ્યા છે. એટલે મહાન અને વંદનીય સ્વીઓ હોય જ છે. પણ તેમની સંખ્યા કેટલી? જે હોય તે, પણ વાચ્યકે સમજવાનું છે કે સ્વીથી દાઢેલા માણસની આ વાણી છે. એટલે તેમાં તેની બળતરા પ્રગટે તે સ્વાભાવિક છે. આપણે તો એટલું જ ગ્રહણ કરવાનું છે કે કોઈ ભર્તૃહરિને કોઈ પિંગળા ન મળે. કદાચ મળી હોય તો ભર્તૃહરિ, યોગી થાય, હત્યા કે આત્મહત્યા ન કરે. અને પિંગળા, જીવનભર “ભેખ રે ઉતારો રાજા ભરથરી” ગાઈ ગાઈને રોતી રહે. પશ્ચાત્તાપના અનિનમાં બળતી રહે. લ્યો ત્યારે, વાંચો ભર્તૃહરિને:

મંગળાચરણ કરે છે. શિવ કેવા છે?

દિદ્ધકાલાદ્વાનવચિદ્ધનાનનચિન્માત્ર મૂર્તિયો

સ્વાનુભૂત્યેક માનાય નમ: શાન્તાય તેજસો॥૧॥

જે દિદ્ધાઓ અને કાળાદ્ધમાં સીમિત થતો નથી, જે ચેતનામાત્ર સ્વરૂપવાળો છે, જે માત્ર અનુભવથી જ સમજાય છે, તેવા શાંત અને તેજસ્વી શિવને નમસ્કાર હો.

આ મંગળશ્વોકનું વિવેચન નીતિશતકની શરૂઆતમાં કરેલું જ છે. એટલે વિસ્તાર કરતો નથી. માત્ર થોડો સાર જ લખું છું.

હિન્દુ પ્રજાની આધ્યાત્મિક અધોગતિ તેના મૂળ બ્રહ્મને ત્યાગી દઈને અન્યને વળગવાથી થઈ છે. મૂળ બ્રહ્મ કેવું છે તે આ શ્લોકમાં સમજાવ્યું છે. જે દિદ્ધાઓ પૂરી થયા પછી પણ પૂરું થતું નથી. અર્થાત્ત દિદ્ધાઓથી પર અનન્ત છે.

જે કાળ પૂરો થયા પછી પણ પૂરું થતું નથી, અર્થાત્ત જ્યારે કાળ ન હતો ત્યારે પણ જે હતું અને કાળ નહિ હોય ત્યારે પણ રહેશે. જેને હાથ-પગ વગેરે આકૃતિ નથી. જે ચેતનામાત્ર શરીર છે. જેને પ્રયોગશાળા કે તર્કના દ્વારા નહિ પણ માત્ર પોતાના અનુભવો દ્વારા જ જાણી શકાય છે, તેવા શાંત (શાંતિ આપનારા) અને તેજસ્વી (તેજ આપનારા) પરમાત્મા શિવને નમસ્કાર હો.

આ આપણું મૂળ બ્રહ્મ છે.

આપણો ભૂલા કર્યા પડ્યા?

જે કોઈ ને કોઈ દિદ્ધા સુધી જ સીમિત રહી જાય છે તેવાને ભગવાન માન્યો. જેમ કે એક ભગવાન ગુજરાતમાં તો બહુ પૂજાય છે પણ ગુજરાત બહાર કોઈ ઓળખતું પણ નથી. આવા નિશ્ચિત ક્ષેત્ર પૂરતા જ સીમિત થઈ જનારાને ભગવાન માની બેઠા.

આવી જ રીતે કોઈ એક નિશ્ચિત કાળ પૂરતો જ ભગવાન હોય, તે કાળના પહેલાં કે પછી કોઈ ઓળખે પણ નહિ. તેવી વ્યક્તિવિશેષને ભગવાન માની લીધા. આ રીતે સેંકડો વ્યક્તિઓ ભગવાન થઈ ગયા. પ્રજા વિભાજિત થઈ અને ગુંચવાડો થયો. કોઈ વ્યક્તિ ભગવાન નથી કારણ કે ભગવાન દેશ-કાળમાં સીમિત હોતો નથી. તેની કોઈ મૂર્તિ હોતી નથી. તે તો ચેતનામાત્ર જ છે. આ આપણું મૂળ બ્રહ્મ છે. પછી દેવપૂજા, અવતારપૂજા, પ્રકૃતિપૂજા, અને છેવટે સૌથી અધમ વ્યક્તિપૂજા અપનાવીને હિન્દુપ્રજા અધમતાના માર્ગ વળી ગઈ. તેનો ઉદ્ધાર તો ફરી પાછા મૂળબ્રહ્મ તરફ વળવામાં જ છે.

ભર્તૃહરિ ગ્રંથની શરૂઆતમાં શિવજીને વંદન કરે છે.

ચૂડોતં સિતચંદ્રચારુકલિકાચંચચિદ્ધભાસ્વરો,

લીલાદગ્ધ વિલોલકામશલભ: શ્રોયોદશાગ્રે સંકુરન્દુ

અનાસ્ફૂર્જદપારમોહત્તમિર પ્રાગ્ભારમુચ્યાટ્યં

ચેતઃસંચનિ યોગિનાં વિજ્યતે શાનપ્રદીપો હર:॥૨॥

ભગવાન શિવ શાનપ્રદાતા છે. એટલે ભર્તૃહરિ તેમને શાનપ્રદીપોહર: કહે છે. અર્થાત્ત શાન આપનાર દીપક શિવનો વિજ્ય હો.

જે ચંદ્રની કલિકા (દ્વિતીયાનો પાતળો ચંદ્ર) માથાના અગ્ર ભાગમાં ધારણ કરીને આભૂષણ બનાવી શોભાયમાન થયા છે.

જે કામ રૂપી પતંગિયાને રમત-રમતમાં બાળી શકે છે. આમ તો વિશ્વભરને આ કામદેવ સતત બાળી રહ્યો છે, પણ ભગવાન શિવ ત્રીજું નેત્ર ખોલતાંની સાથે જ કામને બાળી નાખે છે તે,

જે કલ્યાણકારી દશાઓમાં સૌથી આગળ પ્રકાશિત થાય છે અર્થાત્ત સર્વત્ર કલ્યાણકારી છે.

જે વ્યક્તિત્વના અંતરમાં પ્રગટતા મોહ રૂપી અંધકારને નષ્ટ કરતા રહે છે. અર્થાતું શિવજી મોહનો નાશ કરી ભક્તને નિર્માણી બનાવે છે. જે મોટા મોટા યોગીઓના હૃદયમાં વિરાજે છે, તેવા મારા ઈષ્ટદેવ જોણે મને આ વૈરાગ્ય આપ્યો છે તે ભગવાન શિવ સદા સદા વિજય પામતા રહે.

ઈષ્ટદેવને નમસ્કાર કરીને હવે ગ્રંથની શરૂઆત કરે છે.

બાનાં દેશમનેક દુર્ગવિષમં પ્રાપ્તં ન કિંચિતદ્વલં,
ત્વક્તવા આતિકુલાભિમાનમુચિતં સેવાકૃતા નિષ્ફળા॥
ભુક્તં માનવિવર્જિતં પરગૃહે ખાશંકયા કાકવત્સ
તૃષ્ણે જૃંભસિ પાપકર્મનિરતે નાદાપિ સંતુષ્યસિ॥૩॥

પોતાની તૃષ્ણાને સંબોધીને કહે છે કે:

હે તૃષ્ણા! તને પૂરી કરવા માટે મેં કેટકેટલા વિકટ દેશોનું ભરમણ કર્યું. અહીં જઉં તો મને ધન મળે. તો ત્યાં ગયો. કોઈએ કહ્યું કે ના ના, અહીં જાવ તો ધન મળે. તો ત્યાં ગયો, આમ અનેક બીહડ—કઠિન—દુઃખદાયી દેશોમાં ભટક્યો. પણ હાય, કશું ન મળ્યું.

હે તૃષ્ણે, તને પૂરી કરવા આતિ અને કુળનું અભિમાન છોડીને ન કરવા જેવા નીચ માણસોની મેં નોકરી-ચાકરી કરી પણ હાય, કશું ન મળ્યું.

હે તૃષ્ણે, તને પૂરી કરવા માટે બિલ્કું થયો અને માનહીન થઈને રોજ પારકાં ઘરોમાં કાગડાની માફક જમવા બેઠો. પણ કાંઈ ન મળ્યું.

હે તૃષ્ણે, તને પૂરી કરવા મેં કેટકેટલાં પાપો કર્યા પણ કશું ન મળ્યું, હજુ પણ તેવો ને તેવો દરિદ્ર અને દુઃખી છું. મારી આવી અને આટલી બધી દુદ્દશા કરનાર તૃષ્ણા હજુ પણ તને સંતોષ થતો નથી! હવે તો મને છોડ અને શાંતિથી રહેવા દે.

વ્યક્તિને તૃષ્ણા તાડો છે. તેને પૂરી કરવા વ્યક્તિત્વ ક્ષિતિતલાં ધ્યાતા ગિરેધર્તિવો,
નિસ્તીર્ણઃ સરિતાં પતિર્નૃપતયો યત્નેન સંતોષિતઃ;
મંત્રારધનતત્પરેણ મનસા નીતાઃ સ્મશાને નિશાઃ;
પ્રાપ્તઃ કાશવરાટકોડપિ ન મયા તૃષ્ણોડધુના મુંચ મામ્॥ ૪॥

ફરી પાછા તૃષ્ણાને શાન્ત થવા વિનવે છે.

ઉત્ખાતં નિધિશંકયા ક્ષિતિતલં ધ્યાતા ગિરેધર્તિવો,
નિસ્તીર્ણઃ સરિતાં પતિર્નૃપતયો યત્નેન સંતોષિતઃ;
મંત્રારધનતત્પરેણ મનસા નીતાઃ સ્મશાને નિશાઃ;
પ્રાપ્તઃ કાશવરાટકોડપિ ન મયા તૃષ્ણોડધુના મુંચ મામ્॥ ૪॥

અહોહો... ધનની પ્રાપ્તિ થશે તેવી તૃષ્ણાથી અમે પૃથ્વીને ખોદી. કોઈએ કહ્યું કે અહીં ધન દયાયેલું છે તો ત્યાં ખોદ્યું, કોઈએ કહ્યું કે ના ના, ધન તો અહીં દયાયેલું છે તો ત્યાં ખોદ્યું. આમ કેટકેટલી જગ્યાએ અમે પૃથ્વીને ખોદી પણ કશું મળ્યું નહિં.

કેટકેટલા પર્વતોમાં ખનિજોને અનિમાં તપાવીને સોનું મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ હાય, કશું ન મળ્યું.

અરે, ધન મેળવવા કેટલાય સમુદ્રોને પાર કરીને પરદેશ ગયા પણ કાંઈ ન મળ્યું.

મોટા મોટા રાજા-મહારાજા અને ધનવાનોને રાજી કરવા કેટ-કેટલી ખુશામતો કરી પણ કાંઈ ન મળ્યું. ધનવાનોની આગળ લટકાં-મટકાં કરવામાં જીવન પૂરું થઈ ગયું. પણ હાય, કશું ન મળ્યું.

કોઈએ કહ્યું કે ધન જોઈતું હોય તો રાત્રે સ્મશાનમાં જઈને સાધના કરો. અમે કાળીચૌદશાની રાત્રિએ સ્મશાનમાં જઈને નગન થઈને ભૂત-પ્રેતોની જુદી જુદી સાધનાઓ કરી. રાતોની રાતો સ્મશાનમાં પડ્યા રહ્યા. પણ એક ફૂટી કોડી પણ ન મળી. આમ ધનપ્રાપ્તિ માટે શું શું ન કર્યું! પણ કાંઈ ન મળ્યું.

હે તૃષ્ણે, હવે તો મને છોડ અને શાંતિથી રહેવા દે.

ફરી પાછા આશા—તૃષ્ણામંથી છૂટવાનું પ્રાર્થે છે.

ખલોલ્લાપા: સોઢા: કથમપિ તદારાધન પરૈ:

નિગૃહ્યાનતર્ભાઈં હસિતમપિ શૂન્યેન મનસા

કૃતશ્વિતસ્તમ્ભ: પ્રતિહતધિયામં જલિરપિ,

તમારો મોઘારો કિમા પરમતો નર્તયસિ મામ્ય||5||

ધન મેળવવા માટે અમે નીચમાં નીચ ખલપુરુષોનાં કટાકશભર્યો કડવાં વાક્યો સહન કર્યો, કંઈ કરતાં તેઓ પ્રસન્ન થાય તેવા પ્રયત્નો કર્યો. ખલપુરુષોના અપમાનથી ઘણી વાર અમારી આંખમાં આંસુ આવી ગયાં તેને રોકીને—છુપાવીને તેમના અણહાસ્યને પણ શૂન્ય મનથી સહન કર્યું. સતત અપમાન અને તિરસ્કારથી જડ થયેલા અંત:કરાણની હતબુદ્ધિથી હાથ જોડી જોડીને નમસ્કાર પણ કર્યું, અમે ધન મેળવવા શું શું ન કર્યું? તોપણ કંઈ ન મળ્યું. હવે હે આશા, અમને શા માટે નચાબ્યા કરે છે? હવે તો છોડ અને જે છે તેમાં તૃપ્ત રાખીને શાંતિથી જવવા ઢે.

ધન મેળવવા માણસ નીચ માણસોને કેવા કેવા પ્રયત્નો કરીને રાજી કરવા મથતો હોય છે. આટલું કર્યા પછી પણ જ્યારે મોંઘી આશા પૂરી નથી થતી ત્યારે કહે છે કે બસ, હવે બસ થયું. હવે આવી આશા કરવી નથી.

ફરી પાછા પોતાને વિક્કારે છે.

અમીખાં પ્રાણાનાં તુલિત બિસિની પત્ર પયસાં

કૃતે કિં નાસમાનિર્વિંગલિત વિવેકૈર્યવસિતમ્યા

યદાન્યાનામગ્રે દ્રવિષમદનિઃશંક મનસાં

કૃતાં વીતવીઠેનેં જગુણકથા પાતકમપિ॥6॥

અમે અમારા પ્રાણ બચાવવા શું શું ન કર્યું? જીવનમાં કેટલીક વાર પ્રાણોનો ઉત્સર્ગ કરવાનો મોક્ષો પણ આવતો હોય છે. તેવા સમયે મનુષ્યની મર્દાનગીની ખબર પડતી હોય છે. આ પ્રાણ પણ કેવા છે? જે કમળ પત્ર ઉપર પડેલાં પાણીનાં બુંદો જેવા ચંચળ છે. ક્યારે નીકળી જાય તે કહી ન શકાય. બધાનો ભરોસો થાય પણ પ્રાણનો ભરોસો ન થાય. પક્ષીની માફિક કયારે ઊડી જાય તે કહેવાય નહિ. આવા ક્ષણભંગુર પ્રાણોને બચાવવા માટે ધનવાન અને દુષ્ક કર્મવાળા માણસો આગળ હાથ જોડીને રોકકળ કરી અને પોતાની જાતે જ પોતાનાં વખાણ કર્યો. આત્મશ્વાધાને પાપ માનવામાં આવ્યું છે. સંતો કદી આત્મશ્વાધા કરતા નથી કે કરાવતા પણ નથી, પણ અમે તો બધું કર્યું. આવું આત્મશ્વાધાનું પાપ કરવા છતાં પણ અંતે પ્રાણો તો ન જ બચ્યા. જે મોકા ઉપર તે જવાના હતા ત્યારે જતા તો નામ અમર થઈ જતું, પણ પછી એવા સમયે પ્રાણ ગયા કે ફૂતરાના મૃત્યુમાં અને અમારા મૃત્યુમાં કશો ફરક ન રહ્યો.

અમે કોઈ મુનિ કહે તે બધું કર્યું પણ ફળ ન મળ્યું:

ક્ષાન્તાં ન ક્ષમયા ગૃહોચિતસુખં ત્યક્તાં ન સંતોષતઃ;

સોદ્ગ દુઃસહશીતવાતતપનાઃ કલેશાન તપાં તપઃ

ધ્યાતાં વિતમહનિંશાં નિયમિત પ્રાણૈર્ન શંભોઃ પદં,

તત્ત તત્ત કર્મ કૃતાં યદેવ મુનિભિસ્તૈસ્તૈ: ફલૈર્વચિતઃ॥7॥

અમે અમારા અપરાધ કરનારને ક્ષમા આપી પણ પ્રતિકાર કરવાની ક્ષમતા ન હોવાથી બીકના માર્યા ચૂપ રહ્યા. તેથી ક્ષમાનું ફળ ન મળ્યું. સિંહ સસલાને ક્ષમા આપે તો ક્ષમા કહેવાય. સસલું જો સિંહને ક્ષમા આપે તો તેને ક્ષમા ન કહેવાય. કારણ કે સસલું બીજું શું કરી શકે?

વીરતા અને પરાક્રમ હોય તેની જ ક્ષમા શોભી ઊડે. કમજોર—કાયરની ક્ષમાનો કશો અર્થ હોતો નથી.

અમે ઘરસંસારનાં બધાં સુખો ભોગવ્યાં નહિ પણ ત્યાગી થવાનું ફળ ન મળ્યું. કારણ કે ઘરસંસારનાં સુખો અમને મળ્યાં જ ન હતાં. લગ્ન ન થયાં, કન્યા ન મળી એટલે બ્રહ્મચર્ય પાળ્યું. આવી જ વાત અમારાં સુખોની પણ છે. અમને સુખો જ ન મળ્યાં એટલે ત્યાગી થયા. પણ ત્યાગને ફળ ન મળ્યું.

અમે શિયાળા-ઉનાળા વગેરે ઋષ્ટુઓમાં ઘણી ઠંડી તથા ઘણો તાપ સહન કર્યો. ઘણો કલેશ સહન કર્યો પણ કોઈએ અમને તપસ્વી ન માન્યા. કારણ કે અમે જે શીત-તાપ વગેરે સહન કર્યો તે અમારી મજબૂરી હતી. સહન કર્યો વિના છુટકો જ ન હતો તેથી સહન કર્યું. એટલે તપસ્વી ન કહેવાયા.

અમે રતાદિવસ ધનનું ધ્યાન કર્યું. જોકે ધન તો ન મળ્યું પણ અમે કદી ભગવાન શિવનું ધ્યાન ન ધર્યું. તેથી યોગી ન કહેવાયા. આ રીતે મોટા મોટા મુનિઓ જે જે કામ કરે તે બધાં અમે કર્યાં પણ મજબૂરીથી કર્યાં એટલે તેનાં ફળ જે મળવાં જોઈતાં હતાં તે ન મળ્યાં.

13-3-08

ભોગા ન ભુક્તા વયમેવ ભુક્તા॥

સ્તપો ન તપાં વયમેવ તપાઃ॥

કાલો ન યાતો વયમેવ યાતાઃ

તૃષ્ણા ન જીર્ણા વયમેવ જીર્ણાઃ॥7॥

જીવનનું પ્રબળ આકર્ષણ ભોગો છે, પ્રાણીમાત્ર ભોગો ભોગવવા ફાંફાં મારતું હોય છે. ભોગો માટે પ્રાણીઓ અને માનવો લડી મરે છે. આવા અનેક પ્રકારના ભોગો અમે ખૂબ ભોગવ્યા, પણ પછી ખબર પડી કે આ તો અમે જ ભોગવાઈ ગયા.

ભોગોની ત્રણ કક્ષાઓ છે: 1. પ્રસાદ, 2. ઔષધ અને 3. રોગ—વિનાશ.

જો ભોગને પ્રભુપ્રસાદ માનીને ભોગવાય તો આનંદ સાથે પ્રસન્નતા આવે છે.

જો ભોગોને ઉચિત માત્રામાં, ઉચિત સમયમાં જ ભોગવાય તો તે ઔષધનું કામ કરે છે. તેથી આરોગ્ય અને દીર્ઘાયુષ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

પણ ભોગોને બેફામ થઈને ભોગવવામાં આવે તો તે રોગ અને વિનાશનું કારણ બને છે. કારણ કે ભોગોને નિયંત્રણમાં રાખવા અત્યંત કઠિન છે, જેથી માણસ બેફામ થઈ જતો હોય છે. આ બેફામપણું ભોગીને ભોગવી નાખતું હોય છે. તેથી લાંબા સમય સુધી ભોગો ભોગવ્યા પછી માણસને ભાન થાય છે કે અરે આ તો અમે જ ભોગવાઈ ગયા. બહુ જલદી વૃદ્ધાવસ્થા અને શિથિલતા આવી ગઈ.

કેટલાક લોકો જીવનભર જાતજાતનાં તપો તપતા હોય છે. લગભગ બધા ધર્મોમાં કોઈ ને કોઈ પ્રકારનાં તપ હોય જ છે. કેટલાક ધર્મોમાં તો તપની જ પ્રધાનતા હોય છે જેથી બારે મહિના જાતજાતનાં તપ તપતા રહે છે. આ તપ બે પ્રકારનાં હોય છે. 1. સાર્થક અને 2. વાંઝિયાં, જેને તપવાથી કોઈ પ્રશ્ન ઉકેલાય તે સાર્થક તપ છે, પણ જેને તપવાથી કોઈ પ્રશ્ન ઉકેલાય નહિં, ઉલયાના પ્રશ્નો ઊભા થાય તે વાંઝિયાં તપ છે. આપણો ત્યાં વાંઝિયાં તપ વધુ તપાય છે. જેથી રાષ્ટ્ર, સમાજ કે માનવતાને કોઈ લાભ થતો નથી. હા, હાનિ થાય છે. વિના કારણે દેહને કષ્ટ આપવું તે ખરું તપ નથી, આવાં તપો તપનારા અને પોતે તપસ્વી છે તેવો અભિનિવેશ રાખનારા લોકોને ભર્તૃહરિ કહે છે કે “તપો ન તપાં વયમેવ તપતાઃ” અર્થાત્ અમે તપ ન તપું પણ તપે જ અમને તપાવી દીધા. અકુદરતી, અનાવશ્યક દેહદમન કરનારું તપ તપવાથી વ્યક્તિનું આરોગ્ય બગડે છે. આયુષ્ય ટૂંકું થાય છે, સ્વભાવ ચીડચીડો થઈ જાય છે. પોતે ‘તપસ્વી’ છે એવો મિથ્યા ગર્વ રહ્યા કરે છે. આવાં તપો ન તપવાં જોઈએ. ભર્તૃહરિ કહે છે કે આવાં ભ્રમપૂર્ણ તપો તપવાથી કશો ફાયદો તો ન થયો, હા, અમે પોતે જ તપી ગયા.

જીવનની સાથે એક અનિવાર્ય તત્ત્વ ચાલી રહ્યું છે તેનું નામ છે કાળ. “કાળ કદી અટકતો નથી, તે સતત ચાલ્યા કરે છે.” અમે એવું સમજતા રહ્યા કે કાળ પસાર થઈ રહ્યો છે. પણ હવે જાણ્યું કે ના ના, કાળ નહિં પણ અમે સ્વયં પોતે જ પસાર થઈ રહ્યા છીએ. અમે કયાંથી કયાં પહોંચી ગયા! હવે પૂર્ણવિરામની નજીક પહોંચી ગયા છીએ. કશું ભાન જ ન રહ્યું. રમત-રમતમાં અને ખેલ-ખેલમાં જીવન પસાર થઈ ગયું અને હવે લ્યો, આ સામે યમરાજ ઊભેલા દેખાય છે. જે કરવાનું હતું તે તો રહી ગયું. પણ હવે શું થાય? યમરાજ એક ક્ષણ પણ વધારાની આપવા તૈયાર નથી.

જીવનની ગુરુચાવી આશા-તૃષ્ણા છે. રમકડાની માઝક તેણે અમને ખૂબ રમાડ્યા. અમે રમ્યા અને સાધના કરતા રહ્યા કે તૃષ્ણા જીર્ણ થઈ જાય. પણ તૃષ્ણા તો જીર્ણ થવાની જગ્યાએ જુવાન થઈ ગઈ છે. હા, અમે પોતે જ જીર્ણ થઈ ગયા છીએ. તન-મનથી લબડી ગયા હોવા છતાં અર્થહીન જીવન જીવી રહ્યા છીએ.

વૃદ્ધાવસ્થામાં જે દુર્દશા શરીરની થાય છે તેનું વર્ણન કરે છે.

વલિબિમુખમાકાણાં પલિતૈરંકિતાં શિરઃ।

ગાત્રાણિ શિથિલાયન્તે તૃષ્ણૌકા તરુણાયતો॥8॥

મરવું કોઈને ગમતું નથી. સૌને લાંબું જીવન જીવવું છે. પણ લાંબા જીવનમાં વૃદ્ધાવસ્થા અનિવાર્ય છે. વૃદ્ધાવસ્થા કેવી હોય છે?

જે મુખ પહેલાં ચંદ્ર જેવું ઉજજવળ અને ઘાટીલું હતું તે હવે ફિક્કું અને કરચલીઓથી ઘેરાઈ ગયું છે. પૂરા ચહેરા ઉપર લાંબી લાંબી લીટીઓ પડી ગઈ છે અને જે માથું કાળાભમ્મર વાળથી સુશોભિત હતું તે હવે સફેદ પૂણી જેવા વાળથી ઢંકાઈ ગયું છે. કરચલીવાળ મોઢ ઉપર સફેદ વાળ મુખને વધુ બેડોળ અને નિસ્તેજ બનાવે છે. આ સિથિતિ માત્ર મોઢાની જ નથી, પૂરા શરીરનાં બધાં અંગો શિથિલ થઈ ગયાં છે. હાથ-પગ કામ કરતા નથી, આંખ-કાન-દાંત વગેરે પણ કામ કરતાં નથી. પૂરું શરીર ખખડી ગયું છે. આ વૃદ્ધાવસ્થા છે. છતાં હજુ લાંબું જીવવું છે. ફરી પાછા જુવાન થવાનું મન થાય છે. લોકો છેતરીને જુવાન થવાની દવાઓ ખવડાવે છે, પણ હાય, કશું ફળ આવતું નથી. હા, તૃષ્ણા જરૂર જુવાન થઈ ગઈ છે. જીર્ણ શરીરમાં જુવાન તૃષ્ણા ભારે ઉત્પાત મચાવે છે. કોણ છોડાવે આ તૃષ્ણાથી? કાંતો યમરાજ કે પછી હરિનામસ્મરણથી થનારો વૈરાગ્ય.

હજુ પણ મૃત્યુનો ડર નથી લાગતો!

નિવૃત્તા ભોગેચ્છા પુરુષ બહુમાનોડપિ ગલિતઃ:

સમાનાઃ સ્વર્યાતાઃ સપદિ સુહંદો જીવિતસમાઃ।

શનૈર્યાચ્યુત્યાનં ઘનતિમિરરુદ્ધે ય નયને,

અહો, ધૃષ્ટઃ કાયસ્તદપિ મરણાપાય ચક્કિતઃ॥૧॥

વૃદ્ધાવસ્થાની સિથિતિનું વર્ણન કરે છે:

1. ભોગેચ્છા નિવૃત્તાઃ ભોગો ભોગવવાની ઈચ્છા હવે નિવૃત થઈ ગઈ. પણ આવો અર્થ યોગ્ય નથી લાગતો. ભોગેચ્છા કદી નિવૃત થતી નથી, થાય તો માણસ સુખી સુખી થઈ જાય. પણ ભોગક્ષમતા નિવૃત્તા એવો અર્થ કરવો જોઈએ. પુરુષના ભોગો ક્ષમતાને આધીન છે. આ ક્ષમતાને જ પૌરુષ કહેવાય છે. ક્ષમતા ચાલી ગયા પછી પુરુષ ઈચ્છા હોવા છતાં પણ ભોગો ભોગવી શકતો નથી. આ દશામાં પુરુષ બહુ જ દુઃખી થાય છે. હજારો પ્રયત્નો કરીને પણ ભોગક્ષમતા પાછી લાવી શકતી નથી. તેથી મનમાં ને મનમાં બહુ દુઃખી થાય છે. ક્ષમતા વિનાની ઈચ્છા પરિતાપ આપે છે. હવે ક્ષમતા તો ફરીથી આવવાની નથી તો ઈચ્છા ઓછી થાય તેવો કોઈ ઉપાય ખરો? હા, તે ઉપાય વૈરાગ્ય છે. જો પુરુષને વૈરાગ્ય થાય તો ભોગેચ્છા ઓછી થઈ જાય. હરિસ્મરણ અને સતત સત્તસંગ કરતા રહેવાથી ભોગેચ્છાઓ મંદ પડી જાય છે, જેથી અક્ષમતાનું દુઃખ રહેતું નથી. ઊલટાનું અક્ષમતા આશીર્વાદ બની જાય છે.

2. પુરુષ બહુમાનોડપિ: પહેલાં જે પુરુષનું બહુ જ માન હતું તે હવે માનહીન થઈ ગયો છે. હવે આ વૃદ્ધ ડોસાને કોઈ ગણતું કે ગણકારતું નથી. ભોગોની ક્ષમતા જતી રહેવાથી સ્વીનો સ્વાર્થ પૂરો થતો નથી તેથી તે તિરસ્કારે છે. ધન કમાવાની ક્ષમતા ન રહેવાથી પણ ઘરનાં લોકો ડોસાને બિનઉપયોગી માનીને અવગણે છે.

3. જે સગાં સંબંધી-મિત્રો વગેરે હતાં તે બધાં કયારનાંય પરલોક સ્થિધાવી ગયાં છે. લાંબું જીવન જીવનારા, સમાન ઉભ્મરનાં માણસો કરતાં વધારે જીવતા હોવાથી પાછળ એકલા રહી જતા હોય છે. નવી પેઢી સાથે મેળ જામતો નથી અને જૂની પેઢી ચાલી ગઈ હોય છે. તેથી વૈચારિક એકાકીપણું આવી જાય છે.

4. હવે જલદીથી ઊભા થવાનું નથી, લાકડીના ટેકે ધીરે ધીરે વૃદ્ધ ઊભો થાય છે. પગ અને દેહ લડખડાય છે, માંડ લાકડીના ટેકે બોલેન્સ રખાય છે.

5. અને આંખોનું તેજ ચાલ્યું ગયું છે. મોતિયો આવવાથી અને પહેલાં ચશમાંની વ્યવસ્થા ન હોવાથી, પ્રાય: લોકો વૃદ્ધાવસ્થાની શરૂઆતમાં જ આંધળા કે અર્ધઆંધળા થઈ જતા. કોઈ તેમને દોરીને લઈ જતું. આવી પરાધીનતામાં જીવન જીવનારા વૃદ્ધો, ભર્તૃહરિ કહે છે કે અહો! આશ્ર્ય તો જુઓ કે આવી ભૂંડી દશા થઈ હોવા છતાં આ ભૂંડી કાયા હજુ પણ મરણથી બચવા માગે છે. હજુ પણ તેને જીવતા રહેવાની ઈચ્છા છે. જીવીને શું કરશે? હવે દુઃખો સિવાય બાકી રહ્યું છે શું? આનું નામ તો તૃષ્ણા છે. વૈરાગ્ય થાય તો જ તૃષ્ણામાંથી છુટાય. ભર્તૃહરિ એક નદી બતાવે છે:

આશાનામનદી મનોરથજલા તૃષ્ણાતરંગાકુલા,

રાગગ્રાહવતી વિતક્કવિહગા ધૈર્યદુમધવંસિની।

મોહાર્વત સુદુસ્તરાડતિગહના પ્રોતુંગ ચિન્તાતઠી,

- આશા નામની નદી છે. નદીમાં જળ હોય છે. આશા એક એવો સ્તોત્ર છે કે સતત જુદી જુદી આશાઓનું પાણી વધા જ કરતું રહે છે. હવે આ કરું. પછી આ કરું, પછી પેલું કરીશ. આમ સતત આશાજળ વહેતું રહે છે.
 - આ આશા નામની નદીમાં મનોરથ રૂપી જળ વહેતું રહે છે. ઈચ્છાઓના અનેક પ્રકારમાં એક પ્રકાર છે મનોરથનો. મનોરથ એટલે અરમાન, ભાવુક લોકો સતત જુદાં જુદાં અરમાનો કર્યા કરતા હોય છે. બધાંનાં બધાં અરમાન પૂરાં થતાં નથી હોતાં. પૂરાં થાય કે ન થાય, પણ ભાવુક લોકો અરમાનો કર્યા જ કરતા રહે છે. આ જળ છે. જેને હવે કોઈ મનોરથ બાકી રહ્યા નથી, જે મનોરથ વિનાના થઈ ગયા છે તેમની નદી સુકાઈ ગઈ છે. હવે ડૂબવાનો કોઈ ભય નથી.
 - તૃષ્ણાતરંગાઃ નદીમાં તો તરંગો ઉઠતા રહે છે. આ નદીમાં જુદી જુદી તૃષ્ણાઓના તરંગો ઉઠતા રહે છે. જે ઈચ્છા અને આશાઓ પૂરી નથી થઈ શકી પણ જેનું અસ્તિત્વ રહી ગયું છે તે તૃષ્ણા છે. આવી તૃષ્ણાઓના તરંગો ઉઠયા કરે છે.
 - રાગગ્રાહવતીઃ આ નદીમાં મોટા મોટા મગરો છુપાયેલા છે. મગરોનું કામ છે, પશુ-પક્ષી-માનવોને પકડીને ગળી જવાનું. અહીં રાગ નામના મગરો ઘણા છે. જે ભલભલા મનુષ્યોને ગળી જાય છે. રાગ એટલે મોહભરી આસક્તિ. પોતાનાં સુખ માટે સ્ત્રી-પુરુષોને પરસ્પરમાં થનારો સંબંધ. આ સંબંધ જ્યારે તીવ્રરાગની કદમ્બાએ પહોંચે ત્યારે ડુબાડનારો થઈ જતો હોય છે. ભર્તૃહરિને જેમ પિંગળાનો રાગ થયો અને પિંગળાએ તેને ડુબાડ્યો, પણ ખરા સમયે રાગમાંથી વિરાગ થયો. વિરાગથી રાગનો નાશ થયો. ભર્તૃહરિ ડૂબતો બચી ગયો, અને હજારોને ડૂબતાં બચાવનારી નૌકા થઈને વિચરવા લાગ્યો. પણ બધાંનું આવું નથી થતું. સામાન્ય માણસો તો આ નદીમાં રાગ નામના મગરમણ્યથી પકડાઈને ડૂબી મરતા જ હોય છે.
 - નદીના કિનારે પક્ષીઓ વસતાં હોય છે. અહીં તર્ક-વિતર્કરૂપી પક્ષીઓ વસે છે. જે ઉઠયા કરે છે. તર્ક-વિતર્કને પક્ષીઓ એટલા માટે માન્યાં છે કે તે શ્રદ્ધાને સ્થિર થવા દેતાં નથી. જ્યાં સુધી શ્રદ્ધા દઢ ન થાય ત્યાં સુધી સાધના સ્થિર ન થાય. સાધના સ્થિર થયા વિના તેનાં શુભ પરિણામો જોવા ન મળે.
 - આ નદી ધીરજ રૂપી વૃક્ષોનો નાશ કરનારી છે. જેમ નદીકિનારાનાં વૃક્ષો નદીના રેલપ્રવાહમાં નષ્ટ થઈને તણાઈ જતાં હોય છે તેમ આ સંસારનદીના કિનારે ધીરજરૂપી વૃક્ષો ઉભાં છે તેમને નષ્ટ કરીને તાણી લઈ જાય છે. ધીરજ વિના સાધના પકવ ન થાય. ધીરજ પાકી થાય ત્યારે જ શ્રદ્ધા—નિષ્ઠામાં બદલાય અને નિષ્ઠા જ સાધકને સિદ્ધાવસ્થાએ પહોંચાડે. પણ અહીં તો આ પ્રબળ નદીનો પ્રવાહ ધીરજ રૂપી વૃક્ષોને ટકવા જ દેતો નથી. ઉપાડીને તાણી લઈ જાય છે. હવે ન તો સાધના થઈ શકે ન સિદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય.
 - આ નદીમાં મોટાં મોટાં વર્તુળો પેદા થાય છે. વર્તુળો એટલે ચક્કર-ચક્કર ફરનારું પાણી, જેને ઘૂમરીઓ પણ કહેવાય છે. ગમે તેટલો કુશળ તરવૈયો હોય તોપણ જો આ વર્તુળમાં ફસાઈ જાય તો બહાર નીકળી ન શકે. જળચક સ્કૂ જેવું હોય છે તેમાં ફસાયેલો જીવ ગોળ ગોળ ફરતો ફરતો જબરદસ્તીથી છેક નીચે પહોંચી જાય છે. તે કદી પણ બહાર નીકળી શકતો નથી. કદાચ કોઈ તેને બચાવવા નદીમાં પડે તો તે પણ ચક્કરમાં ફસાઈને મરી જતો હોય છે.
- આવી જ રીતે આ આશા નામની સાંસારિક નદીમાં પણ મોહ નામનાં મોટાં મોટાં જળચકરો રહે છે. જેમાં ફસાયેલો જીવ લાખ પ્રયત્નો કરીને પણ બહાર નીકળી શકતો નથી. તે તેમાં જ ડૂબી મરે છે.
- મોહ એટલે આંધળા થઈને કોઈ વસ્તુ કે વ્યક્તિ પ્રત્યે તીવ્ર મોહ રાખીને ચોંટી જવું તે. સંસારમાં આવો મોહ થતો જ હોય છે. જે શરૂઆતમાં સુખ દેખાડે છે પણ અંતે ડુબાડે છે. જેમ ભર્તૃહરિને પિંગળા પ્રત્યે તીવ્ર મોહ થયો પણ અંતે ઈષ્ટદેવની કૃપાથી નિર્માહી થયો, વૈરાગ્ય થયો અને મોહમાંથી છૂટ્યો. કલ્યાણ થયું. પણ બધા કાંઈ છૂટી શકતા નથી. મોહ તો ડુબાડીને જ જંપતો હોય છે.
- આ સંસારનદીને ચિંતા રૂપી પર્વત જેવાં ઊંચા ઊંચા તટો છે. સામાન્ય નદીના કિનારા ઉપર પર્વતોની ઊંચી ઊંચી સીધી ભેખડો ઉભા હોય તો કોઈ કુશળ તરવૈયો કદાચ નદીને કિનારે પહોંચે તોપણ કરાળ ભેખડો હોવાથી બહાર નીકળી ન શકે. આવું જ આ સંસારનદીનું છે. આ નદીમાં પડેલા—તણાતા પુરુષને ચિંતા નામની બીમારી લાગુ પડે છે. સંસારનદી કદી ચિંતા વિનાની નથી હોતી. આ વિકરાળ નદીમાં ડગલે ને પગલે એટલા બધા વણાઉકેલાયા પ્રશ્નો હોય છે કે તેની ચિંતા થયા જ કરતી હોય છે. પ્રશ્નો ઉકેલાય તો જ નિશ્ચિન્તતા આવે. પણ અહીં તો પ્રશ્નો ઉકેલાતા નથી. રોજરોજ નવા પ્રશ્નો ઉભા થતા રહે છે. ખાસ કરીને સ્ત્રીવર્ગ પ્રશ્નો ઉભા કરતો રહે છે. જેની

ચિંતામાં પુરુષવર્ગ પારાવાર દુઃખી થતો રહે છે.

આવી વિકરાળ નદીને પાર કરનારા કોઈ વિશુદ્ધ મનવાળા યોગીઓ જ હોય છે. જે હસતાં હસતાં આ નદીને પાર ઉત્તરીને આનંદ કરતા હોય છે. અર્થાત્ ભર્તૃહરિ કહે છે કે હે ભાઈઓ! યોગીવરો બનો અને નદીને પાર ઉત્તરો.

સંસારનાં સુખો પણ ખરા અર્થમાં સુખ હોતાં નથી:

ન સંસારોત્પન્ન ચરિતમનુપશ્યામિ કુશલં,
વિપાક: પુષ્યાનાં જનયતિ ભયં મે વિમૃશતઃ;
મહાદ્રિભ: પુષ્યોઘૈશ્વિર પરિગૃહીતાશ વિષયા,
મહાનો જયન્તે વ્યસનમિવ દાતું વિષયિષામ્||11||

સંસારના સુખનું મૂળ પાંચ વિષયોની પ્રાપ્તિ છે. ઘણાને તો આ પંચવિષયો મળતા જ નથી. તેઓ જીવનભર વિષયો માટે તડપતા રહે છે. જે થોડાક લોકોને પંચવિષયોની પ્રાપ્તિ થાય છે તેમાં ત્રણ દોષો હોય છે. 1. તેમાં પૂરી તૃપ્તિ હોતી નથી. 2. તે અધવચ્ચે જ છૂટી જતા હોય છે. 3. તેમાંથી અનેક રોગો વગેરે અનિષ્ટો થતાં હોય છે.

પણ ભર્તૃહરિનું તો કહેવું છે કે માનો કે મને પૂર્વનાં પુષ્યોથી પૂરેપૂરા પંચવિષયો પ્રાપ્ત થયા. તોપણ મને તો તે પણ દુઃખરૂપ જ લાગે છે. કારણ કે તેના પ્રત્યે તીવ્ર આકર્ષણથી બીજાં મહત્ત્વનાં કાર્યો કરી શકતાં નથી. તેથી જીવનનું મહાલક્ષ્ય મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકતું નથી, વળી ભોગો ક્ષણભંગુર હોવાથી ક્ષણિક સુખો આપીને પાછળથી મહાદુઃખો આપે છે, માટે દુર્લભ વિષયસુખો મળ્યાં હોય તોપણ અંતે તો દુઃખરૂપ જ છે.

તો પછી હવે શું કરવું? સાંભળો:

અવશયં યાતારશ્વિરતરમુષિ ત્વાપિ વિષયા
વિયોગો કો નેદસ્ત્યજતિ ન જનો યત્ત સ્વયમ્મૂન્ન
વ્રજન્તઃ સ્વાતંત્ર્યાદ તુલ પરિતાપાય મનસઃ;
સ્વયં ત્વક્તા હોતે શમસુખ મનન્ત વિદ્ધતિ||12||

વિષયોને છોડો કે ન છોડો, તે છૂટવાના જ છે. કારણ કે જ્યારે ભોગવવાની શક્તિ નહિ રહે ત્યારે વિષયો છોડવા જ પડશે. પણ ત્યારે અનહંદ દુઃખ થશે, કારણ કે તમારી મજબૂરીથી તમારે વિષયો છોડવા પડયા. પણ એ જ વિષયોને જો તમે સમજ વિચારીને પોતાની ઈચ્છાથી છોડો તો તેમાં આનંદ—સુખ થાય. ઈચ્છાથી છોડેલા વિષયો સંયમ કહેવાય, તેનો આનંદ હોય, માટે તમારી લાગારીથી વિષયો ચાલ્યા જાય તેના પહેલાં તમે જાતે જ તેને છોડો જેથી આનંદ થાય.

કામવાસના કેવી પ્રબળ છે કે તે મરેલાને પણ મારે છે.

કૃશ કાણઃ ખંજઃ શ્રવણરહિતઃ પુર્ણ વિકલો,
વ્રણીપ્ર્યક્તિલનઃ કૃમિકુલશતૈરા વૃતતનુઃ;
કૃધાક્ષામો જ્ઞાર્ણ પિઠરક્કપાલાર્પિતગલઃ;
શુનીમન્વેતિ ચા હતમપિ ચ હન્ત્યેવ મદનઃ||13||

ભર્તૃહરિ બેઠાબેઠા એક કૂતરાને જોઈ રહ્યા છે, કૂતરો કેવો છે:

ભૂખથી સુકાઈ ગયેલો, આંખથી કાણો, આખા શરીરે ખસ વલૂર વલૂર કરતો, સાંભળતો નથી. બહેરો છે. પૂંછદું કપાઈ ગયેલું છે. લડાઈમાં બીજાં કૂતરાંઓએ તેનું પૂંછદું કરડી ખાદું છે. આખા શરીરે ઘા વાગેલા છે. બચકાં ભરવાથી ઘા લાગ્યા છે. અને ઘાવ પાક્યા છે જેથી તેમાં કીડા ખદબદી રહ્યા છે. આખું શરીર કીડાઓથી ખદબદી રહ્યું છે. ભૂખથી દુર્બળ થઈ ગયેલો, જેના ગળામાં હંડલીનો કંઠલો ફસાઈ ગયેલો છે, આવો અત્યંત દયનીય કૂતરો કોઈ કૂતરીને જોઈને વાસનાથી આકર્ષાઈને પાછળ પાછળ ભટકી રહ્યો છે. અરેરે... જુઓ તો ખરા, આ મરેલા કૂતરાને પણ વાસના છોડતી નથી તેને પણ મારી રહી છે.

ભર્તૃહરિ પરમ સત્ય કૂતરાના માધ્યમથી પ્રકટ કરી રહ્યા છે. વાસનાની તાણ કોઈને ક્યારે પણ છોડતી નથી. આ કૂતરાને જ જુઓ ને, તે

લગભગ મરેલો જ છે. પણ કૂતરીને જોતાં જ તે પાછળ પાછળ ભટકવા લાગે છે. માણસોનું પણ આવું જ કહી શકાય.

બ્રહ્મજ્ઞાનવિવેકિનોડમલધિયઃ કુર્વન્તિ અહો દુષ્કરં
યન્મુચન્ત્યુપભોગ કાંચન ધનાન્યેકાન્તતો નિઃસ્પૃહાઃ।
ન પ્રાપ્તાનિ પુરા ન સંપત્તિ ન ચ પ્રાપ્તૌ દઢ પ્રત્યયૌ,
વંદ્યામાત્ર પરિગ્રહાણ્યપિ પરત્યકૃતું ન શક્તાત્ત્વમ्॥14॥

અહા, બ્રહ્મજ્ઞાની સંતોને જુઓ, જેમની બુદ્ધિ નિર્મળ છે. જે દુષ્કર કાર્યો કરે છે. અર્થાત્ શ્રીસુખ તથા સુવર્ણધન વગેરેનો ત્યાગ કરીને ભોગરહિત થઈને નિઃસ્પૃહાવસ્થામાં શાંતિથી રહે છે.

અને હવે અમને જુઓ, અમને ભૂતકાળમાં ધન પ્રાપ્ત ન થયું, અત્યારે પણ અમારી પાસે ધન નથી અને ભવિષ્યમાં અમે ધનવાન થઈશું તેવો વિશ્વાસ નથી તોપણ અમે ઈચ્છામાત્રથી ધન તથા ભોગને ભોગવી રહ્યા છીએ. આવા ઈચ્છાભોગનો ત્યાગ પણ અમે કરી શકતા નથી અમારી કેટલી બધી લાચારી છે!

સમર્થ લોકો ભોગો તથા ભોગસાધનોને ક્ષણવારમાં છોડી શકતા હોય છે. જ્યારે અમારા જેવા અસમર્થ લોકો માત્ર ઈચ્છાભોગો, વૈચારિક ભોગો, મનોરાજ્યને પણ છોડી શકતા નથી. પ્રતિદિન રાત્રિમાં અધિનિદ્રામાં ભોગના અનેક મનોરથ ભોગવ્યા કરીએ છીએ. આ અમારી કરુણાભરી લાચારી જ કહેવાય.

કોણ ધન્ય છે?

ધન્યાનાં ગ્રિરિકન્દરે નિવસતાં જ્યોતિઃ પરં ધ્યાયતાં
આનંદાશ્રુ જલં પિબન્તિ શકુના નિઃશંકમફુંશયાઃ।
અસ્માકં તુ મનોરથોપરચિત પ્રાસાદ વાપીતટ-
કીડાકાનન કેલિકોતુક જુષા માપુઃ પરિક્ષીયતે॥15॥

તે લોકોને ધન્ય છે, જે મહેલો છોડીને પર્વતોની કંદરાઓમાં વાસ કરીને પરમ બ્રહ્મ પરમાત્માનું ધ્યાન કરી રહ્યા છે. બ્રહ્માનુભૂતિથી જે હર્ષ થાય છે તેથી હર્ષનાં આંસુઓ ટપકવા લાગે છે, આ આંસુઓના જળને નિર્ભય થયેલાં પક્ષીઓ નિઃશંક થઈને ખોળામાં બેસીને પીએ છે તેવા ત્યાણી બ્રહ્મજ્ઞાનીઓને ધન્ય છે.

હવે અમારી દશા જુઓ. અમારે છોડવા માટે કોઈ મહેલ વગેરે ઐશ્વર્ય તો ન હતું, અમે તો માત્ર મનોરથથી રચેલા મહેલો, વાવ, નદીતટ વગેરે રમણીય સ્થળોના વિચારો જ કરીને તેમાં ભોગનો આભાસ ભોગવતાં જ આયુષ્ય વિતાવી રહ્યા છીએ. અર્થાત્ અમે કાલ્પનિક—વૈચારિક મહેલો પણ છોડી શકતા નથી.

વિષયોની કેટલી પ્રબળતા છે!

ભિક્ષાસનં તદપિ નીરસમેકવારમ્ભ,
શય્યા ચ ભૂઃ પરિજનો નિજ દેહ માત્રમ્ભ
વસ્ત્રં ચ શ્રાણ શતખંડમયી ચ કન્યા
હા હા તથાપિ વિષયા ન પરિત્યજનિ॥16॥

વિષય-વાસનાથી છૂટવા માટે અમે ભિક્ષાટન કરવા લાગ્યા. જેમાં રસ-કસ વિનાનું માત્ર સાદું અન્ન જ હોય છે. તે પણ પાછું એક જ વાર ખાવાનું, નીરસ અને એક જ વાર ખાઈને અમે ભૂમિ ઉપર કશું પાથર્યા વિના સૂઈ જઈએ છીએ. સાથે કોઈને રહેવા દેતા નથી, માત્ર પોતાના શરીર સિવાય સાથે કશું હોતું નથી. વસ્ત્રની જગ્યાએ રસ્તામાં ફેંકી દીઘેલાં ચીઠરામાંથી અમે ગોંડડી બનાવીને અમે ધારણ કરીએ છીએ અર્થાત્ કશો શાણગાર કરતા નથી. હા, જુઓ તો ખરા કે આટલું બધું કર્યા પણ વિષયો અમને છોડતા નથી. ભર્તૃહરિ પરમ સત્ય કહી રહ્યા છે. ઘણા લોકો એમ માને છે કે નીરસ ભોજન ખાવાથી વાસના મરી જાય છે.

કેટલાક લોકો એમ માને છે કે ભૂશયા કરવાથી વાસના સત્તાવતી નથી. વાસના તો છત્રીપલંગ ઉપર સૂનારાને જ સત્તાવતી હોય છે. ભર્તૃહરિ કહે છે કે ના... ના, આ ખોટી વાત છે. ભૂશયા કરીને એકલા જ રહ્યા પણ વાસના તો હાજર જ રહે છે. તે તો છોડતી જ

નથી.

કેટલાક લોકો એમ માને છે કે શાણગાર સજવાથી વાસના સત્તાવતી હોય છે. અમે ચીંથરાં પહેરી જોયાં, શરીરને બેડોળ બનાવ્યું તોપણ વાસના છોડતી નથી. હે ભાઈઓ, ખોટાં સાધનો બંધ કરો, લાખ પ્રયત્નો કરો તોપણ વાસના તો હાજર રહેતી જ હોય છે. વાસનાથી શાંતિ પામવી હોય તો કુદરતને મિત્ર બનાવો. અર્થાત્ યોગ્ય સમયે યોગ્ય માત્રામાં તેને સ્વીકારી લો. તે જ તેનું ઔષધ છે. હરિસ્મરણ અને સત્તસંગ કરતા રહો જેથી વૈરાગ્ય વધતો રહે. વાસના હડકાણી ફૂતરી જેવી છે. પીછો છોડાવવા જે ભાગે છે તેની પાછળ પડે છે અને પકડીને—કરડીને જ છોડે છે. તેનાથી ભાગો નહિ, તેનો યોગ્ય માત્રામાં સ્વીકાર કરો હરિનામ જપો અને સત્તસંગ કરો. શાંતિ મળશે.

14-3-08

સ્તાનૌ માંસગ્રંથી કન્કકલશાવિત્વુપમિતૌ,
મુખંશ્લેષ્માગારં તદપિ ચ શશાંકેન તુલિતમ્ભ
સ્વવન મૂત્રકિલનં કરિવરકરસ્પદિં જ્વન
મહો! નિદ્યં રૂપં કવિજનવિશોષેણુકૃતમ્ભ॥17॥

સ્ત્રીનાં જુદાં જુદાં અંગોને જુદી જુદી દસ્તિથી કેવી રીતે જોઈ શકાય છે તે જુઓ.

ભરયૌવનમાં ઊભરેલાં સ્ત્રીનાં બન્ને સ્તનોને રંગીલા કવિઓએ સુવર્ણકળશની ઉપમા આપી છે. પણ ભર્તૃહરિ તો કહે છે કે બન્ને સ્તનો તો માંસના લોચામાત્ર છે. જો સ્તનની ચામડીને દૂર કરવામાં આવે તો તેમાંથી માત્ર માંસનાં ગુંચળાં જ નીકળે, સોનું તો છે જ નહિ, આવી ગંધાતી ચીજને કવિઓએ સોનાના કળશની ઉપમા આપી તે જ નવાઈ છે.

2. અને રંગીલા કવિઓને તો જુઓ. તેમણે સ્ત્રીના મુખને ચંદ્રની ઉપમા આપી છે. ‘ચંદ્રમુખી’ કે ‘કમળમુખી’ કહીને સ્ત્રીને સંબોધી છે. પણ ખરેખર તો મુખમાં થૂંક, કષ્ટ, લીંટ, ઊલ જેવી ગંધાતી ચીજો જ ભરેલી છે. આવું ગંધાતું અને ઘૃણિત મુખ કદી ચંદ્રમુખ થઈ શકતું હશે?

3. અરેરે, જરા જુઓ તો આ દુલ્બિદ્ધ કવિઓને કે જેમણે સ્ત્રીની જાંધોને હાથીની સૂંઢની ઉપમા આપી છે. ખરેખર તો સ્ત્રીની જાંધો, યોનિમાંથી નીકળતા મૂત્ર અને બીજા ગંધાતા ચીકણા પદાર્થોથી હંમેશાં ખરડાયેલી રહે છે. જેને અડવામાં કે જોવામાં પણ ઊભકા આવે. તેવી જાંધને કેવી કેવી ઉપમા આપી છે?

સ્ત્રીનું એકેએક અંગ દુર્ગધ મારતા પદાર્થોથી ભરપૂર છે તોપણ કામી કવિઓએ તેમાં સંસારના સર્વોચ્ચ સુખની કલ્યનાઓ કરીને લોકોને મૃગજળ પાછળ ભટકતા કરી મૂક્યા છે. ભગવાન શિવની હૃદયથી કોઈ આરાધના કરે તો તેને વૈરાગ્ય થાય. તો આ મૃગજળ જીવા કાલ્યનિક આકર્ષણથી છુટકારો થાય.

સર્વોચ્ચ રાગી અને સર્વોચ્ચ વૈરાગી માત્ર શિવ જ છે.

એકો રાગિષુ રાજતે પ્રિયતમાદેહાધહારી હરો,
નિરાગેખપિ યો વિમુક્ત લલનાસંગો ન યસ્માત્પરઃ।
દુર્વારસ્મરબાણ પન્નગ વિષજ્વાલાવલીદો જનઃ;
શોષ: કામવિડમિબતાન વિષયાન્ ભોક્તું નભોક્તું ક્ષમઃ॥ 18॥

સંસારમાં બે પ્રકારના પુરુષો હોય છે 1. રાગી, 2. વૈરાગી. આ બન્ને વિભાગોમાં કોઈ સર્વોચ્ચ શિખરે બિરાજતા હોય તો તે ભગવાન શિવ જ છે.

રાગીઓમાં સૌથી મહારાગી શિવ કેવી રીતે છે? તો કહે છે કે બાકીના રાગીઓ પત્નીઓનો વિયોગ સહન કરી શકતા નથી. એટલે પત્નીઓની પાછળ પાછળ દોડ્યા કરતા રહે છે પણ શિવજીએ તો તેનો કાયમી ઉકેલ જ શોધી કાઢ્યો. તેમણે પાર્વતીને પોતાનું અડધું અંગ બનાવી લીધાં જેથી કદી વિયોગ જ ન થાય. શિવ, અર્ધનારીશ્વર કેમ છે? તેનું કારણ સમજ્યા? પત્નીનો કદી વિયોગ ન થાય માટે. અર્ધી અંગમાં સમાવી લીધી.

એક બીજો અર્થ પણ સમજવા જેવો છે. પત્નીને અર્ધાગિની માની છે. અર્થાત્ પત્નીને હંમેશાં સાથે ને સાથે રાખો. તેથી બન્નેનું રક્ષણ થશે. એકલા પુરુષ કે એકલી સ્ત્રીનું સ્ખલન થઈ શકે છે, પણ જો બન્ને સાથે ને સાથે જ રહેશે તો બન્ને સ્ખલનોથી બચી શકશે. સાથે રહેવાથી

રાગમાં વિરાગભાવ થશે. બન્ને એકબીજાનાં પૂરક થશે.

શિવજી જેવી રીતે રાગીઓમાં શ્રેષ્ઠ છે તેવી જ રીતે વિરાગીઓમાં પણ શ્રેષ્ઠ છે. જુઓ, શિવજીને લગ્ન કરવા માટે બધા દેવો સમજાવવા ગયા. પણ લગ્ન કરવા શિવજી તૈયાર ન થયા. છેવટમાં સાક્ષાત કામદેવ પોતે શિવજીને કામવાસનાના દ્વારા ઉશ્કેરીને લગ્ન માટે તૈયાર કરવા ગયા. કામદેવે ઘણા પ્રયત્નો કર્યો પણ શિવજી જરા પણ વિચલિત ન થયા. લગ્ન કરવા માટે પ્રેરણ આપનારાં બે શારીરિક કારણો હોય છે. 1. પ્રેમ લાગણીઓ, 2. કામવાસના સંતોષવા. આ બન્ને કારણો શિવજીને વિચલિત કરી શક્યાં નહિ. ઘણા લોકો શારીરિક આવેગોની લાચારીથી લગ્ન કરવા મજબૂર થતા હોય છે. પણ શિવજી તો પૂર્ણ વૈરાગી હોવાથી એકે રીતે લગ્ન કરવા તૈયાર થતા નથી. છેવટે અતિરેક કરનાર કામને જ તૃતીય નેત્ર ખોલીને બાળીને ખાખ કરી નાખ્યો. આ વૈરાગ્યની પરાકાષ્ઠ જ કહેવાય.

કામદેવનાં બાણને નિવારવાં કોઈના માટે શક્ય નથી પણ શિવજીએ તે નિવાર્યો, એટલું જ નહિ હળાહળ ઝેર રૂપી સર્પનો આભૂષણ તરીકે સ્વીકાર કર્યો. આવી રીતે ભોગો ભોગવવામાં કે ભોગો છોડવામાં શિવજી જેવો બીજો કોઈ સમર્થ નથી. બન્ને ક્ષેત્રની પરાકાષ્ઠ સુધી શિવજી પહોંચી શકે છે.

15-3-08

મોહનો મહિમા બતાવે છે.

અજાનન્દ માહાત્મ્યં પતતુ શલભો દીપદહને,
સ મીનોડયશાનાદ્ બદિશયુતમશ્રાતુ પિશિતમ્ભ
વિજાનતોડપ્યેતદ વયમિહ વિપજાલ જટિલા-
ન મુશ્રામ કામાન્દ હહ ગહનો મોહમહિમા॥19॥

શલભ એટલે કે પતંગિયાં દીવાની બાળી મૂકવાની શક્તિને જાણતાં નથી એટલે કૂદી કૂદીને દીપકમાં પડે છે અને બળીને ખાખ થઈ જાય છે. પણ અમે તો જ્ઞાની છીએ, અમે જાણીએ છીએ કે રૂપની પાછળ પાગલ થવાથી અને રૂપની પાછળ કૂદી પડવાથી અમારો સર્વનાશ જ થવાનો છે. તોપણ રૂપને ત્યજ શકતા નથી તે કેવી વિંબના છે!

આવી જ રીતે બિચારું અજ્ઞાની માઇલાં માઇમારની ગલમાં ફસાવેલા બડીશરૂપી માંસને જાણતું ન હોવાથી તેને ખાવા મોહું મારે છે અને પકડાઈ જાય છે. તે પણ માફ કરવાને યોગ્ય જ કહેવાય. કારણ કે માઇલાં બિચારું અજ્ઞાની છે. પણ અમે તો જ્ઞાની—મહાજ્ઞાની છીએ. બધું જાણતા સમજતા હોવા છતાં પણ અનેક વિપત્તિઓની જગ્યામાં જાણી કરીને ફસાઈએ છીએ અને જાળને—કામવાસનાને છોડતા નથી, અરેરે, જુઓ તો ખરા, આ કેટલોબધો મોહમહિમા છે!

સુખ તરફ આકર્ષણ્ય તે જીવનો સ્વભાવ છે, પણ જ્યાં સ્પષ્ટ રીતે દુઃખો દેખાતાં હોય તેમ છતાં કોઈને છોડવા જીવ તૈયાર થતો નથી આ જ મોહ છે.

મોહનું બીજું પ્રચંડ રૂપ બતાવે છે:

તૃપસુશુષ્પત્યાસ્યે પિબતિ સલિલં સ્વાદુ સુરભિ,
કૃધાર્તઃ સન્દ શાલીન્દ કવલપતિ શાકાઈવલિતાન્દ
પ્રદીપ્તે કામાણો સુદધતરમાશ્રિલભ્યન્તિ વધ્ય
પ્રતિકારં વ્યાધે: સુખમિતિ વિપર્યસ્યતિ જનઃ॥20॥

માણસને જ્યારે તરસ લાગે છે ત્યારે તે સરસ મજાનું મીઠું પાણી પીએ છે.

જેમ જેમ તરસ તીવ્ર થતી જાય છે તેમ તેમ વ્યક્તિની વ્યાકુળતા વધતી જાય છે. તીવ્ર તરસ, તીવ્ર વ્યાકુળતાને પેદા કરે છે. તીવ્ર વ્યાકુળતાથી મહા અશાન્તિ થાય છે અને પાણી પીવાથી પરમ શાંતિ થાય છે.

આવી જ રીતે જ્યારે કોઈ વ્યક્તિને તીવ્ર ભૂખ લાગે છે ત્યારે સ્વાદિષ્ટ ભોજન કરે છે અને શાંતિ પામે છે. ભૂખ અને તરસ જીવનની વાસ્તવિકતા છે. પરમ સત્ય છે. આત્માની ગમે તેટલી વાતો કરો પણ ભૂખ-તરસના આવેગો આવતાં જ બધી વાતો ઊડી જાય છે. તથાકથિત જ્ઞાનીઓ પણ આ ભૂખ-તરસના આવેગોને શાંત કરવા વ્યાકુળ-વ્યાકુળ થઈ જતા હોય છે.

જેવા ભૂખ-તરસના આવેગો હોય છે તેવા—કદાચ તેનાથી પણ વધુ પ્રબળ આવેગો કામાર્દિનના હોય છે. કામને અહિન માન્યો છે. આ કામાર્દિન જેવો કોઈના શરીરમાં લાગે છે કે વ્યક્તિ તરત જ બળવા લાગે છે. તે પણ વ્યાકુળ-વ્યાકુળ થઈ જાય છે. વ્યાકુળતા અને શાંતિ એકસાથે રહી શકે નહિં. આ કામાર્દિનથી બળતો માણસ જ્યારે પોતાની વધુને ગાઢ આલિંગન આપે છે કે તરત જ તેનો અહિન ઓછો થતાં થતાં શાંત થઈ જાય છે. કામ-બળતરાનો આ સાચો ઉકેલ છે.

ભર્તૃહરિ કહે છે કે આવી જ રીતે કોઈને કોઈ વ્યાધિ થયો હોય તો કોઈ યોગ્ય ઔષધનું સેવન કરે છે, જેથી વ્યાધિ નિવૃત્ત થાય છે. લોકો આવી દુઃખનિવૃત્તિને ‘સુખ’ કહે છે. ખરેખર તો આ સુખ નથી પણ દુઃખનિવૃત્તિ છે.

બહુ જ મહત્વનું ચિંતન અહીં રજૂ થયું છે. દુઃખ નિવૃત્તિને આપણો સુખ માનીએ છીએ. પહેલાં દુઃખ ઉત્પન્ન કરવું, પછી દુઃખી થવું અને પછી તેની નિવૃત્તિ કરવી તેને જ સુખ માની લેવું. આ પાયાની ભૂલ છે.

ભૂખ કે તરસ લાગી જ ન હતી ત્યારે તેનું દુઃખ પણ ન હતું. નાના બાળકને કામાર્દિન નથી હોતો તેથી તેની બળતરા પણ નથી હોતી. તેની નિવૃત્તિની વ્યાકુળતાની જરૂર પણ નથી રહેતી.

આમ જોઈએ તો આપણા બધા પ્રયત્નો દુઃખનિવૃત્તિ માટે જ થતા હોય છે. દુઃખનિવૃત્તિનું નામ જ સુખ માની લેવાનું છે. આ રીતે તો સુખનું પોતાનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ જ રહેતું નથી.

આત્મા પોતે જ સુખરૂપ છે તેવી માન્યતા પણ યોગ્ય લાગતી નથી. ભૂખ-તરસ-વ્યાધિ-કામાર્દિન વગેરે દુઃખો આત્મવાળાઓને પણ હોય જ છે. ભલે કહેવા ખાતર જ લોકો કહે કે આ તો દેહના ધર્મો છે. આત્માના નહિં. આવું કહેવાનો કોઈ અર્થ રહેતો નથી. દેહ હોય તો જ આત્માની ચર્ચા કરી શકાય છે. “હું શરીર નથી” તેમ કહી દેવાથી શરીરનાં સુખ-દુઃખો મટી જતાં નથી.

સંસારમાં સુખો પણ દુઃખો જ હોય છે.

તુંગં વેશમ સુતાઃ સતામલિમતાઃ સંખ્યાતિગાઃ સંપદાઃ,

કલ્યાણી દયિતા વયશ્ચ નવમિત્યજ્ઞાન મૂડો જનઃ।

મત્વા વિચમનશ્વરં નિવિશતે સંસારકારાગૃહે,

સંદર્શય ક્ષણભંગુરં તદભિલં ધન્યસ્તુ સંન્યસ્યતે॥21॥

આપણો યાદ રાખવું જોઈએ કે આ વૈરાગ્યશતક છે. ભર્તૃહરિનો હેતુ સંસાર છોડીને સંન્યાસ લેવાનો છે. આ દસ્તિકોશ યાદ રાખવો જરૂરી છે. કારણ કે પરમ લક્ષ્ય મોક્ષ છે.

સંસારી જીવ ફૂલ્યોફૂલ્યો ફરે છે

1. અહા, મારે કેટલું ઊંચું અને ભવ્ય ભવન છે! આવું ભવન ગામમાં કોઈને નથી.

2. અહા, મારા પુત્રો—સંતાનો કેટલા બધા ગુણવાન અને મહાન છે! આવા દીકરા કોઈને નથી.

3. મારી સંપત્તિ તો જુઓ, ગણી ગણાય નહિ તેટલી સંપત્તિ છે મારી પાસે.

4. આ મારી પત્ની તો જુઓ! કેટલી રૂપાળી, ગુણવતી અને કલ્યાણી છે! આટલી મહાન પત્ની કોઈને નહિ મળી હોય.

5. અને મારી યુવાવસ્થા તો જુઓ! મારું થનગનતું યૌવન કોઈને પણ ઈર્ઝ્યા જગાડે તેવું છે.

આવું બધું વિચારી વિચારીને મૂઢ માણસ આ નશર સંસાર રૂપી કારાગૃહમાં પ્રવેશે છે. પણ તેને કોણ સમજાવે કે આ બધું ક્ષણભંગુર છે. નાશવાન છે. જ્યારે યમરાજ આવીને ઊભો રહેશે ત્યારે ઊંચું મકાન, પુત્રો, સંપત્તિ અને વહાલી પત્ની વગેરે ચારે તરફ અહીં ને અહીં રહી જશો, કોઈ એક ડગલું પણ સાથે નહિ આવે. આ બધાને છોડીને જરૂર જવું પડશે, ત્યારે મહા કષ્ટ થશે. અથવા આમાંનું કોઈ એક પણ તને છોડીને જશો ત્યારે પણ મહાદુઃખ થશે.

આના કરતાં પ્રથમથી જ આ બધાં સુખોનો ત્યાગ કરીને જોણે સંન્યાસ લીધો છે તે ધન્ય છે. તેમને યોગ કે વિયોગનું જરાય દુઃખ નથી હોતું. કારણ કે વૈરાગ્યથી જેમણે એકાકી જીવન સ્વીકાર્યું છે તે ધન્ય છે.

દીન દીનમુખે: સહૈવ શિશુકૈરાકૃષ જીજાંમબરા,
કોશદિભ: ક્ષુધિતૈનિરન વિધુરા દશ્યેત ચેદગેહિની।
યાંચાભંગભયેન ગદ્યગદ ગલતુટ્યાદ વિલીનાકશરમ્,
કો દેહીતિ વદ સ્વદગધજઠરસ્યાર્થે મનસ્વી જનઃ॥22॥

બધાનો સંસાર સુખી નથી હોતો. ગૃહસ્થાશ્રમની કરોડરક્જુ ધન છે. રોજ છે. જેની પાસે રોજ નથી હોતી તેનો સંસાર દરિદ્રતાના કારણે દુઃખમય થઈ જતો હોય છે. તેનું વર્ણન સાંભળો.

જે ઘરવાળી ફાટેલાં-તૂટેલાં કપડાં પહેરે છે અને તેનાં ભૂખથી પીડાતાં બાળકો, ફાટેલી સાડી પકડીને માને ખેંચતાં ખેંચતાં “આવાનું દે... આવાનું દે” એવું રુદ્ધન કરી રહ્યા છે, અન્ન ન હોવાથી સ્વયં ભૂખી સ્વી નિસ્તેજ વદન સાથે, રોતાં-કકળતાં બાળકોને શું આપવું તે સમજતું નથી. આવી સ્વી અને આવાં ભૂખ્યાં બાળકો જોઈને કયો મનસ્વી પુરુષ હશે જે આવા ઘરમાં બિક્ષા માગશે! બિક્ષા માગવાની પણ જગ્યા જોવી જોઈએ. બીજો ભાવ એવો પણ કહી શકાય કે જે ગૃહસ્થાશ્રમ આવો જ—આવી દરિદ્રતાની પીડાથી ભરેલો હોય તો તેવા ગૃહસ્થાશ્રમને સ્વીકારવાનો કોઈ અર્થ રહેતો નથી. પોતે દુઃખી થવું અને આશ્રિતોને પણ દુઃખી કરવાં તેના કરતાં તો ગૃહત્યાગ કરીને સંન્યાસ ધારણ કરી લેવો સારો. જે ભાર પોતાનાથી ઉપાડી શકાય તેમ છે જ નહિ, તેવા ભારને ઉપાડવાનો કોઈ અર્થ રહેતો નથી. અર્થનું અને કામનું સામર્થ્ય હોય તેણો જ ગૃહસ્થની જવાબદારી સ્વીકારવી જોઈએ. સામર્થ્ય વિનાની જવાબદારી સ્વીકાર કરવી એટલે સામે ચાલીને ફજેતીને ઓલાવવા જેવું થયું કહેવાય. ઘોર દરિદ્રતાની સાથે જો ચરિત્રહીન પત્ની મળે તો ઘરસંસાર સાક્ષાત્કાર નરકસંસાર જ બની જાય.

પેટનો ખાડો કેટલો દુઃખદાયી બને છે!

અભિમત મહામાન ગ્રન્થિ પ્રભેદ પટીયસી,
ગુરુતર ગુણગ્રામામ્ભોજ સ્ફુરોજજવલ ચંદ્રિકા।
વિપુલવિલલ્યજજવલી ચિતાન કુટરિકા,
જઠરપિટરી દુષ્પૂરેયં કરોતિ વિડમ્બનમ્॥22॥

આ પેટ કેટલી વિડંબના કરે છે. અમારી મહાનતાને આ પેટરૂપી કૂંડી તોડી નાખે છે.

અમારા અનેક ગુણોને ચાંદની જેમ કમળને બીડી નાખે છે તેમ બીડી દેનારી આ પેટરૂપી કૂંડી છે. લજજરૂપી ઘણા ગુણોને કાપી નાખનારી કુહાડી જેવી આ પેટરૂપી કૂંડી છે. અર્થાત્ નિર્વજ્જ થઈને ગમે ત્યાં જમવા બેસાડે છે.

કદી પણ પૂરી ન શકાય તેવી આ પેટની કૂંડી અમને વિડમ્બના કરે છે.

પુષ્યે ગ્રામે વને વા મહતિ સિતપટરણનપાલીં કપાલિ,
માદાય ન્યાયગર્ભ દ્વિજ હુતહુતભુગ્ ધૂમ્રોપકંઠમ્
દ્વારં દ્વારં પ્રવૃત્તાં વરમુદરદરી પૂરણાય ક્ષુધાતો,
માની પ્રાણી સ ધન્યો ન પુનરનુદિનં તુલ્ય કુલેષુ દીનઃ॥23॥

તેવા સંન્યાસીને કે તપસ્વીને ધન્ય છે, જે કોઈ પુષ્યશીલ ગામમાં રહે છે. બધાં ગામો પુષ્યશાળી નથી હોતાં. કેટલાંક ગામો પાપશીલ પણ હોય છે, જ્યાં હંમેશાં પાપો જ થતાં રહે છે. આવા ગામને કુગ્રામ કહેવાય છે. પાપીઓના વચ્ચે રહેવું એ સજ્જનો માટે મહાદુઃખકર બનતું હોય છે. પણ પુષ્ય કરનારાં ગામો પણ હોય છે. જ્યાં સવારથી સાંજ સુધી પુષ્યકર્મો જ થતાં હોય છે. આવાં ગામોમાં રહેવું એ અહોભાગ્ય જ કહેવાય. કદાચ આવું પુષ્યગ્રામ ન મળે તો કોઈ વનમાં જઈને રહેવું સારું. પણ કુગ્રામવાસ તો ન જ કરવો.

આવા પવિત્ર ગ્રામ કે વનમાં વસીને કોઈ પવિત્ર બ્રાહ્મણના ત્યાં બિક્ષા માગવા જવું સારું. બ્રાહ્મણ પણ કેવો હોય? જેના ત્યાં અનિહોત્રના અનિનથી નીકળનારા ધુમાડાથી જેના દરવાજા ધુમાડવાળા થઈ ગયા છે, આવા અનિહોત્રી બ્રાહ્મણના ત્યાંથી બિક્ષા માગીને પોતાનું પેટ ભરવું સારું.

પણ પોતાના કુટુંબીઓના ઘરોમાં જઈને દીન—લાયાર થઈને પેટનો ખાડો ભરવો સારો નથી, આવા માણસને ધિક્કાર છે.

આવ એવો છે કે ભીખ માગવી તો પારકના ત્યાં જઈને માગવી, પણ પોતાના સ્વજનોના ત્યાં કદી ભીખ માગવી નહિં, દીન-લાચાર થઈને સ્વજનોમાં પડ્યા રહેવું તેના કરતાં તો ગૃહત્યાગ કરીને તપસ્વી થઈ જવું સાંશે.

ભર્તૃહરિ બહુ મહત્વની વાત કરે છે. માત્ર વૈરાગ્યથી જ ઘરત્યાગ નથી થતો હોતો, ઘણી વાર તો શરીરની પ્રાથમિક આવશ્યકતા અન્ન-આહાર માટે પણ ગૃહત્યાગ થતો હોય છે, જે ઘરમાં પૂરો નથી કરી શકાતો.

ગંગાતરંગ હિમશીકર શીતલાનિ,
વિદ્યાધરાધ્યુષિતચારુશિલા તલાનિ।
સ્થનાનાનિ કિં હિમવતઃ પ્રલયં ગતાનિ?
યત્ત સાવમાન પરપિંડરતા મનુષ્યાઃ॥24॥

જે લોકો અપમાનિત થઈને ઘરમાં પડ્યા રહે છે તેમને ભર્તૃહરિ ફટકારે છે.

જ્યાં ગંગાજ્ઞના ઠંડા પાણીના કણોથી ઠંડી થયેલી શિલાઓ છે ત્યાં જઈને રહો—બેસો. અરે, આવી શિલા ઉપર તો મોટા મોટા વિદ્યાધરો, ઋષિમુનિઓ બેસતા હતા અને હરિભજન—ચિંતન કરતા હતા, તેવી શિલાઓ શું પ્રલયમાં ચાલી ગઈ છે? હે ભાઈઓ, ગૃહત્યાગ કરો અને આવી શિલાઓનો આશરો લો પણ પાપી પેટને ભરવા માટે અપમાનિત થઈને ઘરનાં નફરત કરનારાં માણસો વચ્ચે ન રહો. બધાંને ઘરનાં માણસોનું સુખ હોતું નથી. જેને ઘરનાં માણસો જ હડધૂત કરતાં હોય તેવાં માણસો વચ્ચે સતત અપમાનિત થઈને પડ્યા રહેવું તેના કરતાં તો ગૃહત્યાગ કરીને એકાકી જીવન જીવવું સાંશે.

પણ ગૃહત્યાગ કરીને રહેવું-ખાવું શું?

કિં કન્દા: કન્દરેભ્ય: પ્રલયમુપગતઃ?
નિર્જરા વા તિરિભ્ય: પ્રધવસ્તા વા તરુભ્યઃ:
સરસ ફલભૂતો વલ્કલિન્યશ શાખાઃ?
વીક્ષયન્તે યન્મુખાનિ પ્રસભમપગત પ્રશ્યાણાં ખલાનાં
દુઃખોદતાલ્યવિત સ્મયવશ પવનાનાર્તિત ભૂલતાનિ॥25॥

શું કંદરાઓમાંથી કંદ-મૂળ ખૂટી ગયાં છે? અર્થાત્ જંગલમાં કંદ-મૂળ-ફૂલ ખાઈને પણ જીવી શકાય છે.

શું ઝરણાંઓનું મીઠું જળ પર્વતોમાં ખૂટી ગયું છે? અર્થાત્ જંગલમાં જઈને પર્વતીય ઝરણાંનું મીઠું જળ પીવાનું.

શું વનમાં આવેલાં ફળવૃક્ષોનાં ફળો સુકાઈ ગયાં છે? અર્થાત્ જંગલનાં ફળો ખાઈને પણ જીવી શકાય છે. અરે! હિંમત કર બહાર નીકળ, ચારે તરફ પરમેશ્વરે વ્યવસ્થા કરેલી જ છે.

હવે તું ભીરુ થઈને એવા માણસોનાં મોઢાં જોયા કરે છે. જેમણે ન્યાય-અન્યાયનો વિચાર કર્યા વિના ધન પેદા કર્યું છે અને જેમની ભૂકુટીઓ ગરીબો ઉપર તણાયેલી રહે છે, તેવા ખલ પુરુષોનો આશ્રય છોડ અને વનમાં ચાલ્યો જા, એકાકી રહે અને હરિસ્મરણ કરી વૈરાગ્યથી જીવન જીવ.

17-3-08

સ્વમાની પુરુષને હલકી વૃત્તિવાળા ધનવાનોની ગુલામી સહ્ય નથી હોતી તેથી પત્નીને કહે છે:

પુણૈમૂલફ્લવૈ: પ્રિયે! પ્રણયિનિ વૃત્તિં કુરુષ્યાધુના,
ભૂશયા નવવલ્કલૈરકુરુષૈરુતિષ યામો વનમ્ભ
કુદ્રાણામવિવેક મૂઢ મનસાં યતૈવરાણાં સદા,
વિત્યાધિવિબ્લગિરાં નામાપિ ન શ્રૂયતે॥26॥

એક સ્વમાની પુરુષ પોતાની પત્નીને કહે છે કે: હે પ્રિયે, હે પ્રણયવાળી, હવે પવિત્ર મૂળ-ફળ વગેરે વનમાં થનારા ખાદ્ય પદાર્થો ખાઈને જીવન જીવવાની વૃત્તિ કર. ત્યાં આપણે ભૂશયા કરીશું, નવાં નવાં વલ્કલો પહેરીશું, કોઈની ગુલામી કર્યા વિના સહજ પ્રાપ્ત વસ્તુઓથી જીવન વિતાવીશું. ચાલ, ઊઠ, આપણે વનમાં રહેવા જઈએ.

જ્યાં આપણે જવાનું છે ત્યાં ક્ષુદ્ર, વિવેકહીન, મૂઢ, અભિમાની, વિત્તવ્યાધિવાળા, જેની વાણી ભ્રષ્ટ—અપશબ્દોથી ભરેલી છે તેવા ધનવાનોનું નામ સાંભળવા પણ મળતું નથી. માટે ચાલ વનમાં જઈએ.

પૂર્વે કંધું તેમ ઘરસંસાર ચલાવવો બહુ કઠિન છે. જેની પાસે પૈસો નથી, પૂરતી રોજ નથી, શાઠવૃત્તિવાળા ધનવાનોની નોકરી-ચાકરી કરવાની મજબૂરી જેને છે, જેને દિનબર અશ્વીલ ભાગાનું ઉચ્ચારણ સાંભળવું પડે છે, એવી સ્વમાની વક્તિને આવું અપમાનિત જીવન ત્રાસરૂપ થઈ જતું હોય છે. તેથી તે પોતાની પત્નીને કહે છે કે ચાલો વનમાં ચાલ્યાં જઈએ. સ્વમાની પતિને સ્વમાની પત્ની મળી હોય તો જ પોતાનું ધાર્યું જીવન જીવી શકે. ગુલામવૃત્તિવાળા સ્વમાની વૃત્તિની કદર—કિંમત કરી શકે નાહિ. ભર્તૃહરિ કહે છે કે જે સગવડો, ધનવાનોની ગુલામી કરવાથી મળે છે, તેને લાત મારી દે અને વૈરાગ્ય કર, લૂંખાં-સૂક્ષ્મ ખાઈને પણ સ્વમાનભર્યું જીવન જવ.

ફરી પાછા વૈરાગ્યભાવ જગાડવા ધનવાનોને ત્યાગીને વનમાં જવાનું કહે છે.

ફલં સ્વેચ્છાલત્યં પ્રતિવનમખેદં ક્ષિતિરુહં,
પદઃ સ્થાને સ્થાને શિશિર મધુરં પુષ્પયસરિતામ્ભ
મૃદુ સ્પર્શા શય્યા સુલલિત લતા પલ્લવમયી,
સહન્તે સન્તાપં તદપિ ધનિનાં દ્વારિ કૃપણાઃ॥27॥

હે ભાઈઓ! વનમાં જાઓ, ત્યાં હજારો વૃક્ષો તમને કષ્ટ વિના સહજ રીતે મનભાવતાં ફળો આપશો. ફળો ખાવાથી પેટ હલકું રહેશે. કોલેસ્ટ્રોલ નાહિ થાય, હદ્યરોગ નાહિ થાય. કબ્જિજીયાત કે બીજા રોગો નાહિ થાય. મેદ નાહિ વધે, મનોવૃત્તિઓ શાંત રહેશે. માટે વનમાં જાઓ અને કંદમૂળ ફળ ખાવાનો અભ્યાસ કરો અને રહો. ત્યાં કેટલીયે ખળખળ વહેતી નદીઓનું સ્વર્ણ, આરોગ્યપ્રદ અને મધુર જળ છે. જેમાં કોઈ શહેરની ગાટર નથી પડતી કે ફેંકટરીઓનાં કેમિકલ પણ નથી પડતાં. તેવું પાવિત્ર સ્વર્ણ જળ પીએ.

વૃક્ષોની લતા તથા પાંદડાંઓ ભેગાં કરીને શય્યા બનાવો અને ટેન્શાન વિના શાંતિથી સૂઝો. જીવનની બધી જરૂરિયાતો ત્યાં મળી રહે તેમ છે. તો હવે અભિમાની ધનવાનોના દરવાજે ઉંતરેલા ચહેરે, “મને નોકરી આપો. મને નોકરી આપો.” એવી લાચારીભરી યાચના શા માટે કરો છો? જલદીથી આવા દરવાજા છોડીને વનમાં જાવ અને હરિસ્મરણ કરતાં કરતાં જે મળે તેમાં સંતોષ કરીને ખુમારીભર્યું જીવન જવો.

યોગી પોતાના ભૂતકાળ ઉપર હસે છે.

યે વર્તન્તે ધનપતિપુર: પ્રાર્થના હુઃખભાજો,
યે ચાલ્યત્વં દધતિ વિષયાક્ષેપ પર્યસ્ત બુદ્ધેઃ।
તેખાં મન્તઃ સ્ફુરિત હસિતં વાસરાણાં સ્મરેયં,
ધ્યાનચ્છેદે શિખરીકૃહરગ્રાવશયા નિષણાઃ॥28॥

યોગી પોતાનો ભૂતકાળ યાદ કરે છે:

જ્યારે હું અભિમાની ધનવાનોની આગળ હાથ જોડીને લાચાર પ્રાર્થના કરતો અને તેમનો તિરસ્કાર સહન કરતો હતો, જ્યારે વિષય-વાસનાના આવેગોમાં આંધળો થઈને સ્ત્રીઓની પાછળ ભટકતો હતો અને ઘોર અશાંતિ ભોગવતો હતો, તે દિવસો યાદ આવતાં મને પોતાના ઉપર જ હસવું આવે છે. “હું આવો હતો!” એવાં સંસ્મરણ માત્રથી જ્વાનિ થઈ જાય છે અને હવે આ ગુજ્ઞામાં યોગાભ્યાસ કરતાં કરતાં પ્રશાંત ચિત્તનો આનંદ લઈ રહ્યો છું. ન હવે કોઈ ધનવાન પાસે આજજી કરવી પડે છે, ન તો કોઈ લલનાની લાલચ સત્તાવે છે. વૈરાગ્યવૃત્તિથી આખી દુનિયા જ બદલાઈ ગઈ છે.

સંતોષી જન જ સુખી થતો હોય છે.

યે સંતોષ નિરન્તર પ્રમુદ્દિતાસ્તેષાં ન ભિન્ના મુદ્દા,
યે તવન્યે ધનલુધ્યસંકુલધિયસ્તેષાં ન તૃષ્ણા હતા
ઇતથં કસ્ય કૃતે: કૃત: સવિધિના કીદકપદં સમ્પદાં,
સ્વાત્મન્યેવ સમાપ્તહેમમહિમા મેરુ ન મે રોચતો॥29॥

સંસારમાં બે પ્રકારના માણસો હોય છે. 1. દેવેચ્છાથી પ્રાપ્ત થયેલા ઐશ્વર્યવાળા જેમને પોતાના ધનમાં સંતોષ હોય છે અને ઐશ્વર્યને આનંદથી ભોગવે છે. તેમનો આનંદ પણ આનંદ જ હોય છે.

એક બીજા પણ ધન-સંપત્તિવાળા હોય છે, જે ખોટાં કાર્યો કરીને ધનનો ઢગાલો કરે છે પણ કોઈ પણ ભોગવતા નથી કે કોઈને આપતા પણ નથી. બન્નેને આનંદ છે. એકને હોવાનો અને વાપરવાનો આનંદ છે. સાથે સાથે સંતોષ પણ છે. જ્યારે બીજાને હોવાનો તો આનંદ છે પણ વાપરી શકતો ન હોવાથી અને સંતોષ ન હોવાથી બીજો આનંદ નથી. આવી રીતે ધન-સંપદા ખરેખર કોણી કહેવાય! આમ જુઓ તો પૂરેપૂરો સોનાનો મેરુ પર્વત પોતાની પાસે આટલું બધું સુવર્ણ ધારણ કરે છે તેથી શું? નથી તો તે ખાતો કે નથી ખવડાવતો. આવા કેટલાક ધનવાનો પણ હોય છે, જે નથી ખાતો કે નથી ખવડાવી શકતા. તેમને જોઈને શું કરવું? તેના કરતાં તો પેલા સંતોષી પણ ઉદાર સ્વભાવવાળા ધનવાન સારા કે જે ખાય છે અને ખવડાવે છે.

ભિક્ષાઠનની સર્વોચ્ચતા બતાવે છે.

ભિક્ષાહારમદૈન્યમપ્રતિસુખં ભીતિચિદં સર્વતો
દુર્માત્સર્ય મદાભિમાનમથનં દુઃખૌદ્વ વિદ્વંસનમ્ભ
સર્વત્રાનું વહમપ્રયત્ન સુલભં સાધુપ્રિયં પાવનં
શંભો: સત્રમવાર્યમક્ષયનિધિં શંસન્તિ યોગીથરા:॥30॥

ભર્તૂહરિ લોકોને યોગી થવાની સલાહ આપે છે. જો અહંકારી ધનવાનોની ખુશામત કરી કરીને, તેમનાથી દબાઈને લાચાર જીવન જીવવાનું હોય તો તેના કરતાં તો ભિક્ષાઠન કરીને જીવવું સાંદુ.

1. ભિક્ષાનો આહાર કરો. જેને મધુકરી કહેવાય છે. મધુકરી એટલે ભમરો જેમ પ્રત્યેક ફૂલથી થોડું થોડું પરાગ ગ્રહણ કરીને મધ બનાવે છે, તેમ ગૃહસ્થના ઘરેથી થોડી થોડી ભિક્ષા લઈને આહાર કરો. ભમરો કોઈ ફૂલને નુકસાન કરતો નથી. તેમ યોગીએ પણ કોઈને પણ દુઃખ આપ્યા વિના થોડી માત્રામાં જ ભિક્ષા કરવાની. ભિક્ષાહાર કરનારે આટલું પાળવાનું હોય છે.

1. જે મળે તેમાં સંતોષ કરવાનો. કદી પણ પોતાના માટે સ્વાદિષ્ટ બંજન બનાવવા કહેવું નહિં.
2. ભિક્ષાહાર માત્ર એક જ વાર કરવાનો.
3. ભિક્ષાહારીએ, સતત ઈશ્વર-સ્મરણ કરતા રહેવું.
4. ભિક્ષાહારીએ ગૃહસ્થની ખુશામત કરવી નહિં.
5. ભિક્ષાહારીએ આપે તેની ય વાહવાહ અને ન આપે તેનીય વાહવાહ રાખવી. આપનારનો રાગ અને ન આપનારનો દ્રેષ્ટ કરવો નહિં.
6. ભિક્ષા એટલી જ લેવી જેટલાની જરૂર હોય, વધારે લેવી નહિં.
7. ભિક્ષાથી વાચાળ ન બને, વાતો કરવા લોકોના ઘરોમાં બેસી ન રહે.

આટલા નિયમો પાળનાર ભિક્ષાથીની ભિક્ષા અમૃત થઈ જતી હોય છે. સાથે સાથે આપનાર ગૃહસ્થ ધન્ય ધન્ય થઈ જતો હોય છે.

2. ભિક્ષાહારને અહૈન્ય કહ્યો છે. કારણ કે આ શ્રદ્ધાદાન છે. દ્યાદાન નથી. દ્યા આવવાથી જે દુઃખી માણસોને દાન અપાય છે તે દ્યાદાન છે. આ દ્યાદાન નથી, આ તો શ્રદ્ધાદાન છે. જેમાં લેનાર કરતાં દેનારને વધારે ગરજ હોય છે. ગૃહસ્થો પોતાના દ્વાર ઉપર થાળીમાં ભિક્ષા લઈને ઊભા હોય છે. કોઈ યોગી મારે ત્યાં આવે અને મારી ભિક્ષા ગ્રહણ કરે તેવી શ્રદ્ધા—ભક્તિ હોય છે. એટલે ભિખારીની માઝક આમાં દીનતા નથી હોતી, પણ દેનારના મનમાં પૂજ્યભાવ હોવાથી અહોભાવ રહે છે. એટલે અહૈન્ય કહ્યું છે.
3. અપ્રતિસુખનો ભાવ છે જે સુખમાં કોઈનો વિરોધ નથી હોતો. કારણ કે તે સુખ કોઈના સુખને હાનિ પહોંચાડીને પ્રાપ્ત નથી થતું.

સામાન્ય રીતે મોટા ભાગનાં સુખો પ્રતિસુખો હોય છે. કોઈનું સુખ પડાવી લીધું હોય તે. અથવા જે સુખના ઘણા ઉમેદવાર હોય પણ તમે તે એકલાએ પ્રાપ્ત કર્યું હોય તો બાકીના નિરાશા થઈ જતા હોય છે. દોડમાં પ્રથમ આવનારને પાછળ રહી જનારાઓને નિરાશા—ઈખ્યાળુ કરવા પડતા હોય છે. આ બધાં પ્રતિસુખ કહેવાય. પણ શ્રદ્ધાપૂર્વકની ભિક્ષા પ્રાપ્ત કરનારને આવી કોઈ સ્પર્ધા વગેરે હોતી નથી તેનું સુખ અપ્રતિસુખ કહ્યું છે. અને હા, સંન્યાસીને એકાંતે રહેવાનું વિધાન છે.

4. ભીતિચિદં: સામાન્ય રીતે બધાં સુખોની આગળ પાછળ ભય રહેતો હોય છે. ધનપ્રાપ્તિ પહેલાં અને પછી ભય રહેતો હોય છે. માન-

- પ્રતિષ્ઠા, સત્તાપ્રાપ્તિ વગેરે બધાં જ સુખોમાં પહેલાં અને પછી ભય રહેતો હોય છે. પણ ભિક્ષાપ્રાપ્તિમાં આગળ-પાછળ ભય રહેતો નથી. એટલે તેને ભીતિને દૂર કરનારી કહી છે.
5. ભિક્ષાવૃત્તિને, દુર્માત્સર્ય, મદ, અભિમાન વગેરે દોષોને દૂર કરનારી માની છે. પારકા ઘરના દરવાજે જઈને ભિક્ષા માગવા ભિક્ષાપાત્ર આગળ ધરવું એ પ્રથમ તો માત્સર્ય, મદ, અભિમાનને દૂર કરનારું છે. અભિમાની વ્યક્તિ ભિક્ષા માગી ન શકે. અભિમાન ઉત્તર્યા પછી જ ભિક્ષુ થવાય છે. ભિક્ષાવૃત્તિને અભિમાનાંદિં દોષ દૂર કરનારી બતાવી છે.
 6. દુઃખૌધ વિધ્વંસનમ્ભ: સામાન્ય રીતે ભોજન તૈયાર કરવામાં કેટલીયે વસ્તુઓ ભેગી કરવી પડે છે. પૈસો, અનાજ, સાફ્ફસફાઈસ, અધિન, પાણી, રસોઈ બનાવનાર, વાસણો, ભોજનની રક્ષા વગેરે અનેક કષ્ટો ભોગવો ત્યારે ભોજન તૈયાર થતું હોય છે. જે શ્રદ્ધાભિક્ષા કરતા હોય છે તેમને આમાંનું કશું દુઃખ ભોગવવું પડતું નથી.
 7. સર્વત્રાન્વહમ્ભ: ભિક્ષા બધે જ પ્રાપ્ત થઈ શકતી હોય છે. કશું જ સાથે લઈને ફરવાની જરૂર નથી, શ્રદ્ધા, વૈરાગ્ય અને ઈશ્વરસ્મરણ હોય તો બસ થયું.
 8. અપ્રયત્ન સુલભમ્ભ: સામાન્ય રીતે પેટ ભરવા માટે માણસોને ભારે પરસેવો પાડવો પડતો હોય છે. તે પછી પણ પેટપૂરતું ભોજન બધાને મળતું નથી હોતું. પણ જો તમે યોગી થઈ જાવ અને સાચા યોગી થાવ તો વગર પ્રયત્ને પણ ભિક્ષા મળતી રહે. સામે ચાલીને આગ્રહપૂર્વક લોકો જમાડે. હા, વૈરાગ્યથી સાચા યોગી થાવ તો.
 9. સાધુપ્રિયં પાવનં: આ ભિક્ષાટન, સાધુઓને અતિપ્રિય લાગે છે. કારણ કે તેમાં કશું પાપ નથી હોતું. તેથી તેને પાવન કહ્યું છે. અર્થાત્ પવિત્ર ભોજન કહ્યું છે.
 10. આ શિવજીનું ક્ષેત્ર એટલે કે અન્નક્ષેત્ર છે. જેને કોઈ વારી શકતું નથી, તેથી અક્ષયનિધિ જેવું છે. ગમેત્યારે ગમેતેટલો સમય આ અન્નક્ષેત્રમાં ખૂબ પ્રેમથી ભિક્ષા કરી શકો છો.
- તેથી તો યોગીઓ આ શિવજીના અખૂટ અન્નક્ષેત્રની પ્રશંસા કરતા હોય છે. માટે વૈરાગ્યથી યોગી થઈ જાવ અને સંસારના રાગ-દ્રેષ્મોહથી છૂટો.

18-3-08

સંસારમાં સદ્ગુણોને પણ દુર્ગુણો માનનારા લોકો હોય છે.

ભોગો રોગભયં કુલે ચ્યુતિભયં વિર્ત નૃપાલાદ્ભયં,
મૌને દૈન્યભયં બલે રિપુભયં રૂપે જરાયા ભયમ્ભ
શાસ્ત્રે વાદભયં ગુણે ખલભયં કાયે કૃતાન્તાદ્ભયં
સર્વ વસ્તુ ભયાન્વિતં ભુવિનૃણાં શંભો: પદં નિર્ભયમ્ભ ॥ 31 ॥

1. સંસારનું સર્વાધિક સુખ માણસને ભોગોમાંથી મળતું હોય છે. ભોગોની અપ્રાપ્તિમાં દુઃખ છે. પ્રથમ તો સૌને ઈચ્છા પ્રમાણેના ભોગો મળતા નથી. લોકો ભોગો માટે તરસતા હોય છે. ફાંફાં મારતા હોય છે. ભોગો એટલે માત્ર વિષયભોગ જ નહિ સમજવાના. પણ પાંચે ઈન્દ્રિયોના શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એમ પાંચે ભોગો સમજવાના. આ પાંચ ભોગો ઈચ્છા પ્રમાણે મળતા નથી. કદાચ મહ્યા હોય તો સંતોષ થતો નથી. કાયમી તૃપ્તિ અને ભોગલાલસા કદી સાથે રહી શકે નહિ. એટલે ભોગો ઉપર સંયમ રહેતો નથી. સંયમ વિનાના બેફામ ભોગો ભોગવવાથી રોગ થવાનો ભય રહે જ છે. અસંયમની સાથે ભોગો રહેતા જ હોય છે. અસંયમ બે પ્રકારનો છે: 1. અતિભોગ અને 2. અતિ અભોગ. અતિભોગ જીવની કરુણ દર્શાનું પરિણામ છે. કારણ કે જીવ, અતિભોગો વિના રહી શકતો નથી. તેથી રોગો થાય છે. ખાસ કરીને વિષયભોગો જો અતિ કરી દેવામાં આવે તો પુરુષનું શરીર ધાતુહીન થઈને રોગીએ થઈ શકે છે. હવે તો અતિભોગ અને બહુ પાત્રો સાથેના ભોગોથી એઈડ્રુ નામનો જીવલેણ રોગ લાગુ પડી જાય છે, જે વ્યક્તિને રિબાવી રિબાવીને મારે છે. એટલે ભોગોનાં સુખો મેળવવામાં રોગોનો ભય રહેતો હોય છે. વળી અતિરેક કરનારાઓની ભોગક્ષમતા વહેલી સમાપ્ત થઈ જતી હોય છે. દાંત પડી ગયા પછી સોપારી ખાઈ શકતી નથી. પણ ખાવાની તીવ્ર ઈચ્છા જીવને સત્તાવતી રહે છે. વિષયભોગો માટે પણ જે મર્દાનગી જોઈએ તે રહેતી નથી, તેથી જીવને ભારે દુઃખ થયા કરે છે.

ભર્તૃહરિ કહે છે કે મને પુષ્કળ ભોગો મળ્યા હતા, પણ પિંગળા પ્રત્યેના અતિમોહના કારણે હું અતિભોગો ભોગવતો થયો. પુરુષ કદાચ સંયમી થઈ શકે પણ સ્ત્રીની કામવૃત્તિ પુરુષ કરતાં આઈ ગણી વધારે હોવાથી બહુભોગી સ્ત્રી સંયમી થઈ શકતી નથી. હા, કદાચ તે અભોગી હોય અર્થાત્ બાળકુંવારી હોય તો સંયમી રહી શકે. પણ જો તેને અતિભોગી પુરુષ મળે તો તે પોતાના અતિભોગોને શાંત કરવા તેનો વધુમાં વધુ ઉપયોગ કરતી રહે. અતિભોગી પુરુષ, સ્ત્રીનું રમકડું બની જતો હોય છે. સ્ત્રીની ઈચ્છા પ્રમાણે તે નાચ્યા કરતો હોય છે. તેથી તે અતિભોગમાં ડૂબી જતો હોય છે. આવી સ્ત્રી ડુબાડનારી બની જતી હોય છે. તે કદી તારનારી નથી થઈ શકતી. સંયમી અને સંતુષ્ટ રહેનારી સ્ત્રી જ તારનારી થતી હોય છે. જે મળવી અહોમાય કહેવાય. પિંગળા જેવી સ્ત્રીઓ અતિભોગી તો છે જ સાથે બહુભોગી પણ છે. અતિભોગી સ્ત્રી, પુરુષનું શરીર જ ચૂસે છે, પણ બહુભોગી સ્ત્રી તો પુરુષનું તન-મન-ધન અને આરોગ્ય પણ ચૂસી લે છે. તેને છોતસું બજાવીને પછી ફેંકી દે છે. અને હા, બહુભોગી સ્ત્રી પણ અંતે તો છોતસું જ થઈ જતી હોય છે. આવી સ્ત્રીની (જેણે અનેક પુરુષોને બધી રીતે ચૂસી લીધા છે તેની) પાછલી જિન્દગી પણ ખૂબ જ દુઃખમય બની જતી હોય છે. એટલે એક પત્નીવ્રત, એક પતિવ્રત અને સંયમ હશે ત્યાં જ વૃદ્ધાવસ્થાનું સુખ હશે. આ મહાસત્ય ઘણણું મોડે મોડે નહિ પણ જીવનની શરૂઆતથી જ સમજાય તો કલ્યાણ થાય. ધર્મ-પરિવાર-સમાજ અને વાતાવરણથી આવા સંસ્કાર અને સમજ આવતાં હોય છે. એટલે ભર્તૃહરિ કહે છે કે ભોગોમાં ભય રહેતો જ હોય છે.

2. કુલેચ્યુતિભયં: જો તમને મહાન કુળમાં જન્મ મળ્યો હોય તો ચ્યુતિ એટલે ભષ્ટ થવાનો ભય લાગતો હોય છે. જેમ પશુ-પક્ષીઓનાં તથા રાજા-કુળાદિનાં કુળ હોય છે તેમ માણસોનાં ત્રણ કુળ હોય છે. હાફૂસ, કેસર વગેરે કેરી અને ખાટી-ખાટી કેરી બન્નેનાં કુળ છે. અને કુળ પ્રમાણે પરિણામ આપે છે. જેથી બન્નેના ભાવ પણ સરખા હોતા નથી. આવું જ માણસોમાં પણ હોય છે. એક કુળનો માણસ કરોડનો હોય છે તો બીજા હલકા કુળનો માણસ ટકણો પણ થઈને તિરસ્કૃત થતો હોય છે. ઉચ્ચ કુળ પ્રાપ્ત કરવું એ પણ જીવનની એક મોટી ઉપલબ્ધ કહેવાય. આવા ઉચ્ચ ખાનદાન કુળમાં જન્મેલી વ્યક્તિને સતત ભય લાગતો હોય છે કે મારા કુળમાં કોઈ લાંછન લગાડનાર, અપકીર્ત કરાવનાર કોઈ હલકો માણસ પેઢા ન થઈ જાય. આબરૂ કદી ચિંતા-ભય વિનાની નથી હોતી, જેટલી આબરૂ મોટી તેટલાં ચિંતા અને ભય વધારે. કારણ કે આબરૂ વધારતાં વર્ષો લાગતાં હોય છે પણ આબરૂ જતાં મિનિટો પણ ઘણી થઈ જતી હોય છે. કુળવાન વ્યક્તિને સૌથી મોટું દુઃખ કલંકનું હોય છે. વળી સફેદ વસ્ત્રમાં જલદી કાળો ડાઘ દેખાઈ આવતો હોય છે. એટલે કુળની ગરિમાની સાથે કલંકનો ભય રહેતો જ હોય છે.

“કુલે ચ્યુતિ”નો બીજો અર્થ પણ કરી શકાય છે.

ચ્યુતિ એટલે વંશની સમાપ્તિ, જેમની પાસે બહુ મોટું કુળગૌરવ હોય તથા મોટી સમૃદ્ધિ હોય પણ કોઈ વારસદાર ન હોય તો કુળની સમાપ્તિ થઈ જાય. એ કોઈને ગમે નહિ, એટલે કુળનો ક્ષય થઈ જવાનો ભય લાગતો હોય છે.

3. “વિતે નૃપાલાદ્ય ભયમ્”: માનો કે તમારી પાસે અઠળક ધન છે. જીવન માટે ધન જરૂરી છે. ધન, માત્ર આવશ્યકતાઓ જ પૂરી નથી કરતું, પણ તમને માન-પ્રતિષ્ઠા અને ભવિષ્યની સુરક્ષા પણ આપે છે. પણ આવા ધન ઉપર રાજાની નજર પણ રહેતી હોય છે. જેમ અત્યારે ઇન્કમટેક્ષ વગેરેના દરોડા પડવાનો ભય ધનવાનોને રહેતો હોય છે તેમ પ્રાચીન કાળમાં આવા દરોડા તો ન પડતા. પણ નિમ્નકક્ષાના રાજા-મહારાજાઓ ધનવાનો પાસેથી ધન પડાવી લેતા. તેથી ધનવાન વ્યક્તિઓ રાજાથી ઉરતી અને ધન છુપાવી રાખતી. વર્તમાનમાં પણ ધનવાનો પોતાનું ધન બીજા દેશોની બેન્કોમાં જમા કરાવીને બીજી કોઈ રીતે છુપાવીને રાખતા હોય છે. જે પકડાઈ જવાનો ભય લાગતો જ હોય છે. રાજા સિવાય ચોર-ડાકુ-લુંટારા જેવાં અનેક તત્ત્વોથી પણ ભય રહેતો હોય છે. ધન હોવાનું એક મોટું સુખ હોય છે, પણ સાથે સાથે તેનાં દુઃખનાં પણ કારણો હોય છે. તેથી ધન ભય વિનાનું નથી હોતું.

4. “મૌને હૈન્ય ભયમ્”: કેટલાક લોકો એવું માને છે કે કિયાની પ્રતિક્રિયા થતી હોય છે, ફરી પાછી પ્રતિક્રિયાની પણ પ્રતિક્રિયા થતી રહેતી હોય છે, આમ સતત પ્રતિક્રિયાઓની પરંપરામાં લડાઈ જાંડા પણ ચાલતા રહેતા હોય છે. તેથી કેટલાક લોકો એવું પણ માને છે કે ‘મૌન’ થઈ જાવ. અર્થાત્ કોઈ કિયા જ ન કરો. નિર્જિય થઈ જાવ. તો શાંતિથી જીવન જીવી શકો. આ પક્ષને માનનારા કોઈ દ્રૌપદીનાં ચીરહરણ થતાં હોય તોપણ ચૂપ રહેવાની સલાહ આપે છે. આવા કારણે ગુંડાઓને જ ફાયદો થતો હોય છે. ગુંડારાજ્ય આ રીતે સમર્થોના મૌનથી આવતું હોય છે અને ફળતું-ફૂલતું હોય છે. પણ જેનું જ થવું હોય તે થાય આપણે તો ચૂપ રહો મૌન રહો, એવો સિદ્ધાંત રાખીને જો તમે

મૌન થઈ જવ તો પણ લોકો તમને દીન-હીન-નમાલા ગણશે. આવા આક્ષેપો સહન કરવા પણ કઠિન લાગતા હોય છે. અર્થાતું મૌન રહીને પણ લોકો તમને શાંતિથી જીવવા નહિ હે.

5. “બલે રિપુભયમ્”: ચાલો ત્યારે બળવાનું થઈ જઈએ. માનો કે તમે મહાન પહેલવાન થઈ ગયા છો, પણ બીજા કોઈ બળવાન પહેલવાનથી ભય લાગવાનો છે. શેર ઉપર સવા શેર હોય જ છે. જો કોઈ સવા શેર મળે અને પરાજ્ય આપે તો મૃત્યુ જેવું દુઃખ થાય. આ રીતે બળવાનને બીજા સવાયા બળવાનનો ભય લાગતો હોય છે.

6. “રૂપે જરાયા ભયમ્”: ચાલો હવે તમે રૂપરૂપનો અંબાર થઈ ગયા છો. સૌ કોઈ તમારા સામું જોયા જ કરે છે. કારણ કે તમે બહુ રૂપાળા છો. જો પુરુષ હશો તો સ્ત્રીઓ ગાંડી થશે અને જો સ્ત્રી હશો તો પુરુષો ગાંડા થશે. તમારી પાછળ અનેક દીવાના ફર્યા કરે છે. તેનું તમને ગૌરવ થયા કરશો. પણ આ રૂપનાં પતંગિયાંનો કદી પણ વિશ્વાસ ન કરાય. રૂપ ઝાંખું પડતાં જ તે ખસી જવાનાં છે. એટલે આ પરિસ્થિતિને સમજનારાં રૂપાળાં લોકો વૃદ્ધાવસ્થાથી ભયભીત રહે છે. હવે વાળ ધોળા થયા, જુરિયો પડવા લાગી, દાંત ગયા, બોખા થયા. યાં પડી ગઈ. વીગ પહેરી, પણ બનાવટ એ બનાવટ! તેનો સ્થાયી પ્રભાવ નથી હોતો. ચામડી ફિક્કી પડી ગઈ, આંખો ઊંડી ઊતરી ગઈ. કેડ વાંકી વળી ગઈ, ધ્રુજારી આવી ગઈ, ભૂખ નથી લાગતી. ખાદેલું પચતું નથી. ઊંઘ આવતી નથી, હવે શું કરવું? થનગનતા યૌવનની જગ્યાએ આવું ઘડપણ જરાય ન ગમે. પણ શું કરવું! આવું ઘડપણ જ્યારે આંગણામાં આવીને ઊભું હોય ત્યારે યમરાજ કરતાં પણ વધારે ભય લાગે. રૂપનાં આકર્ષણ ભોગવ્યા પછી કદરૂપાનો તિરસ્કાર ભોગવવો બહુ ત્રાસદાયક થઈ જતો હોય છે. એટલે રૂપને જરાનો ભય લાગતો હોય છે.

7. “શાસ્ત્રે વાદભયમ્”: ચાલો ત્યારે અનેક શાસ્ત્રોમાં નિપુણતા મેળવી મહાપંડિત થઈ જઈએ. વિદ્વત્તા પૂજાતી હોય છે. પણ વિદ્વાનો જ વાદ-વિવાદ કરતા રહે છે. બીજું, પાંડિત્યની સાથે સંતપણું ન હોય તો પાંડિત્ય અહંકારી થઈ જતું હોય છે. અહંકારી પંડિતોને બીજા પંડિતોથી હારી જવાનો ભય લાગતો હોય છે. પહેલાં પંડિતો શાસ્ત્રાર્થો કરતા. જેમાં હાર-જીત તો થતી જ. બહુ પ્રતિષ્ઠિત પંડિત જ્યારે હારી જાય ત્યારે તેને મૃત્યુ કરતાં પણ વધારે ભય લાગતો. તેથી કહ્યું કે શાસ્ત્રે વાદ ભયમ્

8. “ગુણો ખલભયમ્”: “ચાલો ત્યારે ગુણવાન થઈ જઈએ.” તમારામાં દ્યા-કરુણા—સજ્જનતા વગેરે અનેક ગુણો છે. તમે મહાન ગુણવાન બ્યક્કિત છો. પણ સંસારમાં ખલ પુરુષો પણ રહેતા હોય છે. જે પારક ગુણોને સહન કરી શકતા હોતા નથી. જે ગુણોના જ શત્રુ હોય તેને ખલ કહેવાય છે. આવા ખલ પુરુષો ગુણવાનોને શાંતિથી જીવવા નથી હેતા. ખલોને પહોંચી વળતું પણ નથી તેથી ગુણવાનોને ખલ પુરુષોને ભય લાગે છે.

9. “કાર્યકૃતાન્તાદ્ભયમ્”: તમારી પાસે આરોગ્યવાળું મજબૂત શરીર છે. આ પણ એક કુદરતી બક્ષિસ છે. મોટી ઉંમરે પણ તમે જીવાન જેવા દેખાવ છો. પણ આ શું? યમરાજ તો આવ્યા. મરવું નથી, પણ યમરાજ ક્યાં માને છે? કોઈની લાગવગ કે ભલામણ ચલાવતા નથી. હવે શું કરવું! મરવું જ પડશે. આ સૌથી મોટો ભય છે. ભગવાને ખલે બધું બનાવ્યું પણ તેણે મૃત્યુ ન બનાવ્યું હોત તો સારું હોત. પણ તેણે અનિવાર્ય મૃત્યુ બનાવી દીધું. આ ભયને રોકવાનો કોઈ ઉપાય જ નથી.

ભર્તૃહરિ કહે છે કે સંસારમાં બધી જ વસ્તુઓ ભયથી ભરેલી છે. ક્યાંય કોઈ નિર્ભયતા દેખાતી નથી. હા, એક જગ્યા નિર્ભય લાગે છે. “શંભોપદં નિર્ભયમ્” અર્થાતું ભગવાન શિવની શરણાગતિ સ્વીકારી લીધી હોય તો આ બધાથી નિર્ભયતા પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. શંભોપદં એટલે વૈરાગ્યપદં. જો તમે શિવજીના સાચા અનન્ય ભક્ત હશો તો તમને વૈરાગ્યપદની પ્રાપ્તિ થશે જ. વૈરાગ્ય થશે એટલે પ્રત્યેક પરિસ્થિતિમાં “તેની મરજી”નો અનુભવ થશે. ભોગ, કુળ ધન, મૌન, બળ, રૂપ, શાસ્ત્ર, ગુણ, કાર્ય વગેરે બધી વસ્તુઓમાં થતી ચઢતી-પડતીમાં તેની મરજી અને કૃપાનો અનુભવ થવાથી ભય નહિ રહે. આ શંભોપદ છે. તે નિર્ભય છે.

સંસારમાં બધું જ દુષ્ટોથી ગ્રસ્ત છે.

આકાન્તાં મરણેન જન્મ જરાય વિદ્યુત્યલં યૌવનમ્

સંતોષો ધનલિપસ્યા શમસુખં પ્રૌઢાંગના વિભ્રમૈ:

લોકેમ્તસરિભિર્ગુણા વનભુવો વ્યાલૈન્ન્પાદુ જીનૈ:

સંસારની બધી સુખસામગ્રીઓ અનિષ્ટોથી ગ્રસ્ત થયેલી છે તે બતાવે છે.

દુર્લભ માનવજન્મ છે. પણ તે મરણથી ગ્રસ્ત છે. જન્મથી જ મૃત્યુનું તથા વૃદ્ધાવસ્થાનું પગરણ શરૂ થઈ જતું હોય છે. ઈચ્છા ન હોવા છતાં વૃદ્ધ થવું પડે છે. ઈચ્છા ન હોવા છતાં માણસને પ્રિયજનોને છોડીને મરવું પડતું હોય છે. મરણ વિનાનું જીવન નથી તેમજ વૃદ્ધાવસ્થા વિનાનું લાંબું જીવન નથી.

2. ચાલો ત્યારે, જુવાની તો આનંદદાયક છે ને? જુવાની પણ ત્રણ દોષોથી ગ્રસ્ત હોય છે:

1. પૂરેપૂરી જુવાની જ ન ખીલે. ઘણી વ્યક્તિઓ એવી હોય છે કે તેમને જુવાની ખીલતી જ નથી હોતી. ભર યુવાવસ્થામાં પણ હારેલા-થાકેલા-માંદલા, પૌરુષ વિનાના નિસ્તેજ દેખાતા હોય છે. આવી જુવાનીનો શો અર્થ?

2. જુવાની ભરપૂર હોય પણ જુવાનીને ઝીલનાર ના હોય તો જુવાની શા કામની? જુવાની, સ્વભોગ્ય નથી હોતી. પરભોગ્ય હોય છે. તમને ભરપૂર જુવાની મળી છે, પણ તેને ભોગવવાની જગ્યા જ નથી મળી, પુરુષને સ્વી અને સ્વીને પુરુષ નથી મળ્યો. આવી જુવાની એળે ગઈ કહેવાય. ન મળવાનાં ઘણાં કારણો છે. ધન ના હોવાથી, દહેજ ના આપી શકવાથી, સમાજની કુલ્યવસ્થા-કુરુઢિઓથી, વર અથવા કન્યાઓની અધ્યતથી કે બીજા કોઈ કારણસર વ્યક્તિની જુવાની એળે જતી હોય છે. મૃત્યુ અથવા બીજા કોઈ કારણસર કારમો અને કાયમી વિયોગ થવાથી જુવાની એળે જતી હોય છે. વર-કન્યામાંના પરિવારને જઘડો થયો અને કન્યા પાછી બોલાવી લીધી. વર્ષો સુધી કન્યાને મોકલી જ નહિ, કારણ કે સમાધાન થયું નહિ, માતાપિતાની હઠમાં દીકરી કે દીકરાની જુવાની ધૂળમાં રગદોળાઈ ગઈ.

આવી રીતે ઈશ્વરે તો જુવાની આપી પણ લોકોએ તેનાં ફળ પામવા ના દીધાં. આવો પરિવાર, આવી સમાજવ્યવસ્થાને જીવન લુંટનારા કહી શકાય. કેટ-કેટલાં નિર્દોષ લોકોનાં જીવન સમાજની કુલ્યવસ્થા અને પરિવારનો અહું લૂંટી લેતાં હોય છે. એટલે કાંઈ બધાની જુવાની સફળ કે ધન્ય થઈ જતી નથી. પણ માનો કે તમને ભરપૂર જુવાની મળી છે અને ધન્યતા પણ મળી છે. તોપણ ભર્તૃહરિ કહે છે કે “વિદ્યુચ્યલં યૌવનં” વીજળીના ચમકારાની માફક યૌવન ઢળી જતું હોય છે. માણસ ઓળખી પણ ન શકાય તેવો હાડપિંજર જેવો બની જતો હોય છે. લ્યો, હવે શું કરવાનું?

3. “સંતોષી નર સુખી” એમ કહેવાય છે. પણ ધનની તીવ્ર લિખસા કયાં સંતોષ રહેવા દે છે? ધનની તીવ્ર વાસના હજ વધુ, હજ વધુ, એમ સુરસાનું મોહું પહોળું કરાવતી રહે છે, જેથી શાંતિ રહેતી નથી.

4. “શમ સુખં”: જે કાંઈ થોડુંક શાંતિનું સુખ છે તે વાસનાભૂખી સ્વીઓનાં નખરાં અને હાવભાવથી ગ્રસ્ત થઈ ગયું છે.

જો તમે જુવાન હશો, રૂપાળા હશો તો તો જાણો ટીક પણ જો તમે જુવાન કે રૂપાળા નહિ હો અને માત્ર ધનવાન હશો તોપણ વાસનાભૂખી સ્વીઓ તમને ચલિત કરવા અનેક પ્રયત્નો કરશો. મોટા મોટા મુનિવરોને પણ સ્વીઓ વિચલિત કરી શકે છે. તો તમારું શું ગજું કે તમે તેના જપાયમાં ન આવો? ખાસ કરીને જે લોકો અંતર્મુખ થઈને શાંતિથી જીવન જીવવા માગતા હોય છે, તેમને સ્વીઓ હેરાન-પરેશાન કરી મૂકતી હોય છે. ખાસ કરીને અતૃપ્ત અને બહુભોગી સ્વીઓ માત્ર રમત ખાતર પણ પોતાની ચંચળ કામુક વૃત્તિનાં બાણ ગમે ત્યારે ગમે તેના ઉપર છોડતી રહેતી હોય છે. આવી સ્વીઓનાં નયનબાણ અને નખરાં વગેરેથી તમારી શાંતિ હણાઈ જતી હોય છે.

5. લોકે: મત્તસરિભિઃ: સંસારમાં કેટલાક મત્તસરી લોકો હોય છે, જે કોઈના ગુણોને સહન કરી શકતા નથી હોતા. આવા લોકો તમારા સદ્ગુણોને સહન કરી શકશો નહિ અને વિનાકારણ પાછળ પડી જશો. પ્રત્યેક સંતને તથા પ્રત્યેક મહાપુરુષની પાછળ આવા મત્તસરી માણસો પડી જતા હોય છે.

6. વનભુવો વ્યાલૈ:: ચાલો ત્યારે કોઈ વનમાં જઈને એકલા રહીએ જ્યાં કોઈ માણસ જ ના રહેતો હોય. પણ આવી જગ્યાએ પણ સર્પો-અજગરો વગેરે મોટા પ્રમાણમાં રહેતા હોય છે. તે કયારે તમને ગ્રસ્ત કરી લે તે કહેવાય નહિ. અર્થાત્ વનમાં પણ શાંતિ નથી.

7. નૃપા દુજની:: ચાલો ત્યારે કોઈ સમર્થ રાજા-મહારાજાની સાથે મૈત્રી કરીને રહીએ, જેથી કોઈ આપણું નામ ન લે. પણ ના... ના... અહીં તો બહુ જ લય છે. જે રાજાની ખુશામત કરનારા છે તે ચુગલખોર પણ છે. તે કયારે તમારા વિરુદ્ધમાં કાનફૂસિયાં કરે તે કહેવાય નહિ. રાજા કાચા કાનના હોય છે. કયારે કયો ચુગલખોર તેને ભરમાવી દે તે કહી શકાય નહિ. આ ચુગલખોરો તમારા સંબંધોને બગાડી શકે છે. બગડેલા સંબંધો માત્ર બગડીને સ્થગિત માત્ર થઈ જતા નથી પણ તે શત્રુતામાં બદલાઈ જાય છે. એટલે જે મિત્રો હતા તે જ

પરસ્પરમાં શત્રુ થઈ જાય છે. રાજા સાથેની શત્રુતા મહાદુઃખદાયી થઈ શકતી હોય છે. એટલે રાજા કે મહાપુરુષોની સાથેના સંબંધો ચુગલખોરોથી ગ્રસ્ત હોય છે.

8. જીવનમાં અનેક ગુણોની જરૂર રહેતી હોય છે, જેમાં ધીરજ નામનો ગુણ પણ જરૂરી છે. પણ ચંચળતા એટલી પ્રબળ છે કે ધીરજ રહેવા દેતી નથી. ચંચળતા અને ધીરજ સાથે રહી શકે નહિં. ચંચળતા સ્વભાવદોષ છે, જ્યારે ધીરજ તો સાધનાથી આવવાનો ગુણ છે. જે કાયમી નથી હોતો. ચંચળતા તેને હણી નાખે છે.

આમ ચારે તરફ જોઈએ તો એવું લાગે છે કે બધી સારી વસ્તુઓ કોઈ ન કોઈ નઠારી વસ્તુઓથી ગ્રસ્ત થયેલી છે. આવા સંસારને શું કરવો? કોણ સુખી થઈ શકે?

આધિવ્યાધિશતૈજ્ઞસ્ય વિવિધૈરારોગ્યમુન્મૂલ્યતે,
લક્ષ્મીર્થત્ર પતન્તિ તત્ર વિવૃત દ્વારા ઈવ વ્યાપદઃ।
જાતં જ્ઞાતમવશ્ય માશુ વિવશં મૃત્યુઃ કરોત્યાત્મસાત્ક
તત્કંનિમ નિરંકુશેન વિવિધિના યન્નિર્ભિત સુસ્થિતમ્॥33॥

કશું જ નિશ્ચળ નથી.

પૂર્વ કશું તેમ પ્રથમ સુખ આરોગ્યનું છે, પણ સેંકડો પ્રકારની આધિ અને વ્યાધિઓ બેગાં થઈને વ્યક્તિતના આરોગ્યનો નાશ કરી નાખે છે. કહેવાય છે કે આરોગ્ય સાચવજો પણ અનેક પ્રયત્નો કર્યો પછી પણ આરોગ્ય સચ્ચવાતું નથી. તેમાં પણ આધિભૌતિક કારણોથી થનારી આરોગ્યહાનિ તો કદાચ ઠીક પણ ઘણી વાર તો ઉપાધિનાં કષ્ટો વ્યક્તિને હચમચાવી મૂકે છે. આવી કોઈ જગ્યા નથી કે જ્યાં જવાથી જીવને આધિ-વ્યાધિ અને ઉપાધિનાં દુઃખો ન આવતાં હોય. વારંવાર આવાં અનિચ્છિત દુઃખો આવતાં જ હોય તેવા જીવનનો શો અર્થ છે?

2. ચાલો ધનવાન થઈ જઈએ. જોકે લાખ પ્રયત્નો કરીને પણ માણસ ધનવાન થઈ શકતો નથી, પણ માનો કે તમે ધનવાન થઈ ગયા. હવે ઉઘાડા દરવાજાવાળી આપદાઓ તમારી પાછળ પડવાની. લોકોને ખબર પડે કે તમે ધનવાન છો એટલે તરત જ સ્વાર્થી, ચોર, લૂંયારા વગેરે તમારી પાછળ પડી જશે. સગાં-સંબંધી, મિત્રો વગેરે રોજ રોજ નવાં નવાં બહાનાં કાઢીને પૈસા માગશો અને નહિં આપો તો દુશ્મન થઈ જશે. સરકારી માણસો પણ તમને કનંગત કરતા રહેશે. ધનની પાછળ કેટકેટલાં ખડ્યાંત્રો થશે. તમે સુખી થોડા અને દુઃખી વધારે થશો. આવા ધનથી જીવનનો ખરો આનંદ જ વિલીન થઈ જશે.

3. પ્રત્યેક ઉત્પન્ન થનારી વસ્તુની સાથે વિધાતાએ તેનો નાશ પણ રચી દીધો છે. કોઈ પણ ઉત્પન્ન થનારી વસ્તુ નાશ વિનાની નથી હોતી,

કુદરતના નાના મુખથી વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થતી રહે છે. અને કુદરતના મોટા મુખથી તે વસ્તુઓનો ધ્વંસ થયા કરે છે. વહાલી પત્નીઓ,

વહાલા પતિઓ, વહાલાં બાળકો, વહાલી સંપત્તિ વગેરે આ મોટા મુખમાં સતત ધ્વસ્ત થયા કરે છે.

એવું લાગે છે કે વિવિધાએ જે રચનાઓ કરી છે તે નિરંકુશ છે. અર્થાત્ તેમાં કોઈનું કશું ચાલતું નથી. માણસ લાચાર થઈને બધો વિનાશ જોતો રહે છે. આવા સંસારમાં કયાં રાગ કરવો? શું મેળવવું? કશું જ નહિં.

હજુ વધારે સાંભળો.

ભોગાસ્તુંગતરંગ ભંગતરલાઃ પ્રાણાઃ ક્ષણધવંસિનઃ
સ્તોકાન્યેવ દિનાનિ યૌવનસુખ સ્ફૂર્તિઃ પ્રિયાસુ સ્થિતા
તત્સંસાર અસારમેવ નિભિલં બુધ્વા બુધા બોધકા,
લોકાનુગ્રહપેશલેન મનસા યતઃ સમાધીયતામ્॥34॥

પૂર્વ કશું તેમ સંસારનું સુખ એટલે ભોગોનું સુખ, આ ભોગોનું સુખ ઊંચા ઊંચા તરંગ જેવાં તરલ અને નષ્ટ થઈ જનારું છે. અર્થાત્ કોઈ વાર ઊંચા આકાશ સુધી પહોંચી જનારું હોય છે તો કોઈ વાર નીચું થઈ જતું હોય છે.

પ્રાણો ક્ષણભંગુર છે, ક્યારે કોના પ્રાણ ઊડી જાય તે કહી શકાય નહિં. ભોગ વિનાના દુઃખી માણસો, લાંબું જીવતા હોય છે અને રિબાઈ રિબાઈને જીવતા હોય છે. પણ જેને ભોગોનું ભરપૂર સુખ મળ્યું હોય છે, તેમાંના ઘણા ક્ષણવારમાં ઓચિંતાના મરી જતા હોય છે. ભરપૂર સુખી જીવનમાં મરી જવું બહુ દુઃખદાયી થઈ શકતું હોય છે. વળી પુરુષની ભોગો ભોગવવાની ક્ષમતાથી પ્રસન્ન થયેલી સ્વીઓ જ્યારે

આવી ક્ષમતા ચાલી જાય છે ત્યારે પ્રેમ ઓછો કરી નાખે છે. જેમ ગર્ભ વિનાનું કેળું છોતસું થઈ જાય એટલે લોકો તેને ફેંકી દેતા હોય છે તેમ પેલી સ્ત્રીઓ પણ સામર્થ્ય વિનાના પુરુષને ફેંકી દેતી હોય છે. સ્ત્રીઓથી ફેંકાયેલો પુરુષ મહાદુઃખી થતો હોય છે. એવા તો બહુ જ ઓછા પુરુષો હશે જે જીવનભર સ્ત્રીઓની ભોગોની અપેક્ષાઓ પૂરી કરી શકે. ખરેખર તો સ્ત્રીઓને ભોગોનો સંતોષ હોતો જ નથી. તેમને કોણ સંતોષી શકે? એટલે તો વિષયભોગોને મૃગજળ કદ્યું છે, ગમે તેટલું પીઓ તોપણ તરસ્યા ને તરસ્યા.

એટલે હે જ્ઞાની જનો, તમે ફરીફરીને લોકોને સમજાવો કે આ અસાર અને ક્ષણભંગુર સંસારમાં ડૂબી જવું સારું નથી. આમાંથી બહાર નીકળો અને ભગવાન શિવની આરાધના કરીને વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કરો જેથી મૃગજળ પાછળ ભટકવાનું મટી જાય.

ફરી પાછો એ જ ઉપદેશ

ભોગ મેઘવિતાનમધ્યવિલસત્ત સૌદામિની ચંચલા,
આયુર્વાયુવિધહિતાભપતલીલાનામ્બુવદ્દ બંગુરમ્ભ
લોલા યૌવન લાલસા સ્તનુભૂતામિત્યાકલય્યહૃતમ્ભ
યોગે ધૈર્ય સમાધિ સિદ્ધ સુલભે બુદ્ધિં વિદ્યાં બુધાઃ||35||

ભોગો કેવા હોય છે?

વાદળોના ઘટાટોપ સમૂહમાં જેમ ચમકતી વીજળી ક્ષણભર ચમકીને વિલીન થઈ જતી હોય છે તેમ ભોગો પણ થોડો સમય ચમકીને વિલીન થઈ જતા હોય છે.

આયુષ્ય કેવું હોય છે?

વાયુના દ્વારા છિન્નાભિન્ન કરી દીધેલાં વાદળોનાં જળ જેવું ક્ષણભંગુર છે. ક્યારે કોનું મૃત્યુ આવી જાય તે કહી શકાય નહિ. યુવાવસ્થામાં થનારી લાલસા ચંચળ હોય છે. એવું સમજીને હે જ્ઞાની પુરુષો, હવે તમે જલદીથી જલદી યોગમાં પોતાની બુદ્ધિ અર્થાતું વૃત્તિને સમાહિત કરો. અર્થાત્ સંસારના ભોગોમાં મનોરથ કરવા તેના કરતાં ભગવાન શિવમાં મનોરથ કરો અને લગાવો.

22-3-08

આયુઃ કલ્યોલ લોલં કતિપય દિવસ સ્થાયેની યૌવનશ્રીઃ;
અર્થાઃ સંકલ્પકલ્યા ધનસમયતિદ્દ વિભમા ભોગપૂર્ગાઃ।
કંઠશ્વેષોપગૂઢં તદપિ ન ચિરં યત્પ્રયાભિઃ પ્રાણિતમ્ભ
બ્રહ્મણ્યાસકત ચિતા ભવત ભવભયમ્ભોદ્ય પારંતરિતુમ્ભ||36||

હે ભાઈ, આયુષ્ય ચંચળ લહેરોની માઝક છે. ક્ષણવારમાં લહેર ઉત્પન્ન થઈને ક્ષણવારમાં વિલીન થઈ જાય છે. આવી રીતે આ સંસારમાં કેટલા માણસો આવ્યા અને કેટલા વિલીન થઈ ગયા. કોઈ હિસાબ જ નથી. કોઈ કોઈને યાદે નથી કરતું.

અને આ જુવાનીની શોભા થોડા જ દિવસો માટે છે. વૃદ્ધાવસ્થા શરૂ થતાં જ શોભા સમાપ્ત થઈ જતી હોય છે. હાડપિંજર જેવું દુર્ગધ મારતું શરીર રહી જાય છે.

ધનસંપત્તિ તો સંકલ્પ-વિકલ્પો જેવી છે. ક્ષણવારમાં અમીર અને ક્ષણવારમાં ગરીબ થઈ જવાય છે.

બીજી તરફ ભોગોનું પૂર પણ ચોમાસામાં વાદળોમાં ચમકતી વીજળી જેવું છે. આ પૂર ક્યારે ઓસરી જાય તે કહેવાય નહિ.

માનો કે તમારે અત્યંત વહાલી કોઈ પ્રિયા છે. તેણે કંઠ સાથે ચોંટીને ગાઢ આલિંગન આપ્યું છે. તેનું મહાસુખ થઈ રહ્યું છે પણ તે સુખ પણ સ્થિર નથી. પ્રિયા ક્યારે અપ્રિયા થઈ જાય તે કહેવાય નહિ.

માટે હે ભાઈઓ, ચિતને પરમાત્મામાં આસકત કરો, જો બ્રહ્મમાં આસકત થશો તો સંસારસાગરને પાર કરી શકશો. નહિ તો સંસાર-સાગરમાં ડૂબી મરશો.

સંસારમાં કયાંય સુખ નથી.

કુચ્છેણમેધ્ય મધ્યે નિયમિત તનુભિઃ સ્થીયને ગર્ભ મધ્યે,
કાન્તાવિશ્વેષદ્ધઃખ્યતિકર વિષમો યૌવને ચોપભોગઃ।

નારીણમાપ્યવજ્ઞ વિલસતિ નિયતંવૃદ્ધભાવોડપ્ય સાધુઃ;
સંસારે રે મનુષ્યા વદત યદિ સુખં સ્વલ્પમઘ્યસિત કિંચિત્ત્ર॥37॥

પહેલાં ગર્ભાવસ્થાને જ લઈએ.

બહુ જ સાંકડી જગ્યામાં, તે પણ ગંધાતી અને અપવિત્ર જગ્યામાં શરીરને આઘુંપાછું પણ ન કરી શકાય તેવા ગર્ભાશયમાં રહેવાથી જીવનની શરૂઆત થતી હોય છે.

ગર્ભાવસ્થામાં આ જીવ તદ્દન નાની અને સાંકડી જગ્યામાં ટૂંટિયું વાળીને લાંબા સમય સુધી ઊંધા માથે લટકતો રહે છે. ગર્ભાશયની તદ્દન બાજુમાં જ મળાશય અને મૂત્રાશય અને મૂત્રાશય છે. તેથી મળ-મૂત્રની દુર્ગધનો પાર નથી રહેતો. આવી ગંધાતી અને અપવિત્ર જગ્યામાં નવ મહિના સુધી જીવને જરાય સુખ ન મળે. મહાદુઃખ ભોગવતો રહે છે.

હવે યુવાન થયો. પ્રિયતમા ખૂબ જોરથી દબાવીને કંઠાશ્વેષ કરે છે. તેથી ઘણો આનંદ થાય છે. પણ આવી પ્રિયતમાનો વિયોગ થતાં ભારે દુઃખ થાય છે. જે અતિશય પ્રિય પત્ની હોય તેનો જલદી વિયોગ થાય છે અને જે કર્કશા પત્ની હોય છે તેનો વિયોગ દીર્ઘવા છતાં પણ તેનો વિયોગ થતો નથી. એકની ગેરહાજરીથી દુઃખ થાય છે, જ્યારે બીજની હાજરીથી દુઃખ થાય છે.

હવે વૃદ્ધાવસ્થા આવી, જે સ્ત્રીઓ કામસુખ મેળવવા પુરુષનો પડ્યો બોલ ઉઠાવતી હતી, તે સ્ત્રીઓ હવે તોછડાઈ કરે છે, કારણ કે હવે કામસુખ આપવાની ક્ષમતા પુરુષમાંથી ચાલી ગઈ છે. સામર્થ્ય વિનાના પુરુષો સ્ત્રીઓને ગમતા નથી, એટલે જેમનું માન મળતું હતું તે જ હવે તિરસ્કૃત કરે છે.

હે મનુષ્યો! કહો તો ખરા કે સંસારમાં ક્યાંય એક છાંટોય સુખ છે ખરું? નથી, નથી અને નથી. ઘણાનું જીવન પ્રત્યેક અવસ્થામાં દુઃખોથી ભરેલું હોય છે. છતાં સંસાર છૂટતો જ નથી. આ જ આશ્ર્ય છે.

થોડુંક આશ્ર્ય બતાવે છે.

વ્યાધીવ તિષ્ઠતિ જરા પરિતજ્યાતી,
રોગાશ શત્રવ ઈવ પ્રહરન્ત દેહમ્ભા
આયુ: પરિભ્રવતિ ભિન્નઘટાંદવામ્ભો,
લોકસ્તથાઘ્યહિત માચરતીતિ ચિત્રમ्॥38॥

વૃદ્ધાવસ્થાને વાઘણ જેવી માની છે. જેની પાછળ વાઘણ પડી હોય તેને શાંતિ કર્યાંથી હોય? માણસના જીવનમાં પણ વૃદ્ધાવસ્થા રૂપી એક ભયંકર વાઘણ પડેલી છે. પ્રત્યેક દિવસે આ વાઘણ દેખા દે છે. જુવાનીના સુખ જેવું કોઈ સુખ નથી. જુવાની ફળવા લાગે એટલે દુઃખની શરૂઆત થાય. જેમ જુસ્સો, પરાકમો ફળવા લાગે. ભોગની ક્ષમતા પણ ઓછી થવા લાગે. જેમ જેમ આ બધું વધતું જાય તેમ તેમ અંતર્લાનિ પણ વધતી જાય છે.

વૃદ્ધાવસ્થા કદી એકલી આવતી નથી, તે પોતાની સાથે અનેક રોગો પણ સાથે લેતી આવે છે. રોગો બે પ્રકારના હોય છે: 1. પૂર્વાવસ્થાના અને 2. ઉત્તરાવસ્થાના, પૂર્વાવસ્થાના રોગો પ્રથમ તો આવતા જ નથી. કારણ કે શરીરમાં રોગપ્રતિકારકક્ષમતા ઘણી હોવાથી રોગો થતા જ નથી. કદાચ થાય છે તો થોડી દવાથી કે વગર દવાએ મટી જાય છે. પણ વૃદ્ધાવસ્થામાં રોગપ્રતિકારકક્ષમતા ઘટી જાય છે અથવા સમાપ્ત થઈ જાય છે, જેથી વૃદ્ધાવસ્થાના રોગો આવ્યા પછી જલદી જતા નથી. સ્થાયી ઘર કરી ગયેલા રોગોથી સતત દુઃખ ભોગવતી વૃદ્ધાવસ્થાથી કોણ સુખી થાય?

અને આ જુઓ, ફૂટેલા ઘડામાંથી જેમ પાણી ટપક્યા કરે છે અને ઘડાનું પાણી ઓછું થયા કરે છે તેવી જ રીતે જીવનરૂપી ઘડામાંથી આયુષ્યના દિવસો ટપકી ટપકીને ઘટી રહ્યા છે. મૃત્યુ નજીક આવી રહ્યું છે. મરવું ગમતું નથી. પણ મરવું જ પડવાનું છે. આવું બધું જોઈને—જાણીને પણ લોકો ખોટાં કાર્યો કરતાં અટકતા નથી. વધારે આશ્ર્ય શું કહેવાય?

ભોગ ભંગુરવૃત્તયો બહુ વિધાસ્તોરેવ ચાયં ભવ-
સ્તાત્કુસ્યૈવ કૃતે પરિભ્રમત રે લોકા કૃતં ચેષ્ટિતૈ:
આશાપાશશતોપશાન્તિ વિશદં ચેત: સમાધીયતાં

કામોત્પત્તિવશાત્ સ્વધામનિ યદિ શ્રદ્ધેયમસ્મક્ષયઃ॥39॥

ભોગો ક્ષાણભંગુર છે. થોડી ક્ષાણોનું જ સુખ હોય છે. આવા ક્ષણિક સુખ માટે લોકો ભોગોની પાછળ ભટકતા રહે છે. ભટકવા છતાં બધાને ભોગો મળતા નથી તેથી મહાદુઃખી થતા રહે છે. એ ક્ષાણભંગુર ભોગો માટે લોકો કાળી મજૂરી કરતા રહે છે, અનેક આશાઓના પાશોથી બંધાયેલા આ ચિત્તને જો શાંતિ જોઈતી હોય તો સમાધિમાં મનને લગાવો.

અમારાં વચનોમાં વિશ્વાસ હોય તો શ્રદ્ધા કરો અને કામ-વાસનાના ઉચ્છેદ માટે ભગવાન શ્રીશિવનાં ચરણોમાં ધ્યાનરત બનો.

વક્તિ જેમ જેમ શિવભક્તિમાં વધુ ને વધુ લીન થતી જતી હોય છે તેમ તેમ તેનું મન સમાહિત થઈને શિવમય થતું જાય છે. શિવમય સ્થિતિની પ્રાપ્તિથી એક તરફ કામત્રાસ મટે છે તો બીજી તરફ પરમ શાંતિનો અનુભવ થાય છે.

સદા યોગાભ્યાસ વ્યસનવશયોરાત્મ મનસો:

રવિચિદ્ધના મૈત્રી સ્ફુરતિ કૃતિનસ્તસ્ય કિમુ તેઃ।

પ્રિયાણામાલાપૈરધરમધૂભિર્વક્ત્ર કમલૈ;

સાનિ: ચાસામોદૈ: સફુચકલશાશ્વેષ સુરતૈ॥40॥

જે લોકો સદા યોગાભ્યાસમાં રત રહે છે, તેમનાં આત્મા અને મન વશમાં થવા લાગે છે. આત્માનો અર્થ અહીં બુદ્ધિ કરવાનો છે. યોગાભ્યાસ અને ઈશ્વરસ્મરણથી મનના અહિતકારી સંકલ્પોનું શમન થવા લાગે છે. સાધક જેમ જેમ ઈશ્વરસ્મરણ અને યોગ કરતો જાય છે તેમ તેમ મનની પજવણી ઓછી થતી જાય છે. મનની પજવણી એટલે નિષિદ્ધ વિષયોમાંથી મનનું અટકી જવું. આમ થવાથી શાંતિ મળે છે. આવી જ રીતે અનિષ્ટ નિર્ઝયોથી અટકવું તે બુદ્ધિની વશમાં છે. નિષિદ્ધ વિષયોમાં ભટકવું અને નિષિદ્ધ વિષયો માટેના નિર્ઝયો જ્યાં સુધી થતા રહે ત્યાં સુધી જીવને કદી શાંતિ ન મળી શકે. વિષયાસકત મન અને બુદ્ધિ જીવને શાંતિ પામવા દેતાં નથી. પણ જીવ વળી વળીને એ તરફ જ દોટ મૂકતો રહે છે. એટલે ભર્તૃહરિ કહે છે કે પાછો વળ અને યોગાભ્યાસ કર તથા ઈશ્વરસ્મરણ કર અને શાંતિનો અનુભવ કર.

આમ સાધના કરવાથી આત્માને સતત મૈત્રી અધ્યાત્મસ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય છે. આ એક એવું સુખ છે કે આવા માણસને પછી વાસનાની પૂતળી સમી સ્વીઓની સાથે વાતોલાપ કરવાની ઈચ્છા પણ નથી થતી. આ સાધનાનું પરિણામ છે. સામાન્ય રીતે કામુક લોકો કામુક સ્વીઓને જોવા માટે, તેમની સાથે વાતો કરવા માટે ફાંઝાં માર્યા કરતા હોય છે. સ્વીઓની ગુલામી કરવાની તૈયારી સાથે તેમની આગળ-પાછળ ઢોકા કરતા હોય છે. તેથી ઊલટું, યોગાભ્યાસ અને હરિશરણાગતિથી આવી ઈચ્છાઓનો જ વિલય થઈ જાય છે.

જીવના જીવનમાં કામુકતા વધી જાય ત્યારે સ્વીઓના અધરામૃત માટે કરવાનું બધુંય કરવા તૈયાર થઈ જાય છે. અને મોઢાને કમળની સમાન માનીને થુંકથી ભરેલા દુર્ગધ મારતા મોઢાને ચૂમવા તૈયાર થઈ જાય છે. માત્ર આટલું જ નહિં, કામુક સ્વીઓના શાસને સુંઘવા અને સ્તનને કળશ માનીને તેને પોતાની સાથે ભીંસવા ગાંડો ગાંડો થઈ જાય છે. આ માયા છે. મોહ છે. તેનો નશો છે. ગાંડપણ છે. ભર્તૃહરિ કહે છે કે ઈશ્વરસ્મરણ અને યોગસાધના કરનારને આ બધાથી વૈરાગ્ય થાય છે. કામુક જીવને જે જે ઉત્તમ અંગો દેખાય છે તે બધાં સાધકને માત્ર કષ્ટ, થૂંક, મળ, મૂત્ર, માંસનાં ચીંથરાં દેખાય છે. તેનાથી તે દૂર ભાગે છે. માટે હે મનુષ્યો, યોગાભ્યાસ કરો અને યોગી થાવ. ભક્ત થાવ અને અશાંતિ ભર્યા અનર્થોથી મુક્ત થાવ.

ભર્તૃહરિ ઊંચામાં ઊંચી સ્થિતિ બતાવે છે.

બ્રહ્મન્દરિદ્ધમનુદ્રગણાંસ્તૃણકણાન્યત્ર સ્થિતો મન્યતે,
યત્સ્વાદાદ વિરસા ભવન્તિ વિભવ સ્તૈલોક્ય રાજ્યાદ્યઃ।

ભોગ: કોડપિ સ એક એવ પરમો નિત્યોદિતો જૃંભતે,

ભો સાધો ક્ષાણભંગુરે તદિતરે ભોગે રતિં મા કૃથા:॥40॥

બે આનંદ છે: 1. વિષયાનંદ અને 2. બ્રહ્માનંદ. વિષયાનંદ તેને કહેવાય છે જે પંચેન્દ્રિયોના દ્વારા પાંચ વિષયોનું સેવન કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. સૌ જીવો આ વિષયાનંદ માટે તરફાડી રહ્યા છે. ન કરવાનાં કાર્યો કરે છે અને વિષયોની પાછળ દોડે છે. આ દોડનો કોઈ અંત જ નથી. છેવટમાં હાથમાં કશું જ રહેતું નથી. જરા વિચાર કરો કે એક માણસે જીવનમાં હજારોવાર, હજારો સ્વીઓ સાથે વિષયો ભોગવ્યા અને

બીજા માણસે માત્ર પોતાની પત્નીમાં જ સંતોષ કરીને એક જ સ્વી સાથે મર્યાદામાં રહીને સંયમપૂર્વક વિષયો ભોગવ્યા. હવે બન્ને મરવા પડ્યા છે. સંસારથી વિદાય થઈ રહ્યા છે. કોણો શું પ્રાપ્ત કર્યું? વધુ ભોગવનારો વધુ સુખી થયો હોય તેવું દેખાતું નથી. કદાચ તે વધુ દુઃખી અને સંતાપ અનુભવતો હશે. કારણ કે તેની મુહૂર્ણમાં કશું જ નથી.

હવે બીજો એક આનંદ બ્રહ્માનંદ છે. તેને જુઓ. આ જીવાત્મા ઈશ્વર-સ્મરણ અને યોગાભ્યાસના દ્વારા કામાવેગને શાંત કરીને અંતરમુખ થઈને અંતરાત્મામાં સંતુષ્ટ થતો રહ્યો છે. બ્રહ્માનંદથી તેનો ચહેરો ચમકી રહ્યો છે, કુકર્માથી બચવાને કારણો અને સુકર્મા કરવાથી તેને જીવનનો સંતોષ અને આનંદ મળી રહ્યો છે. આવા અંતસ્તૃપ્ત પુરુષને એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત છે કે તે બ્રહ્મા અને ઈન્દ્ર વગેરે દેવોનાં સુખોને તણખલા બરાબર માનતો થઈ જાય છે. તેથી તે તેવાં તણખલાં તરફ લલચાતો નથી. જે વિષયસુખો માટે મોઢામાં પાણી લાવે છે તે સુખો તેને તણખલા જેવાં તુચ્છ લાગે છે.

જે રાજ્યોના આધિપત્ય માટેનો સ્વાદ ભોગવવા રાજા-મહારાજાઓ સેંકડો યુદ્ધો કરીને હજારો માણસોને મારી નાખે છે તેવું રાજ્યસુખ પણ તુચ્છ લાગે છે.

જીવનમાં જીવને અનેક ચસકા લાગતા હોય છે તેમાં રાજસત્તા ભોગવવાનો પણ ચસકો લાગતો હોય છે. કારણ કે તેમાં નશો ચબ્બો હોય છે. સત્તા, નશા વિનાની નથી હોતી. દારુ વગેરેના નશાખોરો જેમ દારુ વિના રહી શકતા નથી તેમ સત્તાનો નશો ભોગવનારા, સત્તા વિના રહી શકતા નથી. જે લોકો સત્તાની ખુરશી ઉપર હોવા છતાં જેમને નશો ચબતો નથી તે ઋષિ છે, ખરા સંત છે. તેઓ લોકહિત માટે સત્તા સ્વીકારે છે અને જરૂર પડે ત્યારે તણખલાની માફક સત્તાનો ત્યાગ પણ કરી દે છે. સત્તા ત્યાગ્યા પછી જે હળવાફૂલ જેવા થઈને રહે છે અને ફરે છે, તે મહાન છે. પણ આ તો વિરલાની જ વાત થઈ. સામાન્ય માણસ તો નાની મોટી ખુરશીઓ માટે ફાંઝાં મારતો હોય છે. ભર્તૃહરિ કહે છે કે વૈરાગ્યની દશા એક એવી દશા છે કે ત્રણ લોકનું રાજ્ય ભોગવવાનું હોય કે સત્તા ભોગવવાની હોય, આ બધું જેને તદ્દન નીરસ લાગે છે, આવો વૈરાગ્યમસ્ત બ્રહ્માનંદ રૂપી મહાભોગ જ્યારે પ્રગટે છે અને વિકસે છે ત્યારે આવી સ્થિતિ થાય છે. માટે હે સાધો, બ્રહ્માનંદ સિવાય બીજા આનંદો માટે ફાંઝાં ન મારો. સ્વસ્થ થઈ જાવ, અને સાધના કરો. બ્રહ્માનંદ પ્રાપ્ત કરો. માલામાલ થઈ જશો.

કાલાયતસમૈ નમઃ, કાળ બધું ભરખી જવાનો છે.

સા રમ્યા નગરી, મહાન્ સ નૃપતિ: સામન્તયકં ચ તત્સ
પાર્વી તસ્ય ચ સા વિદગ્ધ પરિષત્તાશન્દબિમ્બાનના:
ઉદ્ઘૃતઃ સ ચ રાજપુત્રનિવહ સ્તે વન્દિનસ્તા: કથા;
સર્વ યસ્ય વશાદગાત્ સ્મૃતિપથં કાલાય તસ્મૈ નમઃ||41||

એક વૃદ્ધ વ્યક્તિ સિંહાવલોકન કરી રહી છે. સિંહાવલોકન એટલે થોડું થોડું ચાલીને પાછળ જોવું તે. માણસ પણ છેક વૃદ્ધાવસ્થા સુધી પહોંચીને પાછળ જુએ છે. તેને શું દેખાય છે?

1. આ એ જ રમણીય નગરી છે. જ્યાં મારો જન્મ થયો હતો. રમ્યો-કૂદ્યો, ભાડ્યો અને ઉત્પાત મચાયો હતો. જેનું બચપણ ધમાલમાં ન વીત્યું હોય તે બચપણ વિનાનો માણસ થઈ જાય.

જેની યુવાવસ્થા સાહસ વિનાની, ઠોકરો વિનાની અને રોમાન્ય વિનાની હોય તો સમજવું કે તે કાં તો ભગતહું હશે કાં પછી બહુચર માતાનો ભક્ત હશે. જેની વૃદ્ધાવસ્થા ભૂલોના સ્વીકાર વિનાની હોય તો તે વૃદ્ધાવસ્થા જળ વિનાની સૂકી નદી જેવી ગણવી.

સિંહની માફક પાછળ વળીવળીને જોનારો જુએ છે કે હા, આ એ જ રમ્યનગરી હતી, મારું કીડાક્ષેત્ર હતું, હા, બધું વીતી ગયું.

અને આ એ જ મહાન સમાચાર છે, જેની ધાક વાગતી હતી અને લોકો થરથર કાંપતા હતા. જેનો પડ્યો બોલ ઉપાડવા ચારે તરફ નોકર-ચાકરો રાહ જોઈને ઊભા રહેતા હતા અને હવે આજે તે સમાચાર રહ્યો નથી. બિચારો થઈ ગયો છે.

અને આ એ જ સામન્તોનું ચક છે. મોર જેમ પીંછાથી શોભે તેમ આ સામન્તોથી રાજ શોભ્યા કરતો હતો. હવે રાજા જ નથી રહ્યો એટલે સામન્તો તો રહે જ કયાંથી? મોરની કેડમાંથી ઊખડી ગયેલાં પીંછાના જેવી આ સામન્તોની દશા થઈ ગઈ છે.

અને આ રાજા-મહારાજા, નગરશોઠો અને મોટા મોટા વિદ્વાનોની સભા છે. જે સભામાં શાસ્ત્રોના ગહન વિષયોનું ચિંતન થતું, કેટલી ભવ્ય

હતી તે સભા, અહો, હવે કાંઈ નથી.

અને આ ચંદ્રમુખી યુવતીઓ છે. જે રાજા-મહારાજાઓને પ્રસન્ન કરવા હાવ-ભાવ અને શુંગાર સહિત વીંટળાઈ વળતી હતી, હવે તો બધી ડોશીઓ થઈ ગઈ છે. કાં પછી મરી ગઈ છે.

અને આ રાજકુમારોને જુઓ, તે કેટલાબધા ઉચ્છૃંખલ હતા! તેમનાં તોફાનો અને અવળચંડાઈથી લોકો ત્રાસી જતા હતા. તે રાજકુમારો કયાં ગયા?

અને આ એ જ બંદીજનો છે. જે વખાણ કરીકરીને લોકોને રીઝવવાનું કામ કરતા હતા. ઘણા લોકોની રોજ ખુશામતખોરીથી ચાલતી હોય છે. તે કદી સાચું બોલી શકતા નથી પણ સારું લાગે તેવું જ બોલતા હોય છે. કારણ કે તે જ તેમની રોજ છે.

અને આ શુંગારરસભરી કથાઓ સાંભળો. રાજા-સામન્તો, રાજકુમારો અને શ્રીમન્તોના નબીરાઓને ભાવતી અને ગમતી શુંગારકથાઓ કહેવામાં અને સાંભળવામાં આવતી હતી, તે જ કથાઓ અહીં ચાલતી હતી.

આ બધું મારી સમૃતિમાં આવી રહ્યું છે. બહુ જડપથી બધું ચાલી ગયું. અને હવે હું એકલો ભૂતકાળને વાગોળી રહ્યો છું. કયાં ગયું બધું? હા, બધું કાળના મુખમાં સમાઈ ગયું. બધું ગળી જનારા કાળને વારંવાર નમસ્કાર હો. કાળ કોને ખાઈ જતો નથી?

કાલાય તસ્મૈ નમ:

સ્વી એક દુબાડનારી નદી છે.

ઉન્મીલતુ ત્રિવલીતરંગવલયા પ્રોત્સુંગપીનસ્તાના
દ્વંદ્વનોદ્યત ચકવાકમિથુના, વકત્રામ્બુજોદ્ભાસિની।
કાન્તાકારધરા નદીયમાભિત: ફૂરાશયા નેષ્યતે,
સંસારાણવમજુનં યદિ તતો દૂરેણ સંત્યજ્યતામ્॥ 42॥

સંસારમાં સ્વી એક ધસમસતા પૂરવાળી નદી સમાન છે.

જરા નદી અને સ્વીની તુલના જુઓ. જેમ નદીમાં તરંગો—વલ્લીઓ ઊઠતાં હોય છે તેમ સ્વીના શરીરમાં ત્રણ વલ્લીઓ ઊઠતી હોય છે. જેમાં કઠોર અને અણીદાર સ્તનો ચકવાક પક્ષીઓની માફક લોકોને લલચાવે છે. અને ફસાવે છે.

અને આ કમળની ઉપમાવાળું મુખ દેખાય છે. ખરેખર તો કમળના આકારમાં છુપાયેલી આ સાક્ષાત્ ફૂરતા જ છે.

આ વિકાન્ત આકારવાળી નદીમાં જેમ ભયંકર મગરો છુપાયેલા છે તેમ આ સ્વીરૂપી નદીમાં પણ કામ-કોધાઈ ભયંકર મગરો છુપાઈને તક જોઈને બેઠા છે. જે લાગ મળતાં જ પુરુષનો શિકાર કરીને આખો ને આખો ગળી જતી હોય છે. એવી આ ફૂર આશયવાળી આ સ્વી રૂપી નદી છે, હે ભાઈઓ, જો તમારે આ સંસારમાં દૂબવું ન હોય તો આ નદીને દૂરથી જ છોડી દો. ભાગી જાવ. બચો.

કેવું પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે?

યત્રાનેક: કવચિદપિ ગૃહે તત્ તિષ્ઠત્યથૈકો,
યત્રાયેકસ્તદનુ બહવસ્તત્ર ચાન્તેન નૈક્ઃ।
ઇતયં ચેમૌ રજનિદિવસૌ દોલયન્દુ દ્વાવિવાકૈ,
કાલ:કાલ્યા સહ બહુ કલ: કીડતિ પ્રાણિશા રૈ:॥43॥

જરા જુઓ તો ખરાં, જે ઘર માણસોથી ભરચક્ક હતું અને બાળકોથી ધમધમતું હતું. તે ઘરમાં હવે માત્ર એક જ ડોસો કે ડોસી તગતગતી આંખોવાળાં રહી ગયાં છે, બધાં ચાલ્યાં ગયાં. અને આ ઘરમાં જ્યાં એક જ માણસ હતું ત્યાં હવે માણસોનો મેળો ભરાય છે. એટલાં બધાં માણસો થઈ ગયાં છે કે રહેવાની જગ્યા નથી મળતી.

કેવું વિચિત્ર છે. જ્યાં અનેક હતાં ત્યાં હવે એક જ છે. અને જ્યાં એક જ હતું ત્યાં અનેક થઈ ગયાં છે. અને અંતે પાછું કોઈ વાસ નાખનારું પણ રહેતું નથી. આ કાળની લીલા તો જુઓ, દિવસ-રાતની માફક મહાકાળની સોગડીઓથી રમત રમ્યા કરે છે. મોહનો મહિમા તો જુઓ.

આદિત્યસ્ય ગતાગતૈ રહરહઃ સંક્ષીપતે જીવિતં

વ्यापारैर्बहु कार्यभार गुरुभिः कालो न विज्ञायते
दृष्टवा जन्म जराविपत्ति मरणां त्रासश्च नोत्पव्यते,
पीत्वा मोहमयीं प्रमादमदिरामुन्मत्तभूतं जगत्॥44॥

પ્રતિદિન સૂર્ય આવે છે અને જાય છે, તેનાથી આયુષ્યનો ક્ષય થયા કરે છે.

અનેક પ્રકારના વ્યાપાર-ધંધામાં ડૂબેલા રહેવાથી સમય ક્યાં વીતી ગયો તેની ખબર રહેતી નથી.

પ્રતિદિન જન્મ, જરા, વિપત્તિ અને મરણ જોઈને પણ ત્રાસ થતો નથી, કોઈનો જન્મ બૂમો અને ચીસો પડાવી-પડાવીને માંડ થતો હોય છે તો કોઈની વૃદ્ધાવસ્થા ભારે વિટંબણામાં વીતતી દેખાય છે, છતાં ત્રાસનો અનુભવ થતો નથી.

એવું લાગે છે કે પૂરા સંસારે મોહરૂપી મદિરા પી લીધી છે, જેથી ભાન ભૂલીને બધાં ઉન્મત્ત થઈ ગયાં છે. અરેરે, આ જગત જુઓ જ્યાં જુઓ ત્યાં ત્રાસ જ ત્રાસ દેખાય છે. કોણ છૂટે અને કોણ છોડાવે?

23-3-08

ઇહ હિ મધુરગીતં નૃત્યમેતદ્દ રસોડયં
સ્કુરતિ પરિમલોડયં સ્પર્શ એવ સ્તનાનામ્ભ્ર
ઇતિ હતપરમાર્થોરિન્દ્રયૈર્ભાર્મ્યમાણઃ;
સ્વહિતકરણધૃતે: પદ્મબિર્વચિતોડસિમ॥45॥

આ સંસારમાં શું નથી?

અહીં જુઓ આ મધુર ગીતો સંભળાય છે. ગીતો ગાનારીઓ છે અને જાત-જાતનાં વાળિંત્રો છે. હવે તો સંગીતનાં સાધનો ઘણાં થઈ ગયાં છે, બસ મનપસંદ ગીતો સાંભળતા જ રહો. અને આ નૃત્ય છે, નર્તક અને નર્તકીઓનો પાર નથી, સી.ડી. લાવીને ઘેર બેઠાં જાતજાતનાં નૃત્યો જોયા કરો, જલસા કરો. અને આ બધાં જાતજાતનાં રસો અને પીણાં છે, ખૂબ પીઓ, પીઓ અને જૂમતા રહો, અને સુગંધ માટે જાત-જાતનાં સેન્ટ અને અત્તરોની શીશીઓનો ઢગલો છે. ખૂબ લગાવો અને લોકોને આકર્ષિત કરતા રહો. આ બધાથી આકર્ષાઈને આવેલી કામનીઓનાં સ્તનોનો સ્પર્શ કરો અને જાતને ધન્ય ધન્ય માનતા રહો, જીવન ધન્ય ધન્ય થઈ રહ્યું છે તેવો મત્સર કરીને ફુલાતા રહો. ભર્તૃહરિ કહે છે કે આવાં સાંસારિક મોજશોખનાં પ્રચુર સાધનો પ્રાપ્ત કરીને મેં ખૂબ ભોગો ભોગવ્યા. પણ તેથી મારા પરમાર્થનું કામ કરવાનું યાદ જ ન આવ્યું. પાંચ ઇન્દ્રિયોએ મને ભરમાવીને ભમાવી દીધો. જેથી મુદ્દાનું કામ જ કરવાનું રહી ગયું. અરેરે, જીવન ધૂળમાં ગુમાવી દીધું.

અમને લાજ કેમ આવતી નથી?

રાત્રિઃ સૈવ પુનઃ સ એવ દિવસો મત્વામુધા જન્તવઃ;
ધાવન્યુદ્યમિનસ્તથૈવ નિભૃત પ્રારબ્ધ તત્ત્વ તત્ત્વ કિયાઃ।
વ્યાપારૈ: પુનરુક્તભૂતવિષયૈરિત્યં વિધેનામુના,
સંસારેણ કદર્થિતા વયમહો મોહાન લજામહે॥

રોજ એની એ જ પ્રક્રિયાનું પુનરાવર્તન કરતા રહીએ છીએ, જેમ કે રોજ રાત્રિ પડે છે અને રાત્રે જે કરવાનું હોય છે તે વર્ષોથી કરીએ છીએ. ફરી પાછો દિવસ ઊગે છે અને રોજ એનું એ જ કરતા રહેવાનું. વ્યાપાર-ધંધો-ખેતી નોકરી ચાકરી વગેરે કરવા લોકો દોડી રહ્યા છે. જાણો કે માણસોને હડકવા હાલ્યો હોય તેમ દૂર દૂરથી ધંધાના સ્થળે જવા દોડી રહ્યા છે. અને જે ભોગો અનેક વાર ભોગવી ચૂક્યા છીએ તે જ ભોગોને ફરીને ભોગવીએ છીએ, જેમાંથી કશું જ મળતું નથી અને આ બધું માત્ર પોતાના સુખ માટે જ નથી કરતા પણ સ્વી-પરિવાર માટે કરીએ છીએ અને તે તો અમારો તિરસ્કાર કરે છે. ઘરમાં કશું ચાલતું નથી. બધાં હડધૂત કરે છે, અરેરે, અમારો મોહ તો જુઓ, આવી સ્થિતિમાં પણ અમને લાજ નથી આવતી! મોહે અમને નિર્વજ્ઝ બનાવી દીધા છે.

અમે તો માતાનું યૌવન હણનારા જ થયા છીએ.

ન ધ્યાતં પદમીશરસ્ય વિધિવત્તુ સંસારવિશ્િષ્ટયે,

સ્વર્ગદ્વારકપાટ પાટનપટુ ધર્મોડપિ નોવાજીતઃ।
નારીપીનપયોધરોરૂયુગલં સ્વખેડપિનાલિઙ્ગિતં,
માતુઃ કેવલમેવ યૌવનવનચ્છેદે કુઠારા વયમ્॥

ન તો અમે સંસાર ભોગવ્યો કે ન તો અમે પરલોક સુધાર્યો. જીવન વ્યર્થ જ વિતાવ્યું.

1. ‘ન ધ્યાતં પદમીશ્વરસ્ય.

જીવનનું સર્વોચ્ચ લક્ષ્ય ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ છે. પણ અમે તો કદ્દી ઈશ્વરનું સ્મરણ જ ન કર્યું. ઈશ્વર યાદ જ ન આવ્યો. સંસારનું ચક કાપવાનું હતું તે રહી જ ગયું. જીવન વ્યર્થમાં જ વીત્યું.

2. સ્વર્ગના દ્વારને ઉઘાડનાર ધર્મ-દાન-પુષ્ય વગેરેનું સેવન પણ અમે ન કર્યું.

ચાલો ઈશ્વરની આરાધના ન કરી તો કાંઈ નહિં, પણ પરમાર્થ તો કરવો હતો! ધર્મની આરાધના એટલે પરમાર્થ કરવો તે, પારકાનું ભલું કરવું તે. અમે તો તે પણ ન કર્યું. કેટલાક અનીશ્વરવાદી નાસ્તિક લોકો ભલે ઈશ્વરવાદી ન હોય પણ માનવતાવાદી તો હોય છે. આવા માનવતાવાદી લોકો લોકહિતનાં કામો કર્યા કરતા હોય છે. તે પણ જીવનની ધન્યતા જ કહેવાય. પણ અમે તો તે પણ ન કર્યું.

3. ચાલો ત્યારે, સંસારને ભરપૂર ભોગવી લો. સ્ત્રીનાં અણીદાર બે સ્તનોને મન ભરીને સ્વખભમાં પણ આવિંગન કર્યું નહિં અર્થાતું સંસારના ભોગોને પણ મન ભરીને ભોગવ્યા નહિં.

કેટલાક લોકો ધાર્મિક કે આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં કશું જ કરતા નથી હોતા પણ મન ભરીને સંસાર ભોગવતા હોય છે. ભલે વૈરાગી લોકોને તેમનું ભોગી જીવન ગમે કે ન ગમે પણ તેમણે સંસારસુખ તો મન ભરીને માણયું. પણ કેટલાક લોકો તો નથી તો સંસાર માણી શકતા કે નથી આધ્યાત્મિક વિકાસ કરી શકતા. તેમના માટે ભર્તૃહરિ કહે છે:

અમારો જન્મ માતાના યૌવનને છેદી નાખનારો કુહાડો જ થયો. અર્થાતું પ્રત્યેક બાળકના જન્મ પછી માતા પોતાનું યૌવન ખોઈ બેસતી હોય છે. અમે પણ વ્યર્થ જ જન્મ્યા. કશું જ પ્રાપ્ત ન કર્યું. છસરડા કરતાં કરતાં જીવ્યા અને છસરડા કરતાં કરતાં મરી ગયા. ધિક્કાર છે અમને!

સંસારમાં ભરપૂર સુખોની પ્રાપ્તિ સૌના માટે સુલભ હોતી નથી, બધાને માટે બધી શક્તયાઓ નથી હોતી. જે જેના માટે શક્ય જ નથી તેને પ્રાપ્ત કરવા ફાંફાં મારવાં તે મૂર્ખાંભી જ કહેવાય. ઈશ્વરે જીવનની રચના એવી કરી છે કે એકના માટે જે શક્ય ન હોય તેના માટે બીજું શક્ય બનાવ્યું હોય છે. જેના માટે સંસાર શક્ય નથી હોતો તેને નિરાશ થવાની જરૂર નથી, તેના માટે બીજું શક્ય છે. બાજુમાંથી જ ત્યાં જવાનો રસ્તો શરૂ થાય છે. તે છે અધ્યાત્મમાર્ગ. જો તમે સંસારસુખો નથી મેળવી શકતા, જો તમે ધન-સંપત્તિ કમાઈ શકતા નથી તો કાંઈ વાંધો નહિં, વિદ્યા ભણો, વિદ્ધાન બનો. સેવા કરો, કાર્યકર્તા બનો, પ્રવાસ કરો, પ્રવાસી બનો, સાહસ કરો, પર્વત ચઢો, સમુદ્રમાં ઝૂઢો, સાહસી બનો, કશું જ ન કરી શકો તો કાંઈ નહિં, પલાંઠી વાળીને હરિભજન કરો. લોભ-લાલચ રાખ્યા વિના હરિભજનમાં લાગી જાવ. ધન્ય ધન્ય થઈ જશો. પણ નિરાશ ન થાવ. બધાંના નસીબમાં બધાં સુખો નથી હોતાં. જે નથી તેને ન રડો, પણ જે છે તે જ પ્રાપ્ત કરો. જે નથી તે તમારા માટે આશીર્વાદરૂપ થઈ જશો.

પણ ભર્તૃહરિ કહે છે કે કેટલાક તો વ્યર્થમાં જ જીવન જીવનારા માતાના યૌવનને કુહાડો મારનારા થતા હોય છે. તેવા ન થાવ.

ભર્તૃહરિ કહે છે શૂન્યાલયે દીપની માફક અમે તો વ્યર્થમાં જ જીવન વિતાવ્યું.

નાભ્યસ્તા ભુવિ વાદિવૃન્દદમની વિદ્યા વિનીતોચિતા,

ખરૂગાંત્રૈ: કરિકુંભપીઠદવનૈર્નંકં ન નીતં યશાઃ।

કાન્તા કોમલપલ્વવાધરરસઃ પીતો ન ચંદ્રોદયે,

તારુણ્યં ગતમેવ નિષ્ફલમહો શૂન્યાલયે દીપવત્તા॥

કોઈ વિશાળ ભવ્ય મહેલ હોય પણ તેમાં એક પણ માણસ રહેતો ન હોય, માત્ર એક જ દીવો ટમટમતો જલતો હોય તો તેવા દીપકનો શો અર્થ? ભર્તૃહરિ કહે છે કે અમારું પણ તેવું જ થયું છે. સાંભળો—

1. અમે પ્રતિવાદીઓના સમૂહને પરાસ્ત કરનારી અને વિનય-વિવેકથી ભરપૂર એવી પ્રચંડ શાસ્ત્રવિદ્યાનો અત્યાસ ના કર્યો. અભણને

અભાગ જ રહી ગયા.

2. તલવારની ધારથી, મોટા હાથી ઉપર આડુઠ થઈને, યુદ્ધ કરનારા સેનાપતિઓને સંહારીને છેક સ્વર્ગ સુધી પહોંચનારો યશ પણ પ્રાપ્ત ન કર્યો. અર્થાત્ અમે પ્રચંડ યુદ્ધો ન કર્યો. યુદ્ધ કરો તો વીરતા બતાવવાનો મોકો મળે. વીરતાના યશ જેવો બીજો કોઈ યશ નથી હોતો તે પણ અમે પ્રાપ્ત ન કર્યો.

3. જ્યારે રાત્રે આકાશમાં પૂર્ણ ચંદ્ર ચમકી રહ્યો હોય ત્યારે અગાસીમાં હીંચકા ઉપર બેસીને અત્યંત કોમળ હોઠવાળી નમણી નારીના હોઠોનો રસ ન પીધો.

આથી એવું લાગે છે કે અમારી યુવાવસ્થા કશા જ અર્થ વિના નકામી વીતી ગઈ. જેમ કે શૂન્યાલયમાં દીવો નકામો બળ્યા કરતો હોય. દીવો તો બળ્યા કરે છે, પણ તેનો કશો અર્થ જ નથી. બસ, આવી જ રીતે અમે જીવતા તો છીએ પણ જીવાનો કશો જ અર્થ નથી.

ફરી પાછા એ જ ભાવ બતાવે છે:

વિદ્યા નાદિગતા કલંકરહિતા, વિત્ત ચ નોપાજિતં
શુશ્રૂષાડપિ સમાહિતેન મનસા પિત્રોન સંપાદિતા
આલોવાયત લોચના: યુવતય: સ્વખેડપિ નાલિંગિતા:
કલોડયં પરપિંડલોલુપતયા કાકૈરિવ પ્રેરિતા॥

1. અમે કલંકરહિત વિદ્યા પ્રાપ્ત ન કરી શક્યા, કલંકરહિતા કહેવાનો ભાવ એવો છે કે જે વિદ્યામાં યશ ન મળે, વિત્ત ન મળે, જેમાં અપયશ મળે તે વિદ્યા કલંકવાળી વિદ્યા છે. જે પુસ્તકોથી લોકોનું પતન થાય, કુમારો લોકો ચાલવા પ્રેરાય તે કલંક વિદ્યા છે. આવી કલંક વિદ્યાવાળા સાક્ષરોને રાક્ષસો કહ્યા છે. આવી કલંકરહિત યશસ્વી વિદ્યા અમે પ્રાપ્ત ન કરી.

2. અને ધનની પ્રાપ્તિ પણ ન કરી. જીવનમાં સ્વાવલંબી થવા માટે ધન કમાવું જરૂરી છે. જે ધન નથી કમાતા તે પરાવલંબી અને પરોપળી થઈ જતા હોય છે, જ્યારે અમારી ભરજીવાની હતી અને દેશ-પરદેશ જઈને ધન કમાવાનો મોકો હતો ત્યારે અમે ઘરમાં પુરાઈ રહ્યા અને દરિદ્ર જ રહી ગયા.

3. અમારાં માતા-પિતા વૃદ્ધ હતાં, બીમાર હતાં પણ અમે કદી પૂરેપૂરું મન લગાવીને તેમની સેવા શુશ્રૂષા પણ ન કરી, માતા-પિતા દર્દનાં માર્યાં તડપતાં રહ્યાં પણ અમે પથ્થરદિલ થઈને જોતા રહ્યા, એક ગ્લાસ પાણીનો પણ ભાવથી ન પિવડાયો.

4. ચંચળ સ્વીઓના ચંચળ હાવભાવ તો જોયા પણ કદી સ્વખમાં પણ તેમને બાથ ભરીને ગાઢ આલિંગન ન આપ્યું. સંસારનું સર્વોચ્ચ સુખ કામસુખ છે, અમે તો તે પણ ન માણ્યું.

ત્યારે અમે કર્યું શું?

5. પારકો રોટલો ખાવા માટે અમે ઘરે ઘર ભટકતા રહ્યા અને કાગડાની માફક લોકોના આપેલા રોટલા ખાવામાં જ યુવાની પૂરી કરી દીધી.

જે લોકો વિદ્યાભ્યાસ નથી કરતા, ધન નથી કમાતા, નથી તો સંસારનાં કામસુખો મેળવી શકતા તેઓ લાચાર થઈને પરાન્નભોજ થઈને કાગડાની માફક પારકું અનાજ ખાતા ફરતા રહે છે. અમે પણ તેવું જ કર્યું.

એક જ વસ્તુ એકના માટે અમૃત હોય છે. તો બીજાના માટે ઝેર પણ થઈ જાય છે.

શાનં સતાં માનમદાદિનાશનં
કેષાં ચિહ્નેતનમદમાન કારણમ્ર
સ્થાનં વિવિકતં યમિનાં વિમુક્તયે,
કામાતુરાણામતિકામ કારણમ્ર॥

1. જે સંત પુરુષો હોય છે તેમને જો વિદ્યા પ્રાપ્ત થાય તો તેથી તેમના મદ અને માનનો નાશ થતો હોય છે. અર્થાત્ વિદ્યાના ભારથી તેઓ વધુ ને વધુ નમ્ર થતા જતા હોય છે.

2. પણ તે જ વિદ્યા જો અસંત અર્થાત્ દુર્જન વ્યક્તિને પ્રાપ્ત થાય તો તેનાથી મદ-માનાદિ દોષો વધી જતા હોય છે. અર્થાત્ તેઓ વધુ

અભિમાની થઈને સાંઘની માફક બધાને શિંગડાં ભેરવતા રહે છે.

3. કોઈ વૈરાગ્યવાળો સાધક કોઈ એકાંત સ્થળે રહે અને સાધના કરે તો તેને મનોવૃત્તિઓનો વિજય પ્રાપ્ત થાય છે. વૃત્તિઓના શાંત થવાથી શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે. અને આત્માનું કલ્યાણ થાય છે.
4. પણ એ જ એકાંત વૈરાગ્ય વિનાના કામી પુરુષને પ્રાપ્ત થાય તો તે જ એકાંત તેના માટે વધુને વધુ કામ વધારનાંનું બની જાય છે. આથી એકાંત અમૃત પણ છે અને ઝેર પણ છે.

યોગ્યતા વિનાના સાધકો સાધના કરવા એકાંતમાં રહે તો તેમની મનોવૃત્તિઓ વધુ ને વધુ વિકારી થઈ જતી હોય છે. માટે તેમણે એકાન્તથી બચવું જોઈએ. તેમણે, જ્યાં ઘણાં સાત્તવિક માણસો રહેતાં હોય ત્યાં રહીને સેવા-સાધના કરવી જોઈએ. સેવાની સાથે સ્મરણ જેવી બીજી કોઈ સાધના નથી. તે કરવી. પણ દેખાદેખી એકાંતમાં બેસી ન જવું.

જુઓ, એક જ વસ્તુ એકના માટે અમૃત અને બીજાને માટે વિષ થઈ શકે છે.

સંસારમાં પરસ્પરવિરોધી ભાવો જોવા મળે છે.

કવચિદ્વિજાવાદ: કવચિદપિ ચ હાહેતિ રુદિતં,
કવચિનારી રમ્યા, કવચિદપિ જરાજર્જર વપુઃ।
કવચિદ્વિદ્વિ ગોષ્ઠી કવચિદપિ સુરામતકલહે,
ન જાને સંસાર: કિમુતમયઃ કિં ચ વિષમયઃ॥

સંસારમાં ફરી ફરીને જુઓ તો ક્યાંક વીજાનું મધુર સંગીત ચાલી રહ્યું છે. અર્થાત્ ગળાલ—કવાલી—ગીત—સંગીતની મહેંદ્રિલ ચાલી રહી છે. લોકો વાહ વાહ કરી રહ્યા છે. કેટલો ઘન્ય કાળ વીતી રહ્યો છે.

તો ક્યાંક જઈને જુઓ તો લોકો હાય, હાય કરીને રોકકળ કરી રહ્યાં છે. કોઈ વહાલું માણસ મરી ગયું છે, તેનો આઘાત એટલો પ્રબળ લાગ્યો છે કે સ્ત્રીઓ વાળ બેંચી બેંચીને ચીસો પાડી રહી છે. વાતાવરણ એકદમ કરુણ થઈ ગયું છે. એવું લાગે છે કે જીવનમાં દુઃખ જ દુઃખ છે. જીવનનો કોઈ અર્થ જ નથી.

વળી ક્યાંક જુઓ તો રૂપાળી રમણીઓ રમી રહી છે. ચારે તરફ મદહોશ વાતાવરણ છે. મડદાને પણ જીવવાનું મન થઈ જાય તેવી પરિસ્થિતિ છે.

તો વળી ક્યાંક હાડપિંજર જેવાં શરીરવાળી રોગી અને વૃદ્ધા ડોસીઓ દેખાય છે, હા, આ એ જ ડોસીઓ છે જે યુવાનીમાં હરણોની માફક ઠેકયા કરતી હતી અને તેના એક નેત્રકયક્ષથી ભલભલાની તપસ્યા ભંગ કરી દેતી હતી. હવે કોઈ તેમની તરફ જોતું પણ નથી. આમ જુઓ, અહીં મોટા મોટા પંડિતો વિદ્વત્ ગોષ્ઠી કરીને શાસ્ત્રના ગણન વિષયોની ચર્ચા કરી રહ્યા છે, તો આ તરફ જુઓ, આ આખા ગામના દાર્ઢિયાઓ ભેગા થયા છે. બધાએ ખૂબ દારૂ પીધો છે અને હવે કલહ મચાવી રહ્યા છે. મારામારી થઈ રહી છે. કોઈનું ખૂન ન થઈ જાય તો સાંદુ. કેટલું વિચિત્ર છે.

આ સંસારમાં ખબર નહિ કોને અમૃતમય કહેવું અને કોને વિષમય કહેવું! શું આ સંસાર અમૃતથી ભરેલો છે કે પછી બધે ઝેર જ ઝેર છે!

આ સામે દેખાય તે મરણ છે.

વયં યેન્યો અતાશ્ચિરપરિગતા એવ ખલુ તે,
સમ યૈ: સંવૃદ્ધાઃ સ્મૃતિવિષયતાં તેડપિ ગમિતાઃ।
ઇદાનીમેતે સ્મ પ્રતિદિવસમાસન્ પતનાત્,
ગતાસ્તુલ્યાવસ્થાં સિકિતિલનદીતીરતરુભિ:॥

1. જે મા-બાપથી અમે ઉત્પન્ન થયા હતા તે તો ક્યારનાંય મરી ચૂક્યાં છે. જીવન સાથે જોડાયેલી વસ્તુઓમાં એક મૃત્યુ પણ છે. મૃત્યુ ભયંકર છે અને મંગળ પણ છે. જો આ બધાં મર્યાની ન હોત તો જીવતા લોકોનું જીવનું કઠિન થઈ જાત. એટલે જીવતાં લોકો માટે તથા મરેલા લોકો માટે પણ મૃત્યુ મંગળમય છે. તે જો જીવતાં રહ્યાં હોત તો રોગો, અપમાન અને ઉપેક્ષાથી દુઃખી થયાં હોત.

2. જે લોકો અમારી સાથે કે થોડા આગળ-પાછળ જન્મ્યા હતા તે ભાઈ-બાંધવો પણ કયારનાય વિદ્યાય થઈ ગયા. પૂરી પેઢી બદલાઈ ગઈ છે. અમને એકલા મૂકીને બધા ચાલ્યા ગયા છે.
3. અને હવે અમારો વારો છે. કોઈ પૂરવાળી ધસમસતી નહીના કિનારે ઉભેલાં વૃક્ષો જેવી અમારી દશા છે. ક્યારે પૂરનું વલણ આ તરફ આવે અને અમને પાડીને સાથે ખેંચી લઈ જાય તે કહેવાય નહિ. અમે હવે મૃત્યુના મુખની એકદમ નજીક જ પહોંચી ગયા છીએ. છતાં પણ ન કરવાનું કરી રહ્યા છીએ, અને કરવાનું કરતા નથી, આવી કરુણ અને ચિંતાજનક દશા અમારી છે.
- સંસારમાં સુખ કયાં છે?

આયુર્વર્ખશાંતં નૃષાં પરિમિતં રાત્રૌ તદર્દી ગતં,
તસ્યાર્દ્દસ્ય પરસ્ય ચાર્દમપરં બાલત્વવૃદ્ધત્વયોः।
શેષં વ્યાધિવિયોગદ્દઃખસહિતં સેવાદિભિનીયતે,
જીવં વારિતરંગ ચંચલતરે સૌખ્યં કૃતઃ પ્રાણિનામ्॥

જરા આયુષ્યનાં વર્ષોનો હિસાબ ગણીએ—

સામાન્ય રીતે મનુષ્યનું આયુષ્ય સો વર્ષનું કંધું છે. જોકે સો વર્ષનું આયુષ્ય તો એક ટકાને પણ મળતું નથી. મોટા ભાગે તો 60-70માં જ વિદ્યાય થઈ જતા હોય છે. પણ આપણે સો વર્ષનું આયુષ્ય માનીને ચાલીએ છીએ.

સો વર્ષના આયુષ્યમાં પચાસ વર્ષ તો ઊંઘવામાં જ ખર્ચાઈ જાય છે. કેટલાક લોકો તો એવા કુંભકર્ણ હોય છે કે અડધાથી પણ વધુ આયુષ્ય ઊંઘમાં જ ખર્ચી નાખે છે.

હવે જે બાકી પચાસ વર્ષ રહ્યાં તેમાંથી બાળપણ અને વૃદ્ધાવસ્થામાં અડધું અર્થાત્ પચીસ વર્ષ ખર્ચાઈ જાય છે. બાકી પચીસ વર્ષ રહી ગયાં, તે વર્ષોમાં રોગો, કુટુમ્બકલહ અને અનેક પ્રકારના રગડા-જઘડામાં સમય વીતી જાય છે. તેમાં પણ પતિ-પત્નીનું રિસાવું. તેમનો વિયોગ થવો. જાતજાતની ખટપટો થવી, તેનાથી ટેન્શન થવું. આમ સતત ચિંતા, પ્રેસર, ભય, વેરેઝર વગેરેમાં વીતી જાય છે.

હવે આ જીવનમાં—જે જળની લહેરો જેવું ચંચલતર છે, તેમાં પ્રાણીઓને કઈ જગ્યાએ સુખ હશે? કયાંય નહિ. જ્યાં સુખ છે જ નહિ ત્યાં સુખ માટે આખું જીવન પરસેવો પાડ્યા કરવાનો શો અર્થ છે?

એ જ વાતને ફરીથી બીજી રીતે બતાવે છે:

અસારે ખલુ સંસારે સુખભ્રાન્તિઃ શરીરિણામ्,
લાલાપાનમિવાગુંઝે બાવાનાં સ્તન્યવિભમઃ॥

એક ધાવણું બાળક છે તે પોતાનો અંગૂઠો પોતાના મૂકીને ચૂસી રહ્યું છે. તેને એવું જ લાગે છે કે આ માતાનું સ્તન છે અને જે લાળ ચૂસે છે તે માતાનું દૂધ જ છે. આવા ભ્રમમાં ને ભ્રમમાં અંગૂઠો ચૂસતું રહે છે. ભર્તૃહરિ કહે છે કે આવી જ રીતે સંસારના જીવો દુઃખોને જ સુખો માનીને ચૂસતા રહે છે. જેથી જીવન સુખમય લાગે છે. જે ખરેખર સુખમય હોતું નથી.

ક્ષણં બાલો ભૂત્વા ક્ષણમપિ યુવા કામરસિકઃ,
ક્ષણં વિત્તૈહિનઃ ક્ષણમપિ ચ સંપૂર્ણવિભવઃ।
જરાજીર્ણોર્ક્રૈન્ટ ઈવ વલીમંડિતતતનુ-
નર: સંસારાન્તે વિશાંતિ યમધાની જવનિકામ્ન॥ 50॥

આ જીવને જુઓ તો ખરા, ક્ષણવારમાં તે બાળક થઈને રમતો રમે છે. કૂદાકૂદ કરવા લાગે છે. એ જ બાળક ફરી પાછો યુવાન થઈને કામરસિક થઈને કામિનીઓની પાછળ ગાંડો થઈ જાય છે. નાદાનીભરી યુવાનીમાં કેટકેટલા અનર્થો કરતો રહે છે.

આ જ જીવાત્મા ક્ષણવારમાં ધન વિનાનો થઈને ઘોર દરિદ્રતામાં ઘોર દુઃખમય જીવન વિતાવે છે. અને વળી પાછો એ જ જીવ ક્ષણવારમાં ધનાદ્ય થઈને વૈભવવાળું જીવન જીવવા લાગે છે. શું તેનો વૈભવ, શું તેનો ઠાઠમાઠ! બસ જોયા જ કરો. આ માણસ પહેલાંની નિર્ધનતાને ભૂલી જાય છે અને વૈભવમાં મહાલતો રહે છે.

પણ આ શું? હવે તેનું શરીર અત્યંત વૃદ્ધ થઈ ગયું છે. એકેએક અંગ ખખડી ગયું છે. જાણો કે કોઈ નાટકનો નટ હોય તેમ એક જ

જીવાત્મા જુદી જુદી અવસ્થામાં જુદી જુદી અવસ્થાનો અભિનય કરતો રહે છે. પણ આ નાટક પૂરું ક્યારે થશે? સાંભળો, જ્યારે યમરાજની રાજધાનીમાં તેનો પ્રવેશ થશે. પડદો પડી જશે. ખેલ ખતમ!

નાટક પૂરું થઈ ગયું.

24-3-08

સંન્યાસી અને રાજાની તુલના.

તં રાજ વયમપિ-ઉપાસિતગુરુપ્રજ્ઞાભિમાનોનતાઃ,
અયાતસ્તવં વિભવૈર્યશાંસિ કવયો દિક્ષુ પ્રતન્વન્તિ નઃ।
ઇતયં માનધનાતિદૂરમુભયોરચ્ચાવયોરનતરં,
પદ્યસ્માસુ પરાદ્ભૂખોડસિ વયમ્યૈકાન્તતો નિઃસ્પૃહઃ॥51॥

આ શ્લોકમાં એક અભિમાની રાજા અને એક સ્વમાની સંન્યાસીની ચર્ચા છે. અભિમાની અને સ્વાભિમાની વચ્ચેનું અંતર સમજવા જેવું છે. જે બીજાનું અપમાન કરવા કે ઉતારી પાડવા પોતાની શક્તિનો દંબ કર્યા કરે તે અભિમાની કહેવાય. પણ જે પોતાનું માન સાચવવા (બીજાનું અપમાન કરવા નહિ) અન્યાય, લોભ-લાલચ, કે ધોંસ આગળ નમતું ન જોખે તે સ્વાભિમાની છે. સંન્યાસીને પણ સ્વાભિમાન તો હોય જ. સ્વાભિમાન વિનાની વ્યક્તિ નમાલી થઈ જતી હોય છે. જરા રાજા સંન્યાસીનો સંવાદ સાંભળો.

1. હે રાજન્ન, તમે રાજ છો તો ભલે રહ્યા.

પણ અમે પણ ગુરુજીની ઉપાસના કરીને પ્રજ્ઞા પ્રાપ્ત કરેલા વિદ્વાન છીએ એટલે તમારા રાજાભિમાન કરતાં અમારું વિદ્યાભિમાન ચઢિયાતું જ કહેવાય. કારણ કે રાજા તો પોતાના રાજ્યમાં જ પૂજાતો હોય છે. પણ વિદ્વાન તો સર્વત્ર પૂજાતો હોય છે. તમારા સામ્રાજ્યની સીમા કરતાં અમારા સામ્રાજ્યની સીમા ઘણી મોટી છે. તમારા મૃત્યુની સાથે જ તમારી મહત્તમ સમાપ્ત થઈ જશે. પણ અમારું સાહિત્ય-શાન-વિજ્ઞાન તો સદીઓ સુધી જીવતું રહેશે. એટલે તમારા કરતાં અમે ઘણા વિશાળ છીએ.

2. તમારી પાસે અફળક સંપત્તિ અને પુષ્કળ વૈભવ છે તેથી લોકો તમારી પ્રશંસા કરે છે. ચારે તરફ તમારો જ્યયજ્યકાર થઈ રહ્યો છે. તો બીજી તરફ તમારા જેવું ધન તથા વૈભવ તો નથી પણ અમારી પાસે જે વિદ્યા છે, તે વિદ્યાથી ચારે તરફ કવિલોકો અમારો જ્યયજ્યકાર કરી રહ્યા છે. ધન-વૈભવનું તો એવું છે કે જે દિવસે ખુશામત કરનારાઓને ધન આપવાનું બંધ કરશો તે દિવસથી તેઓ તમારી પ્રશંસા કરવાનું બંધ કરી દેશો. જ્યારે અમારી પ્રશંસા તો ધનનિરપેક્ષ છે. એટલે લાંબા કાળ સુધી તે ચાલતી રહેવાની છે. જેમકે વ્યાસ, વસિષ્ઠ-કાલિદાસ, તુલસીદાસ વગેરે વર્ષો પછી પણ બુલાતા નથી. જ્યારે કેટલાય રાજા-મહારાજાઓને કોઈ યાદ પણ કરતું નથી.

આ રીતે આપણા બન્ને વચ્ચે ભારે અંતર છે. તમારો ધનવૈભવથી જ્યયજ્યકાર થાય છે તો અમારો વિદ્યા-ગુણોથી જ્યયજ્યકાર થઈ રહ્યો છે. આવી સ્થિતિમાં જો તમે અમને ધન-વૈભવ વિનાના સમજને ઉપેક્ષા કરો છો કે તિરસ્કાર કરો છો તો અમે પણ અમારા શાન-ગુણ-ત્યાગના જોર ઉપર તમારી કશી જ અપેક્ષા ન રાખવાથી અમારા એકાંત વાસમાં નિઃસ્પૃહ થઈને ખુમારીથી જીવીએ છીએ. તમે મહાન છો તો અમે પણ કયાંય જરાય નાના નથી. અયાચક્વતની ખુમારીથી અમે પણ મસ્ત છીએ.

સાચો સંન્યાસી કેવો નિઃસ્પૃહ હોય છે. જુઓ.

અર્થાનામીશિષ્ટે તં વયમપિ ચ ગિરામીશમહે યાવદર્થ,
શૂરસ્તવં વાદિદર્પજ્ઞવરશમન વિદ્યાવક્ષયં પાટવં નઃ;
સેવન્તે ત્વં ધનાદ્વાઃ મતિમલહતયે મામપિ શ્રોતુકામા,
મય્યચ્છાસ્થા ન ચેતત્વયિ મમ સુતરામેષ રાજન્ન ગતોડસ્તિમ॥ 52॥

અભિમાની રાજાને ખુમારીવાળો સંન્યાસી કહે છે.

1. તમે પુષ્કળ ધનના સ્વામી છો તેથી અભિમાન કરો છો, તો અમે પણ શાસ્ત્રોની પ્રગાઢ વિદ્યાના સ્વામી છીએ. ધન કરતાં વિદ્યા ઘણી મહાન છે.

2. તમે શૂરવીર છો અને ઘણાં યુદ્ધો જીત્યાં છે. તેથી શૂરવીરતાનું અભિમાન ધરાવો છો તો સાંભળો, અમે પણ કંઈ ઓછા નથી.

અમે પણ ભરી સભામાં અનેક મદાંધ પંડિતોના મદને ચૂર્યૂર કરી નાખ્યો છે. અર્થાત્તુ તેમને હરાવીને અમે વિજયી થયા છીએ.

3. ઘણા ધનપતિઓ પોતાના સ્વાર્થ માટે તમારી સેવા કરે છે, તેથી તમે ફૂલ્યા નથી સમાતા તો સાંભળો.

અમારી પાસે પણ વિદ્યા ભણવા માટે દૂર દૂરથી કેટકેટલા વિદ્યાર્થીઓ આવે છે અને સમર્પિત થઈને નમ્ર ભાવે વિદ્યા ગ્રહણ કરે છે, આ રીતે વિદ્યા માટે અમારા પણ સેવકો ખડા પગે સેવા કરે છે, તમારી સેવા તો ધન-ભય-લાભ-લાલય માટે કરે છે. જ્યારે અમારી સેવા તો શ્રદ્ધાભક્તિથી સાચા ભાવથી કરે છે. આમ છતાં પણ જો તમને અમારા પ્રત્યે માન ન થતું હોય તો અમને પણ તમારા પ્રત્યે જરાય માન નથી, ત્યો ત્યારે, અમે તો હરે ચાલ્યા.

ફરી પાછા વિદ્ધાન સંન્યાસી રાજાની સાથે પોતાની તુલના કરે છે.

વયમિહ પરિતુષા વલ્કલૈ સ્તવં ચ લક્ષ્મ્યા,
સમહિપરિતોષો નિર્વિશોષો વિશોષઃ।
સ તુ ભવતિ દરિદ્રો યસ્ય તૃષ્ણા વિશાલા,
મનસિ ચ પરિતુષ્ટે કોડર્પવાન્ કો દરિદ્રઃ॥ 53॥

હે રાજન્, તમારી પાસે અઢળક ધન છે તેની તમને ખુમારી છે તો અમને અમારાં વલ્કલોમાં જ સંતોષ છે. આ વલ્કલો પહેરીને અમે આનંદથી ઝૂમી ઉડીએ છીએ. અમને કદી તમારાં મૂલ્યવાન્ વસ્તોની ઈર્ષ્યા થતી નથી. આથી સંતોષના આનંદમાં આપણો સમાન છીએ. પણ ના ના. તમારો સંતોષ પદાર્થવિશોષોને આધીન છે જ્યારે અમારો સંતોષ પદાર્થવિશોષથી નહિ પણ નિર્વિશોષ છે. અમારા સ્વભાવ અને સ્વરૂપથી છે, જે કાયમ રહી શકે છે, જ્યારે તમારો આનંદ તો ધનસાપેક્ષ છે. જે દિવસે ધન ચાલ્યું જ્શે ત્યારે રોકકળ કરાવતું જ્શે. આ ફરક છે.

રાજા એમ કહે કે હે સંન્યાસી, તમારી પાસે ધન નથી માટે દરિદ્ર છો. તો સંન્યાસી જવાબ આપે છે કે:

સ તુ ભવતિ દરિદ્રો યસ્ય તૃષ્ણા વિશાલા.

અર્થાત્તુ દરિદ્ર તો તેને કહેવાય જેની તૃષ્ણાઓ ઘણી હોય, તમારી તો તૃષ્ણાયે ઘણી છે. પણ જેનું મન પરિતુષ્ટ થઈ ગયું અર્થાત્તુ જે છે તેમાં જ પરિતુષ્ટ થઈ ગયું—અર્થાત્તુ જે છે તે જ વધારે છે, તેમ માને છે. તો હવે તમે જ કહો કે કોણ ધનવાન અને કોણ દરિદ્ર કહેવાય? અર્થાત્તુ ઘણી તૃષ્ણા હોવાથી તમે જ દરિદ્ર છો, જ્યારે પૂર્ણ સંતોષ હોવાથી અમે ધનવાન્ છીએ.

25-3-08

ફલમલમશનાય સ્વાદુ પાનાય તોયં,
ક્ષિતિરપિ શયનાર્થ વાસસે વલ્કલં ચા
નવ ધન મધુપાન ભાન્ત સર્વેન્દ્રિયાશા-
મવિનયમનુમનું નોત્સહે દુર્જનાનામ્॥ 54॥

જીવનમાં ઘણી વાર એવી અને એટલી લાચારી આવતી હોય છે કે નાલાયકોની તાબેદારી કરવી પડતી હોય છે. આવી નોકરી-ચાકરીથી જીવનની સંવેદના મૂરઝાઈ જતી હોય છે. ખાસ કરીને બાળ-બચ્ચાંવાળા માણસની લાચારીનો પાર નથી હોતો. મન મારીને તેને ન કરવાનું બધું કરવું પડતું હોય છે. આવા માણસો બહુ જ દુઃખી થતા હોય છે. તેમને ભર્તૃહરિ કહે છે કે દુષ્ટોની નોકરી-ચાકરી કરવા કરતાં તો તું જંગલમાં ચાલ્યો જા. ત્યાં ખાવા માટે પર્યાપ્ત ફળો છે, ખૂબ પેટ ભરીને ફળ ખાજે, વાંદરાં વગેરે પશુઓ આ જ ફળોને ખાઈને અલમસ્ત જીવે છે, તો તું કેમ ન જીવી શકે?

વનમાં જરાય પ્રદૂષણ વિનાનું સ્વાદિષ્ટ પાણી મળે છે. નદી-નાળાંમાં ગટરો પડતી નથી તેથી જરાય પ્રદૂષિત પાણી નથી. અહીં નદીકિનારાનાં નગરો પાણી નથી પીતાં, ગટરો પીએ છે. તેનાથી તો ત્યાં સારું છે.

અને સૂવા માટે પુષ્ટીનો વિશાળ પલંગ છે. જરાય પૈસા ખર્ચવાના નથી, સારી જમીન શોધીને સરસ શય્યાસન બનાવીને ઘસઘસાટ ઊંઘતા રહો.

અને પહેરવા માટે વૃક્ષોની છાલમાંથી બનાવેલાં વલ્કલો જોઈએ એટલાં મળે છે. શરીરની એબને ઢંકવા માટે જ વસ્તોની જરૂર હોય છે.

શાશગાર માટેની જરૂર જ નથી. કારણ કે ત્યાં શાશગારપ્રેમી લોકો જ નથી, તેથી શાશગાર સજીને કોણે બતાવવો? માટે વલ્કલ બહુ થઈ ગયાં. મન ઉપર વસ્તોની બહુ અસર પડતી હોય છે. શાશગારો વિકારને જન્માવે છે. વિકારો અશાન્તિ અને ચંચળતાને પેદા કરે છે. વલ્કલોથી વિકારમુક્ત શાંતિ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

જેને નવું નવું ધન પ્રાપ્ત થયું છે અને તે જીર્વી શકાયું નથી તેથી દાડુના નશાના જેવો નશો ચઢ્યો છે. તેથી વિનય-વિવેક જૂદીને દુર્વૃત્તિઓવાળા દુર્જનો થઈ ગયા છે. તેવા હલકા લોકોની નોકરી ચાકરી કરવાનું બંધ કરીને હવે વનવાસી થવાની જ ઈચ્છા થાય છે. હલકા માણસોની નોકરી-ચાકરી કરવી એ સજ્જનો માટે મહાત્માસ થઈ જતો હોય છે. તેથી ભર્તૃહરિ કહે છે કે, ભાગ અહીંથી. અને કોઈ સજ્જન પુરુષના ત્યાં ઓછો પગાર મળતો હોય તોપણ તેની નોકરી કર, તો સુખી થઈશ.

ફરી પાછા ત્યાગ-વૈરાગ્યની વાતો કરે છે.

**અશીમહિ વયં ભિક્ષામાશાવાસો વસીમહિ,
શાલીમહિ મહીપુષ્ટ કુવીમહિ કિમીથરૈઃ॥ 55॥**

એક ત્યાગી—વૈરાગી સંન્યાસી કહે છે કે: અમે લોકોના વધેલા અન્નની ભિક્ષા કરીને જીવીએ છીએ. દિશાઓને જ વસ્તુ બનાવીને સંતોષ માનીએ છીએ. અને ભૂમિને જ શાયાસન કરીને સૂઈએ છીએ. હવે રાજા-મહારાજાઓનું શું કામ છે? શા માટે અમે તેમની પાછળ પાછળ ચાંપલાઈ કરતા ફરીએ? અમે અમારી મસ્તીમાં મસ્ત છીએ.

કોઈએ પ્રકાંડપંડિત અને મહાન કવિ એવા કોઈ સંન્યાસીને કહ્યું કે તમે તો કોઈ રાજા-મહારાજાના દરબારમાં જ શોભો. ત્યાં તમારી કદર થાય. તેને જવાબ આપે છે:

ન નટા ન વિટા ન ગાયકા, ન પરદ્રોહ નિબદ્ધ બુદ્ધયઃ;
નૃપસંઘનિ નામ કે વયં કુચભાર નમિતા ન યોષિતાઃ॥ 56॥

1. અમે નાચનારા કે ખેલતમાશો બતાવનારા નટ નથી. આવા લોકો પ્રાય: પોતાની કલા બતાવવા શોઠ-શાહુકાર-રાજા-મહારાજાઓને શોધતા રહે છે. અને “ખમ્મા બાપુ... ખમ્મા બાપુ...” કહીને જૂદી જૂદીને સલામ કરતા રહે છે જેથી રાજા-મહારાજા રાજ થઈને ચાંદીના ટુકડા ફેંકતા રહે છે. ભર્તૃહરિ કહે છે કે અમે ચાંદીના ટુકડા મેળવવા ખમ્મા ખમ્મા કરનારા નટો નથી, તો હવે અમારે રાજદરબારમાં જવાનું શું કામ છે?

2. ન વિટા:

વિટા એટલે વિદૂષક, એક વિદ્યા જાણનારા હાસ્યકલાકારો પ્રત્યેક રાજાને વારંવાર હસાવનારો એકાદ વિદૂષક પણ જોઈએ. કારણ કે ગંભીર વિષયોમાં ચિત્ત લાગ્યું રહેવાથી આરોગ્ય ઉપર વિપરીત અસર પડતી હોય છે. તેથી વચ્ચે વચ્ચે હાસ્યરસ જરૂરી છે. તેથી રાજા-મહારાજા વિદૂષકો રાખતા હતા. તેમનું કામ જ્ઞાન સાથે ગમ્મત કરાવવાનું હતું. ભર્તૃહરિ કહે છે કે અમે વિટા અર્થાત્ વિદૂષક નથી કે રાજાને હસાવવા માટે રાજદરબારમાં જઈએ. વિદૂષક, વિદૂષક બને તો તે યોગ્ય જ કહેવાય. કારણ કે તે તેની જ્યૂટી કહેવાય. પણ ઘણી વાર તો મોટા મોટા ધર્મગુરુઓ પણ શ્રીમંતો આગળ ધનલાલસા પૂરી કરવા માટે વિદૂષક બની જતા હોય છે. તેમનું એક જ કામ હોય છે કે શ્રીમંતોને રાજ કરવા અને ધન પ્રાપ્ત કરવું. આ દુઃખનો વિષય કહેવાય, કારણ કે જે વિદૂષક નથી પણ વિદ્વાન યતિ છે તે વિદૂષક થઈ ગયા છે. હવે ધર્મનું શું થશે?

3. ન ગાયકા:

અમે ગાયકો પણ નથી. પહેલાં ગાનારો એક જુદો જ વર્ગ હતો. વંશ-પરંપરાથી ગાવાનો ધંધો કરનારો આ વર્ગ રાજા-મહારાજાઓનો આશ્રય લઈને જીવતો, ગીતો સંભળાવતો અને રાજાઓને રાજ કરતો. ગીત ગાવાં એ કાંઈ હલકું કામ નથી, પણ પહેલાં આ વર્ગ લગભગ ભિક્ષુક જેવી દશામાં જીવતો, લોકોની કે રાજા-મહારાજાની દયા ઉપર જીવતો તેથી તેને હલકો ગણવામાં આવતો. પણ હવે સંગીત રાજાશ્રિત કે લોકાશ્રિત ન રહેતાં સ્વાશ્રિત થયું છે. ચાર્જ આપો અને સાંભળો. લતા, આશા, મૂકેશ, રઝી જેવા મોટા કલાકારો ભિક્ષુક નહિ પણ ધનાદ્ય થયા છે, જેથી માન-પાન પ્રતિષ્ઠા સાથે ગૌરવભેર જીવન જીવે છે. આ પશ્ચિમી પદ્ધતિ છે. જેમાં કલાકાર ભિખારી નહિ, શ્રીમંત બને છે.

આપણી જીવનવ્યવસ્થા એવી હતી કે મુખ્ય ઉત્પાદક વર્ગને આશ્રિત થઈને બાકીના વર્ગો જીવન જીવતા. જેમકે સુથાર, લુહાર, વાળંદ, નાચનારા, ગાનારા, ભવૈયા, પુરોહિતો વગેરે બધા જ વર્ગો ઘરાકવટના નિયમ પ્રમાણે મુખ્ય ઉત્પાદક વર્ગના આશ્રિત વર્ગ તરીકે જીવન જીવતા, તેથી તેમની આર્થિક સ્થિતિ હંમેશાં ગરીબ અને દયનીય રહેતી.

પશ્ચિમી જીવનપદ્ધતિમાં આવી ઘરાકવટી ન હતી. ખરેખર તો આવા વંશ-પરંપરાના વર્ગો જ ન હતા. કોઈ પણ વ્યક્તિ સુથાર, લુહાર, ગાયક, કલાકાર વગેરે થઈ શકતી અને પોતે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે કમાણી કરતી અને જીવતી. તેના કારણે કલાકારો, ગાયકો, કવિઓ સાહિત્યકારો વગેરેને પુજ્ઞ આવક થઈ શકી, તેઓ શ્રીમંત થયા. તેમની કદર થઈ. તેમનાં ચિત્રો, પ્રતિમાઓ, કૃતિઓ કરોડોની કિંમતે વેચાવા લાગ્યાં. નાટ્ય-ફિલ્મ-કલાકારો, સંગીતકારો, ગાયકો કરોડાધિપતિઓ થયા. આ પશ્ચિમની જીવનપદ્ધતિ છે. આપણી પદ્ધતિમાં આ બધો વસવાયાનો આશ્રિત વર્ગ હતો જે જેમતેમ પેટ ભરતો હતો. એટલે આવો વર્ગ રાજા-મહારાજા કે શ્રીમંતોનો સહારો શોધ્યા કરતો, ખમ્મા ખમ્મા કરીને તેમને રાજ કરતો અને ફેંકેલા ટુકડા લઈને જીવન જીવતો. આ બન્નેના ભેટને સમજવો જરૂરી છે.

4. ન પરદ્રોહનિબદ્ધ બુદ્ધય:

અમે પારકો દ્રોહ કરનારા ચાડીચુગલી કરનારા પણ નથી. થોડી નવાઈ લાગશે પણ રાજા-મહારાજા વગેરે જેમ હસાવનારો વિદૂષક રાખતા તેમ તેમની પાસે પોતાના શત્રુઓ કે વિરોધીઓની નિંદા કરનારા પણ રહેતા. વિરોધીઓને ઉતારી પાડનારી વાતોથી ઘણો આનંદ થતો હોય છે. આ વાત માત્ર રાજા-મહારાજા સુધી જ સીમિત નથી રહેતી, સામાન્ય લોકોમાં પણ આવી વૃત્તિઓ રહેલી હોય છે, તેઓ પોતાના વિરોધીઓની નિંદા સંભળાવનારા લોકોને શોધતા હોય છે અને બહુ જ રાગથી નિંદા સાંભળતા હોય છે. પોતાનાં વખાણથી જેટલું સુખ થાય તેથી પણ વધારે સુખ વિરોધી કે સ્પર્ધકની નિંદા સાંભળવાથી થતું હોય છે. તેને નિંદારસ કહેવાય છે. જે બધા રસો કરતાં વધુ મીઠો લાગતો હોય છે. ભર્તૃહરિ કહે છે કે નથી તો અમે નિંદક કે ચુગલખોર! હવે અમારે રાજા-મહારાજાઓથી કામ શું?

5. નૃપસંઘનિ....

રાજામહારાજાના ત્યાં તો મોટાં મોટાં સ્તનોના ભારથી થોડી નમેલી યુવતીઓની જરૂર હોય. અમે તો તેવી જોબનભરપૂર યુવતી પણ નથી. મોટા ભાગે રાજા-મહારાજા અને શ્રીમંતોના ત્યાં આવી સ્વીઓનું વર્યસ્વ અને પ્રભાવ રહેતો હોય છે. થોડાક અપવાદ સિવાય બધા જ પુરુષો ભોગતૃષ્ણાવાળા હોય છે. જે લોકો દરિદ્ર કે દુર્બળ છે તેઓ ઈચ્છે તોપણ આવી તૃષ્ણા પૂરી કરી શકતા નથી પણ જે તન-મન-ધનથી સમર્થ હોય છે તેમના માટે તો આવી જોબનભરી સ્વીઓ જ પરમસુખ બની જતી હોય છે. આવી ચંચળ વૃત્તિવાળી સ્વીઓ પણ પોતાને ભોગવનારા સમર્થ પુરુષોને શોધ્યા કરતી હોય છે. દલાલોનું કામ બન્નેને મેળવી આપવાનું હોય છે.

ભર્તૃહરિ કહે છે કે હે ભાઈ, તું કહે છે કે તમે રાજદરબારમાં જાવ. પણ રાજદરબારમાં જવા માટે જે જે લક્ષ્ણો હોવાં જોઈએ તે તો અમારામાં છે જ નહિ, હવે રાજદરબારમાં જઈને શું કરીશું? અમારું સ્થાન તો આ વનમાં ભગવાન શિવનાં ચરણોમાં જ છે. અમે ધન્ય છીએ. અભિમાન શાનું?

વિપુલહંદ્યેધન્યે કેશ્ચિક્ષેગતજનિતં પુરા,
વિધૃતમપરૈદતં ચાન્યૈવિજિત્ય તૃષ્ણાં યથા
ઇહ હિ ભુવનાન્યન્યે ધીરાશ્ચતુર્દશ ભુંજતે,
કતિપયપુરસ્વામ્યે પુંસાં ક એષ મદજવરઃ॥ 57॥

બહુ પ્રાચીનકાળમાં (સૂચિની ઉત્પત્તિકાળમાં) કોઈ મહાન વિશાળ હંદ્યવાળા પુરુષે (બ્રહ્માએ) આ વિશ્વને ઉત્પન્ન કર્યુ હતું. પછી એવા જ કોઈ બીજા મહાન પુરુષે (વિષ્ણુએ) તેનું પાલન કર્યુ હતું. તો પછી ત્રીજા કોઈ મહાપુરુષે આ વિશાળ જગતને જતી લીધું. અને તણખતાને ત્યાગી હે તેમ ત્યાગી દીધું (શિવજી). કેટલાક મહાન પુરુષો આ ચૌદભુવનવાળા વિશ્વને ભોગવે છે. હે રાજન્દ, તારે તો માત્ર થોડાંક ગામોની જ સત્તાવાળું નાનું રજવાનું છે તોપણ આટલોબધો મદનો તાવ કેમ ચઢ્યો છે? અર્થાત્ પૂરા વિશ્વને ઉત્પન્ન કરનાર બ્રહ્માને મદ ના ચઢ્યો. પાલન કરનાર વિષ્ણુને ન ચઢ્યો, શિવજીને ન ચઢ્યો અને પાંચ-પચ્ચીસ ગામોના રાજ થઈને તને આટલો બધો મદનો તાવ કેમ ચઢ્યો છે?

મોટા માણસોને વિપુલ સંપત્તિ હોવા છતાં મદ નથી હોતો પણ નાનો માણસ થોડા પૈસામાં જ છીછરો થઈ જતો હોય છે. તેવો ભાવ છે.

ફરી પાછી એ જ વાત.

અભુક્તાયાં યસ્યાં ક્ષાગમપિ ન જતં નૃપશતૈ-
ભૂવસ્તસ્યા લાભે ક ઈવ બહુમાનઃ ક્ષિતિભુજમ્ભા
તદંશસ્યાયંશે તદવયવ લેશોડપિ યતયો,
વિષાદે કર્તવ્યે વિદ્ધતિ જડાઃ પ્રત્યુત મુદમ્ભા॥ 58॥

હે રાજાઓ, જરા વિચારો. આ પૃથ્વી આજ સુધી કદી પણ સત્તાધીશો વિના રહી નથી, પ્રત્યેક સમયે કોઈ ને કોઈ રાજા રહ્યો જ છે. આજ સુધી હજારો રાજા-મહારાજા—ચક્રવર્તીઓ થઈ ગયા છે, આવી બહુભોગવેલી પૃથ્વીનું રાજ્ય પ્રાપ્ત કરીને રાજાઓ ઘમંડમાં રાચતા રહે છે તે તો જાણો ઠીક, પણ તમને તો આ પૃથ્વીના અવયવનો પણ નાનો અંશ અને તેનો પણ ફરી પાછો નાનો ટુકડો જ પ્રાપ્ત થયો છે. આટલો તુચ્છ ટુકડો પ્રાપ્ત થવાથી વિષાદ થવો જોઈએ તેની જગ્યાએ તમે તો ભારે ધન્ય ધન્ય થઈ રહ્યા છો, અહો! તમારી જડતા. આ તો જડતા જ કહેવાય.

તુચ્છ માણસો સત્તાની નાની ખુરશી માત્ર મેળવીને અભિમાનમાં છકી જતા હોય છે, પણ તેમને ખબર નથી કે આનાથી પણ મોટી ખુરશીઓ ઉપર કેટકેટલા સત્તાધીશો બેસી ગયા છે. પણ આજે કોઈનું નામ પણ રહ્યું નથી.. તો તમને તો કોણ યાદ કરશો? આ તુચ્છ ખુરશીનો મોહ તમને જડ બનાવી રહ્યો છે. માટે મોહ ઉતારો જડતાથી મુક્ત થાવ અને કાલ સત્તા ચાલી જશે તેમ માનીને સત્તાનો સદ્ગુપ્યોગ કરો. તો તમારું નામ રહેશો.

રાજા કે શ્રીમંતો પાસે યાચના ન કરો.

મૃત્પિંડો જલરેખયા વલાયિતઃ સર્વોડ્યયં નન્વણુઃ
સ્વાંસ્વીકૃત્ય સ એવ સંયુગશતૈ રાજ્યાં ગુણૌભુજ્યતો
તે દ્વ્યુદ્દદેઽથવા કિમપિ ન ક્ષુદ્રા દરિદ્રા ભૃશાં,
ધિગ્ર ધિગતાન્દ પુરુષાધમાન્દ ધનકણાં વાંચણ્ણિત

તેભ્યોડપિયો॥ 59॥

આ પૃથ્વી નાનો સરખો અણુ છે. તેને ચારે તરફથી નાની જળની રેખા (સમુદ્ર) ફરી વળી છે. આવા નાના સરખા માટીના લુંદા માટે હજારો રાજાઓએ હજારો યુદ્ધો કર્યા છે. લાખ્યો માણસોની કતલ થઈ છે અને પછી આ અણુના માટીના ટુકડાને થોડાંક વર્ષો સુધી ભોગવે છે. એવા દરિદ્ર રાજાઓ કોઈ કોઈ વાર કોઈ વિદ્ધાનને કાંઈક આપે છે, કોઈ વાર કાંઈ પણ આપ્યા વિના જ ધૂતકારીને કાઢી મૂકે છે. આવા અધમ રાજાઓ કે શ્રીમંતો પાસે જે લોકો કાંઈક મળશે એવી આશા રાખીને યાચના કરવા જાય છે તેમને ધિક્કાર હો, ધિક્કાર હો.

અર્થાત્ હે વિદ્ધાનો, દુઃખ ભોગવી લો પણ તુચ્છ સત્તાધીશો પાસે કે શ્રીમંતો પાસે હાથ લાંબો કરતા ન ફરો. સ્વાભિમાની બનો, અયાચક બનો. ઈશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા રાખો. રાજાઓનાં ગુણગાન કરવા કરતાં ઈશ્વરના ગુણ ગાઓ તે જરૂર તમારું યોગક્ષેમ પૂરું કરશો જ. ધન્ય કોણ છે?

સ જતઃ કોપ્યાસીન્મદનરિપુણા મૂર્ખિં ધવલમ્ભ
કપાલં યસ્યોચ્યૈવિનિહતમલંકાર વિધયો
નૃભિઃ પ્રાણ ત્રાણ પ્રવણમતિભિઃ કૈશ્રદ્ધુના,
નમદ્વિભઃ ક: પુંસામયમતુવર્પજ્વરભરઃ॥ 60॥

એવું મનાય છે કે કોઈ વીરપુરુષ, કોઈ સ્વીના સતીત્વની રક્ષા માટે કે રાષ્ટ્રની રક્ષા માટે યુદ્ધમાં પોતાના પ્રાણ હોમી દે છે. તેવા વીરપુરુષની ખોપરીને ભગવાન શંકર પોતાનું આભૂષણ બનાવીને માથા ઉપર મુગાટ તરીકે ધારણ કરે છે. ભર્તૃહરિ કહે છે કે એ સર્વેદ ખોપરીવાળા વીરપુરુષને ધન્ય છે જેણે પોતાના પ્રાણ કોઈની આબરૂ બચાવવા હોમી દીધા અને ભગવાન શંકરે તેની ખોપરીને આભૂષણ તરીકે પોતાના માથા ઉપર ધારણ કરી લીધી.

હવે આજકાલના રાજાઓને જુઓ. તે તો પોતાના પ્રાણ બચાવવા હોશિયારીથી આવાં ભયંકર સાહસો અને યુદ્ધોથી દૂર ભાગે છે. તેવા કાયર રાજાઓને નમસ્કાર કરનારા ચાટુકારો તેમના દર્પને વધારતા રહે છે, અર્થાત્ જેમણે કશું પરાક્રમ કર્યું જ નથી, પ્રસંગ આવવા છતાં જે લડ્યા નથી તેવા કાયર રાજાઓને નમસ્કાર કરવાના ન હોય.

સાચી આરાધના કરો, બહાર ન ભટકો.

પરેખાં ચેતાંસિ પ્રતિદિવસમારાધ્ય બહુધા,
પ્રસાદં કિં નેતું વિશાસિ હદ્યકલેશકલિલમ્ભા
પ્રસન્નોત્વપ્રયનતાઃ સ્વયમુદિત ચિન્તામણિ ગુણે,
વિમુક્તઃ સંકલ્પઃ કિમભિલઘિતં પુષ્યતિ ન તે॥ 61॥

ભર્તૂહરિ સ્વયં પોતાની જાતને કહે છે કે હે ભાઈ, તું આજ સુધી કેટકેટલા લોકોની આરાધના કરતો રહ્યો છે. અહીં આરાધનાનો અર્થ કરવાનો છે કશુંક પ્રાપ્ત કરવા કોઈને વિનવવાની કિયા કરવી. માણસમાં કાંઈ ને કાંઈ ખૂટનું હોય છે. જે તે પોતાના પુરુષાર્થી પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. તેથી કોઈ બ્યક્ઝિત, સાધુ-સંત, પીર-ઓલિયા, દેવ-દેવીઓ વગેરેની ઉપાસના કરતો રહે છે. અને તેમ કરવામાં ઘણો કલેશ ભોગવે છે. પણ હવે તું આ બહારના માણસો કે દેવોની આરાધના છોડ અને તારી પોતાની અંદર જ જો! ત્યાં પરમેશ્વરરૂપી મહાન ચિંતામણિ બેઠો છે તેની ઉપાસના કર, તે તારી બધી અપેક્ષાઓ પૂરી કરતો રહ્યો છે, તે જ તારી બધી અપેક્ષાઓ પૂરી કરશે.

ઉપાસનાના ક્ષેત્રમાં જ્યાં સુધી ઈષ્ટ દેવોનો ગુંચવાડો રહે છે ત્યાં સુધી ઉપાસકને સંતોષ રહેતો નથી. ભર્તૂહરિ કહે છે કે હવે બહાર રખડવાનું બંધ કર. તારી અંદર જ ચિંતામણિ બેઠો છે તેની જ ઉપાસના કર.

26-3-08

કેટલુંક આણધાર્યું જીવનમાં થઈ જતું હોય છે.

પરિભ્રમસિ કિં મુધા કવચન ચિત્ત વિશ્રામ્યતાં,
સ્વયં ભવતિ યદ્યથા ભવતિ તત્તથા નાન્યથા
અતીત મનુસ્મરન્નાપિ ચ ભાવ્ય સંકલ્પયત્ત
નતક્રિત સમાગમાનનુભવામિ ભોગાનહ્મ્ભા॥ 62॥

હે ભાઈ વ્યર્થમાં કેમ ભ્રમણ કર્યો કરે છે? તું કયાં કયાં કેટલું ભમ્યો? હવે તારા ચિત્તને એક જગ્યાએ વિશ્રાન્ત કર.

ભ્રમણ—ભટકવું જરૂરી છે પણ અટકવું પણ જરૂરી છે. જે કયાંય કદી પણ અટકતા નથી અને જીવનભર ભટક્યા જ કરે છે તેમને સિદ્ધ અને શાંતિ મળતી નથી, માટે ઘણું ભટક્યા પછી અંતે તો એક સ્થળે સ્થિર થવું જરૂરી હોય છે, પણ અટકવાનું સ્થળ ખોટું ના હોવું જોઈએ.

ભર્તૂહરિ કહે છે કે જે જેવી રીતે થવાનું હોય છે તે તેવી રીતે થતું જ હોય છે, બીજી રીતે નહિ, માટે અહેંકારની જીદને દૂર કરીને જે થાય છે તેને થવા દો.

જરા ભૂતકાળને યાદ કર. જે સમયે જે જે થવાનું હતું તે તે બધું થતું રહ્યું છે. તારી ઈચ્છાઓ હતી તે નથી થયું અને જેની ઈચ્છા હતી જ નહિ તે થઈને ઊભું રહ્યું.

તર્કતીત સમાગમોનો અનુભવ કર્યો છે અને ન કલ્પેલા ભોગો ભોગવ્યા છે. અર્થાત્ જીવનમાં ન થવાનું થયું છે અને થવાનું નથી થયું. જે ભોગો ભોગવવા ન હતા તે ભોગવવા પડ્યા છે અને જે ભોગવવું હતું તે ભોગવી શકાયું નથી. માટે એવું લાગે છે કે જીવનમાં બધું તારી જ ઈચ્છા પ્રમાણે નથી થયું. એટલે જે થવાનું હોય છે તે જ થતું હોય છે.

(આ શ્લોક બરાબર સમજી શકાયો નથી.)

અતેસ્માદ વિરમેન્દ્રિયાર્થગહનાદાયાસદાદાશ્રયઃ,
શ્રેયો માર્ગમશોષ દુઃખશમનવ્યાપારદક્ષં કાણાત્મ
શાંતં ભાવમુપૈહ સંત્યજ નિજાં કલ્પોલ લોલાં ગતિં,

મા ભૂયો ભજ બંગુરાં ભવરતિં ચેતઃ પ્રસીદ્ધિના॥ 63॥

જીવનમાં બે માર્ગો બતાવ્યા છે: 1. પ્રેય અને 2. શ્રેય. સાંસારિક સુખોને ભોગવવાની પ્રધાનતા જે માર્ગમાં હોય તેને પ્રેયમાર્ગ કહ્યો છે અને જે માર્ગમાં સાંસારિક સુખોથી ઉપરામ થઈને આધ્યાત્મિક લક્ષ્ય તરફ વૃત્તિઓ વાળવામાં આવે તેને શ્રેયમાર્ગ કહેવાયો છે. પ્રેયમાર્ગ સૌના માટે અકબંધ હોય છે અને એક વાર આ માર્ગને સ્વીકાર્યો પછી તેમાંથી પાછું ફરવું કે અટકી જવું બહુ કઠિન હોય છે. આ માર્ગમાં પ્રવેશ તો છે પણ બહાર (એક્ઝિટ) નથી હોતી. જેમ જેમ ઉંમર છણવા માંડે છે તેમ તેમ ઈન્દ્રિયોની શિથિલતા થવા માંડે છે. ક્ષમતા વિનાની ભોગેચ્છા મહાદુઃખદાયી થઈ જતી હોય છે. એટલે ક્ષમતા ચાલી જાય તેના પહેલાં ભોગેચ્છા ઓછી થાય અને સમાપ્ત થઈ જાય તે માટેની સાધના એ જ શ્રેયમાર્ગ છે.

ભર્તૂહરિ આ જ વાતને સમજાવે છે:

હે ભાઈઓ, આ ઈન્દ્રિયોના વિષયોની લોલુપતાવાળી ભોગેચ્છાથી હવે તો વિરામ કરો, આ માર્ગમાં પ્રથમ સુખ અને પાછળથી દુઃખ મળતું હોય છે. સુખ થોડું અને દુઃખ ઘણું એવા આ માર્ગથી પાછા વળો અને બધાં દુઃખોનું શમન કરનારા શ્રેયોમાર્ગનો આશ્રય કરો. જેથી તમને શાંતિ મળે.

અને હે ભાઈઓ, ચંચળ બુદ્ધિથી થનારા તર્કવિતર્કોનો ત્યાગ કરો. તેથી દઢ શ્રદ્ધા થતી નથી. દઢ શ્રદ્ધા વિના સાધનમાં મક્કમતા આવતી નથી. અત્યાર સુધી સંસારમાં ખૂબ ડૂબકીઓ મારી, સૌ પોતપોતાના સ્વાર્થની સગાઈ રાખે છે, સ્વાર્થ પૂરો થતાં જ કે પછી પૂરો ન થતાં સગાઈ તૂટી જાય છે. કેટકેટલા લોકોએ સગાઈઓ તોડી, શું મળ્યું? હવે તો પાછળી જિંદગીમાં ક્ષણબંગુર સંસારની આસક્તિનો ત્યાગ કરીને શ્રેયોમાર્ગમાં ચાલવાનું શરૂ કરો, પ્રસન્ન થાવ.

શિવજીની ઉપાસના કર.

મોહું માર્જય તામુપાર્જય રતિં ચન્દ્રાર્ધચૂડામણૌ,

ચેતઃ સ્વર્ગતરંગિણીતટભુવામાસંગમંગીકુરુ।

કો વા વીચિષુ બુદ્ધબુદ્ધેષુ ચ તડિત્ર લેખાસુ ચ સ્વિષુ ચ,

જ્વાલાગ્રેષુ ચ પન્નગેષુ ચ સરિદ વેગેષુ ચ પ્રત્યય:॥ 64॥

હે ચિત્ત! મોહમાંથી મુક્ત થા, નિર્મોહી થા, મન નિર્મોહી થાય તો જ શ્રેયોમાર્ગમાં આગળ વધી શકે.

ભગવાન શંકરમાં રતિ કર. જેના માથા ઉપર અધ્યંત્ર શોભી રહ્યો છે તેની ઉપાસના કર. જે આસક્તિ તને સંસારમાં થાય છે તે જ આસક્તિ ભગવાનમાં કર.

સ્વર્ગંગાના કિનારે કોઈ સારી જગ્યા શોધીને ત્યાં બેસી જા અને શિવજીની ઉપાસના કર.

કદાચ તને એમ હોય કે સંસારસુખોને ભોગવ્યા પછી જોયું જશે તો સાંભળ, જળની લહેરોમાં, પરપોટાઓમાં, ગગનમાં ચમકતી વીજળીમાં, સ્ત્રીઓમાં, જ્વાળાઓમાં, સર્પોમાં તથા નદીના પ્રવાહમાં વિશ્વાસ ન રખાય.

ભાવાર્થ એવો છે કે જળની લહેરો કયારે દુબાડી દે તે કહેવાય નહિ, સમુદ્રનાં મોજાંનો શો ભરોસો?

જળના પરપોટાનો શો વિશ્વાસ? કયારે ફૂટી જાય તે કહી શકાય નહિ. જીવન પણ પાણીના પરપોટા જેવું છે. કયારે હંદ્રાય બંધ પડી જાય તે કહી શકાય નહિ.

આકાશમાં ચમકતી વીજળીનો શો ભરોસો? કયારે ચમકશે અને કયારે લુપ્ત થઈ જશે તે કહેવાય નહિ. જીવનનું પણ આવું જ છે.

સંસાર એટલે સ્ત્રી, સ્ત્રી નથી તો સંસાર નથી. બધાં બંધનોમાં પ્રબળ બંધન સ્ત્રીનું જ હોય છે. પણ સ્વયં સ્ત્રીનો પ્રેમ ભરોસાપાત્ર નથી.

કયારે તે બદલાઈ જાય તે કહેવાય નહિ, જે બાંધે તો છે પણ પોતે બંધાતી નથી, કદાચ બંધાયેલી દેખાય તો કયારે છૂટી થઈ જાય તે કહેવાય નહિ, માટે મોહમાંથી છૂટ.

જ્વાળાના અગ્રભાગમાં પણ વિશ્વાસ ન કરાય. કયારે દાઢાડી દે તે કહેવાય નહિ.

સાપોનો વિશ્વાસ ન કરાય. કયારે ઊંખ દઈ દે તે કહી ન શકાય.

આવી જ રીતે નદીના પ્રચંડ વેગમાં પણ વિશ્વાસ ન કરાય. ભલભલા તરવૈયાને પણ તાણી જતો હોય છે. માટે સંસારનાં સુખોમાં ભરોસો

ન કર અને શિવમાં લાગી જા.

રાજાઓની સંપત્તિ મેળવવા ચાટુકારી કરવી તેના કરતાં તો ભીખ માગવી સારી.

ચેતિશિંઠય મા રમાં સકૃદદીમામમસ્થાયિનીમાસ્થયા,
ભૂપાલભુકુટીકુટી વિહરણવ્યાપાર પણયાંગનામ્ર
કન્થાકંચુકિનઃ પ્રવિશ્ય ભવનદ્વારાણિ વારાણસી,
રથ્યાપંક્તિષુ પાણિપાત્ર પતિતાં બિક્ષામપેક્ષામહે॥ 65॥

જીવનનિર્વાહ માટે ધન જરૂરી છે. ઘણાંને તો જીવનનિર્વાહ પૂરતું ધન પણ મળતું નથી. ખાસ કરીને કવિઓ અને અધ્યાત્મમાર્ગીઓને કમાતાં આવડતું નથી હોતું. જેઓ મોટા ભાગે દરિદ્રતામાં જીવન જીવતા હોય છે. એટલે કોઈ કવિને કોઈએ સલાહ આપી કે રાજ્યાશ્રય ગ્રહણ કરો. રાજાનાં ગીતો રચો, તે તમારો જીવનનિર્વાહ કરશો. ભર્તૃહરિ કહે છે કે જો રાજાને કવિતા વેચવી હોય તો રાજાનો રુઆબ સહન કરવો પડશો. રાજાઓ બહુ રુઆબદાર હોય છે, તેમની રુઆબભરી તોછાઈ સહન કરી શકાય તો જ રાજ્યાશ્રય મેળવી શકાય. પણ તે સ્થિર નથી, કારણ કે ક્યારે મિજાજ બગડે તે કહેવાય નહિ. રાજ્યાશ્રયની સંપત્તિ તો વેશ્યા જેવી છે. જે કદી કોઈની થતી નથી. માટે તેવી સંપત્તિનો મોહ છોડ. વાણીને ગુલામ ન બનાવ. પણ તો હવે જીવનનિર્વાહ કરવો કેવી રીતે? ભર્તૃહરિ જવાબ આપે છે: જા, રસ્તામાં પડેલાં ચીંથરાંને વીજાનીને તેની કંથા બનાવ અને બખ્તરની માફક પહેર અને પછી કાશીમાં જે લાઈનબંધ ઘરો છે, તેમાં જા અને સદ્ગૃહસ્થો દ્વારા શ્રદ્ધાથી જે બિક્ષા મળે તેને ગ્રહણ કર. બસ તારો જીવનનિર્વાહ થઈ ગયો. આટલું બસ થઈ ગયું. સંતોષ કર. પણ હવે રાજ્યાશ્રય કે ધનવાનોનો આશ્રય કરવાનો વિચાર બંધ કર.

27-3-08

જો ભરપૂર સંસાર ભોગવવાનો મળે તો જ ભોગવ, નહિ તો ત્યાગ કર.

અશ્રે ગીતં સરસકવય: પાશ્ચતો દાક્ષિણાત્યા;
પૃષ્ઠે લીલાવલયરણિતં ચામરગ્રાહિણીનામ્ર
યદ્વરસ્ત્યેવં કુરુ ભવરસાસ્વાદને લમ્પટત્વં
નો ચેચ્ય ચેતઃ પ્રવિશ સહસા નિર્વિકલ્પે સમાધૌ॥66॥

જો સંસાર ભોગવવો હોય તો આટલી વસ્તુઓ જરૂરી હોવી જોઈએ.

1. આગળ ઊભા ઊભા સારા કવિઓ કાબ્યપઠન કરતા હોવા જોઈએ. રાજા-મહારાજાઓએ કવિઓને જરૂર આશ્રય આપવો જોઈએ. કવિઓ રાજા-મહારાજાઓનો પ્રચાર, કાબ્યોના દ્વારા દૂર દૂર સુધી કરતા હોય છે અને જો કાબ્યોમાં દમ હોય તો તેમને અમર બનાવી દેતા હોય છે. કવિઓ રાખવાથી રાજાને પોતાને પણ કાબ્યમાં રસ પડતો જાય છે. રાજા કાબ્યરસિક બને છે. કાબ્યરસિક થવું એ પણ જીવનનું મહત્વપૂર્ણ લક્ષણ કહેવાય છે.

2. બીજું કે મારી બાજુમાં દક્ષિણ દેશના ગાયકો ઊભા ઊભા ગીતો ગાતા હોય. ભારતીય સંગીતની અનેક ધારાઓ છે જેમાં કણાટકી સંગીત મહત્વની ધારા છે. દક્ષિણનું સંગીત તેમનું પોતાનું છે, તે કોઈની પાસેથી ઉછીનું લીધેલું નથી. સદીઓથી તેમણે પોતાના સંગીતને સાચવી રાખ્યું છે. આવા દાક્ષિણાત્યો બાજુમાં ઊભા ઊભા રાગ-રાગિણી આલાપતા હોવા જોઈએ.

3. અને પાછળ રૂપાળી દાસીઓ ચૂડીઓનો ખણખણાટ કરતી કરતી મને ચામર ઢોળતી હોય.

જો આટલું વિલાસી ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થતું હોય તો જ સંસારની વાત કરજો, નહિ તો ભગવાન શંકરનાં ચરણોમાં મન લગાવીને સમાધિદશા પ્રાપ્ત કરજો.

કહેવાનો ભાવ એવો છે કે સંસારસુખ ભોગવવા માટે ખૂબ ઐશ્વર્ય અને વિલાસની સામગ્રી હોવી જરૂરી છે. જો સુદામા જેવી દરિદ્રતાની સાથે જ સંસાર ભોગવવાનો હોય તો તેવો સંસાર મારે જોઈતો નથી, તેના કરતાં તો કોઈ ગુફામાં બેસીને શિવનું ધ્યાન કરવું સારું.

28-3-08

ઘણા ભોગો ભોગવ્યા તોય શું?

પ્રાપ્તા: શ્રિય: સકલ કામદુધા સ્તતઃ કિં!

દતાં પદં શિરસિ વિદ્વિષતાં તતઃ કિમ્

સંમાનિતા પ્રણયિનો વિભવૈસ્તતઃ કિં

કલ્યં સ્થિતં તનુભૂતાં તનુભિઃ તતઃ કિમ્? || 67 ||

1. માનો કે તમને અઢાક સંપત્તિ પ્રાપ્ત થઈ, ઈચ્છા પ્રમાણે ફળ દેનારી એવી સંપત્તિથી શું? સંસારના સુખને ત્રણ ભાગમાં વહેંચી શકાય.

1. ધનસુખ, 2. કામસુખ અને 3. લાગણીસુખ. કોઈ ભાગયશાળીને જ એકસાથે આ ત્રણો સુખો મળતાં હોય છે.

કેટલાકની પાસે પુષ્કળ ધન હોય છે, પણ કામક્ષમતા નથી હોતી, ઝૂંપડામાં રહેનારાં માણસોને જે કામસુખ મળે છે તે મહેલોમાં રહેનારાને ભાગ્યે જ મળતું હોય છે. ધનની તૃપ્તિ છે પણ કામની અતૃપ્તિ છે. કામની અતૃપ્તિ વધુ દુઃખદાયી અને અશાંતિ દેનારી હોય છે. ધન, કામસુખનું પૂરક છે. પણ કામસુખ ધનનું પૂરક નથી. ધન વિના પણ પૂરેપૂરું કામસુખ મેળવી શકાય છે.

2. કામસુખ છે જ નહિ. સામે પીરસેલું ભોજન તૈયાર છે પણ જમી શકાતું નથી, હવે ભોજનને શું કરશો? નથી તો ખાઈ શકાતું, નથી છોડી શકાતું. આ સ્થિતિ મન બાળનારી બની જાય છે. ન ચાહતાં પણ ઘણાની સ્થિતિ આવી થઈ જતી હોય છે. એક બીજો વર્ગ છે તેનામાં ખાવાની ક્ષમતા છે, પણ ભોજન જ નથી. હવે ખાવું શું? એક ત્રીજો વર્ગ છે જેની પાસે બન્ને છે પણ ધન નથી. ધન વિના ભોગો ટકી શકે નહિ. કારણ કે સ્ત્રીઓ ધનપ્રેમી હોય છે. ધન વિનાનો પતિ ગમેતેટલો સારો હોય તોપણ તેમનાથી તેમને સંતોષ નથી હોતો. સ્ત્રીઓ માત્ર ભોગો જ નથી માગતી, તેમને શુંગાર પણ જોઈતો હોય છે. સારાં સારાં કપડાં, દાગીના, તેલ-ફુલેલ-પાઉડર, કીમ વગેરે. બજારમાં જેટલું મળતું હોય તે બધું જોઈએ છે. ધન વિના તે લાવે કયાંથી? તેની સતત માગણીથી પતિ થાકી જતો હોય છે. અને જો બીજો કોઈ પુરુષ શુંગારસામગ્રી આપનારો મળી ગયો તો પત્ની ખોઈ બેસવાનો વારો પણ આવતો હોય છે.

3. કેટલાક લોકો ધનસુખ અને કામસુખ બન્ને ભોગવતા હોય છે (જોકે બહુ દુર્લભ છે) તેમ છતાં તેમને લાગણીસુખ નથી હોતું. લાગણી એટલે પ્રેમ. પ્રેમ વિનાનું પણ કામસુખ હોય છે. ભૂખ લાગી ને જમી લીધું. ગમે ત્યાં, હોટલમાં, કે લોજમાં. પેટ ભરવાથી કામ. આમાં પેટ તો ભરાય છે પણ હૃદય ભરાતું નથી. કારણ કે હૃદય તો લાગણીથી ભરાતું હોય છે. ઘણા શ્રીમંતો ભરપૂર ધનસુખ તથા ધનના કારણે પ્રાપ્ત થયેલું કામસુખ તો ભોગવતા હોય છે. પણ તેમને લાગણીસુખ નથી મળતું હોતું. લાગણી આત્મીયતાથી મળતી હોય છે. આત્મીયતા, બે આત્માની એકતાથી પ્રગટ્યી હોય છે. અહીં તો બે શરીર એક થાય છે. આત્મા તો એક થતો જ નથી. કેટલીક વાર ધન અને કામસુખ વિના પણ લાગણીસુખ મળતું હોય છે. આ દેવી સુખ છે. ધનની દરિદ્રતા છે, લાગણીની નહિ, કામની અક્ષમતા છે પણ લાગણીની જરાય અક્ષમતા નથી, પૂરેપૂરી સમર્થ લાગણી જીવનને સુગંધિત બનાવી રહી છે. આ દેવીપ્રેમ છે, તે દુર્લભ છે.

અને હા, ધન-કામ-લાગણી એમ ત્રણો એકસાથે ભેગાં થાય તો તે સુખ તો સ્વર્ગને પણ ઝાંખું પાડી દે તેવું હોય છે. પણ ભેગાં થાય તો ને? પણ માનો કે ત્રણો સુખો ભેગાં થયાં. ભર્તૃહરિ કહે છે કે “તતઃ કિં” તોય શું? કેટલા દિવસ રહેશે આ સુખ? થોડા જ સમયમાં જુવાની ઢળી જવાની, કદાચ પૈસો પણ ચાલ્યો જાય અને લાગણી પણ કુંઠિત થઈ જાય. કાંઈ કહેવાય નહિ. અને હા, મરણ તો નક્કી જ છે. સુખ ભોગવતાં ભોગવતાં મરવું જરાય ન ગમે. માટે માનો કે આ ત્રણો પ્રાપ્ત કર્યા તોપણ જીવન ક્ષાણભંગુર હોવાથી ટકવાનું નથી. તતઃ કિમ્?

મોટા ભાગો એવું દેખાયું છે કે જ્યાં આ ત્રણો સુખો હોય છે ત્યાં લાંબું જીવન નથી હોતું.

2. માણસની તીવ્ર ઈચ્છાઓમાંની એક પ્રબળ ઈચ્છા હોય છે શત્રુની સાથે વેર લેવાની. શત્રુ વિનાનો માણસ ભાગ્યે જ હોય છે. શત્રુઓ સાથે તીવ્ર દ્વેષભરી લાગણીવાળા માણસને શાંતિ નથી હોતી. તેને ઊંઘ નથી આવતી હોતી. તે બદલો લેવા ખુવાર થઈ જતો હોય છે, માનો કે તમે આવા છો. તમારો કોઈ પ્રબળ શત્રુ છે અને ધગધગતા અધિન જેવી વેરભાવના છે. માનો કે તમે શત્રુને હરાવી દીધો. એટલું જ નહિ તેને બેઆબરુ કરી, તેના માથા ઉપર પગ મૂક્યો અને તેને સૌની વચ્ચે નીચું દેખાડ્યું. તોય શું? શત્રુને જીતવો તેના કરતાં તેના મનને જીતવું ઘણું ઉત્તમ છે. જેમાં વેરની સમાપ્તિ થઈ જતી હોય છે. શત્રુને નીચો બતાવવાથી વેર શમતું નથી. નીચું જોયેલો શત્રુ મોકો શોધતો હોય છે અને મોકો મળતાં જ તમને બમણું નીચું જોવડાવે છે. વેરનો તંતુ ચાલુ રહે છે.

3. સૌને થોડોઘણો પ્રણય રહેતો હોય છે. ગુજરાતીમાં જેને વહાલાં માણસો કહેવાય છે તેવાં વહાલાં માણસોને સંમાનિત કરવાની ઈચ્છા પણ રહેતી હોય છે. વહાલાં માણસોનાં પણ અરમાનો હોય છે તેને પૂરાં કરવાની લાલસા પ્રેમીઓમાં રહેતી હોય છે. જોકે બધા પ્રેમીઓ

પોતાનાં વહલાં માણસોનાં અરમાન પૂરાં કરી શકતા નથી. તોપણ માનો કે તમે તમારાં વહલાં માણસોનાં બધાં અરમાનો પૂરાં કર્યા. તોપણ શું થયું? જેમ જેમ અરમાનો પૂરાં કરો તેમ તેમ તેનું કદ મોટું થયા કરતું હોય છે. તમે થાકો પણ અરમાનો કદી થાકતાં નથી હોતાં. દિનપ્રતિદિન તે મોટાં ને મોટાં થયા કરતાં હોય છે.

4. માનો કે તમે પૂરા કલ્ય સુધીનું લાંબું જીવન જીવા. તોય શું? અંતે તો મરવાનું જ છે ને? બે વર્ષ પહેલાં મરો કે બે વર્ષ મોડા મરો પણ મરવું તો છે છે ને છે જ.

ત્યારે શું શ્રેષ્ઠ છે?

ભક્તિભર્વે મરણ જન્મભયં હદિસ્થં,
સ્નેહો ન બન્ધુષુ ન મન્મથજા વિકારાઃ।
સંસર્ગ દોષ રહિતા વિજના વનાન્તા,
વૈરાગ્યમસ્તિ કિમિતઃ પરમર્થનીયમ्॥ 68॥

પૂર્વશ્લોકમાં વારંવાર “તતઃ કિ” તેથી શું? એમ કહ્યું હતું. હવે ત્યારે જેની પ્રાપ્તિથી ધન્યતા થાય છે તે બતાવે છે.

1. ભગવાન શિવમાં ભક્તિ પ્રગાઢી છે તો ધન્ય ધન્ય છે.
2. જો તમારા હદયમાં જન્મ-મરણનો ભય રહે છે તોપણ ધન્ય છે. આવો ભય પણ કલ્યાણકારી કહી શકાય. આવા ભયથી વ્યક્તિ પાપોથી બચે છે.
3. સગાં-સંબંધીઓમાં મોહ રહ્યો નથી. તમે નિર્મોહી થઈ ગયા છો. તોપણ ધન્ય છે. સગાંસંબંધીઓ માત્ર સ્વાર્થનાં જ સગાં હોય છે. આ જીવાત્મા મોહવશ તેમનો સ્વાર્થ પૂરો કરતો રહે છે અને જીવારે સ્વાર્થ પૂરો થતો બંધ થઈ જાય છે ત્યારે સગાં સગાં નથી રહેતાં. આવો મોહ જેનો ઉત્તરી ગયો છે તે ધન્ય છે.
4. મનને મથી નાખનારા કામદેવના વિકારો જેના શાંત થઈ ગયા છે તે ધન્ય છે. તેને જ શાંતિ પ્રાપ્ત થતી હોય છે. કામવિકારોની સાથે શાંતિ રહી શકતી નથી. આવા વિકારથી મુક્ત વ્યક્તિ ધન્ય છે.
5. સંસર્ગથી ગુણ-દોષ બન્ને આવતા હોય છે. પણ જીવારે ઉપાસના કરવાથી જીવાત્માની કક્ષા ઊંચી ઊઠતી હોય છે ત્યારે સંસર્ગ દોષોથી તે મુક્ત થઈ જતી હોય છે. આવો માણસ ગમે તેવા દુષ્ટ માણસો વચ્ચે રહે તોપણ તેને દોષો પ્રભાવિત કરી શકતા નથી. તે ધન્ય છે.
6. જે ગાઢ જંગલમાં એકલો રહી શકે છે તે ધન્ય છે. જેના જીવનમાં આવો વૈરાગ્ય પ્રગટ્યો હોય તેને બીજું કશું માગવાનું રહેતું નથી. તે ધન્ય ધન્ય છે.

31-3-08

તર્સમાદનન્તામજરં પરમં વિકાસિ,
તદ્દ્વ બ્રહ્મ ચિન્તાય કિમેભિરસદ્દ વિકલ્પૈઃ।
યસ્યાનુષ્ટ્રિણ ઈમે ભુવનાધિપત્ય,
ભોગાદ્ય: કુપણલોકમતા ભવન્તિ॥69॥

ચિત્તનું કામ ચિંતન કરવાનું છે. ચિંતન ઈચ્છાઓથી થતું હોય છે. ઈચ્છાઓ પ્રાય: આવેગો અને કામનાઓથી થતી હોય છે. એટલે સામાન્ય રીતે ભોગો તથા સુખોની ઈચ્છાઓ થયા કરતી હોય છે. જે ભાગ્યે જ પૂરી થતી હોય છે. ભર્તૃહરિ કહે છે કે—
તું બ્રહ્મનું ચિંતન કર. બ્રહ્મ કેવું છે તે બતાવે છે.

1. અનન્તમુ

તે અનન્ત છે. અર્થાત્ તેનો કદી અંત નથી હોતો. અંત ત્રણ પ્રકારના હોય છે. 1. દેશકૃત, 2. કાલકૃત અને 3. વસ્તુકૃત.
દેશકૃત: જે એક દેશમાં હોય અને બીજા દેશમાં ન હોય તેને દેશકૃત અંત કહેવાય છે. એવો કોઈ દેશ નથી જ્યાં બ્રહ્મ ન હોય. પણ તથાકથિત માની લીધેલા ભગવાનો માટે આવું કહી શકાય નહિ. તે એક દેશમાં તો હોય છે પણ બીજા દેશમાં નથી હોતા. આવા દેશકૃત અંતવાળાને પરમાત્મા કહેવાય નહિ. તેને કાલ્યનિક ભગવાન કહેવાય.

2. કાલકૃત

એક કાળમાં હોય અને બીજા કાળમાં ન હોય તેને કાલકૃત કહેવાય. બ્રહ્મ ત્રણે કાળમાં છે. એટલે તે અનંત છે. જે સો-બસો વર્ષ પહેલાં ન હતા પછી થયા, પછી મરણ પામ્યા. હવે નથી. તેને બ્રહ્મ કહેવાય નહિં, તે માણસ જ હોય. બ્રહ્મ તો કાલકૃતથી પણ અનંત છે.

3. વસ્તુકૃત અંત

જે એક વસ્તુમાં હોય અને બીજી વસ્તુમાં ન હોય તે પણ બ્રહ્મ કહેવાય નહિં, તેને વસ્તુકૃત અંત કહેવાય. બ્રહ્મ તો બધી જ વસ્તુઓમાં છે, તેથી તે અનંત છે. માટે હે ભાઈ, જે અંતવાળા ભગવાનો છે તેમની નહિં પણ જેનો અંત નથી તે બ્રહ્મની આરાધના કર.

2. અજરમુ

બ્રહ્મને વૃદ્ધાવસ્થા નથી, તેથી તેને અજર કહેવાય છે. દેહધારીને અવસ્થાઓ હોય છે. બાળ-યુવा અને વૃદ્ધ અવસ્થાઓ વ્યક્તિ કે વસ્તુને હોય છે. બ્રહ્મને નહિં. માટે અજર બ્રહ્મનું ચિંતન કર.

3. પરમ

જે પરમ છે. પરમ એટલે જે કોઈનું અપર ન હોય તે. બધી વસ્તુઓ સાપેક્ષ રીતે પર—અપર હોય છે, જ્યારે પરમાત્મા તો નિરપેક્ષ રીતે સર્વથી પર—શ્રેષ્ઠ છે. માટે તેનું ચિંતન કર.

હે ચિત્ત! આવા સર્વોચ્ચ બ્રહ્મનું ચિંતન કર, તું જે અસદ્—અનિત્ય વિષય-ભોગોનું ચિંતન કર્યા કરે છે તેનાથી શું મળવાનું છે? તેનો ત્યાગ કર.

એ બ્રહ્મનું ચિંતન કરવાથી, આ ત્રણ લોકના ભોગો અને સુખો તુચ્છ થઈ જતાં હોય છે. તેથી મન આપોઆપ તેનાથી ઉપરામ થઈ જાય છે. માટે તું બ્રહ્મચિંતન કર.

બ્રહ્મચિંતન કર.

પાતાલમાવિશસિ યાસિ નભો વિલંઘ્ય,
દિદ્ધુંડલં ભમસિ માનસચાપલેન,
બ્રાન્યાપિ જાતુ વિમલં કથમાત્મનીન
તદ્બ્રહ્મ ન સ્મરસિ નિર્વિતિમેષિ યેન॥70॥

જીવનમાં પ્રાપ્ત કરવા જેવી બે વસ્તુઓ છે: 1. સુખ અને 2. શાંતિ. સુખ, સગવડોને આધીન છે. સગવડો, આવિજ્ઞારને આધીન છે. આવિજ્ઞાર વિજ્ઞાનને આધીન છે, વિજ્ઞાન, પ્રયોગશાળાને આધીન છે. પ્રયોગશાળા, જિજ્ઞાસાને આધીન છે. જ્યાં પ્રયોગશાળાઓ હશે ત્યાં આવિજ્ઞારો હશે. આવિજ્ઞારોથી સગવડો અને સગવડોથી સુખ મળતું હોય છે. આ ભૌતિક સુખ છે. જે વાસ્તવિક છે અને સૌના દ્વારા દૃષ્ટિનીય છે. ત્યાગીઓ પણ સગવડો દૃષ્ટિની હોય છે. કદાચ તેના ત્યાગથી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થતી હોય તો તેનો ત્યાગ કરે છે, પણ તે ત્યાગ પ્રતિષ્ઠપ્રાપ્તિ માટે હોય છે. પ્રતિષ્ઠાની સંભાવના ન હોય ત્યાં ત્યાગ આપોઆપ ઢીલો થઈ જતો હોય છે. આ સુખ પ્રાપ્ત કરવા જેવું ખરું.

પણ શાંતિ સગવડોને આધીન નથી હોતી. સગવડો વિના પણ માણસ શાંતિ ભોગવી શકતો હોય છે. એકાદ મુનિ પર્ણકુટીમાં પણ પરમશાંતિ અનુભવતો હોય છે. જ્યારે મોટા રાજમહેલોમાં બધી સગવડો હોવા છતાં પણ શાંતિ ન હોય તેવું બને. ખરેખર તો શાંતિ વિના સગવડોનું સુખ પણ અનુભવાતું નથી. એટલે મૂળ તત્ત્વ તો શાંતિ જ છે. હવે શાંતિ શાથી મળે છે તે ભર્તૃહરિ સમજાવે છે:

હે ચિત્ત, તું પાતાળ સુધી દોડાડોડી કરે છે અને આકાશમાં પણ દૂર દૂર સુધી દોટ મૂકે છે. તું દશે દિશાઓમાં ભમતું રહે છે. આમ આખો દિવસ, ચક્કર કાચ્ચા કરે છે. પણ તેથી તારી અશાંતિ વધતી જાય છે. હવે તું આ ભ્રમણ કરવાનું બંધ કર અને પરમ બ્રહ્મ પરમાત્માનું સ્મરણ કર. તું જો, આમ કરવાથી તને તરત જ શાંતિ પ્રાપ્ત થવા લાગશે. માટે બ્રહ્મચિંતન કર.

સર્વોચ્ચ સાધના બ્રહ્મચિંતન જ છે.

કિં વેદૈ: સ્મૃતિભિ: પુરાણાપઠનૈ: શાસ્ત્રૈમહાવિસ્તરૈ:

સ્વર્ગગ્રામકુટીનિવાસફ્લદૈ: કર્મકિયાવિભમૈ:
મુક્તવૈકં ભવબન્ધુ: ખરચનાવિધંસકાલાનલં
સ્વાત્માનન્દપદ પ્રવેશકલનં શોષા વણિકુ વૃત્તયઃ॥71॥

કેટલાક લોકો જીવનભર ચાર વેદોનું પઠન-પાઠન કરતા રહે છે. સારું છે કે તેઓ વેદાધ્યયનમાં સમય વિતાવે છે પણ તેથી શું? વેદો માત્રથી આત્મકલ્યાણ થતું નથી.

કેટલાક લોકો સ્મૃતિઓ, પુરાણો વગેરે અનેક શાસ્ત્રોના પઠન-પાઠનમાં સમય વિતાવે છે પણ તેથી શું? માત્ર વેદિયા કે પંડિતો થઈ જવાથી કંઈ આત્મકલ્યાણ થઈ જતું નથી.

કેટલાક લોકો ગામથી થોડે દૂર એકાદ નાની ઝૂંપડી બાંધીને રહે છે. તેથી શું? કેટલાક લોકો આખો દિવસ ઝૂંપડીમાં અને રાત્રે મહેલમાં સૂવા ચાલ્યા જાય છે. તો કેટલાક લોકો ગુડવિલ મેળવવા ઝૂંપડીમાં રહેવાનું પ્રદર્શન કરતા હોય છે. ભર્તૃહરિ કહે છે કે આમ કરવાથી શું? કશું મળતું નથી.

કેટલાક લોકો ફળ આપનારા મોટા મોટા યજો કરતા રહે છે. જાત-જાતનાં કર્મકંડો કરતા રહે છે. પણ તેથી શું? યજોથી કે કિયાકંડોથી ભગવાન મળતો નથી.

આમ અનેક બાધ્ય પ્રયત્નો કરવાથી શાંતિ મળતી નથી અને સંસારના તંતુનો નાશ થતો નથી. ખરી સાધના તો પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું ચિંતન—ભજન છે, તે જ ખરી સાધના છે. બાકીની બધી સાધનાઓ તો વણિકવૃત્તિ છે.

હે ચિત્ત! આ વણિકવૃત્તિ છોડ અને પરમાત્માનું ભજન—ચિંતન કર.

યદા મેરુ શ્રીમાન્ન નિપત્તાતિ યુગાન્નાઽનિનિહ્તઃ,

સમુદ્રા શુષ્યન્તિ પ્રચુરમકરગ્રાહ નિલયઃ।

ધરા ગરછેન્યનં ધરણિધરપાદેર્પિ ધૃતા,

શરીરે કા વાર્તા કરિકલભકણ્ણાચ ચપલે॥72॥

વિશ્વ નાશવાન છે. બીજાની વાત જવા દો, સ્વયં મેરુપર્વત પણ પ્રલયકાળનો અધિન પ્રગટે છે ત્યારે તેના પ્રચંડ પ્રહારથી ઢળી પડે છે. આને અધિનપ્રલય કહેવાય છે, પ્રલયકાળના અધિનથી બધું બળીને ખાખ થઈ જતું હોય છે.

જે સમુદ્રમાં મોટા મોટા મગરો-ગ્રાહો રહે છે તે સમુદ્ર પણ પ્રલયકાળના વાયુમાં સુકાઈ જતા હોય છે. આને વાયુપ્રલય કહે છે. અત્યારે જે વાયુ ચાલે છે તેનું ગતિમાપ છે. 5-10-15 કિ.મી. સુધીની ગતિવાળો વાયુ જીવન જીવવાને લાયક ગણાય છે. તેથી ગતિ વધુ થાય તો જીવન કઠિન થવા લાગે છે. 50 કિ.મી. ની ગતિએ તો આંધી થઈ જાય. સો કિ.મી. ઉપર તો યોર્નેડો થઈ જાય. વધુમાં વધુ 250-300 કિ.મી. તો બધું ઊડવા લાગે. માણસ તો શું ગાડીઓ પણ ઊડવા લાગે. તો જ્યારે પ્રલયકાળમાં પવનની ગતિ સેંકડો નહિ હજારો કિ.મી.ની થવા લાગે ત્યારે તો પર્વતો પણ ઊડવા લાગે. આવા પ્રલયકાળના વાયુમાં સમુદ્રો શોષાઈ જતા હોય છે. બધું પાણી પવનની સાથે ઊડી જાય. જો સમુદ્રની આવી સ્થિતિ હોય તો પછી બીજાની તો વાત જ શી કરવી?

અને જ્યારે પ્રલય થવાનો હોય છે ત્યારે આ પૃથ્વીનો પણ અંત થઈ જાય છે. આ પૃથ્વી પર્વતોનાં ચરણોથી દબાયેલી છે તેથી સ્થિર રહે છે. પર્વતો માટે જે નામ પ્રયોજયું છે તે સમજવા જેવું છે. “ધરણીધર” અર્થાત્ ધરણીને ધારણ કરનારા, ખરેખર તો પર્વતોને પૃથ્વી જ ધારણ કરે છે. પણ અહીં તો પર્વતો જ ધરણીને ધારણ કરતા હોય તેવું જણાયું છે. કદાચ આ વાત સાચી હોય. કારણ કે પર્વતોના બોલેન્સથી પૃથ્વીની સ્થિતિસ્થાપકતા રહેતી હોય છે. જો પૃથ્વી ઉપરના બધા પર્વતો છોલી નાખવામાં આવે અને પૃથ્વીને લાડુ કે મોસંબીની માફક સંપૂર્ણ ગોળ બનાવી દેવાય તો શું થાય? તેનો ઋષ્ટુકાળ સમાપ્ત થઈ જાય. અર્થાત્ અત્યારે તે જે એક તરફ થોડી ઝૂકેલી છે તે સીધી થઈ જાય, પછી તેની બ્રમજાક્ષા બદલાઈ જાય. પછી ઋષ્ટુઓ સમાપ્ત થઈ જાય. આ રીતે તેને એક નિશ્ચિત કક્ષામાં રાખવા માટે પર્વતો જરૂરી છે. કદાચ એટલા માટે તેને ધરણીધર કહ્યા હોશે.

આવી ધરણી પણ પ્રલયકાળમાં પ્રલય પામતી હોય છે.

તો પછી આ શરીરની તો વાત જ શી કરવી? આ શરીર તો હાથીની સૂંધના અગ્રભાગ જેવું ચંચળ છે એટલે તેના નાશની તો વાત જ શી

કરવી? આવા ક્ષણભંગુર શરીરનો શો ભરોસો, માટે બ્રહ્મચિંતન કરો અને કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરો.

શરીર કેવું છે?

ગાત્રં સંકુચિતં ગતિવિંગલિતા ભષ્યા ચ દંતાવલિ-
દસ્તિનશ્યતિ વધતે બધિરતા વકત્રં ચ લાલાયતે
વાક્યં નાદ્રિયતે ચ બાન્ધવજનો ભાર્યા ન શુશ્રૂયતે,
હા કષ્ટ પુરુષસ્ય જીજી વયસ: પુત્રાડ્યવશાયતે॥73॥

જીવનની ત્રાણ અવસ્થા હોય છે. 1. બાલ્યાવસ્થા, 2. યુવાવસ્થા અને 3. વૃદ્ધાવસ્થા. પ્રથમની બે અવસ્થાઓ બહુ જલદીથી પાર થઈ જતી હોય છે પણ ત્રીજી વૃદ્ધાવસ્થા કેમે કરીને પાર થતી નથી. વૃદ્ધાવસ્થાની દુઃખદાયિતા બતાવે છે.

1. ગાત્રં સંકુચિતં:

વૃદ્ધાવસ્થાની શરૂઆત થતાં જ શરીરમાં રોગો વધી જતા હોય છે. સૌથી પહેલો રોગ તો મંદાનિ હોય છે. અર્થાત્ પાચનક્ષિયા ઘટવા માંડે છે. તેથી ખોરાક ઓછો થઈ જાય છે. તેથી રસ-કસ ઓછા થાય છે. તેથી શરીર સુકાવા લાગે છે. ઘણી વાર તો નાના છોકરા જેટલું નાનું શરીર થઈ જતું હોય છે. જુવાનીનું ધમધમાટ કરતું શરીર કર્યાં ગયું?

2. ગતિવિંગલિતા:

હવે બરાબર ચાલી શકતું નથી. જે નાનું છોકરું દોડી દોડીને કામ કરતું હતું, જે યુવાની ઊછળકૂદ મચાવતી હતી. તે જ શરીર હવે વૃદ્ધ થઈ ગયું છે. હવે તો જલદીથી ઉડતું નથી. સીધા બેસાતું નથી. ચલાતું નથી. લાકડીનો ટેકો જોઈએ. તેમ છતાં કયારે ગબડી પડાય તે કહેવાય નહિં. આવી દશા આ શરીરની થઈ ગઈ છે.

3. ભષ્યા ચ દંતાવલિ:

પહેલાં દાંતોની દંતાવલી દેખાવમાં સુંદર રહી. દાડમની કળીઓ સાથે ઉપમા અપાતી હતી. અને સોપારીના ટુકડાને ભયડ ભયડ ચાવી નાખતી હતી. તે જ દંતાવલી હવે તો પડી ગઈ છે. મોઢમાં એક પણ દાંત રહ્યો નથી. મોહું બોખું થઈ ગયું છે. દાડમની કળીઓ રહી નથી. હવે તો ચવાતું નથી. ખવાતું નથી. પચતું પણ નથી. બોખું મોહું બેડેળ થઈ ગયું છે. શું કરું?

4. દસ્તિનશ્યતિ:

હવે નેત્રની દસ્ત નષ્ટ થઈ ગઈ છે. મોતિયો આવવાથી કશું દેખાતું નથી. અંધાપો આવી ગયો છે. પશ્ચિમના લોકોએ મોતિયો ઉત્તારવાનું શોધી કાઢ્યું તેથી થોડુંક દેખતા તો થયા, પણ મોટા મોટા જાડા કાચવાળાં ચશમાં પહેરવાં પડે છે. જેથી બેડેળપણું વધી ગયું છે. ખાડા-ટેકરા બરાબર દેખાતા નથી. કોઈ હાથ પકડીને દોરવા તૈયાર નથી. શું કરું?

5. વધતે બધિરતા:

હવે બહેરાશ વધી ગઈ છે. કશું સંભળાતું નથી. લોકો વાતો કરે તો વહેમ થાય છે કે જાણો કે મારી જ વાત કરે છે. બહેરાશ લાગ્યા પછી ઘણું સાંભળવાનું મન થાય છે. પણ શું થાય? કશું સંભળાતું નથી.

6. વકત્રં ચ લાલાયતે:

મોઢમાંથી જ્યારે જુઓ ત્યારે લાળ ટપકતી રહે છે. બોખું મોહું મોઢના થુંકને અંદર જ રાખી શકતું નથી તેથી લાળ જ્યારે જુઓ ત્યારે મોઢ બહાર નીકળી પડે છે. કપડાં બગડે છે, લોકો હસે છે, દૂર ભાગે છે. શું કરું?

7. વાક્યં નાદ્રિયતે:

એક સમય હતો જ્યારે પૂરા ઘર-પરિવારમાં મારી ધાક વાગતી હતી. બધાં મારાથી થર થર ધૂજતાં હતાં. પડ્યો બોલ ઉઠાવતાં હતાં. પણ હવે—હવે તો મારી વાત કોઈ સાંભળતું જ નથી. “બેસને હવે ડેસલા” કરીને તિરસ્કાર કરે છે. હાય, હાય, શું કરું?

8. ભાર્યા ન શુશ્રૂયતે:

જે પત્નીનાં બધાં અરમાન પૂરાં કરવા મેં બધું કર્યું હતું. જેને ફૂલોની માફક સાચવી હતી તે જ પત્ની હવે પાણી પણ પિવડાવતી નથી, નજીક પણ આવતી નથી. હા પહેલાં તે ખસેડવાથી પણ ખસતી ન હતી, ચોટેલી ને ચોટેલી રહેતી હતી, તેને હવે મારા શરીર ઉપર

ચીતરી ચઢે છે. મોહું મચકોડીને દૂર ને દૂર રહે છે. સેવા તો કરતી જ નથી. પહેલાં કેટકેટલાં વચનો આપ્યાં હતાં કે હું તમારી સેવા કરીશ. પણ હવે ગરજ ન રહી, હવે સેવા કેવી ને વાત કેવી!

અરેરે, આ વૃદ્ધાવસ્થામાં આટલું બધું દુઃખ પડશે તેની કલ્યાણ પણ ન હતી. અને આ જુવાન છોકરો પણ જુઓ ને, તે પણ જ્યારે જુઓ ત્યારે અપમાન કરતો રહે છે. તેની પત્ની તો કયારનીયે મને ઘરમાંથી કાઢવાની વાત કરી રહી છે. શું કરું? અધૂરામાં પૂરું મેં બધું જ પુત્રના નામે કરી દીધું છે. મારી પાસે કશું રાખ્યું નથી. હવે શું કરું? કયાં જાઉં? હે ભગવાન! હવે તો ઉપાડી લે તો સારું. જીવાતું નથી. મારા જેવાને કોઈને લાંબું આયુષ્ય આપીશ નહિ.

આ વૃદ્ધાવસ્થા કેટલુંબધું દુઃખ આપે છે?

વર્ણ સિતં ઝટિતિ વીક્ષય શિરોરૂહાણં
સ્થાનં જરાપરિભવસ્ય તદા પુમાંસમ્ભા
આરોપિતારિથ શતકં પરિહત્ય યાન્તિ
ચંડાલકૂપમિવ દૂરતરં તરુણ્યઃ॥74॥

જ્યારે માથાના વાળ સફેદ પૂજી જેવા થઈ જાય છે, ત્યારે વૃદ્ધાવસ્થાની દરશા જોઈને તેના પ્રત્યે અપમાનજનક બ્યવહાર શરૂ થઈ જાય છે. વૃદ્ધાવસ્થાના કારણો શરીર એટલું જીણું થઈ ગયું છે કે શરીરમાં માંસ તો રહ્યું જ નથી. હાડકાં તો જાણો શરીર ઉપર ચોંટાડી દીધાં હોય તેમ પૂરેપૂરાં દેખાવા લાગ્યાં છે. તેથી નવયૌવના તરુણીઓ તો આ હાડપિંજરને જોઈને દૂરથી જ જાણો કે ચંડાલનો કૂવો (ચામડાં કમાવાનો) હોય તેમ ભાગી જાય છે.

અર્થાત્ શરીરની આવી ઘોર દુર્દીશા થઈ ગઈ છે તોપણ વાસના મરતી નથી અને વૈરાગ્ય થતો નથી, હાય... હાય... હજુ પણ વિકારોનું શમન થતું નથી, હવે શું કરવું?

હવે શું કરવું તે બતાવે છે:

યાવત્સ્વસ્થમિંદં શરીરમુજુજં યાવચ્ય દૂરે જરા,
યાવચ્યેન્દ્રિયશક્તિરપ્રતિહતા યાવત્ ક્ષયો નાયુષઃ।
આત્મશ્રેયસિ તાવદેવ વિદુષા કાર્યઃ પ્રયત્નો મહાન્,
પ્રોદ્ધીપ્તે ભવને તુ કૂપખનનં પ્રત્યુદ્યમઃ કીદશઃ॥75॥

હે ભાઈ, જ્યાં સુધી આ શરીર સ્વસ્થ છે. અર્થાત્ કોઈ ગંભીર રોગો થયા નથી અને જ્યાં સુધી વૃદ્ધાવસ્થા દૂર છે, જ્યાં સુધી ઇન્દ્રિયોની શક્તિઓ નષ્ટ થઈ નથી. અર્થાત્ આંખ-કાન વગેરે ઇન્દ્રિયો બરાબર કામ કરે છે, અને જ્યાં સુધી આયુષ્યનો ક્ષય થયો નથી, હજુ પાંચ-પચીસ વર્ષ જીવી શકાય તેમ છે, હે વિદ્વાનો, ત્યાં સુધી જ આત્માનું કલ્યાણ કરવું હોય તે કરી લો. પછી તો જ્યારે ઘરને આગ લાગે ત્યારે કૂવો ખોદવા બેસો અને પછી પાણી નીકળે ત્યારે અધિન બુઝાવવાની વાત થઈ કહેવાય. અર્થાત્ પછી આ ઘરની આગ બુઝાવી શકાશે નહિ. આવી જ રીતે રોગો અને વૃદ્ધાવસ્થાનું આકમણ થાય તેના પહેલાં જે સાધના કરવી હોય તે કરી લો. શું કરવું તે સમજાતું નથી.

તપસ્યન્તઃ સંતઃ કિમદિનિવસામઃ સુરનદી
ગુણોદારાન્ દારાનુત પરિચયામઃ સવિનયમ્ભ
પિબામઃ શાસ્ત્રોધાનુત વિવિધ કાવ્યામૃતરસા-
ન વિદનઃ કિં કુર્મઃ કતિપયનિમેખાયુષિજનો॥76॥

ઘણી વાર માણસ છેવટ સુધી શું કરવું અને શું ન કરવું તેનો નિર્ણય કરી શકતો નથી. ભર્તૃહરિ પણ આવું જ કંઈક કહે છે: કોઈ ગંગા જેવી પવિત્ર સુરનદીના કિનારે રહીને તપસ્યા કરતાં કરતાં જીવન પૂરું કરીએ કે પછી રૂપ-ગુણનો ભંડાર એવી સ્વીઓનું સેવન કરતાં કરતાં જીવન પૂરું કરીએ. અથવા જુદાં જુદાં શાસ્ત્રોનું શાન પ્રાપ્ત કરવામાં જીવન પૂરું કરીએ. અથવા કાવ્યોનું રસામૃત પીતાં પીતાં જીવન પૂરું કરીએ. કશી સમજણ પડતી નથી અમારું આયુષ્ય તો થોડી જ ક્ષણોનું છે. આટલી થોડી ક્ષણોમાં શું કરવું અને શું ન કરવું તે

તપ કરવું જ ઉત્તમ લાગે છે.

દુરારાધ્યઃ સ્વામી તુરગચલ ચિત્તા ક્ષિતિભુજો
વયં તુ સ્થૂલેચણાઃ મહતિ ચ પદે બદ્ધ મનસાઃ।
જરા દેહે મૃત્યુહરતિ સકલં જીવિતમિદં
સખે ન્યાનાન્યત્ર છ્રેયો જગતિ વિદુષોડન્યત્ર તપસઃ॥77॥

જો તમારે સાંસારિક સુખ-સગવડો જોઈતાં હોય તો પૈસા જોઈએ. પૈસા માટે કોઈ રાજા-મહારાજા કે પછી કોઈ મોટા શેરની નોકરી-ચાકરી કરવી જોઈએ. ભર્તૃહરિ કહે છે કે રાજાઓનું ચિત્ત તો ચંચળ ઘોડા જેવું હોય છે. કયારે શું કરે તે કહેવાય નહિ. અમે તો મોટી મોટી ઈચ્છાઓવાળા છીએ અને મોટાં મોટાં પદોની અપેક્ષા રાખીએ છીએ પણ એક તરફ વૃદ્ધાવસ્થા અને મૃત્યુ, જીવનનું હરણ કરી રહ્યા છે. હે મિત્ર, એટલે અમને તો લાગે છે કે આ બધી ઈચ્છાઓ પડતી મૂકીને કેવળ માત્ર તપસ્યામાં હરિભજનમાં—મન લગાવવામાં આવે.

તપ કરવું જ હિતાવહ છે.

માને મ્લાયિનિ ખંડિતે ચ વસુનિ વર્થી પ્રયાતેડર્થિનિ,
ક્ષીણે બન્ધુજને ગતે પરિજને નષ્ટે શનૈર્યોવનો
યુક્તં કેવલમેતદેવ સુધિયાં યજ્ઞહૃકન્યાપયઃ;
પૂતગ્રામ ગિરોન્દ કન્દરદરીકુંજે નિવાસઃ કવચિત્ત્ર॥78॥

જો જીવનમાં આટલી હાનિ થઈ હોય તો હરિભજન કરવું જ યોગ્ય ગણાશે.

1. માને મ્લાયિનિ:

તમે માનબ્રષ્ટ થયા હો. માન પણ ધન છે. અને તે સદા સ્થાયી રહેતું નથી. કોઈ વાર માનનો સૂર્ય સોળ કળાએ ખીલી ઊઠ્યો હોય તો કોઈ વાર માનની રાત્રી અમાવાસ્યા થઈ ગઈ હોય, આવું થવાનાં બે મુખ્ય કારણો છે: 1. તમારી ભૂલોથી માન સમાપ્ત થઈ ગયું હોય અથવા ઓછું થઈ ગયું હોય. સંસારના બધા વ્યવહારો અને સ્થિતિ શરતો સાથે હોય છે. જે કારણોથી તમને માન મળતું હોય તે કારણો ન રહે. અથવા તમે ઉલ્લંઘન કરો તો તમારું માન ઘટી જાય અથવા સમાપ્ત થઈ જાય. તમે શરતો પૂરી કરો ત્યાં સુધી જ માન મળતું હોય છે. શરતો પૂરી ન થાય તો માન સમાપ્ત થઈ જાય.

2. માન આપનારો પક્ષ કે વ્યક્તિ નાદાન હોય. તે તમને સમજી ન શકે, કદર ન કરી શકે તોપણ માન સમાપ્ત થઈ જતું હોય છે. તમે બધી રીતે માનને યોગ્ય હો પણ સામેનો પક્ષ નાદાન હોય તો માન સાચવી શકતું નથી. નાદાન અને આંદંબરી માણસો વચ્ચે યોગ્ય બ્યક્તિનું માન સચવાતું નથી.

કોઈ પણ રીતે જો તમારું માન સમાપ્ત થઈ ગયું હોય તો માનહીન થઈને લોકો વચ્ચે જીવવા કરતાં કોઈ એકાન્તસ્થાનમાં હરિભજન કરવું સાંકુ.

2. ખંડિતે ચ વસુનિ:

તમારી ધનવાનની સ્થિતિ ખંડિત થઈ ગઈ હોય અને હવે દરિદ્ર થઈ ગયા હો તો નિર્ધન થઈને જીવવું યોગ્ય ન કહેવાય.

ધનવાન કાયમ ધનવાન નથી રહેતા. ધન કયારે ચાલ્યું જાય તે કહી શકાય નહિ, પણ જો આવું થયું હોય તો હવે તો હરિભજન કરવામાં જ સાર છે.

3. વર્થી પ્રયાતેડર્થિનિ:

અર્થાત્તું તમે ધનવાનું હોવાની સાથે સાથે ઉદાર દાની પણ છો, તમારે ત્યાં યાચકોનો તાંત્રો લાગ્યો રહ્યો છે. પણ હવે તમે ધનવાન પણ નથી અને દાની પણ નથી. તમારે ત્યાં આવનારા યાચકો નિરાશ થઈને ખાલી હાથે પાછા ફરી રહ્યા છે. તમને તેથી ભારે દુઃખ થાય છે. પણ શું થાય? દાન દેવા જેટલી સ્થિતિ રહી નથી તો હવે ઘરમાં પુરાઈ રહેવા કરતાં ગંગાજના પવિત્ર તર ઉપર જઈને સાધના કરવી

જોઈએ.

4. ક્ષીણો બન્ધુજને:

અર્થાત્ જે ભાઈબન્ધુઓ વગેરે હતા તે ક્ષીણ થઈ ગયા હોય. ઘણી વાર એવું બને કે તમારા અવસાન પહેલાં જ તમારા બન્ધુજનો અવસાન પામ્યા હોય અને તમે એકાકી રહી ગયા હો, તો આવી સ્થિતિમાં તો હવે સાધના જ કરવી જોઈએ.

5. ગતે પરિજને:

તમારી આર્થિક દુર્દશા જોઈને નોકર-ચાકરો ભાગી ગયા હોય. કારણ કે તમે હવે સમયસર પગાર વગેરે આપી શકતા નથી, હવે નોકરો-ચાકરો ભાગી ન જાય તો ક્યાં જાય? આવી સ્થિતિમાં હવે તો હરિભજન કરવાનું જ ઉચિત કહેવાય.

6. નષ્ટે શનૈર્યોવને:

અર્થાત્ તમારી યુવાવસ્થા ક્ષીણ થઈને નષ્ટ થઈ ગઈ હોય તો હવે સંસારમાં પડ્યા રહેવાનો કોઈ અર્થ રહેતો નથી. સંસાર એટલે ભોગો અને ભોગોનું સાધન યુવાની છે. યુવાની સરકતી રેતી જેવી છે. ક્યારે સરકી જાય તે કહેવાય નહિં. માનો કે તમારું યૌવન સમય પહેલાં જ સમાપ્ત થઈ ગયું હોય તો હવે ઘરમાં રહીને શું કરશો? ભોગોની અપેક્ષા રાખનારા લોકો આગળ તમે ફળનું છોતસું થઈ ગયા છો જેની કશી કિંમત નથી હોતી. તો હવે તો સાધના કરો.

આવાં અનેક કારણોથી જીવનમાં પડતી જ પડતી આવી હોય તો હે ભાઈઓ, પવિત્ર ગંગાજના તટ ઉપર કોઈ પવિત્ર પર્વતની અંદર કોઈ કન્દરા મળી આવે તો ત્યાં રહીને બાકીનું જીવન વ્યતીત કરો. સમયને ઓળખો. પરિસ્થિતિવશ હવે તો ગૃહત્યાગ કરો અને પાછલી જિંદગી સાધનામાં વ્યતીત કરો.

ચિત્ત અનિધિર હોય તો કશું જ સુખ નથી.

રમ્યાશ્વન્દ મરીચયસ્તુણવતી રમ્યા વનાન્તસ્થલી,
રમ્યઃ સાધુ સમાગમઃ શમસુખં કાવ્યેષુ રમ્યા: કથાઃ।
કોપોપાહિત બાધ્ય બિન્દુ તરલં રમ્યં પ્રિયાયા મુખં,
સર્વ રમ્યમનિત્યતામુપગતે ચિત્તે ન કિંચિત્પુનઃ॥૭૭॥

1. ચન્દ્રનાં કિરણો રમ્ય છે. આકાશમાંથી ઝર ઝર ચાંદની વરસતી હોય તો તેની રમ્યતાથી મન ખીલી ઊઠું હોય છે.
2. ગાઢ વનની વનરાજી અને લીલાંછમ ઘાસનાં મેદાનો સુંદર લાગતાં હોય છે.
3. સાધુ-મહાત્માઓનો સમાગમ સુંદર હોય છે. સંત મળવા દુર્બલ હોય છે. સંત મળે તો તેમની સાથે જેટલો સમય સત્તસંગ કરો તે અમૃતઘડીઓ થઈ જતી હોય છે. તેનાથી વધુ બીજું કાંઈ જ રમ્ય નથી. માટે સાધુસંગ જરૂર કરવો. તે રમ્યાતિરમ્ય છે.
4. જ્યારે તમે ચિત્તની શાંતિ અનુભવતા હો ત્યારે તે ક્ષણો રમ્ય હોય છે. ક્યારેક ક્યારેક મનને ખૂબ જ શાંતિ હોય છે. આ ક્ષણો રમ્ય હોય છે.
5. સાહિત્યમાં કાવ્યોમાં આવનારી કથાઓ રમ્ય હોય છે. જેને આવી કથાઓ વાંચવાની તકો મળે છે તે ધન્ય છે, કારણ કે આ ક્ષણો રમ્ય છે.
6. પ્રિયતમાનું મુખ રમ્ય છે. અહીં પત્ની કે સ્વી શબ્દ લખ્યો નથી. પણ પ્રિયા શબ્દ લખ્યો છે. કારણ કે બધી પત્નીઓ અને સ્વીઓ પ્રિયા નથી હોતી. હજારોમાં કોઈ એકાદ જ પ્રિયા હોય છે. પુરુષ માટે જીવનની ધન્યતા પ્રિયાની પ્રાપ્તિમાં છે. જેને પ્રિયા નથી મળી, તેને અનેક સ્વીઓ કે પત્નીઓ મળી હોય તોપણ તેનું જીવન ખાક છે, પત્નીની ધન્યતા પત્તિનો પ્રેમ છે. જે પત્ની પત્તિનો પ્રેમ પ્રાપ્ત ન કરી શકી તે ખાક જીવન જીવે છે. એટલે ભર્તૃહરિ કહે છે કે પ્રિયાનું મુખ રમ્ય છે. પણ તે મુખ પણ સામાન્ય મુખ નહિં પણ કોઈ અપેક્ષા પૂરી ન થવાના કારણો જેને ખોટું લાગ્યું છે અને તેથી કોપ ચન્દ્રો છે. આ કોપના તાપથી જેની આંખોમાં આંસુ આવી ગયાં છે તેવા મુખવાળી પ્રિયાનું મુખ વધુ સુંદર દેખાય છે. સ્વીઓને વારંવાર રડવાની આદત હોય છે. શોકમાં તો રડે તે સમજાય છે પણ કોપમાં પણ રડ્યા કરવાનું, બાળકની માફક જે વારંવાર અપેક્ષા પૂરી ન થવાથી રડી પડે છે અને તેના રડી પડવાથી જે પત્તિઓ પીગળી જાય છે, તે પત્નીપરાયણ થઈ જતા હોય છે.

ભરૂહરિ કહે છે કે બધું રમ્ય છે પણ જો તમારું ચિત્ત જ બરાબર સ્વસ્થ ન હોય, ચિત્ત વ્યાકુળ હોય, વિકારી હોય તો કશું જ રમ્ય નથી. બધું ધૂળ જેવું લાગે છે. એટલે સર્વપ્રથમ ચિત્તને જ રમ્ય બનાવવું જરૂરી છે. ચિત્ત રમ્ય બને છે હરિભજનથી.

વનમાં શા માટે જવું?

રમ્યં હેમતલં ન કિં વસતયે શ્રાવ્યં ન ગેયાદિકં,
કિં વા પ્રાણસમાન સમાગમસુખં નૈવાધિકં પ્રીતયો।
કિન્તૂદ્દ ભાન્ત પતત્ર પતંગ પવનવ્યાલોલ દીપાંકુર-
સ્થળયા ચંચલમાકલથ્ય સકલં સન્તો વનાનાં ગતાઃ॥૪૦॥

વૈરાગ્યનાં મુખ્ય બે ઘટકો છે: 1. સંસારનાં સુખો ન મળવાથી અને દુઃખ જ દુઃખ મળવાથી. 2. સંસારનાં બધાં સુખો ભરપૂર મજ્યાં પણ તે બધાંમાં આન્તિ, ક્ષણભંગુરતા અને પાછળથી દુઃખનો અનુભવ થવાથી.

જે પ્રથમ કક્ષા વૈરાગ્યની છે તે વધુ હોય છે. જોકે કેટલાક તો ગમે તેટલાં દુઃખો હોવા છતાં પણ વૈરાગ્યવાન થતા નથી. તેની તુલનામાં આ પ્રકાર ઉત્તમ કહેવાય. સુખો મળતાં નથી અને દુઃખો જ દુઃખો અનુભવાય છે. એટલે વૈરાગ્ય થાય છે. આવા પરિસ્થિતિવશ વૈરાગ્યવાન લોકોમાંથી પણ કેટલાક સારા સાધુ થઈ શકતા હોય છે. જો તેમનો જન્મજાત સ્વભાવ સારો હોય. સારા-નરસા થવામાં જન્મજાત સ્વભાવ બહુ જ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતો હોય છે. તોપણ આવા લોકો સુખો મળતાં જ તેને ભોગવવા લાગે છે. કારણ કે સુખો સર્વપેક્ષી હોય છે. સૌને સુખોની અપેક્ષા રહે જ છે. આમાં પણ બે ભાગ છે. 1. સહજ રીતે આવી મળેલાં સુખો અને 2. પ્રયત્નપૂર્વક મેળવેલાં સુખો. પ્રથમ કક્ષા ઠીક કહેવાય. પણ બીજી કક્ષામાં લોકો સુખો ભોગવવા દંબ, ઢોંગ, પાખંડનો આશરો લઈને સુખો મેળવતા હોય છે અને ભોગવતા હોય છે. આ યોગ્ય નથી.

બીજું ઘટક એવા ત્યાગી લોકોનું હોય છે, જેમને સંસારનાં બધાં સુખો મજ્યાં હતાં, સાંસારિક દંસિથી તે સુખી હતા તોપણ તેવાં સુખોમાં તેમનું સમાધાન ન થયું. કોઈ નિત્ય—શાશ્વત—અખંડ સુખ છે તેવું સમજાને ક્ષણભંગુર સુખોનો તેમજો ત્યાગ કર્યો. આ બીજો પ્રકાર છે. જેને સાચો વૈરાગ્ય કહી શકાય. પણ એક મુદ્રા સૌઅં યાદ રાખવા જેવો છે કે વૈરાગ્ય એ નિત્યગુણ નથી; કાલિક છે. જેમ દયા-કરુણા, કામ-કોધ વગેરે ગુણો—દુર્ગુણો કાયમ રહેતા નથી, કોઈ વાર તેમનો ઊભરો આવે અને પછી ઊભરો બેસી જાય, તેમ વૈરાગ્યનો પણ ઊભરો આવે અને પછી બેસી પણ જાય. આમ સાચો વૈરાગ્ય પણ સમય પસાર થતાં બેસી જતો હોય છે. તેમાં સ્થાયિત્વ નિયમબદ્ધતાથી આવતું હોય છે. તમે એવા નિયમોથી બદ્ધ થઈ ગયા છો કે વૈરાગ્ય હોય કે ન હોય, નિયમ પ્રમાણે જીવન જીવવાનું જ. લોકો તમારા આંતરિક ગુણ-દોષો જોઈ શકતા નથી. તે તો બાધ્યાચારો જ જોતા હોય છે. બાધ્યાચારો નિયમોને આધીન હોય છે. માનો કે તમારો વૈરાગ્ય ક્ષીણ થઈ ગયો છે તોપણ તમે લક્ષ્મીનો સ્પર્શ ન કરવો, પગમાં જોડાં ન પહેરવાં, સ્ત્રીનું મોહું ન જોવું વગેરે નિયમોથી બંધાયેલા છો. તો તમે બાધ્યાચારમાં તો કદાચ વૈરાગ્યવાન દેખાવાના પણ અંદરથી તે તે વિષયોનું સેવન કરનારા કે અપેક્ષા રાખનારા થઈ જવાના. ગીતા આ સ્થિતિને ‘મિથ્યાચાર’ કહે છે. મોટા ભાગે વૈરાગ્યનો કાળ યુવાવસ્થા હોય છે. અવસ્થા છણતાં જ વાસ્તવિકતા સામે આવે છે અને ઊભરો શમવા લાગે છે. યાદ રહે, વૈરાગ્ય કુદરતી વ્યવસ્થા નથી. વાતાવરણસાપેક્ષ છે. વાતાવરણ બદલાતાં જ તેમાં પરિવર્તન થતું હોય છે. જ્યારે સુખાપેક્ષા કુદરતી છે. જે સતત રહેતી હોય છે. તેને દબાવીને થયેલો વૈરાગ્ય સ્થિર નથી હોતો. હા, નિયમો સ્થિર હોય છે, અને તેની સ્થાપિત વ્યવસ્થામાં સ્થિરતા લાવી શકાય છે. પણ નિયમોના જોરે ઉપર-ઉપરથી સ્થપાયેલી આ વ્યવસ્થા તરત જ છીંડાં પાડી દેતી હોય છે. આ રીતે કરણી અને કથનીમાં અંતર આવી જતું હોય છે.

ભરૂહરિને તીવ્ર વૈરાગ્ય છે. સાંસારિક સુખોની ભરપૂર પ્રાપ્તિ હોવા છતાં વૈરાગ્યવૃત્તિ છે. એટલે તેઓ કહે છે કે:

1. શું અમારી પાસે રહેવા માટે ભવ્ય મહેલો ન હતા? મહેલો પણ જ્યારે રાણી-મહારાણીઓથી ભરપૂર હોય ત્યારે તેને હર્મ્ય કહેવાય છે. આ હર્મ્ય શબ્દને ફારસીવાળા ‘હરમ’ કહે છે. અર્થાત્ અમારી પાસે ઉત્તમમાં ઉત્તમ હર્મ્ય હતું.
2. શું અમારી પાસે નુત્ય ગીત-સંગીત સાંભળવા માટેની ઉત્તમ વ્યવસ્થા ન હતી? હા, હતી જ. જે લોકોને રોજની ચિંતા નથી હોતી, પુષ્ટ બેઠી આવક હોય છે તેમને મુખ્ય સુખોની સાથે સાઈડ-સુખો પણ જોઈતાં હોય છે. મુખ્ય સુખો એટલે વિષયભોગ, પુષ્ટ રાણીઓ

હોવાથી પુષ્કળ ભોગસુખ પણ છે. પણ તેથી, પૂરું સમાધાન નથી થતું. તેમને સાઈડસુખો જોઈએ. જેમાં નૃત્ય-ગીત-સંગીત, નાટક વગેરે. અમારી પાસે આવાં સાઈડસુખો પણ ઘણાં હતાં.

3. શું અમારી પાસે સમાગમ સુખો માટે અનેક રૂપાળી સ્વીઓ ન હતી? હતી જ. રાજા-મહારાજા અને શ્રીમંતો પાસે ભોગવવા માટે ઘણી સ્વીઓની શક્યતા હોય છે. પણ ઘણી સ્વીઓ ખટપટોનું કેન્દ્ર બનતી હોય છે. ખટપટોથી અશાંતિ પેદા થતી હોય છે. તો બીજી તરફ અનેક વાનગીઓ ચાખવાના કારણે પણ અશાંતિ વધતી રહે છે કારણ કે જે એકમાં સંતોષ હોય છે તે અનેકમાં નથી હોતો.

ભર્તૃહરિ કહે છે કે સંસારનાં સુખોની બધી જ સામગ્રી અમારી પાસે હતી, પણ અમે જોયું કે જેમ પતંગિયાં સુખ પામવા માટે દીવા તરફ ધસી રહ્યાં છે તેમ અમે પણ સુખ પામવા માટે આ બધાં સંસારસુખો રૂપી દીવા તરફ ધસી રહ્યા છીએ. જેનો અંત પોતાને બાળી નાખવામાં જ આવતો હોય છે. ખરેખર તો સુખનો ભ્રમ છે. એટલે મહાન સંતો વનોમાં ચાલ્યા ગયા અને શાંતિથી પ્રભુભજનની સાધનામાં લાગી ગયા.

અમે કોઈ પૂર્ણ સંયમી જોયો નથી.

આસંસારે ત્રિભુવનમિં ચિન્વતાં તાત તાદ્ક

નૈવાસ્માકં નયનપદવી શ્રોત્રમાર્ગ ગતો વા

યોડ્યં ધત્તે વિષયી કરિણી ગાઢગૂબનિમાન

ક્ષીબસ્યાન્તઃ કરણ કરિણઃ સંયમાનાય લીલામ્રૂ॥81॥

વૈરાગ્યજીવનપદ્ધતિમાં વિષયભોગોનો સંદંતર ત્યાગ માનવામાં આવ્યો છે. આ સંદંતર ત્યાગ શક્ય જ નથી. કુદરતી આવેગો તન-મનને હુચમચાવી મૂકે છે અને અંતે ગમેતેવા મક્કમ મનુષ્યને પણ હરાવીને છોડતા હોય છે. આ વાત ત્યાગીઓ સ્વીકારી નથી શકતા. તેથી મનોવિંબના ભોગવતા રહે છે. સત્યની વાસ્તવિકતા ન સ્વીકારવાથી જે શક્ય નથી તેને શક્ય કરવાના પ્રયત્નો કરતા રહે છે. જેમાં પરાજ્ય નિશ્ચિત હોય છે. ભર્તૃહરિનું પણ આવું જ થયું હતું. પિંગળાનો ત્યાગ કર્યો તો ખરો, પણ આવેગો ક્યાં છોડવાના હતા?

ગમે તેવા વહાલામાં વહાલા સ્વજનનું મૃત્યુ થયું હોય પણ સમય વીતતાં લાખ પ્રયત્નો પછી પણ કુદરતી આવેગો તો ઊઠવાના જ. હા, મૃત્યુના શોકથી ભૂખ મરી જાય, પણ તે પણ સમય જતાં ભોજન કરવા મજબૂર કરતી જ હોય છે. આવી જ રીતે કામભૂખ પણ સમય વીતતાં જ લાગી આવતી હોય છે. તેની સામે સતત લાંબો સમય ટક્કર જીલવી શક્ય નથી હોતી. આવા લોકોને વિધવા કે વિધુરને જીવનભર સંયમમાં રહેવાની જે મજબૂર કરનારી વ્યવસ્થા છે તે કૂર છે. તેનાથી અનેક અનિષ્ટો પેદા થતાં હોય છે. જે વ્યવસ્થા કુદરતને દુશ્મન બનાવીને ચાલે છે તે કૂર છે. જે વ્યવસ્થા કુદરતને મિત્ર બનાવીને ચાલે છે તે જ કલ્યાણકારી બની શકતી હોય છે. જરા ભર્તૃહરિને વાંચો.

અમે આ સંસારનો ખૂણેખૂણો ફરી વળ્યા. એટલું જ નહિ ત્રણે ભુવનો પણ તપાસી વળ્યા. પણ અમને ક્યાંય એવો પુરુષ જોવા કે સાંભળવા ન મળ્યો કે જેના વિશે એમ કહી શક્ય કે આ વ્યક્તિ તન-મન-ઇન્દ્રિયોથી પૂરેપૂરો સંયમ પાળીને મનને વશમાં કરનારો છે. આ વિષયો રૂપી હાથિણી તેના પ્રત્યેની તીવ્ર આસક્તિથી સંદંતર મુક્ત થઈ ગઈ હોય. અર્થાત્ માણસ સામાન્ય હોય કે મહાન હોય, સૌ કોઈ કુદરતી આવેગો આગળ પામર છે. એટલે આવેગોની વાસ્તવિકતા સ્વીકારીને સાધના કરવી જોઈએ, માત્ર કલ્યાણમાં રાચવું ન જોઈએ.

યદેતત્ત્વ સ્વાચ્છન્યં વિહરણમકાર્પણમશનમ્,

સહાયૈ: સંવાસ: શુતમુપશ્મૈક વ્રતફલમ્

મનો મન્દસ્પન્દ બહિરપિ ચિરસ્યાપિ વિમૃશ-

ન જાને કસ્યૈષા પરિણતિ રુદારસ્ય તપસ્ય:॥82॥

ભર્તૃહરિ વિચરણ કરી રહ્યા છે, વૈરાગ્યની ઉચ્ચ ભૂમિકાનું સુખ ભોગવી રહ્યા છે. સંયમી વ્યક્તિને વૈરાગ્યનું સુખ તથા આવેગોનું દુઃખ અવારનવાર મળતું હોય છે. વૈરાગ્ય કાયમ રહેતો નથી તેવી જ રીતે આવેગો પણ કાયમ રહેતા નથી. જ્યારે જેનો ઉદ્ય થાય ત્યારે તેનાં સુખ-દુઃખ મળતાં રહે છે.

જુઓ, હું સ્વચ્છન્દ થઈને ઈચ્છા પ્રમાણે ભ્રમણ કરી રહ્યો છું, અને જે સમયે જે બિક્ષા મળી તે પ્રાપ્ત કરીને દિવસ પૂરો કરું છું, બિક્ષાનો

પણ આનંદ છે. અનેક સાધુ-સંતોનો સંગ થયા કરે છે. તેમના ઉપશમથી પ્રેરણા મળે છે અને શાંતિ થાય છે. તેમના જ્ઞાનનું શ્રવણ કરવાથી પણ આનંદ આવે છે. આ બધું સુખ અમને પ્રાપ્ત થયું છે તે કયા તપનું ફળ હશે તે વિચાર કરવા છતાં પણ હજી સુધી અમને સમજાયું નથી.

સાધુજીવનનાં પણ કેટલાંક જમાપાસાં છે.

1. આહારની ચિંતા નહિ. જો માણસ ઉપયોગી હોય અને એકાદ સારી જગ્યા કે સારી સંસ્થામાં રહી શકે તો તેને આહારાંદ સરળતાથી પ્રાપ્ત થઈ જાય. સામાન્ય રીતે ગૃહસ્થોને આહાર માટે કેવી કેવી નોકરી વગેરે કરવું પડતું હોય છે, તેનાથી મુક્તિ. મૌંઘવારી ગમેતેટલી વધે તેની કશી જ ચિંતા ન થાય.
2. બાળ-બરચાંની જવાબદારીઓથી મુક્તિ, ગૃહસ્થોને આ જવાબદારીઓ ઘણી મોટી હોય છે. જેને નિભાવતાં નિભાવતાં અકાળે વૃદ્ધત્વ આવી જતું હોય છે.
3. જો તમને વિદ્યાધ્યયનનો શોખ હોય તો તે પૂરો કરવાનો પૂરેપૂરો મોક્ષ. આજીવન વિદ્યા ભણી શકો છો કારણ કે પોતાના જીવાય બીજ કોઈ ચિંતા નહિ.
4. બ્રમજાની સારી તકો: જો વ્યક્તિને બ્રમજાનો શોખ હોય તો ગૃહસ્થ જીવનમાં તેને પૂરો કરવો બહુ કઠિન હોય છે. પ્રથમ તો આધિક સ્થિતિ સારી ન હોય, બીજું જવાબદારીઓમાંથી સમય કાઢવો મુશ્કેલ હોય, નોકરીમાંથી રજા જ ન મળે, પણ જો સાધુ હો તો ગમે ત્યારે ગમે ત્યાં પ્રવાસ કરી શકો છો.
5. ખટપટોથી મુક્તિ. ગૃહસ્થ જીવનમાં નાની-મોટી ખટપટો થયા જ કરતી હોય છે. નજીકનાં તથા દૂરનાં સગાં સંબંધીઓ અનેક પ્રશ્નો ઉભા કરતાં હોય છે. આ પ્રશ્નો ઉકેલવા સરળ નથી હોતા, તેની ચિંતામાં ચિત્ત દુઃખી થયા કરતું હોય છે. મને એકદી જીવનવણું સાધુજીવન સ્વીકારવામાં આવ્યું હોય તો આવી બધી કશી ચિંતા નથી રહેતી.
6. માન-સન્માનભર્યું જીવન પ્રાપ્ત થાય છે. જો વ્યક્તિ સાધુ થઈને વ્યવસ્થિત જીવન જીવે તો તેને સારું માન-સન્માન મળતું હોય છે, તેના પ્રત્યે લોકોની પૂજ્યવૃત્તિ રહેતી હોય છે. માન-સન્માન અને પૂજ્યતાનાં સુખ ઘણું હોય છે.
7. પરમાર્થ કરવાની સારી તકોની પ્રાપ્તિ.
- જો વ્યક્તિ સારા સ્વભાવની હોય, તેનામાં દયા-કરુણા અને ઉદારતા હોય તો તે સાધુ થઈને ઘણાં પરમાર્થનાં ઉત્તમ કાર્યો કરી શકે છે. જો તેનો સારો પ્રભાવ હોય તો તે લાખ્યો રૂપિયાનું ફંડ ભેગું કરીને લોકહિતનું ઉત્તમ કામ કરી શકે છે. આ કામ ગૃહસ્થ જીવનમાં સરળતાથી થઈ શકતું નથી.
8. જો યોગાનુયોગ કોઈ મોટી જગ્યા કે સંસ્થાના વારસદાર—ગાદીપતિ થવાનો મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય તો મોટી સંપત્તિ—મિલકત અને હજારો—લાખ્યો શિષ્યોના ગુરુ થવાનો મોક્ષ મળે. ગૃહસ્થ જીવનમાં આવું મોટું એસ્ટેટ પ્રાપ્ત કરવું કઠિન હોય છે.
9. મૃત્યુ પછી શક્યતા પ્રમાણે નાની-મોટી સમાધિઓની રચના થતી હોય છે, જ્યાં વર્ષો સુધી દીવો—ધૂપ—આરતી—પૂજા થયા કરતાં હોય છે. આવી શક્યતાઓ ગૃહસ્થને રહેતી નથી.
10. પ્રતિવર્ષ વાર્ષિક પુષ્યતિથિ ઊજવાય. હજારો શિષ્યો શ્રદ્ધાંજલિ આપે. મોટા જમણવાર થાય અને જ્યયજ્યકાર થાય. સાથે ચમત્કારોની વાતો પણ જોડાય.
11. તમે ધારો તો પોતાને ભગવાન પણ જહેર કરી શકો. આવા બધા અનેક લાભો સાધુજીવનને પ્રાપ્ત થતા હોય છે. જો વ્યક્તિ સાચો અને સારો હોય તો, તેને ભજન-સાધના કરવાની સારી તકો મળતી હોય છે. જે ગૃહસ્થજીવનમાં શક્ય નથી હોતી અથવા ઓછી શક્ય હોય છે. બીજી બધી દસ્તિઓને છોડીને માત્ર લાભની દસ્તિએ જોઈએ તોપણ સાધુજીવનનાં ઘણાં જમાપાસાં હોય છે. પણ હા, આ બધું ત્યારે જ શક્ય હોય છે જ્યારે સાધુતાને જમાવતાં આવડે તો. જેમ દહીં જામતું હોય છે તેમ સાધુતા પણ જામતી હોય છે. જેની સાધુતા જામતી નથી હોતી તેને આ લાભો ન પણ મળે. સાધુતાને જમાવવી બહુ અઘરી તપસ્યા છે. જે સૌકોઈ કરી શકતા નથી હોતા. એટલે તો ભર્તુહરિ કહે છે કે કયા તપની આ ફળપ્રાપ્તિ અમને થઈ છે તેની ખબર નથી.
- શિવારાધના જ એક સહારો છે.

જીર્ણા એવ મનોરથા: સ્વહદયે યાતં જરા યૌવનં,
હન્તાદ્રેષુ ગુણાશ્ વન્ધ્યફુલતાં યાતા ગુણજૈવિંના॥
કિમ્ યુક્તં સહસાડભ્યપૈતિ બલવાન્ કાલ: કૃતાન્તોડક્ષમો,
હા, શાતં સ્મરશાસનાંદ્રિયુગલં મુક્તવાસ્તિ નાન્યા ગતિ:॥83॥

1. અમારા ઘણા મનોરથો હતા. ઘણાં અરમાનો અને ઘણી મહત્વાકંક્ષાઓ હતી, ઘણું ઘણું કરવાની અને થવાની ઈચ્છાઓ હતી પણ કંઈ થઈ શક્યું નહિ. બધા માત્ર વિચારો જ હતા. તે પૂરા ન થયા, બધા મનમાં જ રહી ગયા.
2. અને અમારું યૌવન જલદીથી વૃદ્ધાવસ્થામાં છણી ગયું, અમને આશા ન હતી કે વૃદ્ધાવસ્થા આટલી ઝડપથી અમારા ઉપર ફરી વળશે. હવે કશું થતું નથી. કશું થઈ શકે તેમ પણ નથી. સમજણ છે પણ શક્તિ નથી. શક્તિ વિનાની સમજણ શા કામની?
3. અમારામાં ઘણા—શૌર્ય વગેરે—ગુણો હતા. પણ અમને ગુણોનો જાણકાર અને કદરદાન માણસ જ ન મળ્યો તેથી વંધ્યા સ્ત્રીની માર્દ્દક અમારા ગુણો કશા જ ફળ આપ્યા વિના વંધ્ય જ રહી ગયા.

ઘણી વાર આવું બનતું હોય છે. માણસ ઘણો યોગ્ય—ગુણવાન હોય છે પણ તેને યોગ્ય માણસ મળતો નથી હોતો તેથી તેની યોગ્યતા ચેમકી શકતી નથી. યોગ્યતા મળતી દુર્લભ છે. પણ યોગ્યતાને પરબનારો મળવો તેથી પણ દુર્લભ હોય છે. બધાને બધું નથી મળતું. આનું નામ જ કદાચ નસીબ કહેવાતું હશે—જેને બન્ને મળે. અમને એક મળ્યું પણ બીજું (તેની કદર કરનાર) ન મળ્યું.

4. હવે શું કરવું અને શું ન કરવું તેની મથામણમાં અમે છીએ ત્યાં તો ઓચિંતાનો વંટોળિયો આવે તેમ અતિ બળવાન કાળ ચઢી આવ્યો છે. તેને પાછો વાળી શકાય તેમ નથી.
5. પણ હા, ખરા સમયે યાદ આવ્યું કે હવે તો ભગવાન શંકરનાં ચરણોનો આધાર લીધા સિવાય બીજો કોઈ રસ્તો જ નથી.

શિવનું વિશોષણ આપ્યું છે તે સમજવા જેવું છે. “સ્મરશાસનાંદ્રિ યુગલં” અર્થાત્ જે કામદેવ ઉપર શાસન કરનારા છે તેવા શિવના ચરણયુગલનો સહારો. સામાન્ય રીતે કામદેવ સૌના ઉપર શાસન કરે છે. અર્થાત્ ગમેતેવી બ્યક્તિ પાસેથી કામદેવ પોતાનું ધાર્યું કરાવી શકે છે. સૌકોઈ કામની આગળ રંક છે. એકમાત્ર શિવ જ એવા છે જે કામદેવ ઉપર રાજ્ય કરે છે. અર્થાત્ પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે કામને નચાવે છે. કારણ કે સૌને બે નેત્રો છે જ્યારે શિવને ત્રણ નેત્રો છે. ત્રીજું નેત્ર ઉઘાડીને તે કામને બાળીને ખાખ કરી શકે છે. આ કામ બીજા કોઈ નથી કરી શકતા. એટલે જે પ્રથમથી પોતે જ દીન છે તેમને શરણે જવું તેના કરતાં જે પ્રથમથી જ સમર્થ છે તેવા શિવના ચરણો જવું એ જ સાચો માર્ગ છે. હવે બીજી કોઈ ગતિ નથી.

ભર્તૃહરિ શિવ-વિષ્ણુમાં ભેદ કરતા ન હોવા છતાં શિવભક્ત છે.

મહેશરે વા જગતામધીશરે
જનાદ્દને વા, જગદનારાત્મનિ।
તયોર્ન ભેદ પ્રતિપત્તિરસ્તિ મે,
તથાપિ ભક્તિસ્તરુણેન્દુશોખરે॥84॥

ભર્તૃહરિ કહે છે કે:

મહેશર—મહાદેવમાં તથા જગતના અધીશર જનાદ્દન એટલે ભગવાન વિષ્ણુમાં કોઈ ભેદ હોય તેવું મને લાગતું નથી. બન્ને એક જ છે. કારણ કે પરમાત્મા એક જ છે.

તોપણ ખબર નહિ મારી ભક્તિ તો જેના માથા ઉપર બીજનો ચંદ્ર શોભી રહ્યો છે તેવા શિવજીમાં જ રહે છે. અર્થાત્ એકેશ્વરવાદી હોવા છતાં પણ હું ઈષ્ટદેવ તરીકે શિવની આરાધના કરું છું. “ઓમ નમ: શિવાય”નો જાપ કરતાં કરતાં મને અનહદ શાંતિ મળે છે.

હિન્દુ ઉપાસનાપદ્ધતિમાં એક બ્રહ્મ છે તોપણ ઈષ્ટદેવો ઘણા છે. ભક્ત કોઈ પણ એક ઈષ્ટદેવની ઉપાસના કરીને કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

અમારી શિવારાધનાની દ્યા કયારે થશે?

સ્કુરદ્દ સ્વારજ્યોત્સના ધવલિતતલે કવાપિ પુલિને,

સુખાસીના: શાન્તધ્વનિષુ રજનિષુ દુસરિતા:
ભવાભોગોદ્ધ્રિગના: શિવ શિવ શિવોત્યુચ્ય વચસ:
કદા યાત્સ્યામોડન્તર્ગતબહુલબાળ્યાકુલ દશામૃ॥85॥

ગંગાજીના કોઈ એવા કિનારા ઉપર જ્યાં કોઈ પશુ-પક્ષી કે માણસની અવરજવર ન હોવાથી વિક્ષેપ વિનાની શાંતિ પમાડનારી જગ્યામાં, પચાસન કે બીજા કોઈ સુખાસનથી અમે બેઠા હોઈશું અને રાત્રિની ચાંદનીમાં બેઠા હોઈશું અને સંસારના જે ભોગો અમે ભોગવ્યા હતા, જેમાં ગંદકી, લાચારી, પરાધીનતા વગેરે યાદ આવવાથી અમને ઉદ્દેગ થતો હતો. અરેરે... અમે આવું આવું કર્યુ હતું. અમે કેટલા કામી-લોલુપ વિષયના કીડા જેવા હતા તેવી સ્મૃતિથી ચિત્તમાં ઉદ્દેગ અને ગલાનિ થઈ જવાથી પશ્ચાત્તાપના રૂપમાં શિવ, શિવ, શિવ એવું દુઃખી અને કરુણ વચન બોલી ઊઠીશું! આવા સમયે આ પરિવર્તનને પામેલા અમે આનંદથી અંભમાંથી હર્ષનાં આંસુ છોડતા હોઈશું! આવા અમે ક્યારે થઈશું? હવે આ જ મહેચ્છા છે.

હવે તો ઈશ્વરશરણ જ પરમલક્ષ્ય છે.

વિતીણો સર્વસ્વે તરુણકરુણાપૂર્ણહદ્યા:
સ્મરન્ત: સંસારે વિગુણપરિણામાં વિધિગતિઃ।
વયં પુષ્યારણ્યે પરિણતશરચ્યન્દ્ર કિરણૈ:
ત્રિયામા નેષ્યામો હરચરણચિતૈક શરણા॥86॥

અમે અમારું સર્વસ્વ વિતરણ કરી દીધા પછી અમે કરુણ હૃદયવાળા, સંસારના વિગુણોનું પરિણામ જોઈ ચૂકેલા અને વિધિગતિ અનુભવી ચૂકેલા શિવનું સ્મરણ કરતાં કરતાં અમે કોઈ પવિત્ર અરણ્યમાં કોઈ યોગ્ય સ્થળે ચાંદની-ઉજ્જવળ રાત્રિઓમાં ભગવાન શિવના એકમાત્ર શરણની આરાધના કરતાં કરતાં ત્રણ પ્રહરોને આનંદથી ગાળીશું.

અર્થાત્ હવે અમારે ભગવાન શિવની આરાધનામાં રાતો વિતાવવી છે. ક્યારે એવો મોકો મળશે કે આખી રાત જાગરણ કરતાં કરતાં શિવમાં તન્મય થઈ જઈશું!

કદા વારાણસ્યામમરતાટનીરોધસે વસન્દ,
વસાન કૌપીનં શિરસિ નિદધાનોડશ્વલિપુટમૃ
અયે ગૌરીનાથ ત્રિપુરહર શંભો ત્રિનયન
પ્રસીદ્ધેત્યાકોશન્દ નિમિષમિવ નેષ્યામિ દિવસાન્દ॥87॥

એવો સમય ક્યારે આવશે કે જ્યારે અમે કાશીની પવિત્ર ગંગાજીના તટ ઉપર નિવાસ કરતાં, માત્ર લંગોટી ધારણ કરતાં અને હાથ જોડીને વારંવાર હે ગૌરીનાથ, હે ત્રિપુરહર, હે શંભો, હે ત્રિનયન, કૃપા કરો કૃપા કરો એવું વારંવાર આકોશપૂર્ણ ઉચ્ચારણ કરતાં કરતાં ક્ષણમાત્રની માઝક દિવસોને પાર કરીશું!

અર્થાત્ હવે તો મહાદેવને પોકારી પોકારીને તડપી તડપીને દિવસો પાર કરવાની મહેચ્છા છે. બીજી કોઈ ઈચ્છા નથી.

સ્નાત્વા ગાઢ્યૈ: પયોભિ: શુચિ કુસુમફ્લૈરચ્યાયિત્વા વિભો ત્વા,
ધ્યેયે ધ્યાનં નિયોજ્ય ક્ષિતિધર કુહર ગ્રામપર્યક મૂલો
આત્મારામ: ફલાશી ગુરુવચનતસ્તવત્ પ્રસાદાત્મ સ્મરારે,
દુઃખાન્દ મોક્ષ્યે કદાડહ સમકરચરણો પુંસિ સેવાસમુત્થાત્॥88॥

હે ભગવાન શિવ, હે સ્મરારે, ગંગાજીના પવિત્ર જળમાં સ્નાન કરીને અને પવિત્ર ફૂલોના દ્વારા તમારી પૂજાર્થના કરતો કરતો, પર્વતની કોઈ પવિત્ર ગુફામાં શયન કરતાં કરતાં તમારી કૃપાથી આત્મામાં જ આરામ પ્રાપ્ત કરતાં કરતાં માત્ર ફળ-મૂળ ભક્ષણ કરનારો હું બધાં દુઃખોથી મુક્ત થઈશ!

જેના ચરણોમાં મકરની આકૃતિ અંકિત થયેલી છે તેવા મહાપુરુષ—રાજા-મહારાજાની સેવાચકરી કરવાના દુઃખમાંથી મુક્ત થઈશ?

અર્થાત્ મારે રાજા-મહારાજાની નોકરી કરવી નથી, મને તેમાંથી છોડવો અને તમારી સેવામાં લગાવો.

એકાકી નિઃસ્પૃહ: શાન્તઃ પાણિપાત્રો દિગંબર;

કદા શંભો ભવિષ્યામિ કર્મનિર્મૂલનફુલમ્ભૂ॥૮૧॥

ભર્તૃહરિ કેવી ભાવના ધરાવે છે—જુઓ.

1. એકાકીઃ હું એકલો જ રહું, સાથે કોઈ જ ન હો, સાથે માણસો હોય તો વાતો બહુ થાય, ખટપટો થાય. રાગ-દ્રેષ્ટ થાય માટે સાધકે હંમેશાં એકલા જ રહેવું. એટલે જ એકાકી રહેવાની ઈચ્છા બ્યક્ત કરે છે.

2. નિઃસ્પૃહ: કોઈની પાસે કશી જ સ્પૃહા, અપેક્ષા ન રાખનારો. જે લોકો ફુડફાળો કરનારા હોય છે તે સ્પૃહા-અપેક્ષા રાખનારા હોય છે. આવા સ્પૃહવાળા એકાકી રહી શકતા નથી હોતા. તેઓ ટોળામાં ફરતા હોય છે. આડંબર અને પ્રદર્શનોના દ્વારા તે લોકો ઉપર પ્રભાવ નાખનારા હોય છે. તેમ કરવાથી તેમની અપેક્ષાઓ પૂરી થતી હોય છે. મારે એવું નથી થવું. મારે તો નિઃસ્પૃહ જ થવું છે.

3. શાંતઃ શાન્ત ચિત્તવાળો, વિકારોથી મુક્ત, સ્વસ્થ, અંતરસંતુષ્ટ એવો હું.

4. હાથને જ કમંડલ બનાવીને હાથથી જ પાણી પીનારો, પાત્ર વિનાનો.

5. દિગંબર: વસ્ત્ર વિનાનો, વસ્ત્રો રાખવાથી વસ્ત્રની અપેક્ષા રહેતી હોય છે. પણ વસ્ત્ર કે કમંડળની જ જરૂર ન હોવાથી કોઈની પાસે કશી અપેક્ષા રહેતી નથી..

હે શંભો, આવો તીવ્ર ત્યાગી કર્માનું નિર્મૂલન કરનારો, કર્મફળોથી મુક્ત રહેનારો એવો હું ક્યારે તારી ભક્તિમાં દિવસો વિતાવીશ! મારી આ જ અપેક્ષા છે, બીજી કોઈ નથી.

3-4-08

તીવ્ર વૈરાગ્યવાળો માણસ કેવો હોય?

પાણિં પાત્રયતાં નિસર્ગશુચિના ભૈક્ષ્યેણ સન્તુષ્ટતાં
યત્ર કવાપિ નિષીદતાં બહુતૃણાં વિશ્વાં મુહુઃ પશ્યતામ્ભ
અત્યાગોડપિ તનોરખંડ પરમાનન્દાવબોધ સ્પૃશા-
મધ્વા કોડપિ શિવપ્રસાદસુલભ: સંપત્યતે યોગિનામ્ભૂ॥ ૭૦॥

1. જોણે પોતાની હથેળીને ભોજનપાત્ર બનાવ્યું છે. જેથી કોઈની પાસે પાત્રાદિ માગવું ન પડે.

2. જે ભિક્ષાન્નથી સંતુષ્ટ થાય છે. સંન્યાસી માટેની ભિક્ષાને માધુકરી કહેવાય છે. જેનો અર્થ છે. મધુકર એટલે મધ બનાવનાર ભમરો જેમ જુદાંજુદાં પુષ્પો પાસેથી થોડો થોડો પરાગ ગ્રહણ કરે છે અને તેમાંથી મધ બનાવે છે. આવી જ રીતે સંન્યાસી પણ જુદાં જુદાં 5-7 ઘરોમાંથી વધેલું ભિક્ષાન્ન ગ્રહણ કરે છે, બધું ભેગું કરે છે અને સંતોષપૂર્વક આરોગે છે. આ ભિક્ષાન્નમાંથી વિદ્યા-શાન અને ઉપાસના રૂપી મધ બનાવે છે. અને લોકોને આપે છે. આ માધુકરીને જૈન મુનિઓ ‘ગોચરી’ કહે છે, જેમ ગાય થોડાં થોડાં મોઢાં ભરે છે, તેમ મુનિ પણ જુદાં જુદાં ઘરોમાંથી થોડી થોડી ભિક્ષા ગ્રહણ કરે છે. આમ કરવા પાછળનો હેતુ એવો છે કે સંન્યાસી કોઈના પર ભારરૂપ ન બને. તે વધેલું અન્ન અને તે પણ થોડી જ માત્રામાં ગ્રહણ કરે છે. જે લોકો સર્વપ્રથમ જમી લેવા માગે છે અને મનગમતી વાનગીઓ બનાવડાવે છે, અને ગૃહસ્થોના જમતાં પહેલાં પોતે જમી લે છે, તેને માધુકરી ન કહેવાય. માધુકરી કરનાર સંન્યાસીઓનાં ટોળાં ન હોય. તે એકાકી હોય જેથી ભારરૂપ ન બને. આવી માધુકરીને પવિત્ર આહાર માનવામાં આવ્યો છે. ગૃહસ્થ પણ આવા અતિથિઓ માટે થોડું વધારાનું ભોજન બનાવે છે. જેથી 1-2 આવા અતિથિઓને 1-2 રોટલી આપી શકે. અહીં યાદ રહે કે સંન્યાસીને ગામમાં ધુમાડો બંધ થઈ જાય અર્થાત્ બધાં જમી લે પછી જ માધુકરી કરવાનું કર્યું છે; પહેલાં નહિં. જોકે આ પદ્ધતિ બહુ વ્યાવહારિક ન રહી, ખાસ કરીને બૌદ્ધકાળમાં મઠો થયા અને પોતપોતાનાં રસોડાં બન્યાં, જેથી માધુકરી લગભગ બંધ થઈ ગઈ.

3. યતિને રહેવાની કોઈ જગ્યા ન હોય, જ્યાં જગ્યા મળે ત્યાં જ રહી પડવાનું. ખાસ કરીને સ્મશાનભૂમિ, વનભૂમિ કે જળના કિનારે રહેવાનું યોગ્ય ગણાતું. ત્યારે સાધુ-સંન્યાસીઓ માટે ભવ્ય મહેલો જેવા આશ્રમો બંધાતા નહિં. જ્યાં જગ્યા મળે ત્યાં અવિરોધથી રહી પડવાનું અને તે પણ વધુમાં વધુ ત્રણ દિવસ જ. પછી વિચરણ કરવાનું.

4. આ વિશ્વને તણખલા જેવું માનનારાઃ વિશ તો ભોગ અને ભોજ્ય પદાર્થોથી ભરપૂર છે. પદાર્થો નજરે ચઢે એટલે લેવાની ઈચ્છા થાય.

દીર્ઘા માગણી કરતે. મારો એટલે ખુમારી સમાપ્ત થઈ જય. ઘણા ત્યાગીઓને પણ વારંવાર નવી નવી વસ્તુઓ માગ્યા કરવાની ટેવ હોય છે. આ લાવજો અને આ લાવજો એમ કહેતા જ રહેતા હોય છે. આ યોગ્ય નથી. બધું જ તણખલા જેવું છે તેવી મનોવૃત્તિ હોય તો કશું માગવાનું મન ન થાય.

5. જેમણે હજુ દેહત્યાગ કર્યો નથી, તોપણ પોતાની અંદરના અખંડ પરમાનંદ પરમાત્માનું જ્ઞાન થઈ ગયું છે, આવા કોઈક સાચા ત્યાગી જનોને શિવકૃપાથી ઉચ્ચ ભૂમિકા પ્રાપ્ત થઈ લાગે છે. ધન્ય છે આવા યોગીજનોને જે જરાય ભારરૂપ થયા વિના પવિત્ર જીવન જીવી રહ્યા છે.

સંસારમાં યોગી જ ખરો સુખી છે.

કૌપીનં શતખંડજર્જરતરં કન્થા પુનસ્તાદશી,
નિશ્ચિંત્યં સુખસાધ્ય ભૈક્ષમશનં શય્યા સ્મશાને વનો
મિત્રામિત્ર સમાનતાડતિવિમલા ચિન્તાથ શૂન્યાલયે,
ધ્વસ્તા શેષ મદ્પ્રમાદમુદિતો યોગી સુખં તિષ્ઠતિ॥91॥

ભર્તૃહરિ તીવ્ર વૈરાગ્યમાં વિચરણ કરી રહ્યા છે. વૈરાગ્ય કદી પરાવલંબી ન હોય. યાચના અને વૈરાગ્ય સાથે ન રહે. તેમાં પણ વ્યક્તિગત આવશ્યકતાઓ માટેની યાચનાઓ તો વ્યક્તિને દીન બનાવી દેતી હોય છે. જેને પોતાની કમાણીની આવક ન હોય અને જેને ત્યાગી જીવન જીવનું હોય તેણે ઓછામાં ઓછી વસ્તુઓથી જીવનનિર્વાહ કરવો જોઈએ. તે પણ હસ્તાં હસ્તાં, સંતોષપૂર્વક જીવન જીવનું જોઈએ. હવે તે ઓછી આવશ્યકતાવાળું જીવન કેવું હોય?

1. સેંકડો ચીંથરાં જેવી કૌપીન પહેરવાની. જે વસ્તોનાં ચીંથરાં લોકોએ ફેરી દીધાં હોય, જેના ઉપર કોઈનો અધિકાર ન હોય તેવાં ચીંથરાંની કૌપીન અને કંથા (ગોદડી) બનાવવાની અને તેનાથી જ કામ ચલાવવાનું.
 2. સરળતાથી અને ચિંતા વિનાનું બિદ્ધાન્ન ખાતું. પૂર્વ કંધું તેમ કોઈના પર ભારરૂપ થયા વિના માધુકરી કરવી.
 3. કોઈ સ્મશાનમાં કે પછી વનમાં જઈને સૂર્ય જવું, જેથી કોઈ ઉઠાડે નહિ.
 4. મિત્ર અને શત્રુમાં સમાન ભાવ રાખવો. જેથી રાગ-દ્રોષનો સંસાર રહે નહિ. આવા નિઃસ્પૃહ ત્યાગીઓના પણ વિરોધીઓ હોય જ છે. જેમના પ્રત્યે ક્ષમાભાવ—સમભાવ રાખવો.
 5. ચિંતામુક્ત જીવન જીવનું. ચિંતા વણઉકેલ્યા પ્રશ્નોથી થતી હોય છે. અહીં જીવનના પ્રશ્નો જ નથી. પ્રશ્નોથી દૂર રહેવું તે સંન્યાસ છે. કોઈ શૂન્યાલય હોય અર્થાત્ જ્યાં કોઈ રહેતું ન હોય ત્યાં ચિંતામુક્ત થઈને રહેવું.
 6. જેના મદ અને પ્રમાદ સમાપ્ત થઈ જવાથી જે પ્રસન્ન રહે છે, એવો કોઈ યોગી જ્યાં રહે ત્યાં સુખપૂર્વક રહે છે.
- આજે કેટલાક લોકો સોના-ચાંદીનાં સિંહાસનો, પાત્રો, માળાઓ, છડી-ચમ્મરો અને રાજશાહી ઠઠારો રાખે છે તે સંન્યાસ આ ભર્તૃહરિના સંન્યાસ સાથે મેળ નથી ખાતો.

બ્રહ્માંડ મંડલીમાત્ર કિં લોભાય મનસ્વિનઃ।

શાફ્રોસ્કુરિતેનાદ્યઃ ક્ષુબ્ધતા જાતુ જાયતે॥92॥

જે તીવ્ર વૈરાગ્યવાનું મનસ્ત્વી પુરુષ છે તેને પૂરા બ્રહ્માંડના ભોગો શું લોભાવી શકે? ના, ના. સમુક્તમાં કોઈ માછલી કૂદાકૂદ કરે તો તેથી શું સમુદ્ર ચલાયમાન થાય છે? ના, ના. આવી જ રીતે તીવ્ર વૈરાગ્યવાન વ્યક્તિને કોઈ ગમે તેટલી લાલચ આપે તોપણ તે ચલાયમાન થતો નથી.

ભર્તૃહરિનો તીવ્ર વૈરાગ્ય:

માતર્વક્ષમિ ભજસ્વ કંચિદપરં મતકંશિણી મા સ્મ લૂ;
ભોગેત્ય: સ્પૃહયાલવો નહિ વયં કા નિઃસ્પૃહાણામસિ।
સદ્ય: સ્વૃતપલાશપત્ર પુટિકાપાત્રે પવિત્રીકૃતે,
બિક્ષાસક્તુભિરેવ સંપત્તિ વયં વૃત્તિ સમીહામહે॥93॥

ભર્તૃહરિના તીવ્ર વૈરાગ્ય અને સાધનાથી લક્ષ્મીજી પ્રસન્ન થયાં અને પ્રગટ થઈને ઐશ્વર્ય અને ભોગોની જે ઈચ્છા હોય તે માગવા કર્યું.
ત્યારે ભર્તૃહરિએ જે કદ્યું તે સાંભળો:

હે માતાજી લક્ષ્મીજી, તમે બીજા કોઈની પાસે જાઓ, જે તમારા માટે લાલાયિત હોય તેવા કોઈ વણિક પાસે જાઓ. તમે મારી આકંસા ન કરો.

હવે અમને ભોગો તથા ઐશ્વર્યની લાલસા રહી નથી. જે નિઃસ્પૃહ થઈ ગયો હોય તેને લલચાવવાથી શું?

અત્યારે તો અમે પલાશના પાંદડામાંથી બનાવેલા પડિયામાં બિક્ષા રૂપે માગી લાવેલા પવિત્ર સત્તુથી જીવન વિતાવી રહ્યા છીએ. અમને આ પડિયામાં તથા સત્તુમાં પૂર્ણ સંતોષ છે. આથી વધારે અમારે કશું જોઈતું નથી. બસ કરો, માતાજી, કયાંક બીજે જાવ, બીજે જાવ, માફ કરો.

લક્ષ્મીની લાલસામાં ધનવાનોની પગચંપી કરનારાઓ ત્યાગીઓના જડબા ઉપર ભર્તૃહરિનો આ જોરદાર તમાચો છે.

યોગી પણ રાજા માફક ઊંઘી શકે છે.

મહી રમ્યા શય્યા, વિપુલમુપધાનં ભુજવતા,
વિતાનં આકાશં વ્યજનમનુકૂલોડયમનિલઃ।
સ્કુરદ્દ દીપશ્વન્દો વિરતિ વનિતા સંગ મુદિતઃ;
સુખી શાન્તઃ શોતે મુનિરતનુભૂતિનૃપ ઈવ॥94॥

1. રાજા છત્રીપલંગ ઉપર સૂતો હોય છે. તો યોગી પૃથ્વી રૂપી વિશાળ પલંગ ઉપર સૂતો હોય છે.
2. રાજાને જાત-જાતનાં મખમલ—મશરૂનાં ઓશીકાં હોય છે તો યોગીને પોતાના હાથ રૂપી ઓશીકાં હોય છે.
4. રાજાના છત્રીપલંગ ઉપર સુંદર ભરત ભરેલો ચંદરવો હોય છે તો યોગીના માથા ઉપર આકાશ રૂપી વિશાળ ચંદરવો હોય છે, જેમાં તારાઓનું ભરતકામ કરેલું હોય છે.
5. રાજાને ગરમી ન લાગે તે માટે પવન નાખનારો પંખો હોય છે. અહીં યોગીને પણ ચારે તરફથી આવતો કુદરતી પવન પણ પંખો જ છે.
6. રાજાના શયનખંડમાં સુંદર દીવો પ્રકાશતો હોય છે તો અહીં યોગી માટે સાક્ષાત્ ચંદ્રમા રૂપી દીવો પ્રકાશિત થઈ રહ્યો છે.
7. રાજાના છત્રીપલંગમાં રાજાની બાજુમાં રૂપરૂપનો અંબાર એવી મહારાણી સૂતી છે તો ભર્તૃહરિ કહે છે કે યોગીના પડખામાં પણ વિરતિ રૂપી વનિતા સૂતી છે. પેલો રતિ કરે છે તો યોગી વિરતિ કરે છે.

હે રાજન્ તને જે જે ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થયું છે તે બધું જ અમને પણ પ્રાપ્ત થયું છે. ફરક એટલો છે કે તારી પાસે આટલું બધું ઐશ્વર્ય હોવા છતાં પણ ઊંઘ નથી આવતી અને અમે ઘસઘસાટ ઊંઘીએ છીએ. ઊંઘ એ જ મોટી ફળપ્રાપ્તિ છે.

કેવો તપસ્વી ધન્ય હોય છે?

બિક્ષાશી જનમધ્યસંગરહિતઃ સ્વાયત્તચેષ્ટઃ સદા,
દાનાદાનવિરક્ત માગનિરતઃ કશ્ચિતપસ્વી સ્થિતઃ।
રથ્યાક્ષીણવિશીર્ણશ્રી વસનૈ: સંપ્રોતકન્યાધરો,
નિર્માનો નિરહંકૃતિ શમસુખાભોગૈકબદ્ધ સ્પૃહઃ॥ 95॥

1. જે બિક્ષાશી એટલે કે માધુકરી કરીને જીવનારો છે.
2. જે લોક વચ્ચે રહીને પણ કોઈનો સંગ નથી કરતો. અર્થાત્ આસક્રિત નથી કરતો. લોક વચ્ચે રહેવાથી આસક્રિત—રાગ—દ્રેષ થઈ જતો હોય છે. એટલે જ્યાં લોકો જ ન હોય ત્યાં રહેવાનું ઠેરબું. પણ ત્યાં રહેવાથી બૌદ્ધિક વિકાસ થતો નથી. પાણી હોય ત્યાં જ તરવાનું શીખી શકાય, જ્યાં પાણી જ ન હોય ત્યાં તરવાનું શિખાય નહિ, સંસારમાં રહીને જ આધ્યાત્મિક ભૂમિકા પ્રાપ્ત કરી શકાય.
3. જેની ચેષ્ટાઓ પોતાને આધીન છે તેવો યોગી જ સંસારમાં રહી શકે છે. અમારી ચેષ્ટાઓ સ્વાધીન અને પરાધીન એમ બે પ્રકારની હોય છે. આપણી ઈચ્છાથી જે ચેષ્ટાઓ થાય છે તે સ્વાધીન ચેષ્ટાઓ કહેવાય. પણ બીજાના કહેવાથી કે પ્રભાવથી ચેષ્ટાઓ થાય છે તે પરાધીન ચેષ્ટાઓ કહેવાય છે. માનો કે તમે કોઈ રૂપાળી સ્વીને જોઈને ઘેલા થઈ ગયા. હવે તમે જે ચેષ્ટાઓ કરશો તે પરાધીન ચેષ્ટાઓ

થઈ કહેવાય. આ યોગી એવો છે કે કોઈ બાધ્ય વસ્તુ તેને પ્રભાવિત કરી શકતી નથી. તેને સ્વાયત્ત ચેષ્ટા કહેવાય છે. જે બીજાથી પ્રભાવિત થઈને ચેષ્ટાઓ કરે છે તેમાં કેટલાક તો ચંગી જતા હોય છે. ભાન ભૂલી જતા હોય છે. આવા લોકો રંક છે. યોગી નથી.

4. જે દાન લેવા અને દાન દેવાના માર્ગથી પર થઈ ગયો છે. દાન લેવું એ કદાચ ઠીક ન કહેવાય, પણ દાન આપવું તો ઉત્તમ જ કહેવાય. તેમ છતાં અહીં બન્નેનો નિષેધ કેમ કરવામાં આવી રહ્યો છે? વાત સમજવા જેવી છે. તમારે જ્યારે દાન કરવું હોય ત્યારે તમારી પાસે ક્ષમતા હોવી જોઈએ. ક્ષમતા ના હોય તો દાન આપી શકાય નહિ. ક્ષમતા ન હોય તો ક્ષમતા મેળવવા કાં તો નોકરી ધંધો કરવો પડે કે પછી ફંડફણા કરવા પડે, નોકરી-ધંધો કરવામાં અનેક પ્રશ્નો રહેલા છે. તમારી સ્વતંત્રતા અને ખુમારી ન રહે, બીજી તરફ ઉઘરાણાં કરવામાં પણ શ્રીમંતોની ચાપલૂસી કરવી પડે. એટલે આ બન્ને માર્ગને નિષિદ્ધ માન્યા છે. એક ત્રીજો માર્ગ છે. સહજ રીતે આવે તેને સહજ રીતે યોગ્ય જગ્યાએ આપી દેવાનો. આ માર્ગ સારો છે પણ એક તો બધાને સહજ પ્રાપ્તિ થતી નથી હોતી. જેની તપસ્યા હોય તેને જ સહજ પ્રાપ્તિ થતી હોય છે. પ્રાપ્તિ પછીનો વહીવટ પણ ઘણા પ્રશ્નો ઊભા કરતો હોય છે. એટલે કદાચ ભર્તૃહરિ કહે છે કે દાન લેવું અને દાન દેવું એ બન્ને માર્ગથી જે વિરક્ત રહે છે તેવો યોગી.

5. જો દાન લેશે જ નહિ તો વસ્તો કયાંથી લાવશે? જવાબ આપે છે. રથ્યા—ગલીમાં લોકોએ ફેંકી દીધેલાં જે ઉત્તરેલાં કપડાં પડ્યાં છે તેને વીજીને તેની કન્થા બનાવીને પહેરવાથી પણ જીવી શકાય છે. આમ કરવાથી ત્રણ ફાયદા થશે.

1. કોઈને વસ્ત્રદાન માટેની યાચના નહિ કરવી પડે.
2. ફાટેલાં ચીંથરાં પહેરવાથી કોઈ સ્ત્રી વગેરેને આકર્ષણ નહિ થાય, પોતાનું આકર્ષણ વધારવા માટે શાણગાર કરવો એ પણ વિષયની વિકૃતિ જ મનાય છે.

3. કોઈનાં ઉત્તરેલાં ચીંથરાં પહેરવાથી અભિમાન નષ્ટ થશે. સામાન્ય રીતે લોકો એવો અહું રાખતા હોય છે કે હું કોઈનું ઉત્તરેલું કપડું પહેરું નહિ. પણ આ તો સામે ચાલીને પહેરે છે, તે નિરભિમાની હોય તો જ પહેરી શકે. આ રીતે આ યોગી નિરહંકારી થશે.

6. આવો નિર્માન, નિરહંકાર, વ્યાપારાદિ વિનાનો તપસ્વી માત્ર શાંતિના સુખમાં જ રમણ કરનારો કોઈ વિરલો જ જોવા મળશે. યાદ રહે, આ બધું ભર્તૃહરિએ કર્યું હતું. જે મોટો સમાટ હતો તેણે સમાટપણું છોડીને આવી દશાને ઈચ્છાપૂર્વક સ્વીકારી હતી અને પરમ શાંતિ પ્રાપ્ત કરી હતી. તેથી જ તે પોતાના અનુભવો લખી શકે છે.
સાચા યોગીઓને મોટાઈ હોતી નથી.

ચાંડાલ: કિમયં દ્વિજાતિ અથવા શૂદ્રાદથ કિં તાપસઃ;

કિં વા તત્ત્વવિવેકપેશલમતિર્યોગીશ્વર: કોડપિ કિમ્મા

ઇત્યુત્પન્નવિકલ્પજલ્પ મુખરૈ: સંભાષ્યમાણા જનૈ:

ન કુદ્ધા: પથિર્નેવ તુષ્ટ મનસો યાન્તિ સ્વયં યોગિન:||96||

પૂર્વે કહ્યું તેમ મહારાજા ભર્તૃહરિ, યોગી જેવા વેશમાં વિચરણ કરી રહ્યા છે. તેમને જોઈને લોકો જુદું જુદું બોલે છે.

એકનું કહેવું છે કે આ કોઈ ચાંડાલ છે. જુઓને તેનાં વસ્તો અને દેદાર.

બીજાનું કહેવું છે કે ના... ના આ તો બ્રાહ્મણ છે. જુઓને તેનું લલાટ કેવું તપી રહ્યું છે?

ત્રીજાનું કહેવું છે કે ના ના, આ તો કોઈ શૂદ્ર લાગે છે.

ચોથાનું કહેવું છે કે ના ના, આ તો કોઈ તપસ્વી લાગે છે. તપ કરવાથી શરીર સુકાયું છે.

પાંચમાનું કહેવું છે કે આ તો કોઈ મહાન તત્ત્વવેતા બુદ્ધિમાન માણસ લાગે છે.

આમ ભર્તૃહરિને આવા વેશમાં જોઈને જુદા જુદા લોકો જુદો જુદો અભિપ્રાય બાંધે છે.

પણ ભર્તૃહરિ કોઈને કશો જ પ્રતિસાદ આપતા નથી. કોઈ ચાંડાલ કહે તો નારાજ થતા નથી અને કોઈ બ્રાહ્મણ કહે તો રાજુ થતા નથી. બધાના અભિપ્રાયોને શાંતિથી સંભળતા સંભળતા યોગીની માફક વિચરી રહ્યા છે.

આ શ્વોક પરથી લોકોએ એવા લોકોથી સાવધાન થવું જોઈએ. જે પોતે જ પોતાના મુખે પોતાના પૂર્વાશ્રમની ભવ્ય વાતો લોકોને સંભળાવી પોતે મહાન છે તેવી ગુડવિલ ઊભી કરે છે. કોઈ કહે છે કે હું રાજાનો દીકરો હતો, કોઈ કહે છે કે અમે મોતા જાગીરદાર હતા. કોઈ કહે

હે કે અમે તો કલેક્ટર હતા કોઈ કહે છે કે અમે તો ડી.એસ.પી. હતા પણ લોકોનો ઉદ્ધાર કરવા બધું છોડીને ત્યાગી થયા છીએ. પોતાના મોઢે જ પોતાની શ્લાઘા શોભા ન હે. કોઈ એમ નથી કહેતું કે અમે ચોર-લૂંટારા-દેવાળિયા કે બિખારી હતા. કદાચ હોય તોય તેને ઢાંકે છે. આવા લોકોની પાસે વર્તમાનમાં ગૌરવ લેવા જેવું કશું હોતું નથી તેથી ભૂતકાળના સાચા-ખોટા ગૌરવથી મહત્તમ મેળવે છે. લોકોએ આવા આત્મશ્લાઘી લોકોથી અંજાવું ન જોઈએ, સાવધાન રહેવું જોઈએ અને ખરી વાતની તપાસ કર્યા પછી જ સંબંધ બાંધવા જોઈએ. ભર્તૃહરિ કદી પોતાની મેળે કહેતા નથી કે “હું તો મહાન્દ સમાટ હતો... સમાટ હતો.” કેવી અને કેટલી વિરક્ષિત!

**હિંસાશુન્યમયત્નલભ્યમશનં ધાત્રા મરુત્કલિપ્તં
વ્યાલાનાં પશવસ્તુષાંકુરભુજઃ સ્થાઃ સ્થલીશાયિનઃ;
સંસારાર્થિ લંઘન ક્ષમધિયાં વૃત્તિઃ કૃતા સા નૃષાં
યામન્વેષ્યતાં પ્રયાન્તિ સતતં સર્વે સમાપ્તિં ગુણાઃ॥97॥**

બ્રહ્માએ જ્યારે સુષ્ટિની રચના કરી ત્યારે બધા જીવો માટે ભોજનની પણ વ્યવસ્થા કરી. પશુઓ માટે ઘાસાઈ બનાવ્યાં જેથી પશુઓ શાંતિથી ઘાસ ચેરે છે. સર્પો તો પવનભક્ષણ કરીને પણ જીવતા રહે છે. એવી માન્યતા હતી કે સર્પો પવનભક્ષણ કરીને જીવે છે. ખરેખર તો સર્પો માણસની માફક પ્રતિદિન બે-ચાર વાર આહારાઈ કરતા નથી. એક વાર આહાર કરીને દિવસો સુધી કશો આહાર ન મળે તોપણ તેઓ જીવિત રહી શકે છે. આ કારણે સર્પોને પવનભક્ષી માની લેવાયા હશે. જે હોય તે ભર્તૃહરિનું કહેવું છે કે આમ પશુ-પક્ષીઓ વગેરે નોકરી-ચાકરી કર્યા વિના તેમજ કોઈને કશું દુઃખ આપ્યા વિના—હિંસાશુન્ય થઈને પોતાનું પેટ ખરી શકે છે તો હે મનુષ્ય! તું તારું પેટ ભરવા માટે શા માટે તરફડિયાં મારે છે? ગર્ભમાં જ જેણે તારા માટે ભોજનબ્યવસ્થા કરી હતી, તેણે જીવતાની પણ કરી જ હશે. હા, પશુ-પક્ષીઓ જેમ મોજશોખની ઈચ્છા નથી કરતાં તેમ તું પણ માત્ર જીવનજરૂરિયાતની જ ચિંતા કરે તો તે તને સહજ રીતે પ્રાપ્ત થઈ જશે. એટલે હવે સંસાર રૂપી સમુક્રને પાર ઉત્તરવા માટે જે જે વૃત્તિની જરૂર છે તે વૃત્તિ—સાધનાવૃત્તિ કરો. આમ કરવાથી તારા ત્રણે ગુણો સત્ત્વ-રજ અને તમસની સમાપ્તિ થઈ જશે. અર્થાત્ત ગુણાતીત સ્થિતિ પ્રાપ્ત થશે.

હે પ્રભો! મારી આવી સ્થિતિ ક્યારે થશે?

**ગંગાતીરે હિમગિરિશિલાબદ્ધ પદ્માસનસ્ય
બ્રહ્મધ્યાનાભ્યસનવિધિના યોગનિદ્રાંગતસ્યા
કિં તૈર્ભાવ્યં મમ સુદિવસૈ યંત્ર તે નિર્વિશંકાઃ;
સંપ્રાપ્ત્યન્તે જરઠહરિણા શૃંગકંડુ વિનોદમ્॥98॥**

એવા દિવસો ક્યારે આવશે કે જ્યારે હું ગંગા કિનારે આવેલા હિમાલયની કોઈ શિલા ઉપર પદ્માસનમાં બેઠો હોઈશ, અને ધ્યાન લગાવવાના અભ્યાસથી મારું ધ્યાન લાગી ગયું હશે. આવા ધ્યાનને યોગનિદ્રા પણ કહેવાય છે. આવી રીતે યોગનિદ્રામાં મગન થયેલા મને જોઈને વૃદ્ધ હરણો કોઈ હુંકું છે તેવું સમજીને જરાય શંકા રાખ્યા વિના પોતાની બંજવાળ મટાડવા માટે પોતાનું શરીર મારી સાથે ઘસશે. અર્થાત્ત વૃદ્ધાવસ્થામાં હરણોને (બધાને) બંજવાળનો રોગ થતો હોય છે. જે ભાગમાં ખણ આવતી હોય તે ભાગને કઠોર પદાર્થ સાથે ઘસવાથી થોડી રાહત મળે છે, એટલે આવાં હરણો કોઈ વૃક્ષના હુંડાને શોધતાં રહે છે. ધ્યાનમગન થયેલા મને તેઓ હુંકું માનીને મારી સાથે શરીર ઘસવા તે આવશે અને નિશ્ચિંત થઈને શરીર ઘસશે. આવા દિવસો ક્યારે આવશે? હે પ્રભો, મારી આવી સ્થિતિ કરો.

**પાણિઃ પાત્રં પવિત્રં બ્રમણપરિગતં ભૈક્ષમક્ષયમન્ન,
વિસ્તીર્ણ વચ્ચમાશાસુદશકમમલં તત્પ્રમસ્વત્પ્રમુવીઃ
યેષાં નિઃસંગતાંગીકરણપરિણાતિઃ સ્વાત્મ સંતોષિણસ્તે,
ધન્યાઃ સંન્યસ્ત હૈન્ય વ્યતિકર નિકરાઃ કર્મ નિર્મૂલયન્તિ॥ 99॥**

1. જેમનો ત્યાગ એટલો પ્રબળ છે કે પાત્ર પણ રાખ્યું નથી, પોતાના હાથોને જ પાત્ર બનાવ્યું છે.
2. જે બ્રમણ કરીને શ્રદ્ધાળુ ઘરોની અક્ષય બિક્ષા મેળવીને સંતુષ્ટ થાય છે.
3. જેમને દશ દિશાઓનાં વસ્ત્રોથી પરિતૃપ્તિ થાય છે.

4. જેમને શાયા માટે પૂરી પૃથ્વીનો પલંગ મળ્યો છે.
5. જેમને કોઈના પણ સંગની જરૂર નથી. તેવી નિઃસંગતા પ્રાપ્ત થઈ છે.
6. જેમને પોતાના આત્મામાં જ સંતોષ થયો હોવાથી બીજા કશાની જરૂર રહી નથી.
7. જે સંન્યસ્ત ધારણ કરીને દીનતાથી મુક્ત થયા છે.

એવા કોઈ ત્યાગી મહાયોગીઓ કર્માને નિર્મૂલ કરતા હોય છે. અર્થાત્ તેઓ મોક્ષના અધિકારી થતા હોય છે.

સૌને નમસ્કાર.

માતર્મેદિની, તત્ત મારુત, સખે તેજઃ સુબન્ધો જલ
ભ્રાતર્વોમ નિબદ્ધ એવ ભવતામેષ: પ્રણામાંજલિ:
યુદ્ધમત્ સંગવશોપાતસુકૃતોદ્રેક સ્ફુરનિર્મલ:
શાનાપાસતસમસ્ત મોહમહિમા લિયે પરે બ્રહ્મણિ॥100॥

શતક પૂરું કરતાં ભર્તૃહરિ સૌને સકારણ નમસ્કાર કરે છે. નમસ્કાર, નિરહંકારી વ્યક્તિ કરતી હોય છે. આશીર્વાદ, મોટાઈના ભારથી અપાતો હોય છે જ્યારે આત્મશ્લાઘા મિથ્યાભિમાનથી થતી હોય છે. ભર્તૃહરિ રાજા હોવા છતાં નિરભિમાની છે તેથી ઉપકારકોને નમસ્કાર કરે છે.

1. હે માતા મેદિની, ભૂમિ, તને વંદન હો, તેં મારો ભાર સહન કર્યો. મેં મળમૂત્ર, કણ્ઠાદિ તારા ઉપર ગંદકી છોડી, તેં બધી સ્વીકારી અને સહન કરી. જન્મદાતા જનનીએ તો મારો ભાર નવ માસ ઉપાડ્યો હતો પણ તેં તો વર્ષો સુધી મારો ભાર ઉપાડ્યો અને મારી ગંદકીને સહન કરી. તને વારંવાર નમસ્કાર હો!
 2. હે પિતા તુલ્ય પવન, તને નમસ્કાર હો! પવન, તું જ જીવન છે. પ્રાણવાયુ લેવાથી જ પ્રાણીમાત્ર જીવન ધારણ કરે છે. તારા વિના થોડી ક્ષણો પણ જીવી શકતું નથી. જીવનભર તેં મને પ્રાણવાયુના દ્વારા જીવતો રાખ્યો તેથી તને વારંવાર નમસ્કાર છે!
 3. હે સખે તેજ—તેજને ભિત્રનું સ્થાન આપ્યું છે.—ભિત્ર જેમ સાચો રસ્તો બતાવે છે તથા અનર્થોથી બચાવે છે તેમ તેં પણ જીવનભર સાચો રસ્તો બતાવ્યો છે અને કેટલાય અનર્થોથી બચાવ્યો છે તેથી તને વંદન હો!
 4. હે સુબન્ધો જળ! તેં મને જીવનભર તૃપ્તિ આપી છે. તારાથી જ હું જીવતો રહ્યો છું. જળ વિના જીવાય જ નહિ. માટે તને નમસ્કાર છે!
 5. હે ભાઈ રૂપી આકાશ, તને નમસ્કાર છે! તારા દ્વારા જ શબ્દોનું શાન થયું છે. તને વંદન છે!
- તમને પાંચો—પંચભૂતો—ને હાથ જોડી જોડીને વંદન કરું છું. મહાપુરુષોનું પ્રથમ લક્ષણ છે કે તે ઉપકારકોને યાદ કરીને સમય સમય પર વંદન કરતા રહે છે.

ભર્તૃહરિ અધ્યાત્મવાદી હોવા છતાં ભૌતિકતાના વિરોધી નથી. તેથી તે પંચભૂતોને વંદે છે. જે લોકો ભૌતિકતાનો વિરોધ કરીને આધ્યાત્મિક થવા માગે છે તે શુષ્ક આધ્યાત્મિક થતા હોય છે. ભૌતિકતાના વિરોધના કારણો તે દરિદ્ર થતા હોય છે, જે યોગ્ય નથી. એટલે ભૌતિકતાપૂર્વકની આધ્યાત્મિકતા જ કલ્યાણકારી થઈ શકતી હોય છે.

ભર્તૃહરિ કહે છે કે હે પંચમહાભૂતો, તમારા સંગથી હું પુણ્યાદિ સુકૃત કરી શક્યો, તેનાથી મારું મન નિર્મળ થયું અને તેનાથી મને જ્ઞાન થયું. આ જ્ઞાનથી મારા મોહાદિ દુર્ગુણોનો નાશ થયો. હવે હું પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાં લીન થઈ રહ્યો છું. સૌનો આભાર સૌને વંદન... વંદન... વંદન!

અન્ય શ્લોકો

ભર્તૃહરિના બીજા કેટલાક છૂટક છૂટક શ્લોકો મળે છે જેનો અહીં સમાવેશ કરવો યોગ્ય લાગે છે.

સદા યોગાભ્યાસવ્યસન વશયોરાત્મમનસો-
રવિચિદ્ધના મૈત્રી સ્ફુરતિ કૃતિનસ્તસ્ય કિમુ તૈઃ।
પ્રિયાણમાલાપૈરધરમધુભિવક્ત્ર કમલૈ;
સાનિઃ ચાસા મોદૈઃ સફુચકલશાશ્વેષ સુરતૈઃ॥૧॥

સામાન્ય રીતે લોકો એટલે કે પુરુષો, સ્ત્રીઓનું સુખ મેળવવા અને સ્ત્રીઓ પુરુષ-સુખ મેળવવા શું શું નથી કરતાં? બધું જ કરે છે, ત્યારે ભર્તૃહરિનો અનુભવ સાંભળો:

જેને યોગાભ્યાસ કરવાનું વ્યસન છે. વ્યસન એટલા માટે કે તેના વિના રહી ન શકાય, વ્યસન સિવાયની બધી પ્રવૃત્તિઓ ઐચ્છિક હોય છે. કરો તોય વાહ વાહ અને ન કરો તોય વાહ વાહ! જ્યારે વ્યસનની પ્રવૃત્તિ ઐચ્છિક નથી હોતી, વ્યસનમાં બંધાયેલો પુરુષ વ્યસન વિના રહી નથી શકતો, સમય થાય એટલે વ્યસન કરવું જ પડે. આવી રીતે જેને યોગાભ્યાસ કરવાનું વ્યસન થઈ ગયું છે અર્થાત્ યોગાભ્યાસ વિના રહી નથી શકતો. આવો યોગી યોગ કરવાથી જેનું મન અને આત્મા વશમાં થઈ ગયાં છે, તેના કારણે તેના મનને પરમાત્મા સાથે સતત મૈત્રી થઈ ગઈ છે. મનની નીચેની તરફ ઇન્દ્રિયો અને ઉપરની તરફ પરમાત્મા છે. સામાન્ય રીતે બધાનાં મન ઇન્દ્રિયો સાથે મૈત્રી બાંધતાં હોય છે અને ઇન્દ્રિયોની મૈત્રી ભોગો સાથે હોય છે. તેથી ઇન્દ્રિયો ભોગો તરફ કાયમ ખેંચાયેલી રહે છે અને મન ઇન્દ્રિયો સાથે ખેંચાયેલું—જોડાયેલું રહે છે. આ રીતે મન, ઇન્દ્રિયો અને ભોગો ત્રણે એકબીજાનાં મિત્ર થઈને જોડાયેલાં રહે છે. પણ ભર્તૃહરિ કહે છે કે સતત—નિરંતર યોગાભ્યાસ કરવાથી મન હવે પરમાત્મા સાથે જોડાઈ ગયું છે. તેથી પરમાત્માના ગુણો તેનામાં પ્રકટવા લાગ્યા છે. અમારી પણ અત્યારે આવી જ સ્થિતિ છે.

1. તો હવે તમે જ કહો કે અમારે અત્યારે પ્રિય સ્ત્રીઓ સાથે આલાપ કરવાનું શું પ્રયોજન? કામી પુરુષો વગરકારણે સ્ત્રીઓ સાથે વાર્તાલાપ, હસી મજાક, ઠણી કરતા હોય છે, આ પણ એક પ્રકારનો કામાચાર જ કહેવાય. ભર્તૃહરિ કહે છે કે હવે અમારે આવા વાર્તાલાપ કરવાની શી જરૂર? અર્થાત્ અમને તેવી ઇચ્છા જ નથી થતી.
2. સ્ત્રીઓ સાથે કામવાર્તા કર્યા પછી લોકો તેમને ચુંબન કરતા હોય છે. એવું માનવામાં આવે છે કે સ્ત્રીઓના અધરમાં મધ હોય છે. જેને પુરુષો ચૂસ્યા કરે તો અનહં સુખ મળે છે. ભર્તૃહરિ કહે છે કે ના.... ના.... સ્ત્રીઓના અધરમાં મધુ નહિ, થુંક હોય છે. કફું-લાળ હોય છે. અને જો પાયોરિયા થયો હોય તો તો મહાદુર્ગધ હોય છે. આવા દુર્ગધ મારતા થુંકને ચૂસવાનું અમારે હવે કશું પ્રયોજન રહ્યું નથી, કારણ કે અમે પરમાત્માનાં ચરણ રૂપી સાચા મધને ચૂસી રહ્યા છીએ.
3. કામી પુરુષો, સ્ત્રીના મુખને કમલની ઉપમા આપે છે. ‘મુખકમળ’ કહે છે. આ મુખકમળને જોવા, સ્પર્શવા, ચુંબન કરવા પુરુષો તીવ્ર લાલસા ધરાવતા હોય છે. ભર્તૃહરિ કહે છે કે આ ખોટી ધારણા છે—ભ્રમણા છે. સ્ત્રીનું મુખ એ કમળ નથી; તેરનું કુંકું છે. જો ચુંબન કર્યું તો રોગણે હળાહળ ઝેર વ્યાપી જશે. હવે અમારે આવાં મુખકમળ કે વિષકુંડાં ચૂસવાની શી જરૂર છે? કારણ કે અમારું મન તો પરમાત્માનાં મુખકમળ અને ચરણકમળમાં તત્ત્વીન થઈ ગયું છે.

4. સ્ત્રીના નિઃશાસમાં સુગંધ અનુભવાય છે કામી લોકો, તેથી સ્ત્રીના ઉચ્છ્વાસને સૂંદ્યા કરતા હોય છે. ખરેખર તો દમ, ટી.બી. વગેરે અનેક રોગોનાં કીયાશુંઓ જે ઉચ્છ્વાસમાં નીકળતાં હોય તેમાં સુગંધની ભાવના કરવી એ જ મહામોહ કહેવાય. માનો કે સ્ત્રી નીરોગી છે. કોઈ રોગાશું નથી નીકળતાં તોપણ કાર્બનડાયોકસાઈડ અર્થાત્ ઝેરી વાયુ તો જરૂર નીકળે છે. આવા ઝેરી વાયુથી પોતાનાં ફેફસાં ભરવાં તે પણ મહા અનર્થકારી જ કહેવાય. ભર્તૃહરિ કહે છે કે આવા સ્ત્રીના ઉચ્છ્વાસની હવે અમારે જરૂર નથી. કારણ કે હવે અમે પરમાત્માનાં શ્રીચરણોમાં ચોંટી ગયા છીએ. જ્યાંથી અમને તાજો પ્રાણવાયુ મળી રહ્યો છે.
5. કામી પુરુષને સ્ત્રીનાં સ્તન બહુ પ્રિય હોય છે. કળણ જેવાં મોટાં મોટાં સ્તનોને ગાડ આલિંગન આપીને જકડી દેવામાં કે જકડાઈ

જવામાં કામી પુરુષને સ્વર્ગથી વધુ સુખ મળતું હોય છે. ભર્તૃહરિ કહે છે કે ના ના. આ સ્તન નથી, માંસના લોચા છે. જે ઉપરની ચામડી દૂર કરવામાં આવે તો ચીતરી ચેઢે તેવી વિકૃત માંસપેશીઓ દેખાઈ આવે. આલિંગન માટે વ્યાકુળ બનેલો કામી પુરુષ તેનાથી દૂર ભાગે. જે કાંઈ કમાલ છે તે ચામડીની છે. ભર્તૃહરિ કહે છે કે અરે, મૂરખ, આ તો બાળકને દૂધ ધાવવા માટે બનાવેલી કુદરતી વસ્તુ છે. માણસ સિવાય કોઈ પશુ-પક્ષી-જીવ-જંતુ માદાનાં સ્તન સાથે કીડા કરતું નથી. માત્ર માણસ જ ગાંડો થાય છે. પણ હવે અમારે આવાં સ્તનોનું શું પ્રયોજન છે? કશું નહિ, કારણ કે અમારું મન તો પરમાત્માનાં ચરણોમાં ચોંટી ગયું છે. હવે આ ચરણોને દબાવવા કે ભેટવામાં જ તેને રસ છે.

6. કામી પુરુષની સ્ત્રી સાથે કામકીડાની પરાકાષ્ઠા મૈથુન છે. આ માટે પુરુષો સ્ત્રીઓના ગુલામ થઈ જતા હોય છે. કૂતરો, દિવસોના દિવસો સુધી કૂતરીની પાછળ પાછળ વાળ ટપકાવતો દોહચા કરતો હોય છે. તેને ખાવા-પીવાનું પણ ભાન રહેતું નથી, બીજા કૂતરાઓ તેને બચકાં ભરે છે, ઘાયલ કરે છે. ઘા પાકે છે, તેમાં કીડા પડે છે અને અંતે ભૂંડી રીતે મરી જાય છે. કામી-લંપટ-લોલુપ માણસની પણ આ જ દશા છે. મૈથુન માટે તે કૂતરા જેવી કદાચ તેથી પણ વધારે દુર્દીશા ભોગવતો હોય છે.

ભર્તૃહરિનું કથન છે કે હવે અમારે આવા મૈથુનની કશી જરૂર નથી. પિંગળા સહિત અનેક રાણીઓ સાથે અમે આ ક્ષણિક સુખ ભોગવ્યું છે અને છેતરાયા છીએ. હવે અમારું મન પરમાત્મા સાથે એકત્તા અનુભવી રહ્યું છે. હવે તો આત્મા-પરમાત્માનું મિથુન થઈ ગયું છે. હવે શક્તિઓ ક્ષય કરનારા મૈથુનથી અમારે શું? હવે તો જીવ-બ્રહ્મનું મિલન થઈ ગયું છે.

**જાતઃ કૂર્મઃ સ એકઃ પૃથુભુવનભરાયાર્પિતં વેન પૃષ્ઠં
શ્લાઘયં જન્મ ધ્રુવસ્ય બ્રમતિ નિયમિતં યત્ત તેજસ્તિવચ્કમ્ભા
સંજ્ઞાતવર્થપક્ષા: પરહિતકરણે નોપરિષ્ટાન ચાદો,
બ્રહ્માંડો દુઃભરાન્તર્મશકવદપરે પ્રાણિનો જાતનાટા:॥2॥**

પેલા કાચબાને ધન્ય છે કે જેણે પોતાની પીઠ ઉપર બ્રહ્માંડોનો ભાર ઊંચક્યો છે. પેલા ધ્રુવનો જન્મ પણ ધન્ય છે જેના દ્વારા બધા તારાઓનું ચક નિયમિત કામ કરી રહ્યું છે. આવી રીતે તે તે લોકોનો જન્મ કોઈ ને કોઈ ઉપકાર કરવામાં વ્યતીત થયો છે. પણ અમે તો કોઈના ભલા કામમાં ન આવ્યા! અમારી દશા તો ઉંબરાના ફળમાં રહેલાં બીજોને જુદાં કરનારા મશક જેવી છે. જે કશા કામમાં નથી આવતાં.

અર્થાત્ ઉદ્ભરમાં જેમ અસંખ્ય બીજો હોય છે તેમ આ લોકમાં પણ કરોડો માણસો એવાં હોય છે જે કશા જ કામમાં નથી આવતાં. સંસારનદીમાં ડૂબવું ન હોય તો સ્ત્રીનદીથી દૂર રહો.

**ઉન્મીલત્તુ ત્રિવલીતરંગવલયા પ્રોત્સુંગ પીનસ્તનઃ
કુંદ્નોદ્ગત ચકવાકમિથુના વકત્રામભુજોદ્ભાસિની।
કાન્તાકારધરા નદીયમભિતઃ ફૂરાશયા નેષ્યતે
સંસારાર્ણવમજ્જનં યદિ તતો દૂરેણ સંત્યજ્યતામ્ભા:॥3॥**

સ્ત્રીસંબંધી અનુભવો જુદા જુદા પુરુષોને જુદા જુદા થતા હોય છે. ભર્તૃહરિને સ્ત્રીસંબંધી અનુભવ બહુ જ ખરાબ થયો હતો તેથી તેણે પોતાના અનુભવોને આધારે જે લખ્યું છે તે આવું છે:

હે ભાઈઓ, જો તમારે સંસારમાં ડૂબી મરવું જ હોય તો સ્ત્રીઝુપી કૂર નદીથી દૂર રહેજો. સ્ત્રીની નદી સાથે તુલના કરે છે તે જુઓ—

1. જેમ નદીમાં લહેરો ઊઠે છે અને વલીઓ પડે છે તેમ સ્ત્રીઝુપી નદીમાં પણ ત્રણ વળાંકવાળી વલીઓ પડતી હોય છે. સ્ત્રી જ્યારે નખરાં કરે છે ત્યારે પગ વાળે છે, કમર વાળે છે અને ગરદન વાંકી વાળે છે. આ વળાંકને જોઈને કામી પુરુષો પાણી પાણી થઈ જતા હોય છે.
2. નદીના કિનારે બે ચકવાક પક્ષીઓ રહેતાં હોય છે. તેવી રીતે આ સ્ત્રીઝુપી નદીની પાસે પણ બે ઊંચાં અણીદાર સ્તનો રહેતાં હોય છે. આ બે સ્તનોને જોવા તથા સ્પર્શવા કામી પુરુષો આંધળા થતા હોય છે. સ્ત્રીઓ પણ પુરુષોને આંધળા બનાવવા સ્તનોને ઢાંકી ઢાંકીને ઉઘાડાં કરીને યુક્તિથી બતાવતી હોય છે. ખરેખર તો તેની ઢાંકવાની પ્રક્રિયા બતાવવાની જ છિંચ રીત હોય છે. ખુલ્લી વસ્તુનું આકર્ષણ રહેતું નથી, પશુઓનાં સ્તન ખુલ્લાં જ હોય છે પણ કોઈ તેની તરફ નજર પણ નાખતું નથી. જે સતત ઢાંકેલું હોય છે તેનું પણ કશું

આકર્ષણ નથી હતું. કારણ કે તે તો દેખાયું જ નથી. પણ જે દેખાડી દેખાડીને ઢાંકી દેવાય તેનું આકર્ષણ થતું હોય છે. કદાચ વૈશ્વાવ મંદિરોમાં આટલા જ માટે ઠાકેરજી આગળ પડદો ઉઘાડબંધ કરતો હશે. સ્વી પણ પોતાનાં સ્તન બતાવવા તેને એવી રીતે ઢાંકે છે કે તમારું ધ્યાન તે તરફ જાય. આ પણ એક કળા છે.

3. સ્વીનું મુખ કામી લોકોને કમળફૂલ જેવું લાગે છે. આવી જ રીતે નદીમાં પણ કેટલાંય કમળ ખીલ્યાં છે. કમળોથી નદી શોભી રહી છે, તેવી જ રીતે પોતાના રૂપાળા મુખકમળથી સ્વી શોભતી હોય છે. પેલી નદીના કમળમાં જેમ ભમરો રસ ચૂસવા આવે છે અને પછી ઊડી શકતો નથી, કમળ બિડાઈ જાય છે અને ભમરો માર્યો જાય છે. તેવી જ રીતે સ્વી રૂપી નદીમાં પણ મુખકમળ યુવાનીમાં ખીલ્યું છે. કામી પુરુષ રૂપી ભમરો તેને ચૂસવા આવે છે અને એટલો બધો આસકત થઈ જાય છે કે ઊડવાના સમયે પણ ઊડી શકતો નથી. અંતે કમળ બિડાઈ જાય છે અને ભમર રૂપી પુરુષ માર્યો જાય છે.

4. જેમ નદીનો આકાર સુંદર હોય છે. લોકો તેને જોતા જ રહે છે. કલાકોના કલાકો સુધી નદીને જોતા રહી જાય છે. કારણ કે તે ‘કાન્તાકારા’ છે. આવી જ રીતે સ્વી પણ સુંદર દેખાતી હોય છે, તેને જોનારા જોવા માટે, જોતા જ રહી જવા માટે કેટલાય રોમિયા લોકો સ્વીઓની વધુ અવરજવર હોય ત્યાં આંઝો ફાડીને કલાકો સુધી બેસી રહેતા હોય છે, પણ પેલી ‘કાન્તાકારા’ નદી ‘કૂરાશયા’ પણ હોય છે. નદીમાં મગર વગેરે કૂર જાનવરો પણ રહેતાં હોય છે, તેમ રૂપાળી દેખાતી સ્વીની અંદર પણ કેટલાય દુર્ગુણો રૂપી મગરો રહેતા હોય છે. જે દેખાતા તો નથી પણ જ્યારે માણસને પકડે ત્યારે જ તેને ખ્યાલ આવે છે કે અરે, આમાં તો મગરો રહે છે. ભર્તૃહરિને પણ જ્યારે પિંગળાએ દગ્ગો દીધો ત્યારે અશ્વપાળ રૂપી મગર દેખાયો. બહુ મોડું થઈ ગયું.

ભર્તૃહરિ કહે છે કે હે ભાઈઓ, જો તમારે સંસારની પાર ઊત્તરવું હોય તો આ સ્વી રૂપી રૂપાળી પણ કૂર નદીને દૂરથી જ ત્યાગી દેંઝે.

ઇહિમધુરગીતં નૃત્યમેતદ્દ રસોડયં,
સ્વરૂપિ પરિમલોડયં સ્પર્શએષ સ્તનાનામ્ર
ઇતિહત પરમાર્થોરન્દ્રયૈભ્રામ્યમાણ:
સ્વહિતકરણ ધૂતે: પંચભિર્વચિતોડસિમા॥4॥

આ સંસારમાં શું નથી? બધું જ છે. અમને બધું જ પ્રાપ્ત હતું. મધુર ગીતો સંભળાવનારાં ગાયક-ગાયિકાઓ હતાં અને જુદી જુદી રાગ-રાગિણીમાં અમને બહેલાવતાં હતાં.

2. આવી જ રીતે નૃત્ય કરનારાં પણ કેટલાંબધાં કલાકારો હતાં. જે નાચી નાચીને અમને રીઝવતાં હતાં અને રસતરબોળ કરતાં હતાં.

3. અને સ્તનોનો સ્પર્શ કરાવનારી કેટલીબધી બાંદીઓ હતી, જેટલા અને જોવા સ્પર્શ કરવા હોય તે બધું હતું.

પણ હા, હન્ત, હવે ખબર પડી કે આ બધાં તો અમને ભ્રમમાં નાખીને છેતરનારાં હતાં, સૌને પોતપોતાનું કામ કથવવું હતું. તેથી બધાં અમારો ઉપયોગ કરતાં હતાં. હવે ખબર પડી કે આ ધૂર્ત લોકોએ અમને જીવનભર છેતર્યા જ કર્યા છે.

અતિકાનાં: કાલો લટભલલનાભોગ સુભગો,
ભ્રમનાં: શ્રાન્તાઃ સ્મ સુચિરમિહ સંસારસરણાં
ઇદાનીં સ્વઃ સિન્ધોસ્તટભુવિ, સમાકન્દનાગિરઃ;
સુતારૈ: ફૂલ્કારૈ: શિવ શિવ શિવેતિ પ્રત્યનુમઃ॥5॥

અમારી પાસે શું ન હતું?

લટકાં મટકાં કરનારી કેટલીએ લલનાઓ સાથે ભોગ ભોગવતાં ભોગવતાં કાળ વીતી ગયો. હવે અમે થાકી ગયા છીએ. અતિભોગી જલદીથી થાકતો હોય છે. તે થાકે તો છે પણ હારતો નથી. થાકેલો હોવા હતાં પણ ભોગોમાં મંડચો રહે છે. જ્વાનિ સિવાય કશું હાથમાં આવતું નથી, કારણ કે હવે સામર્થ્ય વિનાના ભોગો ભોગવવાના છે. કોક જ એવો પુરુષ હોય જેના પર ઈશ્વર કૃપા કરે અને તેને વૈરાગ્ય આપે. આવી વ્યક્તિ પોતાની જ જીવનનદીના કિનારે બેઠો બેઠો, મોટા અવાજે રોતાં રોતાં પોકાર પાડે છે, અમે શું કર્યું? અમે શું કર્યું? અને નાભિમાંથી એક પ્રચંડ ફૂલ્કારનો ફૂલારો ફૂટી પડે છે: “શિવ... શિવ... શિવ...”

ત્યારે અમારી આવી સ્થિતિ છે. હવે અમને સંસારમાં કોઈ રસ નથી. માફ કરો, હવે અમને શિવની આરાધના કરવા દો.

સમય કેટલો બદલાઈ ગયો!

પુરાવિક્રતાસીહુપશમવતાં કલેશહત્યે,
ગતા કલેનાસૌ વિષયસુખ સિહુધ્યે વિષયિણામ્ભા
ઈદાનીં તુ પ્રેક્ષ્ય ક્ષિતિતલભુજઃ શાસ્વવિમુખાન્
અહો, કષણ સાપિ પ્રતિદિનમધોધઃ પ્રવિશતિ॥૬॥

પહેલાં વિદ્વત્તા સાધકોના કલેશને હરવા માટે હતી. અર્થાત્ વિદ્વાના દ્વારા ઉત્તમ પુરુષો રાગ-દ્રેષ્ણાદિ કલેશોથી મુક્ત થતા હતા. પછી વિદ્વાનો ઉપયોગ વિષયસુખ ભોગવવા માટે થવા લાગ્યો. અર્થાત્ વિદ્વા વેચાવા લાગી, જેમાંથી આવનારા પૈસાથી ભોગોના પદાર્થો પ્રાપ્ત કરવામાં થવા લાગ્યો.

અને હવે અત્યારે તો રાજા-મહારાજાઓની પતિત સ્થિતિ જોઈને એવું લાગે છે કે વિદ્વાનો ઉપયોગ સાવ નિમ્ન કક્ષાએ પહોંચી ગયો છે. આ બધું જોઈને ભારે દુઃખ થાય છે.

રાજાઓ પ્રથમ એક રાજ્યપંડિત રાખતા. જે રાજાઓને શાસ્વતો સંભળાવતા, તેમાંથી રાજાનું ઘડતર થતું. રાજા પોતાની માન-મર્યાદા સાચવતા, પણ હવે તો રાજા-મહારાજાઓ સાવ હીન કક્ષાએ પહોંચી ગયા છે. બહુ દુઃખ થાય છે.

મહાયોગી ભર્તૃહરિ વિચરણ કરી રહ્યા છે. તેમને કોઈ ઓળખતું નથી. ફરતાં ફરતાં તેઓ, પોતાની નગરીમાં આવી ચઢ્યા. લાવ જોઉં તો ખરો કે પ્રાચીન મિત્રો શું કરી રહ્યા છે. તેમણે જોયું તો બધા ભોગવિલાસમાં ડુબેલા હતા. તેમને જોઈને આ શ્લોકની રચના કરી:

વિરમત બુધા યોષિત સંગાત્ સુખાત્ ક્ષણભંગુરાત્
કુરુતકરુણામૈત્રીપ્રજ્ઞાવધૂજન સંગમમ્ભા
ન ખલુ નરકે હારાકાનાં ઘનસ્તનમંડલાં,
શરણમથવા શ્રોણીબમંન રણન્માણિમેખલમ્ભા॥૭॥

હે જ્ઞાનીજનો, બંધ કરો, બંધ કરો. સ્વીઓના સંગથી થનારા ક્ષણભંગુર સુખની લાલસા બંધ કરો.

જો તમે સ્વી વિના રહી જ ન શકતા હોવ તો હું તમને એવી સ્વી બતાવું છું જે મેં મેળવી છે. તે છે કરુણા, મૈત્રી, પ્રજ્ઞા રૂપી વધૂ. આ ત્રણ વધૂઓની સાથે સંગ કરો, ધન્ય ધન્ય થઈ જશો.

જ્યારે પ્રાણત્યાગ થશે અને આવાં કર્મોના કારણો તમારે નરકમાં જવાનું થશે ત્યારે આ સ્વીઓનું હાર પહેરેલું ઘનીભૂત સ્તનમંડળ કામ આવવાનું નથી. અથવા મોટા મોટા નિતંબો કે તેના ઉપર રણકારા કરતો મણિ જડેલો કંદોરો કશા કામમાં આવવાનો નથી.

માટે હે મિત્રો, આ પ્રવૃત્તિથી વિરામ લો. અને જીવનમાં કરુણા, મૈત્રી અને પ્રજ્ઞાની ઉપાસના કરો.

તતઃ કિ? તોય શું?

જ્ઞાની કન્થા તતઃ કિં સતતમમલ પટં પણ્ણસૂત્રં તતઃ કિ-
મેકાભાર્યા તતઃ કિં હયકરિસુગણૈરાવૃત્તો વા તતઃ કિમ્ભા
ભક્તાં ભુક્તાં તતઃ કિં કદશનમથવા વાસરાન્તે તતઃ કિં
વ્યક્તજ્યોતિર્ન ચાન્તરમથિત ભવભયં વૈભવં તતઃ કિમ્ભા॥૮॥

જીવનની ધન્યતા શું શું પ્રાપ્ત કરવાથી થતી હોય છે? ભર્તૃહરિ કહે છે સાંભળો:

1. માનો કે તમે ચીથરાથી બનાવેલી કન્થા પહેરો છો, અર્થાત્ સસ્તાં અને સાદાં કપડાં પહેરો છો તોય શું? અથવા માનો કે તમે મૂલ્યવાન વસ્ત્રોથી બનેલો પોશાક પહેરો છો તોય શું?

મૂલ્ય તો બન્નેનું થવાનું જ છે. બીજું, ભોગસુખ કીમતી વસ્ત્રોથી મળતું નથી, ભોગોના સામર્થ્યથી મળતું હોય છે. માનો કે તમે બહુમૂલ્યવાન વસ્ત્રો અને હીરામાળોકના દાળીના પહેરીને જમવા બેઠા છો પણ તમને ભૂખ જ નથી લાગતી, હવે આ મૂલ્યવાન વસ્ત્રો સુખદાયી નહિ થાય. પશુ-પક્ષીઓ આવાં કીમતી વસ્ત્રો વિના જ ભોગસુખો મેળવે છે.

આવી જ રીતે કામસામર્થ વિનાના તમે કીમતી વસ્ત્રો દાળીના વગેરે પહેરીને જો કામને ભોગવી જ ન શકો તો આ મૂલ્યવાન વસ્ત્રોનું શું?

બની શકે છે કે તમે તમારી પત્ની ખોઈ બેસો. કારણ કે મહત્વ સામર્થ્યનું છે; વસ્ત્રોનું નથી. સ્વી પહેલાં સામર્થ્ય શોધે છે. પછી વસ્ત્રો. એવું બને કે તમારાં વસ્ત્રો દ્વારા એ બીજાના સામર્થ્યને પ્રાપ્ત કરી લે. લો હવે પહેરાવો નવાં નવાં વસ્ત્રો!

2. માનો કે તમારે એક જ પત્ની છે તો ય શું? અને માનો કે તમારી પાસે હાથી-ઘોડા વગેરે સંપત્તિથી યુક્ત હજારો સ્વીઓ હોય તો ય શું? સામાન્ય રીતે ભોગોમાં સૌથી ચઢિયાતો ભોગ સ્વીઓનો છે. ભોગ શબ્દનો મુખ્ય અર્થ જ સ્વીભોગ કરાય છે. સ્વીભોગ વિનાના માણસને બ્રહ્મચારી કહેવાય છે. અર્થાત્ અભોગી. ભલે પછી તે રોજ દૂધપાક-પૂરી જ કેમ ન જમતો હોય. દૂધપાક પૂરી વગેરે ભોગો હોવા છતાં લોકો તેમને ભોગોમાં નથી ગણતા. સ્વીભોગને જ ભોગ માને છે. માનો કે તમે એક જ પત્નીમાં સંતુષ્ટ થયા છો અને એક જ પત્ની રાખો છો તો ય શું? અને માનો કે તમે સેંકડો-હજારો સ્વીઓને રાખો છો અને ભોગવો છો તો ય શું?

કુદરતે પુરુષો માટે એવી વ્યવસ્થા કરી છે કે તે એકસાથે એક જ સમયે અનેક સ્વીઓને ભોગવી નથી શકતો. એક ભોગ પછી 5-7 કલાક પછી જ કદાચ બીજો ભોગ ભોગવી શકે. આ પણ બારે માસ આ પ્રક્રિયા ન ચલાવી શકાય. આવી સ્થિતિમાં જેની પાસે સેંકડો-હજારો સ્વીઓ હોય તે બધીની અપેક્ષા પૂરી કરી શકે નહિં. જેની સતત અપેક્ષાઓ અધૂરી રહે છે તેવી સ્વીઓને જોઈને તેને જ્લાનિ થાય. સ્વી કોઈ ડ્રેસ નથી કે હજારો ડ્રેસમાંથી જે ગમ્યો તે પહેર્યો અને બાકીના ગડીબંધ પડ્યા રહ્યા. ડ્રેસ તો પડ્યા રહે પણ અતૃપ્ત સ્વી ન પડી રહે, તે પછી પોતાનો રસ્તો કાઢી લે, જે તમને ન ગમે તેવો હોય. આમાં દોષ સ્વીનો નથી પણ તમારો જ છે. તમે જ તેને કુમારો ધકેલી છે. હવે ફળ માત્ર તેને જ ભોગવવાનાં નથી, તમારે પણ ભોગવવાનાં છે. જેની પત્ની કે પત્નીઓ વ્યબિચારિણી હોય તેની દશા તો મહાદુઃખી કરતાં પણ વધુ દુઃખી હોય. તમારા કરતાં તો પેલો એક પત્નીવાળો વધુ સુખી છે. બોલો, હવે અનેક પત્નીઓ રાખીને તમે સુખી થયા કે દુઃખી? છતાંય ગૌરવથી ફરતા હો તો ભર્તૃહરિ પૂછે છે કે તો ય શું? આ પત્નીઓના ટેળાથી શું?

3. માનો કે તમે ઉત્તમ પ્રકારના ભાત વગેરે ખાવ છો, તમારે ત્યાં રોજેરોજ નવી વાનગીઓ બને છે અને ખાવ છો તો ય શું? તમને ખબર છે કે આ સ્વાદિષ્ટ વાનગીઓ તમારો કોલેસ્ટ્રોલ વધારશે. કોરોનરીઓ બ્લોક કરી દેશે. હાટએટેક આવશે અને ઓચિંતાના ફળી પડશો. લો ખાવ વાનગીઓ, અથવા ડોકટરો સૂકી રોટલી ખાવાની ફરજ પાડશે. અને આ તમારું શરીર તો જુઓ! ચરબીથી પીપડા જેવું થઈ ગયું છે. બેઠાડુ જીવન અને ભારે ખોરાકથી આ દશા થઈ છે. ખાવ વાનગીઓ હવે, ભર્તૃહરિ કહે છે કે તો ય શું? અમીરીનાં સુખોમાંથી પણ દુઃખો પેદા થતાં હોય છે.

હવે માનો કે તમને સ્વાદિષ્ટ તો શું, સ્વાદ વિનાનું હલકું ભોજન પણ સમયસર મળતું નથી. તો ય શું? તમે બહુ દુઃખી થાવ છો. પણ તમને ખબર નથી કે ચરબી અને કોલેસ્ટ્રોલ જેવા પ્રશ્નો તમને નથી. તમને એટેક આવવાનો નથી. હા, તમે જ એટેકની પ્રાર્થના કરતા હશો. ભર્તૃહરિ કહે છે કે બહુ સ્વાદિષ્ટ ભોજન કર્યું તો ય શું? અને સાંદું ભોજન કર્યું તો ય શું? જો સંતોષ કરી શકાય તો સાંદું ભોજન એકંદરે વધુ સુખદાયી થઈ શકતું હોય છે.

4. માનો કે તમે વિશ્વભરનું ઉત્તમ ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કર્યું તો ય શું? કારણ વૈભવ કદી નિર્ભય નથી હોતો. તો ય પ્રશ્ન એ થાય છે કે તમે બધું જ પ્રાપ્ત કર્યું પણ બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત ન કર્યું તો આ બધાથી શું થવાનું છે? ખરી પ્રાપ્તિ તો બ્રહ્મજ્ઞાનની છે. જે મેળવ્યું તો બધું મેળવ્યું અને જે ન મળ્યું તો બધું મળવા છતાં કર્શું ન મળ્યું.

ભર્તૃહરિ યોગી થઈ ગયા છે તો પણ કામવાસના પીછો છોડતી નથી. આવેગો આગળ વ્યક્તિ લાચાર થઈ જતી હોય છે. આવી સ્થિતિમાં પ્રતિક્રિયા વ્યક્ત કરે છે.

રે કંદર્પ કરં કંદર્થયસિ કિં કોંડંડંકરવૈ;

રે રે કોકિલ કોમલૈ: કલરવૈ: કિં તવં વૃથા જત્વતિ

મુંગે સ્નિગ્ધ વિદ્ગધ મુંગ મધુરૈલોવૈ: કટાક્ષૈરલં

ચેતશુંબિત ચન્દ્રચૂડ ચરણધ્યાનામૃતં વજીતો॥૧॥

કામના આવેગો કદી પીછો છોડતા નથી. ભર્તૃહરિને પણ આવો અનુભવ થયો. તેથી તે કહે છે:

હે કંદર્પ, હે કામદેવ, કંદર્પનો અર્થ થાય છે કે તે કોના દર્પને ઉતારતો નથી? અર્થાત્ બધાના દર્પને ઉતારી નાખે છે. સાધકે કોઈના વ્યક્તિત્વનું કદી ગૌરવ ન કરવું પણ કદાચ કરવું જ હોય તો કરો પણ કામવિષયક અહું ન કરવો. “મેં કામ જતી લીધો છે” “મને

કામવાસના થતી જ નથી” આવાં મૂર્ખમિભર્યાં વાક્યો ન બોલવાં. કારણ કંઈપ્ર તો ભલભલાને દળી નાખતો હોય છે. સંયમનો દાવો કરનારા અને ફુલાનારાઓને ચ્યાપટીમાં ચોળી નાખતો હોય છે. આવા કંઈપ્રને ભર્તૃહરિ કહે છે કે—

હે કંઈપ્ર, તારા હાથને ધનુષનો ટંકાર કરવામાં તકલીફ ના આપ. અર્થાત્ કામદેવ જ્યારે કોઈની સાથે યુદ્ધ કરવાનો હોય છે ત્યારે સર્વપ્રથમ પોતાનું ધનુષ તૈયાર કરીને તેનો ટંકાર કરે છે. તેનો ટંકાર સાંભળતાં જ પ્રાણી ધૂજી ઉડે છે. તેની ઈચ્છા હોય કે ન હોય તે એટલો બધો પરવશ થઈ જાય છે કે તે કામનું રમકું બની જાય છે અને જેમ કામ કહે તેમ બધું કરવા તૈયાર થઈ જાય છે. કામ કદી હારતો નથી. આવા કામને ભર્તૃહરિ કહે છે કે બસ કર, હવે હાથને તકલીફ ન આપ. કારણ કે અમારું ચિત્ત તો ભગવાનું સ્મરહર (કામને જીતનારા) શિવનાં ચરણોમાં આશ્રય લઈ ચૂક્યું છે. આ સ્થાને કામનો પ્રહાર પહોંચતો નથી. માટે શાંત થઈ જા.

2. હે કોકિલા તારા મધુર કંઈથી અમને ઉત્તેજિત કરવાનો પ્રયત્ન ન કર. કેટલાંક તત્ત્વો કામોતેજક હોય છે જેમાં કોયલનો અવાજ પણ ગણાય છે. અહીં કોયલ ઉપલક્ષણ માત્ર છે. કોઈ સંયમી, તપસ્વી યોગીને પરાજિત કરવા કોઈ કિન્નરી પોતાના મધુરકંઈથી આડકતરી રીતે ગીતો સંભળાવે છે. તેનું લક્ષ્ય છે કે મારું ગીત સાંભળીને આ યોગી મારી તરફ આકર્ષણી. તેવી સ્થિતિમાં ભર્તૃહરિ કહે છે કે હે કિન્નરી વારંવાર ગીતો ન સંભળાવ, અમારું મન તો ચંદ્રચૂડનાં ચરણોમાં ક્યારનુંય લીન થઈ ચૂક્યું છે. હવે તારા ગીતની કિંમત બે કોડીની છે.

3. એક નવયૌવના યુવતી વારંવાર ભર્તૃહરિની સામે તાકી તાકીને જુએ છે. ભર્તૃહરિ તેને કહે છે:

હે મુગધે, કામાસકત સ્વીને મુગધા કહેવાય છે. આવા સમયમાં તેને ભાન નથી હોતું, તે મોહમાં છે. આવી સ્થિતિમાં તેની સમજણ-જ્ઞાન પગની પાનીએ પહોંચી જતું હોય છે. અર્થાત્ તે જીવન બરબાદ કરી નાખનારા નિર્ણયો પણ કરી બેસતી હોય છે. આવી બરબાદીથી બચવા-બચાવવા તેને વડીલોના કવચની જરૂર રહેતી હોય છે. આ યુવતીને ભર્તૃહરિ મુગધા એટલા માટે કહે છે કે તે એક યોગી પ્રત્યે ખેંચાઈ ગઈ છે. તે ભાન ભૂલી છે. યુવાવસ્થામાં આકર્ષણ થવું સહજ વાત છે, પણ આકર્ષણની જગ્યા પણ હોય છે. પણ આ તો ભાન ભૂલી છે, તે ખોટી જગ્યાએ ખેંચાઈ રહી છે તેથી ભર્તૃહરિ તેને કહે છે:

હે મુગધે, તારા પ્રેમથી તરબોળ અને કુશળ સાથેસાથે આકર્ષક એટલે જ મધુર લાગતાં ચંચળ નેત્રોના કટાક્ષોથી સંદેશો મોકલે છે. જે કામ હજારો શબ્દોથી નથી થઈ શકતું તે કામ આંખના ઉલાણાથી થઈ જતું હોય છે. મુગધાનો નેત્રકટાક્ષ તીરની માઝુક છૂટીને કોઈનું હૃદય વીંધી નાખે છે. આને ઘાયલદશા કહે છે. ઘાયલ કરીને પોતે ઘાયલ થયેલી મુગધાને ભર્તૃહરિ કહે છે કે બસ કર, બસ કર. અમે તારા તીરથી વીંધાવાના નથી કારણ કે અમારું ચિત્ત ભગવાન શંકરના ચરણોમાં આશ્રય લઈને સુરક્ષિત થઈ ગયું છે.

હવે તો અમે ચંદ્રચૂડ શિવના ચરણોમાં ધ્યાનમૂત થયા છીએ. જા, બીજી જગ્યાએ જા. ત્યાં તારાં કટાક્ષ તીરોને ચલાવ. અહીં નહિ. આ તો શિવજીનો રક્ષા કિલ્લો છે.

મહાદેવો દેવ: સરિદપિ ચ સૈવામરસરિ-

દ્રગુહા એવાગારં વસનમપિ તા એવ હરિતા:

સુહૃદ્વા કાલોડયં વ્રતમિદમહૈન્યવ્રતમિતિ,

કિયદ્વા વક્ષ્યામો વટવિટ્ય એવાસ્તુ દયિતા॥10॥

1. મને મહાદેવ જેવા દેવ મળ્યા છે. ઇછ દેવની પ્રાપ્તિ મહત્વની વસ્તુ છે. જેને ખોટા દેવ મળ્યા હોય તે ધન્ય થઈ નથી શકતા. જે જન્મે, વધે, વૃદ્ધ થાય અને મરી જાય તે ઇછદેવ ન કહેવાય. તે માણસ હતા અને છે. મહાદેવ અજન્મા છે. અકાળ-મહાકાળ અનંત છે. વૈરાગ્યના દેવ છે. બધાં જ્ઞાનોના આદિગુરુ છે. તેથી ભર્તૃહરિ કહે છે કે હું ધન્ય છું કે મને મહાદેવ જેવા ઇછદેવ મળ્યા છે.

2. મને ગંગાજી જેવી પવિત્ર નદી રહેવાના સ્થાન તરીકે મળી છે. નિવાસસ્થાનનું જીવનમાં ઘણું મહત્વ છે. જો તમે સારા માણસ હો પણ ખોટી જગ્યાએ રહેતા હશો તો દુઃખી થશો. જો સારી પવિત્ર જગ્યાએ રહેતા હશો તો ઘણા લાભ થશો. સાધકે જગ્યાની પસંદગીમાં પણ પૂરું ધ્યાન આપવું જરૂરી છે. ભર્તૃહરિ કહે છે કે હું ધન્ય છું કે મને રહેવા માટે ગંગાકિનારો મળ્યો. જ્યાં હું શાંતિથી સાધના કરી શકું છું.

3. પર્વતની ગુઝા મારું ઘર બન્યું છે, હું તો ધન્ય ધન્ય થઈ ગયો છું. કેટલી સરસ ગુઝા છે? અહીં ચોરોને ચોરી કરવા કશું જ નથી, એટલે

આરણાં પણ નથી.

4. દિશાઓ વસ્ત્ર છે. નથી ધોવાની ચિંતા, નથી સાચવવાની ચિંતા. મારા શરીરને સૂર્યનાં પૂરેપૂરાં કિરણો મળે છે જેથી આરોગ્ય પણ સારું રહે છે.
5. આ જે સમય—કાળ છે તે મારો સુહંદ છે. હું કાળની સાથે ચાલું છું. તેથી કાળ મને સાથ આપે છે. જે લોકો કાળની પાછળ કે આગળ ચાલતા હોય છે તે દુઃખી થતા હોય છે. કાળની સાથે ચાલનારા માટે કાળ પોતે સુહંદ થઈ જતો હોય છે.
6. મારું વ્રત છે અદીનતા. દીનતા, લાચારીમાંથી આવતી હોય છે, લાચારી અક્ષમતાથી આવતી હોય છે. અક્ષમતા એ જ દીનતા છે. આવશ્યકતા પૂરી ના કરી શકવી એ અક્ષમતા છે. આવશ્યકતા વિનાનું જીવન એટલે દીનતા વિનાનું જીવન હોય છે. ભર્તૃહરિ કહે છે કે મારી આવશ્યકતા એટલી ઓછી છે કે મારે કોઈની કશી ગરજ રહેતી જ નથી, એટલે અદૈન્ય વ્રત આપોઆપ આવી જાય છે.
7. હવે તમને કેટલું કહીએ? તમે પ્રિયાની વાત પૂછવા માગો છો ને? લ્યો ત્યારે સાંભળો, આ વડનાં વૃક્ષો છે એ જ અમારી પ્રિયતમા છે. આટલા બધા વચ્ચે અમે મસ્તીથી જીવન જીવીએ છીએ. આટલી મસ્તી તો રાજ હતા ત્યારે રાજમહેલમાં પણ મળતી ન હતી.

શય્યા શૈલશિલા ગૃહં ગિરિગુહા, વસ્ત્રં તરુણાં ત્વચઃ;
સારઙ્ગા સુહંદો નનુ ક્ષિતિરુહાં વૃત્તિઃ ફલૈः કોમલૈઃ।
યેષાં નિર્જરમભ્યુ પાનમુચિતં રત્યૈ ચ વિદ્યાંગના,
મન્યે તે પરમૈશ્વરા શિરસિ વૈર્બદ્ધો ન સેવાંજલિ॥11॥

માણસોનો પિરામિડ બનાવવામાં આવે તો છેક ઉપર કોને બેસાડાય? ભર્તૃહરિ જવાબ આપે છે:

1. જેની શય્યા કોઈ પર્વતની શિલા હોય, અર્થાત્ કોઈ શિલા પર પણ જેને ઘસઘસાટ ઊંઘ આવી જાય.
2. પર્વતની કોઈ ગુફા જ જેનું ઘર હોય, અર્થાત્ ગુફામાં રહીને પણ જેને કશી અગવડ ન થતી હોય, આરામથી સંતુષ્ટ થઈને રહેતો હોય, જે લોકો મહેલોમાં અગવડોની ફરિયાદ કરતા રહે છે તે દુખી છે.
3. જેને વૃક્ષોની છાલોથી અંગ ઢાંકવામાં આનંદ આવે છે. જે રોજ નવાં નવાં વસ્ત્રોની અપેક્ષા નથી રાખતો.
4. જેને હરણાની અંદર પોતાના સુહંદો દેખાય છે આ બધો મારો પરિવાર છે એમ માનીને હરણાંથી પ્રેમ કરે છે. સામાન્ય રીતે માણસને ખાલીપણું બહુ સત્તાવતું હોય છે. માણસને માણસની ભૂખ હોય છે. અહીં કોઈ માણસ ન હોવા છતાં જેને ખાલીપણું લાગતું નથી. ચારે તરફ બધું ભર્યુભર્યુ લાગે છે. કદી વિશ્વાસઘાત કે દગ્ગો ન કરનારાં આ હરણો શું ખોટાં છે? દગ્ગાબાજ અને વિશ્વાસઘાતી માણસો કરતાં તો સારાં છે ને?
5. માણસને રોજ જોઈએ. જેથી પોતાનો નિર્વાહ થયા કરે. અમારા માટે તો આ વૃક્ષો પોતાનાં કોમળ કોમળ ફળો આપે છે તે જ વૃત્તિ—રોજ છે.
6. અને આ ઝરણાનું નિર્મળ જળ પીવા માટે છે. આવું ક્ષારો વિનાનું અને પોત્યુશન વિનાનું જળ નગરોમાં રહેનારાંઓને ક્યાં મળવાનું હતું?
7. અને રતિ કરવા માટે વિદ્યા પર્યાપ્ત છે. અર્થાત્ જેમ પ્રિયા સાથે રતિ કરીને લોકો સુખી થતા હોય છે તેમ અમે અમારી વિદ્યાને વારંવાર યાદ કરીને સુખી થઈએ છીએ.

ભર્તૃહરિ કહે છે કે જોણો કદી પણ હીન-લાચાર થઈને કોઈની આગળ હાથ જોડ્યા નથી—મને લાગે છે કે તે માણસ નથી પણ માણસના રૂપમાં પરમેશ્વર છે. ધન્ય છે, ધન્ય છે!

સત્યમેવ ત્રિલોકીસરિતિ હરશિરશુંભિની વિશ્છટાયાં
સદ્ગુત્તિં કલ્પયન્ત્યાં વટવિટપભવૈવલકલૈઃ સત્ત્ર ફલૈશા
કોડયં વિદ્વાન્ વિપત્તિજ્વરજનિતરુજાડતીવ દુઃખાસિકાનાં
વક્ત્રં વીક્ષેત દુઃસ્થે યદિ હિ ન બિભુયાત્ સ્વે કુટુંબેનુકંપામ્॥12॥

સંસારમાં સૌથી મોટો દુર્ભાગી એ છે જે બધા પ્રયત્નો કરીને પણ પોતાનાં બાળ-બચ્ચાનું ભરણપોષણ કરી શકતો નથી, આવા ઘણા અતિ

દરિદ્ર અને અક્ષમ લોકો માટે ભર્તૃહરિ કહે છે કે:

હે ભાઈઓ, હજાર પ્રયત્નો કરીને પણ તમે તમારા કુટુંબનું ભરણપોષણ ન કરી શકતા હો અને જ્યારે જુઓ ત્યારે બાળ-બર્ચયાંના દીન અને ઉત્તરેલા ચહેરા જોવા પડતા હોય, ન તો તમે ચહેરા જોઈ શકતા હો ન કોઈ નોકરી, ધંધો કરીને તેમનું પાલન-પોષણ કરી શકતા હો! તો નિરાશ ન થાવ. અહીં આ ગંગાજીના તટે આવી જાવ અને વલ્કલ આદિ પહેરિને ફળમૂળ ખાઈને હરિસ્મરણ કરતાં કરતાં જીવન વિતાવો.

(આ શ્લોક પ્રક્ષિપ્ત છે, આવું કરાય નહિ. આ રીતે ગૃહત્યાગ કરી શકાય નહિ.)

ભર્તૃહરિની દસ્તિ બદલાઈ ગઈ.

યદાસીદજ્ઞાનં સ્મરતિમિર સંસ્કાર જનિતં
તદા દષ્ટં નારીમય મિદમશોષ જગદપિ।
દીદાનીમસમાકં પદૃતરવિવેકાંજનજુઘાં
સમીભૂતા દસ્તિ ત્રિભુવનમપિ બ્રહ્મ મનુતે॥13॥

ભર્તૃહરિ પોતાની મનોદશા પહેલાં કેવી હતી અને અત્યારે કેવી છે તે બતાવે છે.

જ્યારે કામદેવના ગાઢ અંધકારથી ઉત્પન્ન અજ્ઞાનવાળી અમારી દસ્તિ હતી ત્યારે અમને આખું વિશ્વ નારીમય દેખાતું હતું. જ્યાં જોતા હતા ત્યાં નારી જ નારી દેખાતી હતી. કામવાસનાથી આવી દસ્તિ અમારી થઈ ગઈ હતી.

પણ હવે સત્ય વિવેક રૂપી જ્ઞાનની અંજલિ આંજવાથી અમારી આંખોમાંથી અંધકાર દૂર થઈ ગયો છે અને હવે અમારી દસ્તિ સુધરી ગઈ છે. દસ્તિ બદલાઈ ગઈ છે. હવે અમને પૂરું ત્રિભુવન બ્રહ્મ જ બ્રહ્મમય દેખાય છે.

સંસારના કામી મનુષ્યની પણ આવી જ દશા હોય છે. જો તે સત્તસંગ કરે અને વિવેકનું અંજન આંજે તો તેની પણ આંખ ઊંઘડે અને પૂરું વિશ્વ બ્રહ્મમય થઈ જાય.

5-4-08

ભર્તૃહરિ અવધૂતદશામાં વિચરણ કરતાં કરતાં એક નગરમાં પહોંચ્યા અને એક શ્રીમંતને મળવા તેના મહેલના દરવાજે જઈને ઊભા રહ્યા. કોઈ તેમને ઓળખતું નથી. તેમણે ચોકીદારને કલ્યાં કે શેઠળને મળવું છે. ચોકીદાર ધૂતકારીને તેમને કાઢી મૂક્યા. હવે તેમણે જે શ્લોકની રચના કરી તે સાંભળો:

નાયં તે સમયો રહેસ્યમધુના નિદ્રાતિ નાથો યદિ,
સિથત્વા દક્ષ્યતિ કુષ્યતિ પ્રભુરિતિ દ્વારેષુ યેષાં વચ્ચા:
ચિત્તસ્તાનપહાય યાહિ ભવનં દેવસ્ય વિશેશિતુ-
નિર્દોર્વારિકનિર્દ્યોક્ત્યપ્રુષં નિઃસીમ શર્મપ્રદમ્॥14॥

હે ચિત્ત, તું જે શ્રીમંતોના દરવાજે જાય છે, જ્યાં દ્વારપાળ ફિટકાર સાથે સંભળાવે છે કે આ સમય મહારાજને મળવાનો નથી, શેઠળ અત્યારે એકાંતમાં નિદ્રા લઈ રહ્યા છે, જો અવાજ સાંભળીને તે જાગ્યી જશે, તને જોશે, તો કોપ કરશે. આ બલા કયાંથી અહીં અત્યારે આવી ગઈ! આવાં વચ્ચાનો અને તિરસ્કાર જે દરવાજે મળે છે તેવા દરવાજાઓને હવે છોડી દે અને ચાલ, હું તને એક બીજો મહેલ બતાવું જ્યાં કોઈ ચોકીદાર જ નથી. સીધા જ માલિકને મળાય છે, ભગવાન વિશ્વનાથ જ્યાં બિરાજ્યા છે. આ દરવાજેથી કોઈ પાછું ફરતું નથી. અહીં સીમાતીત કલ્યાણકારી તત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે શ્રીમંતોના દરવાજે ભીખ માગવાની બંધ કર અને મહાદેવજીના દરવાજે પહોંચી જા.

મિત્રો બદલાઈ ગયા.

યુયં વયં, વયં યૂયમિત્યાસીન્મતિરાવયો:
કિં જાતમધુના યેન યુયં યુયં વયં વયમ્॥15॥

જ્યારે ભર્તૃહરિ મહારાજા હતા ત્યારે કેટલાક રાજાઓ તેમના ગાઢ મિત્રો હતા. તેઓ પરસ્પરમાં જ્યારે મળતા હતા ત્યારે એકબીજાને

કહેતા હતા કે અમે તે તમે જ છો અને તમે તે અમે જ છીએ. અમારું તે તમારું છે અને તમારું તે અમારું છે. આપણા વર્ષે કોઈ ભેદ નથી.

પણ હવે અમે જ્યારે મહારાજા રહ્યા નથી અને સામાન્ય માણસ થઈ ગયા છીએ ત્યારે તમે તમે જ થઈ ગયા છો અને અમે એ અમે જ થઈ ગયા છીએ. અર્થાત્તુ પહેલાં જે અભેદ હતો તે હવે રહ્યો નથી. શું થઈ ગયું?

ભર્તૃહરિ વિચરણ કરી રહ્યા છે ત્યાં એક યુવતી તેમને આકર્ષવા કટાક્ષ મારી રહી છે. તેને ઉદ્દેશીને કહે છે:

બાલે લીલા મુકુલિતમમી મન્યરા દાખિપાતા;
કિં ક્ષિષ્ણન્તે વિરમ વિરમ વ્યર્થ એવ શ્રમસ્તો
સમૃત્યન્યે વયમુપરતં બાલ્યમાસ્થા વનાન્તે,
ક્ષીણોમોહ સ્તુષમિવ જગજજાલમાલોક્યામઃ॥16॥

હે યુવતી, મારી સામે જોઈને શા માટે લટકાં-મટકાં કરતી આ મંદ મંદ કટાક્ષ મારી રહી છે? તારો શ્રમ સફળ થવાનો નથી. વૃથા શ્રમ શા માટે કરે છે?

હવે અમે બદલાઈ ગયા છીએ હવે તો અમે ગાઢ જંગલમાં રહીને શિવની ઉપાસના કરીએ છીએ. અમારો મોહ ઉતરી ગયો છે. પહેલાં જ્યારે આ મોહ હતો ત્યારે સ્ત્રીઓના એક એક કટાક્ષ માટે મરતા હતા, પણ ભગવાન શિવની કૃપા થવાથી હવે આ જગત અને સ્ત્રીઓના કટાક્ષોને તણખલાની માફક જોઈએ છીએ. હવે અમને તેમાં કશો રસ નથી. માટે બંધ કર, બંધ કર આ કટાક્ષો. કદાચ મારવા જ હોય તો કોઈ બીજુ જગ્યા ખોળી કાઢ.

ભર્તૃહરિનાં વાક્યોની કોઈ અસર પેલી યુવતી પર ન થઈ. પુરુષ કોઈ સ્ત્રીની પાછળ પડી જાય તો તેના એકતરફી મોહને કદાચ રોકી શકાય પણ જો સ્ત્રી કોઈની પાછળ પડી જાય તો તેને રોકી કે વાળી ન શકાય. આ યુવતીનું પણ આવું જ છે. ફરીથી ભર્તૃહરિ તેને કહે છે.

દીયં બાલા માં પ્રત્યનવરતમિન્દીવરદલ
પ્રભા ચોરં ચક્ષુ: ક્ષિપતિ કિમભિપ્રેતમનયા
ગતોમોહોડરમાંક સ્મરકુસુમબાણવ્યાતિકર,
જવરજવાલા શાન્તા તદપિ ન વરાકી ન વિરમતિ॥17॥

આ યુવતીને તો જુઓ, રોકવા છતાં પણ રોકતી નથી અને અમારી તરફ તેનાં કમળ જેવાં નેત્રોથી જોયા જ કરે છે. તે શા માટે અમને આવી રીતે જોયા કરે છે? તેને શું અભિપ્રેત છે? અર્થાત્તુ તેની શી ઠચ્છા છે?

જો તેની ઠચ્છા અમારી સાથે ભોગ ભોગવવાની હોય તો અમે કહીએ છીએ કે હવે અમારો મોહ ઉતરી ગયો છે. હવે અમને કામદેવનાં બાણ વાગવાથી તાવ ચઢતો નથી. હવે એ જ્વાળા શાંત થઈ ગઈ છે, પહેલાં એ જ્વાળામાં અમે ખૂબ બળ્યા કરતા હતા અને યુવતીઓને શોધ્યા કરતા હતા, પણ હવે શિવજીની આરાધના કરવાથી કામજ્વાળા શાંત થઈ ગઈ છે માટે હવે અમને હેરાન ન કર. હે વરાકી! સંસ્કૃતમાં વરાક શબ્દ દ્વારા આવવાથી કોઈને બિચારા કહીએ તેવો છે. લોકો જરા જુઓ તો ખરા, આટલું આટલું સમજાવવા છતાં આ બિચારી કેમ સમજતી નથી? કેમ અટકતી નથી?

બ્રહ્મજ્ઞાન આગળ ત્રણ લોકનું રાજ્ય પણ ધૂળ છે.

તૈલોક્યાધિપતિત્વમેવ વિરસં યરસિન્દુ મહાશાસને,
તલ્વદ્ધવાડડસન વસ્ત્રમાનઘટને ભોગેરતિં મા કૃથાઃ।
ભોગ: કોડપિ સ એક એવ પરમો નિત્યોદિતો જૃંભતે,
યત્સ્વાદાદ વિરસા ભવન્તિ વિષયાસ્તૈલોક્ય રાજ્યાદય:॥18॥

હે ભાઈ, જે બ્રહ્મજ્ઞાન રૂપી મહાશાસન પ્રાપ્ત કર્યા પછી ત્રણ લોકનું રાજ્ય નીરસ થઈ જાય છે તે બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી આસન, વસ્ત્ર, માન વગેરે મોટાઈમાં તથા ભોગોમાં આસક્તિ ન કરો,

ખરેખર તો એક જ ભોગ છે અને તે છે શિવજીની ભક્તિ. આ ભોગ જ્યારે વિકાસ પામે છે ત્યારે તેના સુખ આગળ ત્રણ લોકનાં બધાં

ભોગસુખો ફિક્કાં થઈ જાય છે. માટે હે ચિત્ત, બ્રહ્મજ્ઞાનમાં સ્થિર થા.

મહાયોગી ભર્તૃહરિ જ્યારે ગાઢ વનમાં રાત્રિ વિતાવી રહ્યા હતા ત્યારે કોઈએ તેમને નગરમાં આવવા કહ્યું અને કહ્યું કે આવા ઘોર વનમાં શા માટે દુઃખી થાવ છો? તેને ભર્તૃહરિ જવાબ આપે છે:

સાખે, ધન્યા: કેચિત્તુંનિત ભવબન્ધ વ્યતિકરા,

વનાન્તે ચિત્તાંતવિર્ભમ વિષયાશી વિષગતાઃ।

શરચ્ચન્દ્રજ્યોતસ્ના ધવલગગના ભોગ સુભગાં,

નયન્તે યે રાત્રિં સુકૃતચયચિતૈકશરણાઃ॥ 19॥

હે ભિત્ર, તે ધન્ય છે, જેમનાં ભવબન્ધન તૂટી ગયાં છે અને જેમના વિષય રૂપી વિષ ભરેલા સર્પો રૂપી વિષયવાસના નષ્ટ થઈ ગઈ છે, એવા જ લોકો ગાઢ વનમાં શરદપૂર્ણિમાની ચાંદની વચ્ચે ભગવાન શિવની આરાધના કરતાં કરતાં વનમાં રાત્રી વિતાવે છે. અમે અહીં ધન્ય છીએ, અમારે નગરમાં આવવું નથી..

6-4-08
